АРХЕОН

ЧАСОПИС АРХИВА ВОЈВОДИНЕ

Год. 5, бр. 5

2022

АРХИВ ВОЈВОДИНЕ

АРХЕОН

ЧАСОПИС АРХИВА ВОЈВОДИНЕ

АРХЕОН: часопис Архива Војводине

Год. 5, бр. 5, 2022.

Издавач
Архив Војводине, Нови Сад

Главни и одговорни уредник
Др Небојша Кузмановић, Архив Војводине, Нови Сад (Србија)

Одговорни уредник годишта
Др Борис Булатовић, Архив Војводине, Нови Сад (Србија)

Редакција
Др Драгана Катић, Архив Војводине, Нови Сад (Србија)
Др Михаил Ларин, Руски државни универзитет за хуманистику, Москва (Русија)
Др Чарлс Фаруђа, Национални архив Малте, Рабат (Малта)
Мр Дејан Јакшић, Архив Војводине, Нови Сад (Србија)
Др Марош Мелихарек, Универзитет „Павел Јозеф Шафарик", Кошице (Словачка)
Др Филип Крчмар, Историјски архив Зрењанин (Србија)

Дизајн корица
Татјана Цавнић

УДК
930.25(497.113)

ISSN
2620-1305

Часопис излази једном годишње.

АРХЕОН

ЧАСОПИС АРХИВА ВОЈВОДИНЕ

Год. 5, бр. 5

АРХИВ ВОЈВОДИНЕ

Нови Сад, 2022.

ARHEON: journal of the Archives of Vojvodina

Vol. 5, No. 5, 2022

Publisher
Archives of Vojvodina, Novi Sad

Editor-in-chief
Nebojša Kuzmanović, PhD, Archives of Vojvodina, Novi Sad (Serbia)

Editor of the Volume
Boris Bulatović, PhD, Archives of Vojvodina, Novi Sad (Serbia)

Editorial Board
Dragana Katić, PhD, Archives of Vojvodina, Novi Sad (Serbia)
Mikhail Larin, PhD, Russian State University for the Humanities, Moscow (Russia)
Charles J. Farrugia, PhD, National Archives of Malta, Rabat (Malta)
Dejan Jakšić, Mgr., Archives of Vojvodina, Novi Sad (Serbia)
Maroš Melichárek, PhD, Pavol Jozef Šafárik University, Košice (Slovakia)
Filip Krčmar, PhD, Historical Archives of Zrenjanin (Serbia)

Cover Design
Tatjana Cavnić

UDC
930.25(497.113)

ISSN
2620-1305

Journal is published annually.

САДРЖАЈ

АРХИВИСТИКА

Др Стефано Алегреца / Stefano Allegrezza
Универзитет у Болоњи (Италија) / University of Bologna (Italy)
АРХИВИ АРХИТЕКТУРЕ, ИНЖЕЊЕРСТВА И ДИЗАЈНА У ДИГИТАЛНОЈ ЕРИ: СТАЊЕ УМЕТНОСТИ, ИЗАЗОВИ И ПЕРСПЕКТИВЕ / ARCHITECTURE, ENGINEERING AND DESIGN ARCHIVES IN THE DIGITAL ERA: STATE OF THE ART, CHALLENGES AND FUTURE PERSPECTIVES 15

Др Татјана Д. Гернович / Татьяна Д. Гернович
Белоруски државни универзитет, Минск (Белорусија) / Белорусский государственный университет, Минск (Беларусь)
„...ЗА КРШЕЊЕ ЗАБРАНЕ ПРОДАЈЕ АРХИВСКЕ ГРАЂЕ ЈЕ ПРЕДВИЂЕНА ОЗБИЉНА КАЗНА...” (КА СТОГОДИШИЦИ АРХИВИСТИЧКЕ СЛУЖБЕ БЕЛОРУСИЈЕ) / «…ЗАПРЕЩАЕТСЯ ПОД СТРАХОМ СТРОГИХ ВЗЫСКАНИЙ ПРОДАЖА АРХИВНЫХ МАТЕРИАЛОВ…» (К 100-ЛЕТИЮ АРХИВНОЙ СЛУЖБЫ БЕЛАРУСИ) 39

Зоран Стевановић
Архив Војводине, Нови Сад (Србија)
АРХИВ И ПАМЋЕЊЕ У ГРОЗНИЧАВОМ ДИСКУРСУ ЗАБОРАВА 55

Олгица Трбојевић – Шаролта Картаг Миладинов
Архив Војводине, Нови Сад (Србија)
ВЛАСТЕЛИНСКИ СУД СИРИГ 91

Љиљана Ћумура – Др Ненад Јањић
Универзитет у Београду (Србија) – Висока техничка школа струковних студија, Нови Сад (Србија)
НАУЧЕНЕ ЛЕКЦИЈЕ О ЗАШТИТИ АРХИВСКЕ ГРАЂЕ ТОКОМ КАТАСТРОФА И ВАНРЕДНИХ СИТУАЦИЈА 99

Снежана Каљевић
Архив Војводине, Нови Сад (Србија)
ИСТОРИЈАТ ОСНИВАЊА И РАДА САВЕЗА
ГЛУВИХ И НАГЛУВИХ ВОЈВОДИНЕ – НОВИ САД (1946–), 1946–1996 . . . 117

ИСТОРИОГРАФИЈА

Др Филип Крчмар
Историјски архив Зрењанин (Србија)
УСПОН И ПАД ЖАРКА ЗРЕЊАНИНА
(1902–1942–1952–1962–1972–1982–1992–2022) 131

Војислав Живковић
Универзитет у Новом Саду (Србија)
РЕКОНСТРУКЦИЈА БИОГРАФИЈЕ КАТЕЛИНЕ АРПАД,
СУПРУГЕ КРАЉА ДРАГУТИНА 177

Војин Ранђеловић
Универзитет у Нишу (Србија)
РАЗВОЈ УСТАВНОСТИ У СРБИЈИ ОД ОД СТИЦАЊА
УНУТРАШЊЕ АУТОНОМИЈЕ ДО КРАЈА ПРВЕ
ВЛАДАВИНЕ КНЕЗА МИЛОША ОБРЕНОВИЋА 193

Миша Анђелковић
Музеј жртава геноцида, Београд (Србија)
ПОВРАТАК АНТЕ ПАВЕЛИЋА У ЗАГРЕБ И ДОНОШЕЊЕ
УСТАШКИХ РАСИСТИЧКИХ ЗАКОНСКИХ ОДРЕДБИ,
НАРЕДБИ И ДРУГИХ ОДРЕДБИ ПРОТИВ СРБА,
ЈЕВРЕЈА И РОМА У ПРВОЈ ГОДИНИ ПОСТОЈАЊА НДХ 209

Др Олег Ј. Алпејев
Научно-истраживачки институт за војну историју, Москва (Русија)
ПРИПРЕМЕ РУСИЈЕ ЗА РАТ ПРОТИВ КОАЛИЦИЈЕ
ВЕЛИКЕ БРИТАНИЈЕ, АУСТРОУГАРСКЕ И ТУРСКЕ
У ЕВРОПИ И ЦЕНТРАЛНОЈ АЗИЈИ 1878. ГОДИНЕ 223

ПРИЛОЗИ И ГРАЂА

Срђан Сивчев
Историјски архив Кикинда (Србија)
ДОКУМЕНТИ У Ф. 60 ОПШТИНА ГРАДА ВЕЛИКА КИКИНДА (1919–1941) КОЈИ ГОВОРЕ О ВЕЗИ ИЗМЕЂУ НОВОГ САДА И ВЕЛИКЕ КИКИНДЕ У МЕЂУРАТНОМ РАЗДОБЉУ. 245

Ајсулу М. Исалова / Айсулу М. Исалова
Државни архив града Алматија (Казахстан) /
Государственный архив города Алматы (Казахстан)
ДЕСТИЛЕРИЈА ИЗ АЛМАТИЈА ОД СОВЈЕТСКОГ ВРЕМЕНА ДО ТРЖИШНО ОРИЈЕНТИСАНОГ КАЗАХСТАНА: О УСПОНУ И ПАДУ ЈЕДНЕ КОМПАНИЈЕ У ДВЕ ЕПОХЕ / АЛМА-АТИНСКИЙ ЛИКЕРО-ВОДОЧНЫЙ ЗАВОД ИЗ СТРАНЫ СОВЕТОВ В РЫНОЧНЫЙ КАЗАХСТАН: О ВЗЛЕТАХ И ПАДЕНИЯХ ОДНОЙ КОМПАНИИ В ДВУХ ЭПОХАХ 255

КУЛТУРНА БАШТИНА

Др Љубиша Васиљевић
Народни музеј Крушевац (Србија)
АРХЕОЛОШКИ ЛОКАЛИТЕТИ У ОКРУЖЈУ БОЉЕВАЦА. 267

Даница Милошевић Јовић
Музеј „Horreum Margi – Равно", Ћуприја (Србија)
ОСТАВА МЕТАЛНИХ ПРЕДМЕТА (ПОСУДЕ И АЛАТ) ИЗ АНТИЧКЕ ЗБИРКЕ МУЗЕЈА „HORREUM MARGI – РАВНО" 281

Ивана Петровић – Александар Бурсаћ
Архив Војводине, Нови Сад (Србија)
УГРОЖЕНО КУЛТУРНО НАСЛЕЂЕ ВОЈВОДИНЕ: СПОМЕН-ОБЕЛЕЖЈА ПОСВЕЋЕНА ПАЛИМ БОРЦИМА И ЖРТВАМА ФАШИЗМА 307

КОНЗЕРВАЦИЈА И РЕСТАУРАЦИЈА

Др Сарвеш Синг – Аџит Кумар
Архив Резервне банке Индије, Пуна (Индија) –
Институт за напредну технологију одбране, Пуна (Индија)
КОНЗЕРВАЦИЈА ДОКУМЕНТАРНОГ НАСЛЕЂА И АРХИВИ 331

ИЗВЕШТАЈИ О АКТИВНОСТИМА И ПРИКАЗИ

Владимир Дамњановић
Међуопштински историјски архив Ваљево (Србија)
ОД АРХИВСКОГ СРЕДИШТА ДО МЕЂУОПШТИНСКОГ
ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА ВАЉЕВО –
СЕДАМ И ПО ДЕЦЕНИЈА КУЛТУРНОГ ДЕЛОВАЊА
У КОЛУБАРСКОМ ОКРУГУ 345

Дилрабо С. Дадајева / Dilrabo S. Dadayeva
Агенција „Узархив" Републике Узбекистан, Ташкент (Узбекистан) /
Agency "Uzarchive" of the Republic of Uzbekistan, Tashkent (Uzbekistan)
СТАТУС УСПОСТАВЉАЊА САРАДЊЕ АГЕНЦИЈЕ„УЗАРХИВ"
РЕПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАНА САИНОСТРАНИМ ДРЖАВАМА
У ОБЛАСТИ АРХИВСКОГ РАДА /
THE STATUS OF ESTABLISHING COOPERATION
RELATIONS OF THE AGENCY "UZARCHIVE" OF
THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN WITH FOREIGN
COUNTRIES IN THE SPHERE OF ARCHIVAL WORK 357

Мр Дејан Јакшић
Архив Војводине, Нови Сад (Србија)
Приказ аналитичког инвентара:
Загорка Авакумовић, ТАМИШКА ЖУПАНИЈА (1731–1849),
Каталог одабраних садржаја докумената, свеска 4 (1791–1795),
Архив Војводине, Нови Сад 2021, електронско издање,
електронски оптички диск (CD-ROM), 228 стр. 373

Упутство сарадницима 379

CONTENTS

ARCHIVAL SCIENCE

Stefano Allegrezza, PhD
University of Bologna (Italy)
ARCHITECTURE, ENGINEERING AND DESIGN ARCHIVES IN THE DIGITAL ERA: STATE OF THE ART, CHALLENGES AND FUTURE PERSPECTIVES 15

Tatsiana D. Hiarnovich, PhD
Belarusian State University, Minsk (Belarus)
"... THE SALE OF ARCHIVAL MATERIALS IS PROHIBITED UNDER SERIOUS PENALTY..." (TO THE 100TH ANNIVERSARY OF THE ARCHIVAL SERVICE OF BELARUS) 38

Zoran Stevanović
Archives of Vojvodina, Novi Sad (Serbia)
ARCHIVE AND MEMORY IN A FEVERISH DISCOURSE OF FORGETTING 55

Olgica Trbojević – Šarolta Kartag Miladinov
Archives of Vojvodina, Novi Sad (Serbia)
MANORIAL COURT OF SIRIG 91

Ljiljana Ćumura – Nenad Janjić, PhD
University of Belgrade (Serbia) –
Higher Education Technical School of Professional Studies, Novi Sad (Serbia)
LESSONS LEARNED ABOUT THE PROTECTION OF ARCHIVE MATERIALS DURING DISASTERS AND EMERGENCIES 99

Snežana Kaljević
Archives of Vojvodina, Novi Sad (Serbia)
HISTORY OF THE ESTABLISHMENT AND WORK OF THE ASSOCIATION OF THE DEAF AND HARD OF HEARING OF VOJVODINA – NOVI SAD (1946–), 1946–1996 117

HISTORIOGRAPHY

Filip Krčmar, PhD
Historical Archives of Zrenjanin (Serbia)
RISE AND FALL OF ŽARKO ZRENJANIN
(1902–1942–1952–1962–1972–1992–2022) 131

Vojislav Živković
University of Novi Sad (Serbia)
RECONSTRUCTION OF THE BIOGRAPHY OF CATHERINE
OF HUNGARY, QUEEN OF SERBIA 177

Vojin Ranđelović
University of Niš (Serbia)
DEVELOPMENT OF THE CONSTITUTIONALITY IN SERBIA
FROM THE ACQUISITION OF INTERNAL AUTONOMY
TO THE END OF THE FIRST REIGN OF PRINCE MILOŠ OBRENOVIĆ ... 193

Miša Anđelković
Genocide Victims' Museum, Belgrade (Serbia)
THE RETURN OF ANTE PAVELIĆ TO ZAGREB AND THE PASSING OF
USTASHA RACIST LEGISLATIVE PROVISIONS, ORDERS AND OTHER
PROVISIONS AGAINST SERBS, JEWS AND ROMA IN THE FIRST YEAR
OF THE EXISTENCE OF THE INDEPENDENT STATE OF CROATIA 209

Oleg E. Alpeev, PhD
Research Institute of Military History, Moscow (Russia)
THE RUSSIAN PREPARATIONS FOR WAR AGAINST COALITION
OF GREAT BRITAIN, AUSTRIA-HUNGARY AND TURKEY
IN EUROPE AND CENTRAL ASIA IN 1878 223

ARCHIVAL MATERIALS

Srđan Sivčev
Historical Archives of Kikinda (Serbia)
DOCUMENTS FROM F. 60 OPŠTINA GRADA VELIKA KIKINDA
(1919-1941) WHO ARE REFFERING TO RELATIONS BETWEEN NOVI SAD
AND VELIKA KIKINDA IN INTERWAR PERIOD 245

Aysulu M. Isalova
State Archive of Almaty City (Kazakhstan)
ALMA-ATA DISTILLERY FROM THE LAND OF SOVIETS TO MARKET KAZAKHSTAN: THE RISE AND FALL OF ONE COMPANY IN TWO ERAS 255

CULTURAL HERITAGE

Ljubiša Vasiljević, PhD
National Museum Kruševac (Serbia)
ARCHAEOLOGICAL SITES IN THE AREA OF BOLJEVCI 267

Danica Milošević Jović
Museum Horreum Margi – Ravno, Ćuprija (Serbia)
HARDWARE OF METAL OBJECTS (VESSELS AND TOOLS) FROM THE ANTIQUE COLLECTION OF THE "HORREUM MARGI – RAVNO" MUSEUM 281

Ivana Petrović – Aleksandar Bursać
Archives of Vojvodina, Novi Sad (Serbia)
ENDANGERED CULTURAL HERITAGE OF VOJVODINA: MEMORIAL MARK DEDICATED TO THE FALLEN SOLDIERS AND VICTIMS OF FASCISM 307

CONSERVATION AND RESTORATION

Sarvesh Singh, PhD – Ajit Kumar
Reserve Bank of India Archives, Pune (India) –
Defence Institute of Advanced Technology, Pune (India)
CONSERVATION OF DOCUMENTARY HERITAGE AND ARCHIVES ... 331

REPORTS ON ACTIVITIES AND REVIEWS

Vladimir Damnjanović
Intercommunity Historical Archives of Valjevo (Serbia)
FROM THE ARCHIVAL CENTER TO THE INTERCOMMUNITY HISTORICAL ARCHIVES OF VALJEVO – SEVEN AND A HALF DECADES OF CULTURAL ACTIVITY IN THE KOLUBARA DISTRICT .. 345

Dilrabo S. Dadayeva
Agency "Uzarchive" of the Republic of Uzbekistan, Tashkent (Uzbekistan)
THE STATUS OF ESTABLISHING COOPERATION RELATIONS OF THE AGENCY "UZARCHIVE" OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN WITH FOREIGN COUNTRIES IN THE SPHERE OF ARCHIVAL WORK 357

Dejan Jakšić, Mgr.
Archives of Vojvodina, Novi Sad (Serbia)
Review of: Zagorka Avakumović, TAMIŠKA ŽUPANIJA (1731–1849), vol. 4 (1791–1795), Archives of Vojvodina, Novi Sad 2021, electronic edition, optical disc (CD-ROM), 228 pages 373

Guidelines for Contributors 379

АРХИВИСТИКА

UDC 72.012:004

Dr Stefano Allegrezza[1]
University of Bologna
Department of Cultural Heritage
Italy

ARCHITECTURE, ENGINEERING AND DESIGN ARCHIVES IN THE DIGITAL ERA: STATE OF THE ART, CHALLENGES AND FUTURE PERSPECTIVES

Abstract: The purpose of this article is to reflect on the transformation that has occurred in architecture, engineering, and design archives over the last thirty years, during which time the production of digital documents has increased more than exponentially. By now, computers have completely replaced drawing boards for CAD (Computer Aided Design), and it is standard practice for preparatory sketches, technical plans, three-dimensional models, prototypes, reports, presentations, specifications, contracts, administrative documents, but also photographs, sound and audiovisual recordings, and, more broadly, all documents to be produced by computer. This transformation has profoundly modified the methods architects, engineers and designers use for creating, organizing, managing, archiving, and even communicating their archives. Unfortunately, awareness of the fragility of the documents created in the digital era remains low. What are the issues that this analog-to-digital transition presents? What are the prospects for the archives of architects, engineers and designers? How can archivists help? This article will attempt to provide some answers to these questions.

Keywords: architecture, engineering, design, documents, records management, archives, PDF/E, PDF/A-4, IFC, BIM

Introduction

In the last thirty years, the creation of digital documents in the firms of architects, engineers and designers (AED)[2] has grown more than exponentially, as

[1] *stefano.allegrezza@unibo.it*; Стефано Алегреца, Универзитет у Болоњи, Одсек за културно наслеђе, Италија

[2] In the following, for simplicity, we will use the acronym 'AED' for 'architects, engineers

in many other sectors of society. For quite some time now, the drawing boards have been replaced by computers for CAD (Computer Aided Design)[3] and it is common practice that preparatory sketches, technical projects, three-dimensional models, prototypes, reports, presentations, photographs, specifications, contracts, administrative documents in general but also photographs, sound and audiovisual recordings and, more generally speaking, all documentary materials, are produced using computers.[4] This digital transformation has profoundly changed the way in which documents are created, organized, managed, archived and even used for diffusion and communications purposes. Even the concept of *architectural document* has long been extended to include any documentary material, having legal, administrative, cultural or historical value, regardless of its nature and the medium on which it is recorded.

In 1982 the following definition was given:

> The term 'architectural documents' designates any documentary and annex material relating to the history, theory and practice of architecture and related fields, regardless of the physical media and characteristics [...] created or received by public and private entities in the course of their activities, and [...] collected regardless of provenance[5].

and designers'.

[3] The acronym 'CAD' refers to computer-aided design, i.e. the use of computer tools for design in both two dimensions (2D) and three dimensions (3D).

[4] On the topic of digital transformation applied to the archives of architecture, engineering and design, see: Kathryn Pierce, *Collaborative Efforts to Preserve Born-Digital Architectural Records: A Case Study Documenting Present-Day Practice*, "Art Documentation: Journal of the Art Libraries Society of North America", vol. 30, n. 2, 2011, pp. 43–48, <www.jstor.org/stable/41244064>; Ann R.E. Armstrong, *Architectural Archives/Archiving Architecture: The Digital ERA*, "Art Documentation: Journal of the Art Libraries Society of North America", vol. 25, n. 2, 2006, pp. 12–17, <www.jstor.org/stable/27949434>; Jessica Scott, *The challenge of preserving digital architectural drawings*, Smithsonian Institution Archives, 2010 <siarchives.si.edu/blog/challenge-preserving-digital-architectural-drawings>; Maycon Sedrez, Jarryer de Martino, *The future of architects' digital records: how to preserve algorithmic design?*, Proceedings of the 22nd International Congress of the Ibero-American Society of Digital Graphics, "Blucher Design Proceedings", vol. 5 (2018), pp. 5–10, <www.proceedings.blucher.com.br/ article-details/-29677>; Carissa Kowalski Dougherty, *Implementing a Born-Digital Architecture and Design Archive at the Art Institute of Chicago*, <ils.unc.edu/digccurr2007/papers/dougherty_paper_4-2.pdf>; Aliza Leventhal, *Designing the Future Landscape: Digital Architecture, Design & Engineering Assets. A Report on the Architecture, Design and Engineering Summit*, The Library of Congress, 2018, <loc.gov/preservation/ digital/meetings/ade/ade2017.html>.; Kit Arrington, Aliza Leventhal, Kate Murray, *Architecture, Design & Engineering – Archiving Digital Assets: Past, Present and Future*, <https://doi.org/10.2352/ issn.2168-3204.2018.1.0.30>.

[5] See: Réunion du Groupe de travail ClA/ClAM sur les Archives d'Architecture, 'Bulletin du CIA', n. 18, 1982, p. 17.

In addition, in the current AED archives there are 'new' kinds of documents, such as e-mails, messages exchanged through *instant messaging* systems (WhatsApp, Telegram, WeChat, etc.). or through social media (Facebook, LinkedIn, etc.), which are increasingly replacing the methods traditionally used to communicate with the interlocutors (collaborators, clients, institutions, etc.). These are new kinds od documents, which certainly require considerable commitment and specialized skills for their preservation, although little thought has yet been given to them. There is no doubt that AED archives of the future – indeed: of the present – will consist of digital material. However, awareness of the fragility of these archives remains inadequate. What are the challenges of this transition from analog to digital? What are the consequences for AED archives? How can archivists intervene? These are the questions we will try to answer with this article.

State of the art

Over the last two decades the disciplinary debate on these issues has been incessant and numerous research projects have been carried out at international level, with the aim of increasing the knowledge of contemporary AED archives and the awareness of the critical issues threatened through the cooperation between different bodies and organizations.

One of the most important was certainly the research project GAU:DI (Governance, Architecture and Urbanism: a Democratic Interaction) which received from the European Community a three-year funding of 1.9 million euros for the period 2002–2004 within the program Culture 2000. It involved several European institutions[6] with the aim of promoting collaboration and knowledge of contemporary architecture[7]. In 2002, the international working group AAE

[6] The project was led by six co-organising institutions with considerable experience in European cooperation. The overall coordination was entrusted to the *Centre International pour la Ville, l'Architecture et le Paysage* (CIVA) (Belgium). The other institutions co-organizers were: the Architecture Foundation (United Kingdom), the *Cité de l'Architecture et du Patrimoine* (Francia), the *Fundació Mies Van der Rohe* (Spagna), *the Lighthouse* (United Kingdom), the *Museum of Finnish Architecture* (Finland), each of which was responsible for one or more program activities. The *Royal Institute of British Architects* (United Kingdom) was the main partner. The steering committee worked with a group of associated partners, who contributed to one or the other activity depending on the purpose for which they were established, their geographical location, area of expertise, etc.

[7] Until a few years ago, the project website could be reached at <www.gaudi-programme.eu>; currently, the domain has passed to another owner and it is no longer available. However,

(Architecture Archives in Europe)[8] was set up, with the main objectives, on the one hand, of the creation of a tool to coordinate and raise awareness of the institutions that collect and preserve AED archives in Europe and, on the other hand, the drafting of a tool to raise awareness among professional firms about the correct management and preservation of their archives by providing them with practical and useful information to solve everyday problems. As regards the first objective, the work of the group led to the creation of a website, designed both as a specialized portal for research of institutions for the preservation of architectural archives in Europe and as a repository of information on the problems of management and preservation of Archives[9]. As regards the second objective, the group produced a guideline – drafted in several languages: English, French, Italian, German, Dutch and Finnish – entitled *Guidelines to managing architectural records* in the English version (Figure 1).

Figure 1.

The Guidelines to managing architectural records delivered by the GAU:DI project

The guide, resulting from the

through the *wayback machine* of the internet archive various *snapshot* of the original site, captured when it was active, can be accessed.

[8] Coordinated by the *Institut Francais d'Architecture* (IFA) (France), the working group consisted of representatives from the *Centre Intemational pour la Ville, l'Architecture et le Paysage* (CIVA) in Brussels (Belgium), the *Deutsches Architektur-Museum* in Frankfurt (Germany), the *Museum of Finnish Architecture* in Helsinki (Finland), the *Nederlands Archilektuur Institut* in Rotterdam (Netherlands), the *Projects' Archive* of *University Institute of Architecture of Venice* (IUAV) (Italy), the *Order of Architects of Rome and Province* (Italy), the *Royal Institute of British Architects* in London (United Kingdom) and the *Academy of Architecture* of the *University of Italian Switzerland* in Mendrisio (Switzerland).

[9] The working group's website was available at the following URL: <hwww.architecturearchives.net>; the website has not been available for several years, as the domain was acquired by another owner, but some 'captures' of that website are available in the Internet archive's Wayback machine. Unfortunately the last capture was very incomplete, dating back to June 3, 2009. See: <web.archive.org/web/20101231163827/http://www. architecturearchives.net>.

collaboration of architects, historians, archivists, computer experts and researchers, provided both theoretical information on the issues related to the management of the current archive of an AED firm, and useful methodological hints to help architects, engineers and designers to organize their archives correctly and to address the new problems, such as the preservation of technical documents in digital format. The reflection on this guide started from:

> the results of a survey carried out by the members of the group on a fairly significant sample of 97 professional firms, based in all the countries involved in the research. The firms that agreed to cooperate provided detailed information on the procedures they had adopted for the creation of their archives and for the preservation of documents, both analog and digital. The results of the survey were quite disappointing with regard to the degree of awareness of professionals about the need to invest resources in the management of their archives. The situation becomes even more dramatic when we focus on digital documents: very few firms adopt file encryption and archiving procedures, only half of them make daily backups of their data, while a considerable number do not even keep backup copies and admit to not knowing anything about the correct way to preserve data. Finally, at least a quarter of the firms have already experienced the impossibility of opening electronic documents created 10 to 15 years ago[10].

The guide was downloadable in PDF format from the project website, together with a summary report of the survey results[11]. Simplified as much as possible to allow everyone to apply at least the minimum standards for preservation, the guide addresses three sets of issues, identified on the basis of the analysis of the life cycle of AED documents: creation (classification schemes, document organization, management of digital documents, use of metadata); appraisal (selection of documents to be kept, with particular reference to digital ones); disposal and preservation (preservation of documents on traditional media, *refreshing* of media, *migration* of file formats, emulation). Several European architectural firms also participated in the GAU:DI program[12], with the aim of testing the validity of the hints contained in the guide.

The GAU:DI project was then able to obtain a second funding, almost as

---

[10] See: Riccardo Domenichini, *A manual for the preservation and management of digital architectural documents*, "National Association of Contemporary Architecture Archives (AAA Italy)", Bullettin, no. 5 (2005), <http://www.aaa-italia.org/wp-content/uploads/2016/01/AAA-Bollettino-n.-5x.pdf>.

[11] Even the guidelines, in the various languages available, were downloadable from the site <www.architecturearchives.net>, which, as already mentioned, is no longer reachable. Currently, they no longer seem to be available on the Internet.

[12] Among them: Snøhetta firm, Wilkinson Eyre, Mario Botta, Alfonso Mercurio, Cesare Valle, Giancarlo De Carlo and Pierre Riboulet.

high as the first, for the period 2006–2008 (GAU:DI II project)[13]. Almost at the end of the second phase, the *Architecture and Born-Digital Archives* conference was organized, the first in Europe on the topics of creation, management, preservation and access to AED digital archives. The event was held at the *Cité de l'architecture et du patrimoine/Institut national d'histoire de l'art* in Paris from 8 to 10 November 2007. The conference brought together more than 200 archivists, architects, historians and technology specialists from across Europe, Canada and the United States and was an unprecedented moment of confrontation. The proceedings of the conference were published in a bilingual volume (English/French) in January 2009[14].

Two years later, on 11 and 12 June 2009, The New Netherland Institute, (formerly: Netherlands Architecture Institute) hosted the conference *Hybrid Architectural Archives: Creating, Managing and Using Digital Archives,* ideal continuation of the previous conference of 2007. Parallel to Europe, also in the United States the interest in problems related to the creation, management and preservation of AED archives has led to the birth of several initiatives. These include the DAArch (*Digital Archive for Architecture*) research project that ran from 2002 to 2007. It was an extensive project, commissioned by the Department of Architecture of the Art Institute of Chicago, with the aim of identifying methods for the management and long-term preservation of native digital design documentats produced in AED firms. The project developed the 'Digital Archive for Architecture System' (DAAS), an open-source, intuitive, versatile

[13] Eight institutions took part in the second project, many of which had already participated in the first: *Archive of the Modern Foundation* (Switzerland), *Centre des Archives du Monde du Travail* (French), *Centre International for the Town l'Architecture and the Landscape* (MERCURY) (Belgium), *German Architecture Museum* (Germany), *Institute French d'Architecture* (France), *University Institute of Architecture of Venice* (IUAV) (Italy), *Museum of Finnish Architecture* (Finland), *Order of architects of Rome e province* (Italy), *Royal Institute of British Architects* (United Kingdom), *Netherlands Architecture Institute* (Netherlands), *National Museum of Art, Architecture and Design* (Norway). See: *The GAU:DI program case studies on preservation of electronic documents*, <www.icam-web.org/data/media/cms_binary/original/1163002339.pdf>.

[14] See: David Peyceré, Florence Wierre (editors), *Architecture and Digital Archives, Architecture in the Digital Age: A Question of Memory/ Architecture et Archives Numeriques. L'architecture à l'ère numérique: un enjeu de mémoire*, Infolio Ed., Gollion (Switzerland), 2009. Edited by David Peyceré and Florence Wierre of the '*Centre d'archives d'architecture du XXe siècle*', the volume – of almost 600 pages – brings together some thirty essays through which it seeks to explore the many questions related to the creation and long-term preservation of digital architectural documents and offer a mosaic of partial, experimental, exploratory answers that nonetheless point the way to a brighter future. The organization of the book is based on the life cycle of archival documents, from creation and management by the creator, to selection and preservation by a conservator, and finally to consultation by the scholars or researchers.

and integrable digital document cataloguing and consultation system based on the OAIS (Open Archival Information System) model. In addition, through a series of interviews with AED firms, which also included internationally renowned ones, very interesting information was collected and information on the use of digital documents to archive AED projects.

In the period 2007–2009, the Massachusetts Institute of Technology (MIT) in the United States conducted the research project FACADE (Future-proofing Architectural Computer-Aided Design) that focused on the archiving and long-term preservation of digital documents from architectural projects and, in particular, on three dimensions projects (3D models) and related information. The project also explored the relationships between 3D projects and related 2D drawings, digital images and videos, e-mails and other communication means, also with reference to emergent methodologies such as Building Information Modeling (BIM). The aim of the project was to identify best strategies and best practices for acquiring, describing, managing, maintaining and making available the 3D CAD models created by architects. It began by studying the projects carried out by some of the most important architectural firms, including the *Ray and Maria Stata Center at MIT* project designed by Frank O. Gehry and Associates; that of the *U.S. Institute of Peace*, designed by Moshe Safdie and Associates, and that of the *Caltrans District 7 Headquarters* building in Los Angeles, designed by the firm Morphosis by Thom Mayne. The study of these cases showed that many of the 3D models developed in the 1990s were no longer readable at a distance of even a decade. In this regard, the example of the 3D model of the *Ray and Maria MIT Stata Center* is paradigmatic:

> As one example, the MIT Stata Center was designed in the late 1990s by Gehry Partners, LLP (Frank Gehry's architectural firm) using CATIA version 4 software, and the collection of digital files from the project numbers in the hundreds of thousands and requires 140Tb of disk storage. Three years after the building's opening in 2004 the original CATIA 3D models are already obsolete, and the institutional memory of the project's evolution is rapidly disappearing. The as-built printed 2D drawings have been saved, but given the complex geometry of the building they are inadequate to really understand the building. If the data from this project is not brought under archival control very soon the entire collection will likely become unfindable and unusable, less than ten years after the design process began[15].

[15] MacKenzie Smith, *Future-proofing architectural computer-aided design: MIT's FACADE project,* in David Peyceré, Florence Wierre (editors), *Architecture and Digital Archives*, cit., pp. 409–423, <dspace.mit.edu/bitstream/handle/1721.1/46329/Gaudi2007Proceedings-Smith.pdf>.

Subsequently, the results of this first phase of the investigation were extended to other architectural firms using 3D design software. In order to find a solution that would ensure the preservation of digital material on the one hand and the consultation of this material by architects, architectural historians and design and architecture teachers on the other, a prototype digital repository was produced using DSpace[16].

In Canada, the Canadian Centre for Architecture is still very active on this topic. In 2012, it launched the multi-year research program *Archaeology of the Digital*. Coordinated by Greg Lynn, it debuted with an exhibition based on an investigation of the use of the digital in design through the study of a selection of works by Frank Gehry, Peter Eisenman, Chuck Hoberman, Shoei Yoh, Galaxy Toyama[17].

In Australia, the ADAR:NF (*Archiving Digital Architectural Records: Towards a National Framework*) project, conducted in 2017–2018 by the School of Art, Architecture and Design of the University of South Australia, deserves a mention. It builds on the results of the previous ADAR project (Securing and enabling access to knowledge for the future: archiving digital architectural records), conducted in 2015–2016, which concluded with a two-day public symposium, *Born digital: a symposium exploring digital architectural and built environment records* (18–19 April 2016). Interestingly, one of the recommendations that emerged from the symposium was that guidelines for archiving digital architectural records should be developed jointly by archivists and architects.

Issues related to the creation, management and preservation of AED digital archives have also been discussed on several occasions at various conferences over the past decade. By way of example, mention should be made of the International Confederation of Architectural Museums (ICAM) Conference held in Montreal and New York (21–28 September 2014), which included a specific session entitled Archiving born-digital material; the conference entitled *Designing the Future Landscape: Digital Architecture, Design and Engineering*

[16] See: Massachusetts Institute of Technology, *Final Report for the MIT FACADE Project: October 2006 – August 2009*, <www.vai.be/volumes/general/FACADEFinalReport.pdf>.

[17] See: Greg Lynn (editor), *Archaeology of the Digital*, Canadian Centre for Architecture, Sternberg Press, 2013. Published also in French with the title *Archaeology of the digital*. See also <www.cca.qc.ca/en/events/34437/archaeology-of-the-digital>. In addition to preservation issues, the project also explored the potential for expression and creative use of digital native documents in exhibition environments. In particular, the Canadian Center for Architecture in Montreal began to address the issue of the valorization of digital native documents with the two exhibitions *Archaeology of the digital* (2013) and *Media and Machines* (2014), curated by Greg Lynn.

Assets that was held at the Library of Congress on 16 November 2017[18]; the meeting of experts who gathered on 20 March 2018 at Het Nieuwe Instituut's State Archive for Dutch Architecture and Urban Planning (Netherlands) to discuss the topic *Archiving Digital Architectural Heritage*.

Critical issues

AED digital archives present all the complex problems that are typical of digital archives in general, plus some criticalities specific of this sector. There are, of course, differences between large, medium-sized, small-scale firms or individual firms; however, some common characteristics can be recognized.

First of all, the lack of a logical and correct from an archival point of view sorting criterion in the phase of creation of the archive is very often noted; this is rather worrying since the absence of such a criterion leads to the creation of an archive that is completely messy and very difficult to 'rearrange' at a later stage. Significant in this regard are the words of Kristine Fallon, coordinator of the aforementioned DAArch research project, who in an interview released in 2016 concerning the results of this research stated:

> There is no doubt that if the firm is not careful with its digital archive, it will then be difficult for anyone to decipher it. Our research shows that larger firms have a greater capacity for organization, not least because of the need to ensure better internal sharing. In contrast, younger firms were less disciplined in this respect. They tend to use all kinds of software, even interesting ones, but often lack basic management rules, such as naming, and have difficulty in tracing files themselves[19].

This lack of attention in the phase of archive creation is probably due not only to the lack of archival knowledge on the part of the majority of people working in an AED firms – from the owner of the firm to its collaborators – but also to the blind trust placed in technological tools that create the illusion that it is possible to retrieve what is needed simply by relying on the search functions made available by these tools but that, however sophisticated they may be, will never be able to return the accurate results that could be obtained with a cor-

[18] Conference materials, including video recordings, are available at <loc.gov/preservation/digital/ meetings/ade/ade2017.html>.

[19] See: Lucia Bosso, *Architects' digital archives: it takes organisation*, "The Journal of architecture", 28 June 2016, <ilgiornaledellarchitettura.com/2016/06/28/archivi-digitali-degli-architetti-ci-vuole-organizzazione>.

rectly arranged archive[20].

It is important to emphasize that an orderly management of the AED archive is crucial not only because it permit to create an archive that will be easier to access in the future – for example, by historians and researchers who will use it for their research – but also and above all because a well-arranged archive allows architects, engineers and designers to work better, to find the material they need immediately and without wasting hours in laborious searches: in a nutshell, it allows them to be more productive. Thus, before being cultural or historical, the reasons behind the proper arrangement of digital documents are mainly practical: whether a particular project is realized or not, the details and technical solutions devised for a particular building may be useful for further developments of the same project or for a subsequent project. And there are also legal reasons, since certain categories of documents, such as contracts, are useful in the event of litigation and have legally stipulated retention periods

The lack of attention in the arrangement of the digital archive is also evident in the way documents and project folders are named: naming conventions often do not follow precise and consistent rules but are left to the free decision of individual firm members. For example, in small or medium-sized firms – but not infrequently also in larger ones – collaborative work is carried out using the so-called 'shared folders' to store documents. Unfortunately, digital documents are often named in the most 'improper' ways, for example by assigning them the name of the creator (e.g. 'John.dwg') or names that have nothing to do with the content of the document (e.g. 'Last.dwg'). In this way, it is not easy to understand which is the content of the document, especially if it was created by others. This is obviously a critical issue to be overcome. Having rules for the naming of digital documents and folders (*file naming*) and for versioning (*file versioning*), which are correct under an archival point of view and shared by all those involved, is absolutely essential, at least to ensure that people sharing the same documents are able to locate the documents they need with a minimum of effort.Another critical issue that is almost always found in AED firms is the tendency to accumulate often uncontrollable quantities of documents; this abnormal production of documents is probably due not only to bureaucratic obligations but also to the ease with which it is possible to create digital documents

[20] For this reason, some large AED firms have begun to include archivists in their staff. See, for example, the case of Manon Janssens, head of the archives of one of the world's most important design firms, Zaha Hadid Architects (ZHA), <www.zaha-hadid.com>. See Lucia Bosso, *The archive of Zaha, a living heritage in constant evolution*, "The Journal of architecture", <inquiries.ilgiornaledellarchitettura.com/larchivio-di-zaha-un-patrimonio-vivo-in-costante-evoluzione>. In Italy, the Renzo Piano Foundation has some archivists in its staff.

(think of the various versions of a project that are saved from time to time and kept in the archives, instead of only archiving the final version), and to the enormous storage capacity of the media available today, which seem almost to be unable to cope with the quantity of documents that can be archived. In this regard, in a 1994 essay Luciana Duranti, then a young scholar and professor of archival science at the University of British Columbia, almost ahead of her time wrote as follows:

> Never before has a civilization been so overwhelmed by such an abundance of available data, which threatens the human capacity to control, understand and use it creatively and productively, so that it can eventually generate knowledge and become part of humanity's memory. There is no doubt that even if the technical and financial problems associated with the total preservation of data in digital form could be solved, the redundancy of available information could become the most direct cause of the eclipse of social memories. Thus, the only hope for the survival of digital memory in the contemporary era is the reduction of existing data to a manageable quantity[21].

Closely related to the tendency to accumulate is another critical issue, that of the lack of sorting and discarding operations, activities that must instead become increasingly important in the face of the enormous quantity of digital documents that are produced and that risk quickly becoming unmanageable, as already mentioned. Hardly anyone ever takes the trouble, at the end of a project, to spend time on discarding operations, so that only what actually needs to be stored is archived. The sorting and discarding operations are always postponed until 'when more time is available', but in this way, from one postponement to the next, they never get done, also because the more time passes from the moment the project is concluded, the moe burdensome it becomes, in terms of commitment and time, to carry out these operations.

A further criticality of the digital archives that AED firms create is the 'scattering', i.e. the tendency to distribute documents and folders over several storage systems, platforms and services. This habit is due, on the one hand, to the fear of losing digital content (whereby multiple copies are made and the same documents are found duplicated, triplicated, quadruplicated on multiple media) but which inevitably generates disorder and confusion; on the other hand, once again, to the lack of archival knowledge and expertise on the correct way to arrange an archive. With the advent of cloud-based technologies, the situa-

[21] See: Luciana During, *The definition of electronic memory: the fundamental step in its preservation*, in Tullio Gregory and Marcello Morelli (editors), *The eclipse of memories*, Bari-Roma, Laterza, 1994, p. 150.

tion does not seem to have improved: since it is now extremely easy to use cloud systems, architects, engineers and designers are encouraged to upload, almost carelessly, firm's documents onto the cloud spaces made available by the various providers (Dropbox, Google Drive, OneDrive, Amazon, etc.); those spaces are sometimes become so numerous that they end up forgetting even which and how many there are.

In almost all cases there is also a lack of awareness of the problems of digital preservation and the fact that AED digital archives are intrinsically more at risk than analog counterparts, and therefore they would need more 'care'[22]. For example, Who bothers to implement even the most basic digital preservation strategies to ensure the 'survival' of their archives? And who knows what to do when digital document losses occur? The solution of these critical issues, in many cases, is entrusted to the *cloud*, but it is only an apparent solution because it too can be subject to significant losses of digital material, as witnessed by numerous cases that have occurred in recent years, and, recently, by the fire that occurred on March 10, 2021 in a *datacenter* of the company OVH.[23] The case is paradigmatic because it shows how imprudent it is to entrust one's digital archives to *privately* managed cloud-based infrastructures[24].

Finally, another critical issue, completely neglected by architects, engineers and designers but which undermines the possibility of transmitting their archives to heirs or institutions responsible for preserving memory, is the problem of the transmission of the so-called 'digital heritage' [25]. AED digital archives are

[22] In this regard, it is interesting to note that the *Guidelines to managing architectural records*, cited above, states on page 25: "it should be borne in mind that keeping drawings only in electronic format means that you may not be able to retrieve them in the future".

[23] The case, which had a worldwide resonance, concerned one of the *datacenter* of the French company OVH. The company is headquartered in Roubaix, northern France, but its 17 *datacenter* are located throughout Europe and offers its services in many countries including Canada, Finland, France, Germany, Ireland, Italy, Poland, United Kingdom, United States. During the night between 9 and 10 March 2021, one of the four *datacenter* of the Strasbourg campus, one of the largest in Europe, was completely destroyed in a fire. This disaster has had serious consequences for businesses and professionals, with hundreds of websites off-line and disruption around the world.

[24] On this point, see the deliverables of the international project InterPARES Trust, which investigated the reliability of the *cloud* for long-term digital preservation, <ww.interparestrust.org>.

[25] 'Digital goods' refers to all the digital assets that each of us has 'accumulated' in the course of our lives. For instance, digital assets are computer text documents, digital photographs, digital audio and audiovisual documents, computer-written projects, research conducted with computer tools, digital books (eBooks), electronic correspondence (e-mail), goods purchased and downloadable online, computer programs (software), domain names, virtual currencies and, in general, "any 'data' that was created by the deceased or on which the de-

enclosed within devices (computers, servers, tablets, smartphones, etc.), storage media (hard disks, SSD disks, USB sticks, tape drives, etc.) and virtual spaces (Google Drive, DropBox, OneDrive, Amazon Web Services, etc.), but access to these various kind of 'media' is almost always protected by access control systems, such as the authentication credentials (username and password) that everyone uses daily. But what happens in the event of a cyber incident involving these resources? Or, again, in case of theft? If the necessary countermeasures have not been taken, the entire archive is irretrievably lost. And what happens to the death of the creator? Also in this case, if the authentication credentials have not been shared with someone – as almost never happens – no one will be able to access these resources, since it is almost impossible to be able to 'violate' the protection systems or obtain from the large companies that hold them (Google, Microsoft, Amazon) access to the online resources of the *deceased*. The ease with which it is possible to 'lose' digital archives – if the necessary strategies have not been implemented – is not even remotely comparable to that of analog archives, which, anyway, also require considerable care and attention.

As one can guess, these highly critical elements strongly influence the chances of success of a preservation strategy applied to DAE digital archives, so they must be carefully investigated in order to try to propose solutions.

The issue of file formats

In the field of AED digital archives, the problem of the obsolescence of file formats– which is one of the main obstacles to long-term preservation – is particularly critical. In fact, compared to other sectors, where the number of file formats is relatively small – also due to the fact that there are software houses that have managed to impose their own formats obtaining a sort of 'monopoly' that has reduced the [26] number of formats to be managed – in the world of AED archives the situation is much more complex. Although here too there are some companies (such as Autodesk) that have tried to impose their own software

ceased could claim an exclusive and absolute ownership right, regardless of its incorporation (or embeddability) on a physical or virtual storage medium". See: Alessandro D'Arminio Monforte, *Succession in the digital heritage*, Pacini Editore, Pisa, 2020, p. 71. Digital assets are also all the documents that make up AED digital archives.

[26] Take, for example, the category of file formats for the creation of office automation documents (also widely used in EAD companies) where the most widely used suite is Microsoft Office, which has managed to impose its file formats (DOCX, XLSX, PPTX) to the point of making them de facto standards.

and, consequently, their own file formats, there are plenty of other software houses that offer, with good success, their own applications, each with their own specific file formats[27] In fact, it is not rare that in an AED firm there are several dozens of software, and, consequently, dozens if not hundreds of different file formats. The presence of a very large number of file formats complicates the management of the firm's digital archive considerably, since, as is well known, in order to combat the obsolescence of electronic formats and ensure the preservation of documents over time, it is necessary to subject them to periodic processes of replacement transfer (*migration*)[28].

In addition to the huge number, there is also the fact that file formats used in AED digital archives are often proprietary, and this certainly is an obstacle to the preservation of documents produced in these formats. Among the proprietary formats is DWG (contraction of 'Drawing'), one of the most widely used for the production of technical drawings in two and three dimensions. Developed for the Intercad package in the 1970s, it was then registered by Autodesk in 1982 as the format of Autocad, certainly the most widely used software in architectural and engineering firms. There are several versions of it, which have been developed and updated over the years. Unfortunately, as mentioned, it is a proprietary format with considerable interoperability problems between the different versions: different versions of Autocad are not always able to open all DWG file types. The DWG format's main competitor is DGN (contraction of 'Design'), the 2D/3D CAD format created by Bentley Systems for its MicroStation drawing software but also used by other software, such as Intergraph's Interactive Graphics Design System. Unlike DWG, it has been extensively documented by its developers, thus ensuring the longevity of older versions. In addition, it is a

[27] Among the most popular CAD software in AED firms are: AutoCAD, the most widely used software by both architects and engineers; MicroStation, for a long time the main competitor to Autocad; Archicad, the first CAD product on a personal computer capable of creating both 2D and 3D drawings and the first to use the BIM (Building Information Modeling) methodology; 3D Studio Max, one of the first tools to offer hardware-accelerated rendering of 3D images; LibreCAD, an open source 2D drawing software with an interface very similar to Autocad; CATIA, from the company Dassault Systèmes, capable of easily managing complex AED projects and generating very detailed models; Chief Architect, used more by non-professional users (e.g. homeowners who want to renovate or redecorate their homes); Revit, aimed specifically at AED firms that manage complex projects and require BIM functionality; Rhino, known for its ability to manage lines, meshes and curved surfaces better than others; Sketchup, easy to use and an excellent starting point for anyone new to design.

[28] On these topics see: Stefano Allegrezza, *Requirements and standards of file formats for the creation of electronic documents*, "Archives & Computer", 2009, 2–3/2009 (Anno XIX), pp. 42–82; Stefano Allegrezza, Stefano Pigliapoco, Creation *and preservation of digital documents. Requirements and standards for file formats*, EUM, Macerata, Italy, 2008.

rather stable format, so that there are only two main versions of it: the one born in the 1980s and made public by Intergraph, called 'DGN v7', and the following one, 'DGN v8', published in 2000: the latter is an updated version that has considerably improved the format's information management potential and is still fully accessible twenty years later[29].

In order to improve interoperability between Autocad and other software, Autodesk has developed three interchange formats over time: DXF, DWF and DWFX. DXF (Drawing Exchange Format) was introduced in 1982; with the increase in the capabilities of Autocad and its DWG format, it gradually became less useful, not fully supporting some new specifications. The DWF (Design Web Format) format was developed by Autodesk for communication and sharing of projects made with Autocad. The main feature of DWF is that it allows CAD drawings to be reviewed or printed in a simpler way than AutoCAD itself. Because of its high compression, this format is also more suitable than DWG for transmission via the Internet. DWFX is the latest version of the DWF format; it is based on the Open Packaging Conventions and the XML Paper Specification (XPS)[30]; therefore, drawings created in this format can be viewed and printed with the XPS viewer of Microsoft, free of charge with the Windows operating system. There are numerous other interchange formats, such as IGES (or IGS), which stands for Initial Graphic Exchange Specification, or STEP (or STP), which stands for Standard for the Exchange of Product Model Data, which has been recognized as an ISO standard and is one of the most interoperable formats[31].

Leaving aside to enumerate all the proprietary formats of the various software used in the AED field, which are so numerous as to make it difficult even

[29] In 2008, Autodesk and Bentley Systems signed an agreement to improve interoperability between their respective CAD software: the two companies agreed to exchange each other's libraries and other technical information to make interoperable their respective file formats. This means that MicroStation can open DWG-format projects natively, i.e. without conversion; similarly, Autodesk can open DGN-format projects natively.

[30] The Open Packaging Conventions (OPC) define how to create container formats that contain both XML and non-XML files, usually grouped together in a single container and compressed using the ZIP algorithm. These conventions are used by several file formats, such as XPS (Microsoft XML Paper Specification); OXPS (Open XML Paper Specification); the file format family OOXML (Office Open XML) such as DOCX, XLSX and PPTX; VSDX (Microsoft Visio 2013 Drawing Format) used by Microsoft Visio, etc. In the beginning developed by Microsoft, were subsequently recognized as standard ISO 29500-2:2008 *Information technology – Document description and processing languages – Office Open XML File Formats – Part 2: Open Packaging Conventions*. See: *Open Packaging Conventions Fundamentals*, <docs.microsoft.com/in-us/previous-versions/ windows/desktop/opc/open-packaging-conventions-overview>.

[31] See: ISO 10303-210:2021 *Industrial automation systems and integration – Product data representation and exchange – Part 1: Overview and fundamental principles*.

to list them[32], we point out the X_T and X_B formats used by the Parasolid software and the IFC (Industry Foundation Classes) which is the interchange format between the different software that supports BIM design (see *below*).

Standards for AED documents: PDF/E-1 and PDF/A-4e

One of the possible solutions to the problems of obsolescence of file formats used in AED firms and the lack of interoperability between different file formats is the use of non-proprietary, open, *de jure* standard (and, possibly, even *de facto*) file formats. They provide the best guarantees of long-term preservation. In 2008, the International Standardization Organization (ISO) published the ISO 24517-1:2008 standard, which defines the PDF/E-1 format[33]. It is a particular 'profile' of the PDF format designed specifically for creating, sharing and archiving digital documents produced by AED firms (the 'E' that appears in the name of this standard stands for 'Engineering'). It is based on the PDF format, already widely used by professional firms to exchange technical papers with other firms. PDF/E documents retain a visual representation of drawings, regardless of the tools and systems used to produce them[34]. Since its release, the PDF/E-1 format immediately appeared very interesting, in consideration of the fact that it can be used to produce documents – containing both 2D and 3D objects in the U3D format – that are both interoperable[35] and long-term preservable. In November 2020, a new file format, PDF/A-4e, was recognized as the successor to the PDF/E-1 format, which allows also incorporate three-dimensional objects in the PRC format and which, due to its excellent characteristics, could aspire to become one of the most used formats for the interchange and the preservation of digital drawing[36].

---

[32] See the page *Cad File formats* on Wikipedia, <en.wikipedia.org/wiki/ Category: CAD_ file_formats>, or the page *Overview of 3D CAD File Formats* available at <all3dp.com/2/overview-of-3d-cad-file-formats>.

[33] The standard ISO 24517:2008 *Document Management – Engineering Document Format Using PDF – Part 1: Use Of PDF 1.6 (PDF/E-1)* Defines the before version of the format PDF/E (PDF/E-1).

[34] Under this point of view the PDF/E is similar to the PDF/A format now widely used, for example, for the preservation of administrative documents.

[35] U3D and PRC are two file formats for 3D drawings. Only U3D drawings can be embedded in a PDF/E-1 document; its successor, PDF/A4-e, allows the embedding of three-dimensional drawings in both U3D and PRC format.

[36] See: ISO 19005-4:2020, *Document management – Electronic document file format for long-term preservation – Part 4: Use of ISO 32000-2 (PDF/A-4).*

Future perspectives: the Building Information Modeling revolution

Recently, an authentic revolution has taking place in the world of AED archives and it could produce great benefits with regard to the aspect of preservation. Until a few years ago, architects and engineers designed buildings, infrastructures and large complexes using CAD tools, that are 'limited' to the visual representation of a project through drawings in two or three dimensions (drawings, models, etc.). For some time now, a new methodology, Building Information Mode (BIM), has been increasingly proposed[37]: it allows to generate a three-dimensional digital model containing not only the visual information but all the information necessary to manage the entire life cycle of a building, from the initial idea to its demolition (fig. 2). The three-dimensional BIM model contains the information and performance of each BIM object (walls, floors, windows, etc.) present in the building project: various types of information can be associated with each of them, from geometric information (thickness, width, height, surface area, etc.) to performance information (thermal transmittance, acoustic insulation, physical and environmental performance) to management information (costs, etc.). The information may vary depending on the project objectives and the life stage of the building. Basically, BIM allows the integration of all information useful in each phase of a building's life cycle into a single three-dimensional model – from architectural design by architects, structural design by structural engineers, plant design by plant engineers, energy assessment by thermotechnical engineers, construction of the structure by carpenters, construction of the systems by plant workers, installation of fixtures by fitters, testing by testers, etc. – allowing the various professionals involved to collaboratively work on the same model[38].

---

[37] Building Information Modeling is defined by the National Institute of Building Sciences as the «digital representation of physical and functional characteristics of a structure. As such, it serves as a resource of information about a structure that provides a reliable basis for decision-making throughout its life cycle from inception onwards». See: National Institute of Building Sciences, *National Building Information Modeling Standard Version 1 Part 1: Overview, Principles, and Methodologies*, <buildinginformationmanagement.files.wordpress.com/2011/06/nbimsv1_p1.pdf>. BIM is therefore neither a product nor a software, but a 'container of building information' into which graphical data (such as drawings) and specific technical attributes (such as data sheets and characteristics), including those relating to the expected life cycle, can be inserted. See also: National Institute of Building Sciences, *National BIM Guide for Owners*, <www.nibs.org/files/pdfs/NIBS_BIMC_ NationalBIMGuide.pdf>. The guide also contains useful information on how BIM models are formed (e.g. how to organize files within folders and how to name them). See also the ISO 19650 series of standards: *Organization and digitization of information about buildings and civil engineering works, including building information modelling (BIM) – Information management using building information modelling.*

[38] This is why BIM is a collaborative design methodology that can be used by professions

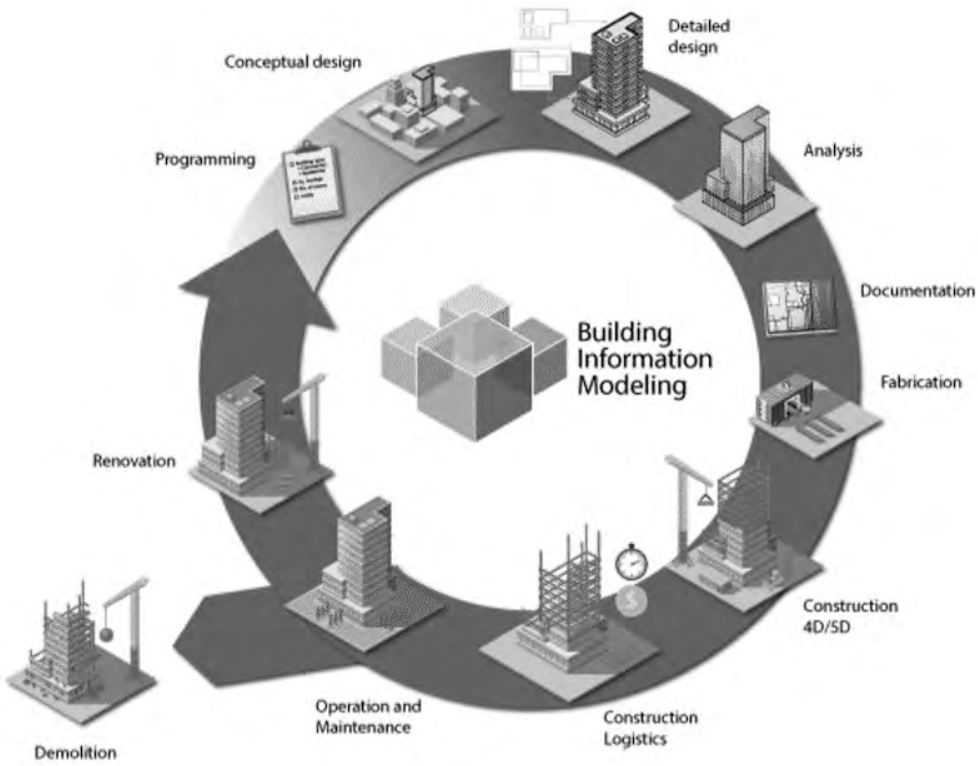

Figure 2. *The phases of the life cycle of a building according to BIM* (source: https://bimmda.com/en/what-is-bim)

BIM promises to become the only standard in the AED field within a few years, at least in Europe, where the Directive 2014/24/EU of the European Union on Public Procurement, has provided for the gradual introduction of the BIM methodology in order to rationalize design activities.

From the point of view of preservation, it is worth noting that a project carried out with BIM is saved using the IFC (Industry Foundation Class) file format, created and promoted by the international organization building SMART International, which maintains and constantly improves it. This is a non-proprietary, open, de *jure*[39] *and de facto* standard, 2D and 3D drawing format; it

in the architecture, engineering and construction (AEC) sectors.

[39] See: ISO 16739-1:2018 *Industry Foundation Classes (IFC) for data sharing in the construction and facility management industries – Part 1: Data schema*.

also contains technical information and is compatible with all BIM software[40]. This is a big revolution that will completely transform the way of working in AED firms, and therefore also the methods of creating documents, allowing to reduce and perhaps to eliminate the myriad of different file formats that are created using the various 2D and 3D design tools widely adopted today, with enormous advantages regarding the preservation of AED documentary heritage.

Conclusions

To date, great attention has been devoted to the recovery of the paper archives of great and illustrious architects, engineers and designers of the past, which in many cases have been digitized and have made it possible to get to know and study the most important professionals of the 19th and 20th centuries[41]. However, little care has yet been taken to safeguard the archival heritage produced in contemporary AED firms – where sketches, drawings made by hand, projects made with ruler and square, photographs on paper and three-dimensional models made using the most diverse materials have gradually been replaced by their digital equivalents: CAD projects, digital photographs, computer animations, three-dimensional digital models, video recordings in digital format – which are also an irreplaceable source of knowledge in a relevant field of technical and scientific creativity.

For some years now, memory institutions that collect AED funds have been facing the problem of preserving digital memories that are donated to them. One of the world's first cases of a donation of a fully digital architecture archive is the one involving the Dutch firm MVRDV, which, in October 2015, donated part of its digital archive, consisting of 400 projects carried out from 1993 to 2008, totaling 8 Terabytes of material, to the Het Nieuwe Instituut (HNI) [42] in Rotterdam. This episode:

[40] Some of the most well-known BIM programs for architecture are Revit and Navisworks from Autodesk, Archicad and AllPlan from Nemetschek (formerly: Graphisoft), Edificius from Acca Software.

[41] As an example, see: *Architecture, Design and Engineering Collections in the Library of Congress Prints & Photographs Division*, < https://guides.loc.gov/architecture-design-engineering-collections/collections/primary-archives>.

[42] MVRDV is a famous architecture and urban design firm founded in 1993 and with offices in Rotterdam (Netherlands), Shanghai (China) and Paris (France). The name derives from the initials of the surnames of the founders: Fault Maas, Jacob Van Twig e Nathalie De Vries. To 2018, approximately 200 people were collaborating with MVRDV. See <www.mvrdv.nl>.

> marks the first acquisition of non-paper materials by the Dutch Institute, and at the same time becomes a crucial opportunity for all institutions in the world that deal with design heritage, to reflect on the evolution that is emerging in the management and dissemination of contemporary architecture collections. [The donation included] different types of files and software widely used in architectural production such as AutoCAD, Vectorworks, Rhino, Quark Express and Adobe Photoshop, or those suitable for parametric drawing, such as FormZ, Rhino and Grasshopper [...]. In addition, the archive contains emails, word and excel documents, animations, as well as some templates and paper documents[43].

Even in Italy there are becoming more and more frequent cases of this kind. Probably the first and still most famous concerned the Projects' Archive of the University Institute of Architecture of Venice (IUAV), which already in 1998 received the archive of the internationally renowned architect Giancarlo De Carlo (1919–2005). It was a hybrid archive including, in addition to the 'usual' analogue documentation, a large part of digital documents, consisting of 28 CD-ROMs with over 5000 computer files relating to 23 projects. The working group that dealt with the material, under the direction of Riccardo Domenichini, dedicated most of the time to the verification and rejection of duplicate digital objects (which, according to estimates, represented over 50% of files). The projects were archived both in their original DWG format, and migrated to formats for access (TIFF, JPEG and PDF)[44]. Other important archival institutions, such as the Central State Archive, have also begun to receive deposits of digital archives of architects, engineers and designers, and are moving in the direction of finding treatment methodologies and sustainable strategies for the preservation of such materials.

However, the real problem is another. Considering the critical issues outlined above, which seriously threaten the possibility of preserving AED archives, the risk is that memory institutions are given poorly arranged digital archives or those with serious obsolescence problems, on which very little can be done, or even that they will not be handed over at all because they have been irremediably lost. Memory institutions must, therefore, move from a passive attitude – that of simply waiting for digital archives to be deposited – to a pro-

[43] See: Lucia Bosso, *Digital archives of architects: selection vs obsolescence*, "The newspaper of architecture", 18 July 2016, <ilgiornaledellarchitettura.com/2016/07/18/archivi-digitali-degli-architetti-selezione-vs-obsolescenza>.

[44] For detailed information on this project see: Ricardo Domenichini, *Looking for a starting point: the drawings in digital format in the Giancarlo Di Carlo archives*, in David Peycere, Florence Wierre (edited by), *Architecture and digital archives,* cit., pp. 215–223. See also: Kurt G. E Helfric, *Questions of authenticity: Challenges in archiving born-digital design records*, "Art Libraries Journal", 35(3), 2010, pp. 23–29, <doi:10.1017/S0307472200016503>.

active one. The challenge of the long-term preservation of AED digital archives can only be won by starting with raising awareness in architects, engineers and designers, that are the creators of these archives, in order to let them understand the importance of implementing adequate and effective strategies to put in place as soon as documents are created. In fact, it is in the creation phase that suitable file formats must be identified; methods of naming documents and digital files must be determined; methods of description through the appropriate metadata must be decided; methods of arranging the digital archive according to correct archival criteria must be established; most reliable and appropriate archiving media and methods must be chosen; and preservation strategies must be implemented, to avoid the obsolescence of software, hardware and media.

Much has been done on these issues over the last 20 years, if we consider that the guide of the International Council On Archives (ICA) on the preservation of architectural archives, published in 2000, dedicated only a tiny paragraph to the problems of the digital materials in these archives (the so-called 'computer records'), providing the following basic information:

> Many architects today are using the computer-aided drawing software AutoCAD. It can convert a variety of file formats, including DXF, DXB, SAT, WMF and Postscript. However, it would seem that conversion to the DXF (drawing exchange file) format for the purposes of archival preservation is becoming the norm. The DXF format is an ASCII description of the AutoCAD drawing file that can readily be imported into a number of drawing packages. The storage of magnetic disks and tapes must comply with the following principles: they must be completely protected from direct exposure to sunlight; two copies must be made of the tapes and each must be stored in a different place; the air in the storage room must be dust-free and filtered to 50 microns; and the tapes must be reproduced every five years and, where possible, rewound and cleaned every year using a special device[45].

But much still needs to be done. For this reason, within the Italian National Archival Association (ANAI) a *Working group on digital project archives* has been set up. The group, formally launched on 13 January 2021, has the objective of facilitating mutual knowledge and cooperation between those working on sources relating to the world of architecture, engineering and design, to prepare a work plan relating to the archives of institutions and professionals belonging to this field, to propose guidelines for the treatment of these types of archives

[45] See: International Council on Archives (ICA), Section on architectural records, *A guide to the archival care of architectural records 19th–20th centuries*, ICA, Parigi, 2000, <www.ica.org/en/guide-archival-care-architectural-records-19th-20th-centuries>.

where the use of the new information technology is predominant. The Group is also open to dialogue with historians and specialists in architecture and technical and scientific processes related to construction and, more generally, to those who know and appreciate the value of EAD archives and are interested in their preservation and sustainability over time[46]. The Group also intends to launch an in-depth awareness-raising action towards creators – architects, engineers, designers, etc. – offering training and professional updating courses, aimed at individual professionals, firms of all sizes and also to professional associations, on the issues of creation, management and preservation of these fragile kinds of archives. This will provide concrete help in building a future for AED archives that are being created in the digital era.

Стефано Алегреца

АРХИВИ АРХИТЕКТУРЕ, ИНЖЕЊЕРСТВА И ДИЗАЈНА У ДИГИТАЛНОЈ ЕРИ: СТАЊЕ УМЕТНОСТИ, ИЗАЗОВИ И ПЕРСПЕКТИВЕ

Апстракт: Сврха овог чланка је да се осврне на промене које су се догодиле у архивима архитектуре, инжењерства и дизајна у последњих тридесет година, током којих је производња дигиталних докумената порасла више него експоненцијално. Рачунари су до сада у потпуности заменили табле за цртање (Computer Aided Design), а уобичајена пракса је да се припремне скице, технички планови, тродимензионални модели, прототипови, извештаји, презентације, спецификације, уговоре, административне документе, али такође и фотографије, звучни и аудио-визуелни записи и, шире, сви документи израђују компјутерски. Ова трансформација је суштински изменила методе које архитекте, инжењери и дизајнери користе за креирање, организовање, управљање, архивирање, па чак и комуникацију својих архива. Нажалост, свест о крхкости докумената створених

[46] The group, coordinated by Stefano Allegrezza, currently consists of the following members: Roberta Giovanna Arcaini, Chiara Bennati, Giorgetta Bonfiglio-Dosio, Lucia Bosso, Riccardo Domenichini, Adele Gorini, Angela Mura, Anna Moreno, Chiara Quaranta, Chiara Ricci, Francesco Samassa, Daniele Vincenzi. It aims to establish research and collaboration relationships with subjects and associations that deal with these same issues; therefore, it can be extended to the participation of other people who have gained specific experience in this field. See: <http://www.anai.org/anai-cms/cms.view?numDoc=1756>.

у дигиталној ери и даље је ниска. Која су питања која износи ова аналогно-дигитална транзиција? Какви су изгледи за опстанак архива архитеката, инжењера и дизајнера? На који начин архивисти могу да помогну? Овај чланак је покушао да пружи неке одговоре на ова питања.

Кључне речи: архитекстура, инжењерство, дизајн, документи, управљање документарним материјалом, архиви, PDF/E, PDF/A-4, IFC, BIM

UDC 930.25(476)

Др Татьяна Дмитриевна Гернович[1]
Белорусский государственный университет (Минск)
Исторический факультет
Кафедра источниковедения
Беларусь

«…ЗАПРЕЩАЕТСЯ ПОД СТРАХОМ СТРОГИХ ВЗЫСКАНИЙ ПРОДАЖА АРХИВНЫХ МАТЕРИАЛОВ…» [2] (К 100-ЛЕТИЮ АРХИВНОЙ СЛУЖБЫ БЕЛАРУСИ)

Аннотация: В статье рассматриваются причины создания Центрархива Беларуси, первого органа управления архивной отраслью на территории Беларуси. Определяется история возникновения системы государственных архивов БССР. Описываются первые мероприятия по сохранению архивных комплексов проводимых Архивной секцией при подотделе охраны памятников старины и искусства отдела искусства Наркомпросвещения БССР. Отмечается значение Архивной комиссии Академического центра Наркомпроса БССР, возглавляемой В. И. Пичетой. Анализируется оформление нормативной правовой базы в сфере архивного дела. Делается вывод, что архивное дело в БССР определялось под влиянием нормативных актов РСФСР. Однако, отмечается, что практическая работа по сохранению архивов, их объединение в крупные комплексы и создание в итоге сети государственных архивных учреждений в начале 20-х годов в БССР осуществлялась исключительно внутренними силами, на основании нормативных правовых актов, издаваемых республиканскими органами управления.

Ключевые слова: архив, Архивная служба Беларуси, Центрархив Беларуси, Белорусская Советская Социалистическая Республика (БССР), Александр Антонович Савич, Николай Павлович Шкляев

---

[1] *hiarnovich@bsu.by*; Татјана Д. Гернович, Белоруски државни универзитет (Минск), Факултет за историју, Белорусија // Tatsiana D. Hiarnovich, Belarusian State University (Minsk), Faculty of History, Department of Source Studies, Belarus

[2] Постановление Президиума Центрального Исполнительного Комитета БССР «Об архиве» от 4 августа 1922 г. // Архивное дело в БССР (1918–1968): Сборник законодательных и руководящих документов. Минск, 1972. С. 17.

„...ЗА КРШЕЊЕ ЗАБРАНЕ ПРОДАЈЕ АРХИВСКЕ ГРАЂЕ ЈЕ ПРЕДВИЂЕНА ОЗБИЉНА КАЗНА...” (КА СТОГОДИШИЦИ АРХИВИСТИЧКЕ СЛУЖБЕ БЕЛОРУСИЈЕ)

Сажетак: У чланку се разматрају разлози за стварање Централног архива Белорусије, првог органа управљања архивским пословима на територији Белорусије. Утврђен је историјат настанка система државних архива БССР. Описане су прве мере за очување архивских комплекса које је спровео Архивски одсек при пододељењу за заштиту старих споменика и уметности Уметничког одељења Народног комесаријата просвете БССР. Уочен је значај Архивске комисије Академског центра Народног комесаријата просвете БССР, на чијем је челу био В. И. Пичетој. Анализира се устројство нормативног правног оквира у области архивистике. Закључује се да је архивска служба у БССР уређена под утицајем прописа Руске Совјетске Федеративне Социјалистичке Републике (РСФСР). Међутим, напомиње се да су практичан рад на очувању архива, њиховој интеграцији у велике комплексе и стварању мреже државних архивских установа почетком 20-их година у БССР-у обављале искључиво унутрашње снаге, на основу регулаторних правних аката које су издали републички органи управе.

Кључне речи: архив, Архивска служба Белорусије, Централни архив Беларусије, Белоруска Совјетска Социјалистичка Република (БССР), Александр Антонович Савич, Николај Павлович Шкљајев

Введение

Можно предположить, что уже в IX в. на территории Беларуси возникают первые архивохранилища. По информации летописей, в Полоцке, который был крупным политическим и культурным центром белорусских земель, существовала письменная традиция фиксации важнейших управленческих решений князя (земельные пожалования, судебные решения, военная служба, налоги). До нашего времени сохранилось большое количество списков международных торговых договоров Полоцка, Минска, Витебска и Смоленска X–XIII вв., которые косвенно свидетельствует, что документы не только создавались, но и предпринимались попытки по их сохранению. Создание в 992 г. Полоцкой епархии способствовало распространению грамотности и

традиции переписывания текстов не только религиозного, но и светского содержания. Так, в XI в. появляется написанное на пергаменте Туровское Евангелие, хранящееся в настоящее время в библиотеке Академии наук Литвы. Также многочисленные археологические находки косвенно свидетельствуют о существовании «культуры архива» на белорусских землях.

Создание первых архивов на белорусских землях

На территории Беларуси в период Великого княжества Литовского оформляется архив Великокняжеской канцелярии, который традиционно в научных исследованиях называется Метрикой Великого княжества Литовского. В состав Метрики ВКЛ входили книги, в которые вписывались копии документов, издававшихся канцелярией Великого князя, законодательные акты, земельные пожалования, судебные решения, также копии документов, которые получала канцелярия Великого князя и т.д. Первое упоминание о существовании таких книг относится ко времени княжения Казимира Ягайловича (1427–1492 гг.), когда была утверждена должность канцлера, заведующего канцелярией. Окончательно организация архива ВКЛ сложилась в XVI в.[3] В последующие годы происходит расширение функции документов в государственном управлении и вместе с этим менялись подходы к организации Метрики ВКЛ. Книги Метрики переписывались в 1594–1607 гг.[4] К новым книгам были составлены реестры, внутренние описи. Метрика ВКЛ активно использовалась в управлении в период Речи Посполитой, поэтому наиболее старые книги 1386–1511 гг. были под руководством польского историка Адама Нарушевича переписаны в 1786 г. латинскими буквами. До 1636 г. Метрика ВКЛ хранилась в Виленском замке, а в середине 40-х годов XVIII в. перевезена в Варшаву. После подавления восстания под предводительством Т. Костюшко и взятием А. В. Суворовым г. Варшавы в 1794 г.[5] Метрика была перевезена в г. Санкт-Петербург и в настоящее время храниться в Российской Федерации.

---

[3] Бережков Н. Г. Литовская метрика как исторический источник. М., Л., 1946. Ч. 1. О первоначальном составе книг Литовской метрики по 1552 г.

[4] Груша А. І. Канцылярыя Вялікага княства Літоўскага 40-х гадоў XV – першай паловы XVI ст. Мінск, 2006.

[5] Пташицкий С. Л. Описание книг и актов Литовской Метрики. Санкт-Петербург, 1887.

Кроме документов Метрики ВКЛ на территории Беларуси в период Великого княжества Литовского существовало большое количество архивов местной администрации, которые хранились в судебных учреждениях (гродских, земских, подкоморских судах и магистратах). Они представляли собой актовые книги, в которых регистрировались документы выдаваемые и получаемые учреждением, с полным копированием их текста. Вместе с судебными решениями в актовые книги вписывались документы, которые касались имущественных прав (дарительные грамоты, завещания, купчие и т.д.).

После разделов Речи Посполитой в 1772 г., 1793 г., 1795 г. территория Беларуси вошла в состав Российской Империи. Белорусская шляхта для сохранения своих привилегий в Российской империи должна была подтвердить их документами, а в случае утери или уничтожения вынуждена была обращаться за копиями документов в местные судебные архивы. Этот процесс получивший название «разбор шляхты» стал причиной появления огромного количества подделок документов на шляхетство. Чтобы ограничить доступ к актовым книгам, которые были легкодоступны в местных учреждениях, в 1852 г. издается приказ Сената «О создании в Киеве, Витебске и Вильно центральных архивов для актовых книг западных губерний», в соответствии с которым актовые книги должны были передаваться в централизованные хранилища.[6] Таким образом на территории Беларуси появились два крупнейших центральных исторических архива.

В предыдущие столетия архивы выполняли в белорусском обществе исключительно административные функции: они хранили важнейшие документы необходимые для государственного управления, а также хранили и предоставляли информацию документов для подтверждения сословных прав. После создания в Вильно и Витебске Центральных архивов древних актовых книг, на белорусских землях началось научное изучение архивных документов. Благодаря деятельности этих архивов появляются многотомные «Акты Виленской археографической комиссии» и «Историко-юридические материалы».[7]

По отношению к хранению документов органов и учреждений, созданных в период вхождения территории Беларуси в состав Российской Империи, действовал ведомственный принцип хранения: ведомство соз-

[6] Горбачевский Н. И. Каталог древним актовым книгам губерний Виленской, Гродненской, Минской, Ковенской, а также книгам некоторых судов губерний Могилевской и Смоленской, хранящимся ныне в Центральном архиве в Вильне. Вильно, 1872.

[7] Улашик Н. Н. Очерки по археографии и источниковедению истории Белоруссии феодального периода. Минск, 1973. С. 64–147.

давало документы и обеспечивало их сохранность. Наибольшее значение имели Архивы казенных палат, хранившие финансовые документы, Архивы губернских правлений, хранящие документы местной администрации, Архивы судебных учреждений.

Таким образом, в период Великого княжества Литовского и Российской Империи на территории Беларуси сформировалась «культура архива», оформились ведомственные архивы важнейших органов и учреждений государственного управления. А также были образованы два центральных исторических архива – Центральный архив древних актовых книг в г. Вильно и Центральный архив древних актовых книг в г. Витебск.

Однако в этот период архивы хранились в ведомствах и учреждениях, которые их создавали и не был создан ни орган, осуществлявший общее управление архивной отраслью, как и не была сформирована такая система, когда архив хранится не только в создавшем его учреждении, а передаётся на хранение в Национальный архив, чтобы стать основой исследования национальной истории и культуры. Отсутствие механизма, который бы обеспечивал систематическую передачу наиболее ценных документов из всех государственных и негосударственных учреждений в специально созданные национальные хранилища, которые также обеспечивали бы использование документов, отражалось на полноте, охвате белорусского документального наследия и уровне его исследованности.

Становление Архивной службы Беларуси

В Беларуси после революционных событий 1917 г. сложилась сложная геополитическая обстановка. Часть территории Беларуси была оккупирована немецкими войсками, на части территории действовали распоряжения Областного исполнительного комитета Советов Западной области и фронта. 25 марта 1918 г. была провозглашена Белорусская Народная Республика, которая, до передачи немцами 10 декабря 1918 г. г. Минска советским властям, издавала распоряжения на оккупированной немцами территории. До 1 января 1919 г., когда была образована ССРБ (в г. Смоленске) и создано Временное рабоче-крестьянское Советское правительстве Беларуси, территория Минской, Витебской, Виленской и Гродненской губерний оставались областью в составе РСФСР.

В этот период начинают предприниматься первые попытки создать Архивную службу Беларуси. Президиум областного исполкома Советов Западной области и фронта 1 июля 1918 г. издает постановление «Об орга-

низации архивного дела»[8], Совет народных комиссаров ССРЛиБ принимает декрет 13 марта 1919 г. «О централизации архивного дела».[9] Однако, эти нормативные документы не реализовывались. Фактически на момент с 1917 до 1919 гг. отсутствует какая-либо информация о деятельности по собиранию и обеспечению сохранности архивов в Беларуси.

Первые мероприятия по учету и регистрации архивных фондов начинают проводиться в Беларуси Комиссариатом просвещения (Компрос) Временного рабоче-крестьянского правительства ССРБ. Начало этой деятельности было положено 30 января 1919 г., изданием декрета «О передаче культурных ценностей науки и искусства, находящихся в имениях и разных учреждениях Комиссариату по просвещению и об организации их учета, охраны и собирания».[10]

На территории Витебской и Могилевской губерний, которые были включены в состав РСФСР, действовали распоряжения российских органов власти. В августе 1919 г. после издания Положения Совнаркома РСФСР «О губернских архивных фондах» от 31 марта 1919 г. были созданы губернские областные управления, которые стали первыми архивными органами на восточной территории Беларуси.[11] Их работа строилась на энтузиазме архивистов и историков. Она не была регламентирована нормативными актами и не подкреплялась материальной поддержкой Главархива РСФСР. Основная заслуга в собирании и сохранении архивов в восточной части Беларуси принадлежит Д. И. Довгялло, который был назначен заведующим Могилевским губернским архивом и уполномоченным Главархива РСФСР по Могилевской губернии.[12] В г. Могилев хранилище архива размещалось на Днепровском пр., 4, а также в побернардинском костеле на ул. Покровской – архив бывших судебных

[8] Постановление президиума областного исполкома Советов Западной области и фронта об организации архивного дела, 1 июля 1918 г. // Архивное дело в БССР (1918–1968): Сборник законодательных и руководящих документов. Минск, 1972. С. 11.

[9] Декрет Совета народных комиссаров ССРЛиБ «О Централизации архивного дела», 13 марта 1919 г. // Архивное дело в БССР (1918–1968): Сборник законодательных и руководящих документов. Минск, 1972. С. 14.

[10] Декрет О передаче культурных ценностей науки и искусства, находящихся в имениях и разных учреждениях Комиссариату по просвещению и об организации их учета, охраны и собирания 30 января 1919 г. // Архивное дело в БССР (1918–1968): Сборник законодательных и руководящих документов. Минск., 1972. С. 12–13.

[11] Положение Совнаркома РСФСР О губернских архивных фондах 31 марта 1919 г. // Декреты Советской власти. Т. 4. Москва, 1968. С. 541–543.

[12] Шумейко М. Ф. Архивист и археограф Дмитрий Иванович Довгялло. Минск, 2002. С. 57.

учреждений; доме Вильда по Маковецкому пер., 12 – архив бывшей Могилевской казенной палаты; доме Ратнера по Днепровскому пр. – архив бывшей контрольной палаты и др.

На территории ССРБ в г. Минске работа по организации государственных архивов велась Архивной секцией, созданной 15 апреля 1920 г. при подотделе охраны памятников старины и искусства отдела искусства Наркомпросвещения БССР. Ее возглавлял в должности «заведующего охраной архивов» до 26 мая 1921 г. Николай Павлович Шкляев. Благодаря самоотверженным усилиям этого человека за год были собраны и сохранены архивы учреждений, хранившиеся в Минске.[13]

Основная работа заключалась в принятие на учет архивов бывших учреждений и обеспечение их сохранности. Учитывая, что отдельного здания для архивов Минска не было выделено, сохранение архивов требовало больших усилий. Так, здание Губернского правления занял Революционный комитет, поэтому архив Губернского правления был вынесен и помещен в два каменных сарая, один из которых требовала освободить типография Революционного комитета.[14] Архив Казенной палаты находился в более благоприятных условиях. Он хранился на чердаке здания Казенной палаты. Однако его невозможно было опечатать, потому что ежедневно через чердак проходил мастер, который обслуживал часы на башне здания.[15]

В 1921 г. в ведении Минского губархива находились 7 архивных комплексов: 1) Архив Казенной Палаты (угол Соборной пл. и Койдановской ул.); 2) Архив Губернского правления (Соборная площадь, дом Труда); 3) Архив старшего нотариуса окружного суда (Соборная площадь, дом Труда); 4) Архив упраздненных судебных мест (Монастырский переулок); 5) Архив Контрольной палаты (угол ул. Юрьевской и Петропавловской); 6) Архив Минского дворянства (угол ул. Подгорной и Петропавловской; 7) Духовной консистории (угол ул. Захарьевской и Архиерейский переулок).[16]

Здание бывшей Казенной Палаты, которое размещалось на Площади Свободы, под башней с часами стало одним из первых центральных архивохранилищ г. Минска. В нем были сконцентрированы фонды бывшей Казенной палаты, бывшего Казначейства, Либаво-Роменской железной

---

[13] Герновіч Т. Д. «Шкляеў М. П.» // Біябібліяграфічны даведнік / Склад.: С. У. Жумар, М. Ф. Шумейка. Мінск: БелНДІДАС, 2020. С. 269–271.

[14] Национальный архив Республики Беларусь (НАРБ). Ф. 249. Оп. 1. Д. 1. Л. 5–6об.

[15] НАРБ. Ф. 249. Оп. 1 Д. 1. Л. 5.

[16] НАРБ. Ф. 249. Оп. 1 Д. 1 Л. 22, 23.

дороги. Документы здесь находились в относительной безопасности. Во время немецкой оккупации часть материалов была повреждена пожаром, но основной массив документов сохранился. Здание оставалось пустым после эвакуации советских учреждений из Минска в сентябре 1920 г. По возвращении советов в октябре оно также не было занято до февраля 1921 г. Подотдел охраны памятников старины и искусства БССР опечатал шесть оборудованных архивных помещений, которые находились на чердаке. В одном из них как указывал Н. П. Шкляев хранилось около 2000 пудов документов. Кроме этого, был опечатан большой оборудованный под архив подвал. В нем так же были размещены несколько тысяч пудов документов.[17]

Таким образом, в течении 1920–1921 гг. были заложены основы для создания государственных архивов Беларуси: фонды, принятые на хранение Минским губархивом, составляют в настоящее время основу Национального исторического архива Беларуси.

Концентрация ведомственных документов в государственные архивохранилища не гарантировала полную защиту документам и была первым этапом на пути к созданию архивной отрасли республики. Это становится понятно в декабре 1920 г., когда Наркомпрос получает неоднократные требования президиума СНХ БССР о выделении «архивных бумаг» для нужд бумажной промышленности.

Многочисленные усилия Н. П. Шкляева, обращение в Совнарком о невозможности переработки архивных документов, докладные записки в которых он указывал «…о недостаточном понимании в некоторых учреждениях сознания ценностей для культуры сохранения архивов…» не имели успеха. В мае 1921 г. была организована специальная комиссия, которая отправила 951 пуд архивной бумаги на писчебумажную фабрику «Папирус» в НовоБорисове.[18] «Бумажный голод» не щадил архивы, документы массово отправлялись на переработку.

В связи с тем, что Декрет 1918 г. «О реорганизации и централизации архивного дела в РСФСР» не гарантировал защиту архивных документов в Беларуси Н. П. Шкляев подготовил в январе 1921 г. проект декрета «Об охране архивных материалов на территории ССРБ». В соответствии с проектом местные отделы народного образования должны были до 15 марта 1921 г. взять на учет, опечатать и сообщить информацию об имеющихся архивных комплексах, в Наркомпрос.[19] Проект Н. П. Шкляева лег

[17] НАРБ. Ф. 42. Оп. 1. Д. 527. Л. 35–35об.

[18] НАРБ. Ф. 249. Оп. 1. Д. 1. Л. 27–30об, 33, 40–42об.

[19] НАРБ. Ф. 249. Оп. 1. Д. 1. Л. 31–31об, 45–45об.

в основу Постановления СНК БССР «Об учете и сохранении архивных материалов» от 23 января 1921 г. и был опубликован в газете «Звезда» 2 февраля 1921 г.[20]

Николай Павлович Шкляев подготовил так же «Проект об организации Главного архива Беларуси». Это учреждение должно было объединить архивные фонды для лучшего их сохранения и предоставить возможность научным силам для разработки истории края. Главархив планировалось разместить в отдельном здании, например, бывшего воинского начальника. Документы предполагалось делить на отделения, которые должны были возглавлять заведующие: внутренних дел (архив Губернского правления), судебных, финансовых, церковных, местного дворянства и других сословий, учебных заведений, военное, железнодорожное и др. Руководство Главархивом возлагалось на директора, помощника и секретаря. Предполагалось, что в архиве для исследователей будет организован читальный чал и библиотека. Для поддержания сохранности архивных дел оборудована переплетная мастерская. Планировалось, что штат Главархива будет состоять из 12 постоянных сотрудников и 4 разъездных.[21]

Однако, проблема сохранности архивов так и не была решена. Так, в феврале 1921 г. здание бывшей Казенной палаты было занято 81 пехотными командными курсами. Печати с архивов были сорваны и документы начали расхищаться. Н. П. Шкляев в присутствии представителя администрации курсов и милиции вновь наложил печати Наркомпроса. Опечатано было 7 помещений. Начальник курсов Клауз обещал полную неприкосновенность архивов. Но, в этом же месяце администрация курсов занялась распродажей хранящихся в здании архивов. Были проданы часть материалов Казенной палаты, и Либаво-Роменской дороги.[22]

Стало очевидно, что для обеспечения силы принимаемых законодательных актов необходимо создать центральное архивное учреждение, которое будет иметь полномочия по осуществлению контроля за сохранностью архивов.

Основа центрального архивного учреждения была заложена при создании 27 июня 1921 г. высшего административного научного органа Академического центра Наркомпроса БССР. На Академический центр было возложено общее руководство научной, учебной и просветительской де-

---

[20] Постановления СНК БССР Об учете и сохранении архивных материалов, 23 января 1921 г. // Архивное дело в БССР (1918—1968): Сборник законодательных и руководящих документов. Минска, 1972. С. 16.

[21] НАРБ. Ф. 249. Оп. 1. Д. 1. Л. 11–12об.

[22] НАРБ. Ф. 42. Оп. 1. Д. 527. Л. 37.

ятельностью Наркомпроса БССР. 11 июля 1921 г. В соответствии с Положением об Академическом центре председателем его являлся Наркомпросвещения В. М. Игнатовский. В состав секретариата входили ученый секретарь по делам науки Н. М. Гутковский и ученый секретарь по делам искусства В. С. Фальский. Структура Академического центра состояла из Терминологической белорусской комиссии, Минского общества истории и древностей, Научно-литературного белорусского отдела, а по художественной части – Экспедиции по изучению белорусского народного творчества и Подотдела охраны памятников искусства и культуры.

В составе Академического центра 17 августа 1921 г. была создана Архивная комиссия.[23] Председателем был назначен В.И. Пичета, заместителем А.А. Савич, членом Н.П. Шкляев, научным секретарем Н.М. Гутковский. Комиссия начала активную работу по собиранию архивов. В удостоверении А.А. Савича было написано, что «…ему поручено сконцентрировать все местные архивы в одно учреждение Главархива…». В связи с этим профессору А.А. Савичу «… дается право входа во все древлехранилища и учреждения как в г. Минске так и других местах Белоруссии с тем, чтобы он мог извлечь оттуда все, что имеет историческую архивную ценность».[24]

Владимир Иванович Пичета, который в это время так же являлся главным инспектором Главархива РСФСР и ректором БГУ, несмотря на свою большую занятость, в том числе в переговорах об условиях выполнения Рижского мирного договора 1921 г. о передаче Польше культурных ценностей, принимал участие в становлении белорусских государственных архивов. Благодаря своему исключительному служебному положению он в равной степени содействовал сохранению белорусских архивов, которые находились как на территории ССРБ, так и на восточной части Беларуси, которая входила в состав РСФСР. Так, 21 декабря 1921 г. Д.И. Довгяло, который был назначен заведующим Могилевским губернским архивом и уполномоченным Главархива РСФСР по Могилевской губернии, получил телеграмму Главархива РСФСР с просьбой приехать в г.Гомель для спасения архивов. Ситуация с гомельскими архивами была настолько типична для того времени, что 23 декабря 1921 г. в губернские архивы был разослан циркуляр Главархива РСФСР за подписью В. Адоратского и В. Пичеты о невыдаче архивных документов без разрешения Главархива [25].

---

[23] Приказ №15 от 17. 08. 1921 по АЦ Наркомпроса БССР // НАРБ. Ф. 42. Оп. 1. Д. 65. Л. 1.

[24] НАРБ. Ф. 42. Оп. 1. Д. 518. Л. 59.

[25] Национальный архив Республики Беларусь (НАРБ). Ф. 249. Оп. 1. Д. 3. Л. 7.

Работа Архивной комиссии Академического центра в г.Минске, так же в этот период была связана с созданием условий по обеспечению сохранности архивных документов. Как отмечалось в отчете за 1921 г. «… Свезены и совершенно находятся в безопасности в высшей степени ценные архивы: 1) бывшей Контрольной палаты, 2) дворянский, 3) консисторский, 4) слуцкого монастыря, 5) дирекции народных училищ Минской губернии, 6) Городского Минского самоуправления; удалось раздобыть драгоценные материалы из Бобруйска, и совершенно случайно оказался в пользовании Архивной комиссии сундук с редкими архивными материалами из какой-то барской усадьбы. На очереди перевозка в приличное здание из помещения сарая величественного и очень важного архива бывшего Минского окружного суда и Минского губархива.[26] Далее составитель отчета, которым предположительно был Н.М. Гутковский, пишет, что «… Академический центр не может не отметить выдающейся деятельности в сохранении Минских архивов профессора А.А. Савича, председателя Архивной комиссии самоотверженно и фанатично преданного архивам, а также члена Архивной комиссии Н.П. Шкляева во время всех политических перипетий, пережитых Минском, ревниво, с подвигом ученого, охранявшего драгоценное архивное достояние…».[27]

Несмотря на довольно широкие полномочия учреждения часто игнорировали архивную комиссию. Так, А.А. Савич в своей докладной записке в Академический центр от 4 января 1922 г. отмечал что деятельность архивной комиссии не определена нормативными актами. Поэтому «… Академическому Центру через комиссара Просвещения необходимо добиться постановления Совнаркома Белоруссии о том, чтобы все архивы, которыми не пользуются учреждения в своей текущей работе, были переданы в ведение архивной комиссии, все вообще архивы поставлены под ее защиту, и чтобы ни одно учреждение, ни одно лицо не имело ни малейшего права уничтожать какие бы то ни было архивные материалы без санкции архивной комиссии…».[28]

В следующей докладной записке, в которой А. А. Савич отмечает, что «…Подобные хищения не прекратятся, пока высшим законодательным порядком все архивы кроме текущих [не] будут переданы в ведение Наркомпроса Белоруссии, в частности в ведение Академического центра, как это сделано в РСФСР. Декрет РСФСР, ограждающий неприкосновенность

[26] НАРБ. Ф. 42. Оп. 1. Д. 519. Л. 38–39.
[27] НАРБ. Ф. 42. Оп. 1. Д. 519. Л. 38–39.
[28] НАРБ. Ф. 42. Оп. 1. Д. 527. Л. 37–37об.

архивов и передающий их в ведение Центрального архивного управления прилагается при сем…». На этой записке значится резолюция от 17 февраля 1922 г. «Гутковскому заготовить проект декрета для внесения в Совнарком».[29] Эта резолюция о подготовке проекта декрета стала отправной точкой по созданию первого нормативного акта об архивах БССР, который не только определил защиту архивных документов от уничтожения, но и заложил основы создания централизованной системы управления архивами Беларуси.

К официальному моменту создания Центрархива БССР на посту временно исполняющего обязанности заведующего А. А. Савича сменил М. А. Вахаев. В своем проекте доклада «Об архивном деле в Белоруссии» от 17 июля 1922 г. он отмечал, что на учет в г. Минске взяты следующие архивные фонды: 1) в здании, занимаемом 81-ми пехотными курсами – архив бывшей Казенной Палаты, Казначейства, Либаво-Роменской дороги; 2) в доме Труда – Нотариальный архив, 3) в сарае возле дома Труда – архив Губернского присутствия; 4) в подвальном помещении Горисполкома – Архив местного самоуправления бывшей Городской думы, Управы, Магистрата, Полицейского управления, Полевого управления, старинный нотариальный архив; 5) в подвальном помещении здания, занятого НКВД – Архив бывшей духовной Консистории; 6) в Центральном архивном хранилище по ул. Юрьевская, 16 (район современной Октябрьской площади) – архив бывшего Дворянского депутатского собрания Минской губернии, часть архива Духовных консисторий, местного самоуправления, старинные выписки из актов XVI–XIX вв., часть архива Дирекции народных училищ, Слуцкого Свято-Троицкого монастыря, бывшей Минской контрольной палаты и Белорусского национального комитета.[30]

Центрархив БССР остро нуждался в помещении, которое могло бы объединить все архивные комплексы. Планировалось, что таким помещением может стать здание, которое находилось по Мало-Монастырскому переулку (современная ул. Кириллы и Мефодия). Это здание находилось в ведении Наркомюста, который предложил Центрархиву вывезти все ценные архивные документы из здания. Но штат Центрархива на 1922 г. состоял из 2-х человек (М. А. Вахаев и И. М. Барашко), поэтому эта работа заняла бы не менее года и потребовала большого количества денежных средств, которых у Центрархива не было. Поэтому, учитывая, что в здании по Мало-Монастырскому переулку были свободные помещения,

[29] НАРБ. Ф. 42. Оп. 1. Д. 527. Л. 34 об.

[30] НАРБ. Ф. 249. Оп. 1. Д. 8. Л. 4–5.

которые можно использовать для дальнейшего комплектования архивными документами, М. А. Вахаев предлагает передать здание Центрархиву вместе со всеми хранящимися в нем архивными фондами.

Здание по Мало-Монастырскому переулку, 4 было не только передано Центрархиву, но и стало первым зданием, которое было определено ему постановлением «Об архиве» от 4 августа 1922 г. Это был первый нормативный акт об архивах, принятый Президиумом ЦИК БССР. Он состоял из 5 пунктов и запрещал «под страхом строгих взысканий продажу архивных материалов». Архив Беларуси передавался в ведение ЦИК, а уполномоченным ЦИК по архивному делу назначался А. В. Балицкий.[31]

Система архивных органов была определены в Положении «О Центральном архиве ССРБ» от 12 сентября 1922 г. Основой для него стало Постановление «О Центральном архиве РСФСР» от 30 января 1922 г. Первые правки были сделаны прямо по тексту, в котором РСФСР было зачеркнуто и исправлено на ССРБ.[32] Однако, в остальных редакциях проекта Положения 1922 г. ясно прослеживается стремление авторов (которыми, по нашему мнению, были члены архивной комиссии А. А. Савич и Н. П. Шкляев) создать систему управления архивами Беларуси по самостоятельному принципу. Так в первой статье было зафиксировано, что «Все архивы правительственных учреждений Белоруссии, как ведомственные учреждения, и всякого рода актохранилища ликвидируются и хранящиеся в них дела и документы образуют единый Государственный архивный фонд Белоруссии в лице Центрального архива Белоруссии, состоящего в административно-хозяйственном отношении в непосредственном ведении ЦИК Белоруссии. В порядке научной работы Центрархив подчиняется распоряжениям Инспекции научных учреждений НКПБ, в порядке технического управления архивами руководствуется инструкциями и указаниями Главного управления Центрархива при ВЦИК РСФСР, с которым Центрархив Белоруссии по указанным техническим вопросам может сноситься непосредственно».[33]

---

[31] Постановление Президиума ЦИК БССР «Об архиве» 4 августа 1922 г.// Архивное дело в БССР (1918–1968): Сборник законодательных и руководящих документов. Минск, 1972. С. 17.

[32] Постановление Президиума ЦИК БССР «Об утверждении Положения о Центральном архиве ССРБ и сметы на расходы», 12 сентября 1922 г. // Архивное дело в БССР (1918–1968): Сборник законодательных и руководящих документов. Минск, 1972. С. 18–21.

[33] Положении Президиума ЦИК БССР о Центральном архиве ССРБ от 12 сентября 1922 г. // Архивное дело в БССР (1918–1968): Сборник законодательных и руководящих документов. Минск, 1972. С. 18–21.

Для определения порядка выполнения Положения «О Центральном архиве ССРБ» Постановлением Президиума ЦИК БССР 13 декабря 1922 г. была утверждена Инструкция «О порядке передачи в центральный Государственный архивный фонд Белоруссии и его уездные отделы архивных дел и бумаг и о порядке уничтожения их». В инструкции определялись правила передачи архивных дел на государственное хранение и порядок их использования. В частности, предписывалось, что передаче также подлежат и «…фонды предшественников данного учреждения или слившихся с ним других организаций; материалы случайные, оставшиеся от учреждений, прежде находившихся в данном помещении…», а также «… материалы по истории освободительного движения и революции…».[34] Инструкция заложила основы по комплектованию фондов современных Национального архива Республики Беларусь и Национального исторического архива Беларуси.

Заключение

Оформление системы архивных учреждений в Беларуси имеет долгую историю. Начиная с возникновения письменности на белорусских землях формируется «культура архива»: документы сохранялись, регистрировались, переписывались и т. д. Статуты Великого княжества Литовского и великокняжеские привилеи предписывали обязанность по сохранению документов и обеспечению защиты от подделок. Архивные комплексы Метрики Великого княжества Литовского, а также Центральных архивов древних актов в г. Вильно и г. Витебск, фонды губерснских органов и учреждений периода Российской Империи стали основой для формирования современного Национального архивного фонда Беларуси. Создание в 1922 г. Центрархива стало важным этапом в создании системы архивных органов и учреждений. С его оформлением ведомственный принцип хранения документов заменяется на централизованный, закладываются основы систематической передачи документов в централизованные национальные хранилища и общего республиканского методического руководства по вопросам оформления, хранения, передачи и уничтожения документов.

[34] Инструкция «О порядке передачи в центральный Государственный архивный фонд Белоруссии и его уездные отделы архивных дел и бумаг и о порядке уничтожения их» // Архивное дело в БССР (1918–1968): Сборник законодательных и руководящих документов. - Минск, 1972. С. 21–28.

Tatsiana D. Hiarnovich

"... THE SALE OF ARCHIVAL MATERIALS IS PROHIBITED UNDER SERIOUS PENALTY..." (TO THE 100TH ANNIVERSARY OF THE ARCHIVAL SERVICE OF BELARUS)

Abstract: The article discusses the reasons for the creation of the Central Archive of Belarus, the first governing body of the archival industry on the territory of Belarus. The history of the emergence of the system of state archives of the BSSR is determined. The first measures for the preservation of archival complexes of the Archival Section under the sub-department for the protection of ancient monuments and art of the Art Department of the People's Commissariat of Education of the BSSR are described. The importance of the Archival Commission of the Academic Center of the People's Commissariat for Education of the BSSR, headed by V. I. Picheta. The design of the regulatory legal framework in the field of archiving is analyzed. It is concluded that archiving in the BSSR was determined under the influence of the regulations of the Russian Soviet Federative Socialist Republic (RSFSR). However, it is noted that the practical work on the preservation of archives, their integration into large complexes and the creation of a network of state archival institutions in the early 20s in the BSSR was carried out exclusively by internal forces, on the basis of regulatory legal acts issued by the republican authorities.

Keywords: archives, Archival Service of Belarus, Central Archives of Belarus, Byelorussian Soviet Socialist Republic, Alexander Antonovich Savich, Nikolai Pavlovich Shklyaev

UDC 930.25(497.11)(091)

Зоран Стевановић[1]
Архив Војводине (Нови Сад)
Србија

АРХИВ И ПАМЋЕЊЕ У ГРОЗНИЧАВОМ ДИСКУРСУ ЗАБОРАВА

Сажетак: Теоријске позиције с краја 19. и током 20. века фаворизују разлику, размак, прекид, прелом, заборав, брисање, дисконтинуитет, деконструкцију, парадокс, апорију. Ове позиције су произилазиле из реакције на традиционалне теорије континуитета, који је тада већ добио сву своју пуноћу са Хегеловом филозофијом, у развијеној форми онтотеолошког логоцентризма тотализујућег субјекта. У раду се анализују поједине поставке Зигмунда Фројда, Фридриха Ничеа, Мартина Хајдегера, Жака Дериде и Мишела Фукоа, али тако да у овим теоријама разлике, размака и прекида настојимо, ипак, да препознамо и оне тачке које указују на континуитет, повезаност, трајање. Централно место заузима анализа архивске грознице, коју Дерида предочава као изворни паралелизам и симултаност памћења и заборава, континуитета и дисконтинуитета, живота и смрти. У складу са духом времена, у раду савремених јавних архивских установа такође уочавамо елементе, тенденције, склоности, места дисконтинуитетних дивергенција, али, утолико више, и снагу опстајања, преживљавања и одржавања континуитета, јер живот и непрекинути рад ових установа траје више деценија, односно век, два или три.

Кључне речи: архив, архивска установа, памћење, сећање, заборав, брисање, уништавање, заштита, архивска грозница, дискурс, континуитет, дисконтинуитет

Памћење и сећање

У Републици Србији, архиви су установе заштите које обављају архивску делатност, односно установе културе, а на академском нивоу, архивистика је помоћна историјска наука. На овакав положај архивске струке надовезано је и традиционално схватање да су архиви чувари прошлих

[1] *oreleja@gmail.com*; Zoran Stevanović, Archives of Vojvodina (Novi Sad), Serbia

времена. Често се говори о култури сећања, али и о култури памћења, а да приликом употребе ових израза није потпуно јасно, која је разлика између сећања и памћења, и да ли је уопште има.

Уколико анализујемо средњовековне и нововековне владарске повеље, или дипломе, а у форми таквих свечаних документа и Срби су од угарских краљева и немачких, односно аустријских царева, добијали привилегије, често се одмах након интитулације налазе речи: memoriae commendamus. У појединим преводима с латинског, наведене речи гласе: дајемо на знање, или стављамо на знање.[2] Ипак, дословнији и прецизнији превод је: предајемо на *памћење*, док notum facimus значи: дајемо на знање.[3] Речима: предајемо на *памћење*, владар је већ на почетку текста повеље наговештавао оно што је у даљем тексту развијао, да привилегије даје трајно, а често би на крају закључио да ће оне имати вечито важење. Када је формирано Војводство Србија и Тамишки Банат, хабзбуршки цар је оснивачким патентом од 18. новембра 1849, признао српском народу његово национално и историјско *сећање*. Прецизно посматрано, реч је о немачком појму die Erinnerung, а у зависности од постојећих превода ради се о *сећању*, споменима, успоменама; док је исто тако могућ и превод *памћење*.[4] У Републици Србији, од пре неколико година, обележава се Дан *сећања* на жртве Холокауста, геноцида и других жртава фашизма у Другом светском рату. Сваке године, 22. априла, подсећамо се на све невине жртве, али нарочито на догађај из 1945. године, када је на овај дан преко хиљаду затвореника покушало да се пробије из злогласног усташког логора Јасеновац, а само 91 лице је нашло спас. У Новом Саду сваке године, окупљамо се да одамо почаст жртвама окупатора из 1942. године. Културни центар Новог Сада, неколико последњих година, овом обележавању даје наслов *Ледена тишина – сећање на жртве Новосадске рације*, а такође, у Новом Саду и Београду постављана је изложба под истим насловом.[5]

---

[2] S. Bačić, *Povelje slobodnih kraljevskih gradova Novog Sada, Sombora i Subotice*, Subotica 1995, 34, 102, 103, 126, 127; М. Степановић, *Повеља Слободног и краљевског града Сомбора*, Историјски архив Сомбор, Сомбор 2008, 55.

[3] Д. Давидов, *Српске привилегије*, Галерија Матице српске – Балканолошки институт – Светови, Нови Сад – Београд 1994, 92, 93, 96, 98, 99, 104.

[4] Ј. Ђорђевић, *Радња Благовештенског сабора народа србског у Сремским Карловцима 1861*, Брзотисак епископске књигопечатње, Нови Сад 1861, 230; Ј. Адамовић, *Привилегије српског народа у Угарској и рад Благовештенског сабора*, Српска штампарија, Загреб 1902, 169; З. Стевановић, *Војводство Србија и Тамишки Банат* (1849–1861), Архив Војводине, Нови Сад 2014, 111, 113.

[5] https://www.kcns.org.rs/?s=ледена+тишина, 4. фебруар 2023; М. Д. Весић, „Ледена тишина: сећање на жртве Новосадске рације", *Православље – новине Српске Патријаршије*,

Данас се од архивиста могу чути и следеће фразе: „Архиви су чувари *памћења* и идентитета", или: „Осим што су чувари *памћења*, архиви су и извори сазнања",[6] а једна од изложби Државног архива Србије, приређена 2021, носи наслов *Србија и Срби – трајање и памћење*.[7] Радио-телевизија Србије, снимила је емисију: *Архив Србије 115 година – култура памћења*.[8] Архив Војводине је 2019. године креирао и поставио интернет платформу *Култура сећања Новог Сада*,[9] а 2021. објавио је публикацију *Култура сећања на простору Новог Сада и Петроварадина*.[10] Осим тога, још 2014. године, Архив Војводине је приредио изложбу *Празници и култура сећања*.[11] Матица српска је објавила књигу академика и управника Архива САНУ, *Запамћења*, 2016, а књигу с истим насловом су 2021. године, у суиздаваштву, објавили Архив Војводине и Православна реч.[12] Најпосле, Архивистичко друштво Србије је, 2020. године, организовало стручно саветовање *Култура сећања и заборава – архиви чувари памћења*.[13] Тако је у лексичком значењу испољена непрецизност у дефинисању теме Саветовања, додатно уводећи у лексичку игру сродних лексема, и *заборав*.

Можда је разлика у томе што појам памћења више упућује на континуитет чувања, док сећање имплицира и нешто већ заборављено, изгубљено, које сада, са прекидом, обнављамо. Зато мислимо, да потпуно разграничена и строго дефинисана семантика и употреба појмова памћења и сећања и није могућа. У овом раду, наша намера је да укажемо на континуитет архива, односно на рад и трајање архивских установа. Мисаона позиција континуитета, појмовно је заокружена у 19. веку, док су крај 19. и 20. век изнедрили врло утицајне теоријске и стваралачке позиције дисконтинуитета, разлике, прекида, раскида, прага, прелома, лома, заборава, деконструкције. Међутим, насупрот свих диверзибилних праваца, национал-

год. LVI, бр. 1335, Београд 2022, 2, 6–8.

[6] http://arhivkraljevo.org.rs/izlozba-kraljevina-srbija-i-kraljevo-od-1882-1903-godine; 4. фебруар 2023.

[7] https://arhivsrbije.rs/novosti/188/kompletna-objava, 4. фебруар 2023.

[8] https://www.youtube.com/watch?v=llKnZoDN-AU&t=66s; 4. фебруар 2023.

[9] https://arhivvojvodine.org.rs/sr/o-nama/platforme-arhiva-vojvodine; 4. фебруар 2023.

[10] К. Обшуст, *Култура сећања на простору Новог Сада и Петроварадина*, Архив Војводине, Нови Сад 2021.

[11] https://arhivvojvodine.org.rs/sr/desavanja/desavanja-arhiv/148-otvaranje-izlozbe-arhivskih-dokumenata; 4. фебруар 2023; *Празници и култура сећања*, каталог изложбе, Архив Војводине, Нови Сад 2013.

[12] В. Ђ. Крестић, *Запамћења*, Матица српска, Нови Сад 2016; В. Ђ. Крестић, *Запамћења*, Изабрана дела, књ. 12, Архив Војводине – Православна реч, Нови Сад 2021.

[13] http://arhivistickodrustvosrbije.org.rs/index.php/s-v-v-nj/s-v-v-nj-2020; 4. фебруар 2023.

не установе културе, међу којима посебно место заузимају јавни архиви, неуморно раде на одржавању, обнављању и спасавању континуитета. Тај задатак је тим тежи, јер управо филозофије и теоријски правци дисконтинуитета често тематизују архив, историју, памћење, сећање у својим специфичним наративима и дискурсима. Неке од ових позиција смо анализовали у овом раду, али на тај начин да смо покушали да уочимо, откријемо и осветлимо оне њихове слојеве и топосе, који, ипак, указују и на трајање, општост, јединственост, смисао, односно континуитет архива и културе. То је својеврсна анализа на маргинама тих теоријских позиција, која води до низа парадокса континуитета и дисконтинуитета. На известан начин, овом анализом се бавимо по угледу на маргине филозофије Жака Дериде,[14] али са обрнутим настојањем. Дерида је покушао да своју мисаону позицију смести на границама филозофског говора и писања, с намером да ту границу не прекорачује. То је једна постфилозофска позиција, која филозофију не одбацује, али у њој не тражи ново и дубље сазнање, већ жели да нагласи дезинтеграцију традиционалног филозофског мишљења и писања. Тиме улази у разматрање писања уопште, где текстуални потенцијал књижевног, уметничког, али и сваког другог писања види у деконструкцији, као нечем основнијем од традиционалног становишта. С друге стране, наша анализа покушава да се креће на границама деконструкције, разлике, прекида, заборава, на оним границама на којима, и поред тога, и даље опстаје и стално се обнавља континуитет писања, говора, стваралаштва, културе.

Заборав и памћење

На пољу психоанализе, Зигмунд Фројд је, у својим радовима насталим у деценијама 20. века, разматрао заборав кроз појам потискивања. То подразумева посматрање механизма људске психе да из сећања одстрањује непријатне доживљаје, али и да спречава све мисли, помисли, представе, мњења, који су повезани са забрањеним жељама и недозвољеним задовољењем нагона, односно да они не продиру у свест и не утичу на понашање. Стога, човек непрестано прибегава, како забораву, тако и лажном, нетачном, окрњеном, непотпуном сећању. „Добро памћење" појединца, ипак је нешто сасвим несигурно, непоуздано, а његов идентитет је неста-

[14] J. Derrida, *Margins of Philosophy*, The Harvester Press Limited, Brighton, Sussex 1982, 329–330.

билан и непостојан, јер је производ конструкције и поновног присвајања сопствене прошлости и културе у којој живи. То је наша психичка структура, наш живот и култура. Међутим, поред ове промене и кризе, уз преломе памћења, заборава и сећања, човек остаје свестан непрекинутог тока свог живота, и уопште, континуираног трајања.[15]

Сличност са ставом извесности субјекта, који је развио Рене Декарт, овде је очигледна, али свакако уз значајан помак. Декарт је још у 17. веку тврдио да појединац у све може да сумња и од свега да апстрахује, осим у сопствено ја и властито мишљење. Одатле је извео чувени став cogito, ergo sum – мислим дакле постојим.[16] Фројд, с друге стране, допушта заборав мишљења, несигурност субјекта, непоузданост идентитета, испрекиданост психе, али, и поред тога, свест о властитом животу је свест о непрекинутом трајању. Појединац никада нема свест да није жив. Од најранијих сећања до најнепосреднијег доживљаја садашњег тренутка, он може да поседује прекиде и празнине у памћењу и да се не сећа неких делова свога живота, али у садашњој свести он никада неће доживљавати да му је живот био прекинут. Могуће је такође да се деси губитак свести, међутим након њеног повратка појединац ће можда схватати да му је живот био угрожен, као да је био између живота и смрти, али не и прекинут. Ова континуирана основа животне снаге је извор сваке човекове делатности, стваралаштва, мишљења, осећања, памћења, али увек у парадоксу властитог заборава, преломљености и испрекиданости психичке структуре.

Мартин Хајдегер је у 20. веку заборав објаснио као онтолошку категорију. Он у ствари говори о забораву битка као човековом фактицитету. Човек је стално усмерен пројектно, у нацрту и набачају властитих могућности, као нешто више од себе и испред себе. То *напред* је егзистенцијалитет, али увек у свету, у фактицитету, као брига у вези са другим унутарсветским бићима. Стога, у самопројектовању, човек може да буде потпуно отворен за властите могућности, али увек и у ситуацији пропадања: да бежи од неугодности и могућности да се не уклопи са другима; избегава да испровоцира безлично наклапање околносветског негодовања услед тога што није довољно схваћен или су га погрешно разумели, такође када бира свакидашње, просечно, приручна средстава, најпре располо-

[15] S. Freud, „Erinnern, Wiederholen und Durcharbeiten", *Gesammelte Werke*, zehnter Band, *Werke aus der Jahren 1913–1917*, Imago Publishing Co., Ltd., London 1949, 125–136; S. Freud, „Konstruktionen in der Analyse", *Gesammelte Werke*, sechzenter Band, *Werke aus den Jahren 1932–1939*, S. Fisher Verlag, London 1861, 41–56.

[16] R. Dekart, *Rasprava o metodi*, Estetika, Valjevo – Beograd 1990, 28.

живо, лако достижно, оно што је већ проверено као плодоносно.[17] То је бег пред самим собом и од битка, бег чију последњу форму појављивања представљају техницизам и производно поствареље, технологизам, информација, број и рачуница. Тачније, то је тотална техника, стварање безусловне могућности произвођења, где је човек техничар искоришћавања свих материјала, али и једна од сировина, најважнија од свих. Човеково стваралаштво, грађење, образовање, мишљење, писање, говорење је насиље укрућавања бића, живог и неживог, свега што постоји, како би се човек уклопио, управо са бићима која укрућује, и да би међу њима остварио своју повесност. Стога, „он на путу који сам крчи бива стално одбациван натраг тиме што се заглибљује на својим путањама, што се заплиће у ономе што је прокрчено, што себи у том заплитању повлачи круг својега света, што се уплиће у мрежу сјаја <блеска, привида>" и на тај начин напушта битак.[18]

Хајдегеров заборав битка је ситуиран у онтолошкој разлици између бића, као онога што јесте, и битка, као тог самог *јесте* из којег је свако биће. Битак је физис (природа у најширем смислу), самоизрастајуће владање, издизање *у* и *из* самог себе, самопроизношење, постојање, услед којег оно што бива, дакле биће, постаје и остаје опажљиво.[19] Према Хајдегеровом излагању, заборав битка је метафизика која је обузела целокупно европско мишљење, тј. представља судбину целе повести Запада. Од самог почетка, од грчке филозофије када се назрело питање битка, све до данас, биће се мисли с обзиром на битак, а да је ипак истина битка остала немишљена. „То што нам заправо даје да мислимо није се окренуло од човека у неком историјски одредљивом тренутку, већ се оно што треба да мислимо држи, одвајкада, окренуто од човека". Заборав битка је суштински догађај повести, али његова тежина није у томе да се ухвате пропаст и лутање, већ се управо открива да мишљење овог пада остаје скривено. Западно мишљење, и не знајући, прикрива само то ускраћивање битка. Овај западни заборав је заборав заборава. Заборавило се да је битак забо-

[17] M. Heidegger, *Bitak i vrijeme*, Naprijed, Zagreb 1988, 217–223; M. Hajdeger, *Uvod u metafiziku*, Vuk Karadžić, Beograd 1976, 60–61.

[18] M. Heidegger, „Einblick in das was ist. Bremer Vorträge 1949", M. Heidegger, *Bremer und freiburger Vorträge*, Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main 1994, 61–67; М. Хајдегер, „Превладавање метафизике", М. Хајдегер, *Мишљење и певање*, Нолит, Београд 1982, 34–36; М. Хајдегер, „Питање о техници", М. Хајдегер, *Предавања и расправе*, Плато, Београд 1999, 9–10, 21–22; M. Hajdeger, *Uvod u metafiziku*, 161–162, 169.

[19] *Исто*, 31–34.

рављен.[20] Тако се цивилизацијски заборав, као прекид, пропадање, скривање, лутање, прелом, налази у парадоксу континуираног трајања више од два миленијума.

У другој половини 19. века, Фридрих Ниче је указао на потребу и неопходност заборављања. Он сматра да је вишак памћења, односно историје, погубнији за живот од заборава. За разлику од животиње, која пребива у сталној садашњости, односно живи неисторијски, човек је увек везан и за своју прошлост. Међутим, ако би се свео само на прошлост и историјско знање, изгубио би животност и виталност своје егзистенције. У бесконачном антиквитету, архивирању, складиштењу и акумулацији историјских чињеница долази до деградације живота. Стога се, према Ничеовом мишљењу, заборављање, или оно неисторијско, сада показује као сама животна сила, активна моћ, регенерација и излечење од историјске болести. Штавише, у неисторијској атмосфери се збио сваки велики историјски догађај. „Оно историјско и неисторијско подједнако су нужни за здравље појединца, народа и културе", али „ми ћемо дакле способност да се на одређеном ступњу човек може неисторијски осећати, морати сматрати важнијим и изворнијим утолико што се у њој налази темељ на којем уопште тек може израсти нешто право, здраво и велико, нешто истински људско".[21] Одатле закључујемо: „Културне представе времена заснивају се на добром економисању заборављањем и памћењем".[22]

Рад архивских установа заснива се на сталној вези заборава и памћења. Наиме, код архивске валоризације, према прописаним категоријама докумената, одлучује се о томе која ће грађа бити одабрана за трајно чување, а која издвојена, заборављена и уништена. На сличан начин, историјском валоризацијом и категоризацијом архивске грађе, што се обавља на основу утврђених стручних и законских критеријума, даје се посебан значај једној архивској грађи, док се друга ставља под извесни вео заборава. Када описујемо садржаје архивских докумената, или публикујемо изабрана документа, игром заборава и памћења указујемо на поједине трагове прошлости. Важне трагове додатно утискујемо у памћење, а заборавом прекривамо она сећања која више нису важна. Према Ничеовом убеђењу,

[20] M. Hajdeger, „Šta znači mišljenje?", *Treći program*, br. 59, IV – jesen 1983, Radio Beograd, Beograd 1983, 358; М. Хајдегер, „Превладавање метафизике", 8–9; M. Heidegger, „O biti istine", *Lica*, *časopis mladih za društvena pitanja*, *kulturu i umjetnost*, god. X (XIII), br. 7–8, Sarajevo 1980, 67–68.

[21] F. Niče, *O koristi i šteti istorije za život*, Grafos, Beograd 1990, 7–12.

[22] Ž. Lerider, „Pamćenje i zaboravljanje. Sigmund Frojd i 'izlečenje kroz pisanje'", *Polja*, *časopis za književnost i teoriju*, god. LIV/ br. 459, Novi Sad 2009, 119.

најдубљи значај заборава је у постизању надисторијског становишта, где се оно историјско, повлачи пред налетом живота. То је оно гледање уназад, у прошлост, које је превасходно ради садашњости и прижељкивања будућности. На надисторијском нивоу, потпуна је равнодушност шта је прошлост, а шта садашњост; ради се, дакле, о једној истој ствари која претендује на будућност. Чист историјски феномен, потпуно спознат, био би „за човечанство нека врста завршетка живота и обрачун". Стога, треба да тежимо оном историјском образовању, које разобличава смисао садашњости и обећава будућност, неку будућу креативност и културу.[23]

У том смислу, можемо да истакнемо све оне активности једне архивске установе, сву архивску технику, када одређену архивску грађу чува и стручно одржава, обрађује и чини доступном, на тај начин указује на њен значај за наше време, са претендовањем на будућност. Ту спадају, све оне изложбе, презентације, публикације, објављивања изворне архивске грађе, обележавања јубилеја, стручни и научни скупови, код којих се догађаји и дешавања из прошлости, некадашњи напори и борбе, старе идеје и знања, оживотворују данас за нас, за наше намере и циљеве и за нашу будућност. Напокон, ту су сви они посебни начини организације архивске установе и њеног рада, закони, прописи, стандарди, процедуре, који унапређују садашњу заштиту и чување архивске грађе, како би изворна архивска документа била што аутентичније предата наредним генерацијама. Дужност архивиста на пословима заштите архивске грађе је да буду достојни чувари културног блага, да сачувају његову аутентичност и целовитост, да би могли да га у што очуванијем, оригиналном облику предају потомству. Међутим, под аутентичношћу не мислимо само на изворност докумената, него, у складу са Хајдегеровим мишљењем, да докучивање прошлости не произилази само из прикупљања, обраде, сређивања и прегледања грађе, већ превасходно из тога да архивиста буде повестан, да је у временитости отворен за прошлост, тако да он живи, ради, архивира управо овде и сада, али ка могућности своје највластитије егзистенције. Тако се историјско докучивање „овремењује из будућности".[24]

Тиме се показује, да се у архивским установама, аутентичним стручним радом, одржава континуитет времена и културе, уз парадокс трајања заборава и памћења, као живот неисторијског, историјског и надисторијског.

[23] F. Niče, *O koristi i šteti istorije za život*, 12–15.

[24] M. Heidegger, *Bitak i vrijeme*, 446–449.

Грозница и трагови

Крајем 20. века, о архиву је расправљао Жак Дерида. Он је појам архива схватио у ширем значењу, јер не мисли само на архивску установу и процес архивирања који се у њој одвија, већ исто тако и на људску склоност и потребу да чува и сакупља наслеђе, пише и ствара, оставља и брише трагове свога рада, памти и заборавља. Дерида говори о извесном парадоксу архива, апорији, супротности, коју назива архивском грозницом. Он, наиме, указује на захтев за памћењем, сакупљањем, чувањем, архивирањем, одржавањем архивске установе, али на трагу Фројдових психоаналитичких поставки.[25] Видели смо, већ, да је Фројд, образлагањем психичког механизма потискивања, указао на значај заборава за здравље и опстајање појединца и културе. Одатле следи и то, да се тек под притиском заборава архива дешава памћење. Начинивши дубље увиде, Фројд је такође истакао улогу нагона ка смрти. Смисао развоја културе „показује борбу између Ероса и смрти, нагона живота и нагона разарања, која се одиграва међу људима."[26]

На овим психоаналитичким основама, Дерида објашњава апорију архивске грознице: С једне стране, памћење није могуће без архива, а, опет, с друге, код архивирања се увек суочавамо са поривом да сам архив укинемо, поништимо. Жеља за архивирањем, памћењем, остављањем и утискивањем трагова, показује се као први подстицај, примарни нагон, али његова снага је исто тако и разграђујућа. Ове жеље не би ни било без дубоког осећаја коначности, претње заборавом и уништавањем. Архивирање се увек одвија на месту распада структуре памћења и архива. Заиста, један од основних послова архивских установа је одабирање архивске грађе из бесконачне масе документарног материјала, односно издвајање и уништавање безвредне грађе, којој је истекао рок чувања. Валоризација, категоризација, објављивање, презентовање, излагање архивске грађе, стално су скопчани са заборавом онога што се не може свести на мнему, анамнезу, предају, односно архив и документ. Све то, додатно је потпирено нашом неодољивом жељом за специфичним, посебним, јединственим, одабраним памћењем и заборавом. „Архивска љубомора сопственог памћења, архивске заповести и налога",[27] унапред уништава властити архив, брише

[25] J. Derrida, „Archive Fever: A Freudian Impression", *Diacritics*, Vol. 25, № 2, Baltimore 1995, 11–19.

[26] S. Frojd, *Nelagodnost u kulturi*, Izdavačka radna organizacija „Rad", Beograd 1988, 52–56.

[27] D. Kujundžić, „Arhigrafija: arhiv i pamćenje kod Freuda i Derride", P. Bojanić (prir.), *Glas i pismo. Žak Derida u Odjecima*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd 2005, 230.

трагове, па чак и своје до којих јој је стало. „То ће увек бити уништавање архива, тихим позивом."[28]

Архив Војводине, нпр., за сада не зна где се налази његов оснивачки акт. Потпуно је поуздано, да је Државна архива у Новом Саду (први назив Архива Војводине) започела са радом 1926. године, али оно што је тадашњим архивистима било познато, делом је заборављено, дешавања у вези са почетком рада Архива су избледела. Након вишедеценијског, скоро вековног рада, било би нам од велике важности да знамо тачан датум оснивања Архива. Међутим, ми то данас не знамо поуздано, да ли је постојао посебан оснивачки акт, када је донесен, ко га је донео, да ли је тај документ сачуван, да ли се данас налази у помрчини неког архива, односно архиве. У Архиву Војводине, протеклих деценија, повремено, водиле су се грозничаве расправе на ову тему, усвајани су, мењани и предлагани различити датуми. Сматрало се најпре да је 5. август 1926. године датум оснивања Архива Војводине, да би 1986. годишњица Архива била прослављена 5. септембра. Од 1990, Дан Архива Војводине се редовно обележавао 14. септембра, а на основу измена Статута Архиве Војводине из новембра 2013, од 2014. се прославља 9. јуна. Предлаган је и 19. мај, али постоје идеје за увођење неких других датума.[29]

На сличан начин, у заборав је била пала и најстарија архивска грађа Архива Војводине. Она је у депоу, на полицама, стојала непримећена, занемарена, скрајнута. Архив се преселио из Сремских Карловаца у Нови Сад, а потом је дошло и до смене генерација међу архивистима, који више ништа нису знали о најстаријој архивској грађи. Тек након више деценија, 2015. године, уочена је веома стара грађа, са временом настанка од 12–13. до 17. века, која је одмах анализована, сређена, обрађена и евидентирана. Тако је, из слепе мрље професионалне (не)пажње, поново актуелизована

[28] J. Derrida, „Archive Fever: A Freudian Impression", 14.

[29] В. Михајловић, *Грађа за монографију Историјског архива АПВ*, рукопис у Архиву Војводине, 1959; S. Lalić, *Arhivska služba u SAP Vojvodini 1944–1975*, Arhiv Vojvodine, Sremski Karlovci 1984, 3–4; A. Hegediš, M. Sekulić, *Spomenica Arhiva Vojvodine 1926–1986*, Arhiv Vojvodine, Novi Sad 1986, 7–9; M. Sekulić, „Šezdeset godina postojanja i rada Arhiva Vojvodine (*1926–1986*), *Arhivist*, vol. XXXVII, 1–2, Beograd 1987, 190–193; П. Станојевић, „Архив Војводине", Д. Попов (ур.), *Енциклопедија Новог Сада*, св. 2, АДЕ–АШК, Нови Сад 1994, 250; П. Станојевић, „Архив Војводине", С. Ћирковић, Р. Михаљчић, *Енциклопедија српске историографије*, Knowledge, Београд 1997, 182–183; М. Грујић, „У помрчини архива. Игра с датумима", М. Грујић, *У помрчини архива*, приче, Љубитељи књиге, Нови Сад 2010, 89–131; Н. Предојевић, „О датуму оснивања Архива Војводине", *Архив*, *часопис Архива Југославије*, бр. 1–2, год. 2011, Београд 2011, 131–137; https://arhivvojvodine.org.rs/sr/desavanja/desavanja-arhiv/143-svecano-obelezen-dan-arhiva-vojvodine-ci, 4. фебруар 2023.

прича о најстаријем документу. Штавише, у памћење смо утиснули трагове старијег од најстаријег документа у Архиву Војводине, који је до тада био познат и евидентиран. Према евиденцијама које сада важе, најстарији документ Архива Војводине је уједно и један од јединствених (раритетних) примерака укупне рукописне баштине у установама заштите културних добара Републике Србије.[30]

Дерида даље заоштрава излагање о архивској грозници, јер сматра да нагон агресије и деструкције не само да подстиче заборав архива, амнезију, губитак памћења, већ и радикално брисање, искорењивање, затирање трагова, спаљивање и уништавање архива. И заиста, пре неколико година смо били сведоци да је у Сарајеву, током народних протеста, запаљена зграда Архива Босне и Херцеговине. Чести су и случајеви да ствараоци неовлашћено спаљују и уништавају своју архивску грађу и документарни материјал, како би уклонили властите трагове незаконитог пословања. Језиви видови агресије против архива показују се онда, када се, током рата, и уопште непријатељском политиком, ради на затирању туђих трагова памћења, затирању архива једног народа или нације. Из нашег памћења ни даље не бледе трагови, у виду ожиљака, да је у Другом светском рату уништен, спаљен и опљачкан велики број српских архива, библиотека, канцеларија, цркава, манастира. Тако је и Народна библиотека Србије била један од циљева, бомбардован већ у првом налету немачког непријатеља. Изузетно велико страдање преживео је и Архив Војводине (тада: Државна архива у Новом Саду), којег је окупатор сматрао немачким експлоатационим објектом. Архивска грађа је више пута пљачкана, док је Архив остао запуштен, занемарен и препуштен пропадању, пустошењу и уништавању. Опљачкана архивска грађе је однесена у Будимпешту, Загреб, Праг, замак Лемберк близу Либереца, али највећи део у Беч, где се, још за време рата, радило на затирању трагова, систематским убацивањем лажних трагова. Наиме, опљачкана документа су преправљана: прецртаване су изворне сигнатуре и уписиване нове, а додаване су и разне забелешке мастилом.[31] Тиме је фалсификовање докумената, које је познато још од средњег века када су у грозничавој борби за посед фалсификоване даровне повеље, добило много перфиднији облик. Након рата, процесом

[30] З. Стевановић, В. Башић, *Пут документа. Методе и резултати истраживања времена настанка најстаријих архивских докумената у Архиву Војводине*, Архив Војводине, Нови Сад 2016, 25–28, 101–104.

[31] З. Стевановић, „Рудолф Шмит и пљачка архивске грађе. Пљачка и уништавање Државне архиве у Новом Саду у Другом светском рату", *Архив, часопис Архива Југославије*, бр. 1–2, год. 2017, Београд 2017, 93–124.

повратка и реституције, у Архив Војводине је враћено мање од десет посто архивске грађе, под изговором да је остатак уништен, спаљен и прерађен у фабрици папира.

Често се дешава, да они који се најгласније издају за борце за историјску истину и чување националних трагова прошлости, буду склони паду и да својим радом и ангажовањем штетно делују на архив и памћење. Валериј Падарога је јасно образложио да је архив одавно постао бојно поље, ратна територија, где се сукобљавају различити интереси истраживача. При томе, у борби за архив, употребљава се мноштво стратегија. Толико снаге, знања, труда, довитљивости и лукавства улаже поједини истраживач да би задржао контролу над неком архивском грађом. Истраживање, „обојено је каткад отвореном страшћу ка добити, тежњи ка надмоћности и снобизмом. Борба за право на прву публикацију, за 'откриће', крађе, борба за власт".[32] Тако, стручну и научну јавност у Републици Србији од недавно потресе спор, са свим симптомима архивске грознице. Овај случај, који се одвија путем медија и друштвених мрежа, неко је назвао сукобом између архивиста и историчара, премда се заиста не ради о сукобу целих струка, толико блиских, сродних и пријатељских. Наиме, неколико историчара је неоправдано незадовољно радом Државног архива Србије, условима истраживања и доступношћу архивске грађе, а који у ствари произилазе како из стручних захтева за заштитом архивске грађе, тако и из постојећих закона и одлуке Уставног суда Републике Србије. Ови историчари не желе да прихвате да Државни архив Србије нема никакву законодавну, нити судску надлежност, већ да ради и мора да ради у складу са постојећим законима, прописима и судским одлукама. Они су очекивали да ће Архив прекршити закон ради њихових личних истраживачких интереса, али то, хвала Богу, није био случај. Колеге архивисти су поступили професионално и претпоставили су архивску струку свему ономе што је у овом случају озбиљно угрожава. Заправо, ови историчари нису поштовали закон и правила објављивања архивске грађе, због тога су добили забране истраживања, али само привремене. То их је изазвало да покрену негативну кампању и нападе у новинама, на телевизији и интернету. Један од историчара, својом објавом на Фејсбуку, не само да је напао Државни архив Србије, већ је, чак, девалвирао рад читаве архивске струке и свих архивских установа. Та његова објава, „без глаголског витештва и именичке одважности", пуна увреда и нетачних ставова, подигла је толику

[32] V. Podoroga, „O filozofiji arhiva (Beleške)", *Treći program*, br. 147, leto 2010, Beograd 2011, 55.

температуру, распламсала је архивску грозницу и дрхтавицу, да су његови пратиоци на Фејсбуку, често и без основног знања о струци, о архивима, посегли за још жешћим увредама и озбиљним претњама архивистима.[33]

Савремено доба, развој технике и информационих технологија, стална употреба интернета, довели су до тога да се и архив нашао у новим околностима. Сајбер-простор може да се посматра и као једна велика, глобална архива и библиотека текстуалних, аудио-визуелних и других података и грађе, са високим степеном доступности; у којем учествује најразличитије мноштво појединаца и група, са својим субјективно прорачунатим интересима, не увек моралним и легалним. Дигитално архивирање носи са собом етички проблем, јер су грађа и трагови, архивирање и памћење додатно изложени ризику од нестручног приступа и обраде, неовлашћеног објављивања, разних злоупотреба, фалсификовања, прекрајања, уништавања, затирања и губитка. Компјутер је најсофистициранија машина архивирања и овладавања информацијама и подацима, са способношћу електронског писања и остављања трагова, што је брже него код било којег другог медија, односно од употребе било које традиционалне подлоге и носача информација. Заснован на техничкој репродуктибилности, компјутер пружа бесконачне могућности умножавања архива, али са једнаком снагом и уништавања архива, брисања трагова.

Архивске установе, стога, како у класичном раду, још више на вебу, захтевају висок степен стручне компетенције и позивају на високе етичке стандарде. Наравно, архивисти су такође склони томе да их повремено тресе архивска грозница: узбуђење и радост када нпр. изненада открију најстарију архивску грађу једног архива или целе националне баштине, дотада непознату и заборављену, или неки значајан документ, којим су открили сасвим нове трагове важних историјских догађаја и знаменитих личности из националне историје; страст за истраживањем и осећај неиз-

[33] М. Милошевић, *Реакција из Државног архива Србије поводом неистина историчара Срђана Цветковића и претњи запосленима*, https://arhivsrbije.rs/novosti/254/kompletna-objava, објављено 31. августа 2022. године; В. Башић, З. Стевановић, *Архив је висока реч*, https://arhivsrbije.rs/novosti/255/kompletna-objava, објављено 2. септембра 2022. године; М. Перишић, *Демантији Државног архива Србије поводом изјаве историчара Немање Девића у емисији „Ћирилица"*, https://arhivsrbije.rs/novosti/256/kompletna-objava, објављено 12. септембра 2022; М. Перишић, *Можда не знате*, https://arhivsrbije.rs/novosti/266/kompletna-objava, објављено 18. октобра 2022; М. Перишић, *Јунак главног или споредног колосека*?, https://arhivsrbije.rs/novosti/285/kompletna-objava, објављено 20. децембра 2022; М. Перишић, *Знање има границе, незнање нема*, https://arhivsrbije.rs/novosti/288/kompletna-objava, објављено 27. децембра 2022; *Саопштење за јавност Управног одбора Државног архива Србије*, објављено 30. децембра 2022.

весности и нестрпљивости пред наступајућим резултатима; разочарење ако истраживање архивске грађе није испунило очекивања; осећај монотоније код обављања некреативних послова који су такође неизоставни део архивског рада, као што су фолијација докумената, прављење спољашњих и унутрашњих листа за архивске кутије, описивање архивских докумената шаблонског садржаја, масовно снимање архивских докумената, копирање архивских описа и података из једног информационог система у други, новији, напреднији, за који је такође извесно да неће дуго трајати; незадовољство због недостатка опреме, рада у прашњавим депоима и неклиматизованим канцеларијама; озлојеђеност неправдама код професионалног напредовања и начина награђивања у колективу. Напослетку, а то је првобитно, архивисте потпуно потреса незадовољавајући положај архивске струке у друштву, девалвирани углед културе у целини, а посебно архивских установа, које су занемарене, јер се њихов рад и резултати не вреднују онолико колико је заиста велик њихов значај за друштво, државу, націју, слободни опстанак и развој. Култура, онако како се схвата у архивским установама, да је стуб друштва и егзистенцијално средиште, веома се тешко негује и одржава. У свету, друштву и широкој јавности, она је угрожена услед начина прогреса за који се људско друштво за сада определило. Изгурана је са главног тока информационог, технолошког, тржишног друштва. Положај културе и архивских установа је потиснут и у самом државном систему: Одваја се изузетно мали део буџета за потребе грађана у области културе, док је положај архивиста унижен у каталогу радних места и код платних разреда, односно висином плата архивиста, које су у држави испод просека.

Тим пре, све архивске установе са поносом истичу своје трајање и непрекинути стручни рад кроз више деценија, или чак век и два, па и више, за које време су се одржали и развијали, упркос динамичним друштвеним, политичким и економским променама, револуцијама, ратовима, сукобима, кризама, као и наглом научном, технолошком, индустријском и информационом напретку, што је све утицало на брзе промене у архивској професији и њено стално прилагођавање на измењену стварност. Евидентно трајање архивске професије одржало се у нестабилним времена стога што је архивирање увек и снажан морални чин. Архивиста у свом раду одлучује из моралног закона,[34] јединственог принципа ума, као што одлучује и из разлике, страсти, порива. Ум и грозница, памћење и за-

[34] I. Kant, *Zasnivanje metafizike morala*, Dereta, Beograd 2008, 9–10, 27–29; I. Kant, *Kritika praktičkog uma*, BIGZ, Beograd 1990, 56–57.

борав, писање и брисање, спој и прекид, зарастање и прелом, то је архив.

С друге стране, у сајбер-простору се исто тако налазе припадници посебног животног опредељења, хакери, усмерени углавном на делање из страсти и порива. Они настоје да се у друштву дубоко укорене својом специфичном етиком.[35] Њихов пасионирани однос према раду, пун интересовања и преданости, жара, врелине и грозничавости, на највишем нивоу знања и информационо-технолошке обучености, вођен је нарочитим погледом на свет, који је оштро усмерен против свега што је традиционално и устаљено, а посебно против системске заштите архивске грађе и документарног материјала, информација и података. Хакери желе потпуну транспарентност рада и одлука власти, укидање државних тајни и потпуну доступност грађе, евиденција, документације. Вођени таквом етиком, они се не либе од нелегалног упада у информационе системе и базе података, тј. од неовлашћеног објављивања докумената. Афере Викиликс, Снауден, Панамски папири, и остале које се нижу једна за другом, одигравају се потпуно у духу хакерске етике. У таквој атмосфери, значајно је међу становништвом нарасло неповерење у државне институције и установе, у документа, информације, податке, архиве, рад архивских установа и њихових архивиста. Димензије поменутих афера и нараслог неповерења су планетарне, те потпуно оправдано можемо да кажемо да смо данас сведоци праве архивске грознице пандемијских размера.

Једно и друго

Дерида је, пошто је у средиште расправе о архиву ставио нагон ка смрти, претњу агресије, уништавања и заборава, чак био подстакнут да закључи да „архивска грозница нагиње радикалном злу". Он посебно наглашава да се код архивирања и архивске грознице отвара етичка димензија проблема у пољу склада и конфликта једног и другог, свог и туђег. Памћење се увек формира као једно и јединствено, као привилегија коју сам себи додељује и узима један појединац, једна група или један народ, нација, а заборавом другог, дакле једним љубоморним поништавањем. Сакупљање у себе једног и јединственог, никада није без притиска, потискивања, поништавања, насиља. Стога се Дерида пита, заједно са Јосефом Хајимом Јерушалмијем: „Да ли је могуће да антоним 'заборављања' није 'сећање'

[35] Z. Stevanović, „Arhivska i hakerska etika", *Glasnik arhivâ i Arhivističkog udruženja Bosne i Hercegovine*, god. 2013, br. 43, Arhivističko udruženje Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2013, 22–49.

већ правда?”[36] Управо, морални закон нам заповеда: „Поступај тако да ти човештво у својој личности као и у личности сваког другог човека увек употребљаваш у исто време као сврху, а никада само као средство”.[37] Из овог категоричког императива произлазили да праведно архивирање подразумева да се једнако памте, признају, чувају, штите и други. Дерида објашњава да је у једном и јединственом памћењу други увек већ ту, као други наспрам и поред тог памћења, и други у самом том памћењу. Једно и јединствено, себе чува и штити од другог, поништавањем и насиљем над другим. Међутим, у том кретању самозагледаности, аутаркије и самоће, обухваћена је и самодругост, саморазличитост, разлика унутар себе, јер једно и јединствено може да се формира, сабере у себи, сети и памти себе, само и једино у разлици спрам другог. Одједном, једно не може без другог и, што је парадоксално, једно и јединствено чува друго и тиме поништава и заборавља себе. Једно и јединствено је самоопредељење као насиље, али тако да се оно штити од другог, да би, опет, извршило поништење и насиље над собом, себе заборавило, заборавило да се сети самога себе.

Прецизније речено. Памћење једног народа заснива се на траговима прошлости сачуваним у архивским документима, која су настајала у националним институцијама, установама, организацијама, у канцеларијама државе тог народа, односно на територијама где је тај народ живео кроз историју; али и у споменицима, предметима, песмама, предању, митовима, уметности, стваралаштву националне културе. Културна баштина је самосвојна, јединствена, закључана националним кључем, и у њу се не прима и не може лако да продре ништа што не познаје ту браву. Све друго, изван браве, она тежи да потисне, заборави, поништи. Штавише, етички проблем се састоји у томе, што једно национално памћење, у другим националним концептима види опасност од продирања, страхује од властитог растакања, губљења и поништавања, и зато се штити, затвара у себе и чува традицију; а, опет, само у одржавању те опасности од другог и његовог насиља, формира се национално памћење. То паралелно потирање и одржавање туђег и свог националног памћења најбоље се уочава у међународним правно-историјским расправама о припадности одређеног културног наслеђа, пореклу народа или неког знаменитог појединца, ратној кривици и злочинима, полагању историјског права на неку територију, границама.

[36] J. Derrida, „Archive Fever: A Freudian Impression”, 19, 49–52; Y. H. Yerushalmi, *Zakhor. Jewish History and Jewish Memory*, Schocken Books, New York 1989, 117.

[37] I. Kant, *Zasnivanje metafizike morala*, Dereta, Beograd 2008, 74.

Посебан случај је истраживање архивске грађа из периода националне историје, када су данашња државна територија и народ били под туђинском влашћу, ропством, окупацијом, и нису имали своје слободне институције и установе. У том случају, у ствари, ми истражујемо архивску грађу коју је створила некадашња туђинска администрација и у њој тражимо наше националне трагове. Један део те архивске грађе данас се чува у иностраним, а један у националним архивским установама. Када истраживачи националне историје одлазе у иностранство, у архивске установе држава наследница бившег завојевача, сусрећу се са непрегледним морем архивске грађе, у којем су њихови национални трагови затурени, потиснути, заборављени, а у тамошњим архивским информативним средствима наилазе тек на бледе обрисе свог националног. Да би истраживање успело, да би допрли до важних извора, истраживачи унапред морају добро да се припреме, упознају структуру архивске грађе иностраног архива, систематизацију, класификацију и садржај фондова и збирки, организацију власти, канцеларијско пословање и правни систем државе некадашњег туђег господара. Потом и данашњу организацију рада у архивској установи у којој истражују, услове истраживања, правилнике, законе и прописе. Све то су елементи и наслеђе туђе културе, у вези са којима истраживачи улажу мукотрпан рад, пуно одрицања и изузетно много времена, уз велике трошкове. Тако је, нпр., стара аустријска држава оставиле у аманет Републици Аустрији, Граду Бечу и Аустријском државном архиву, да примају истраживаче из земаља Европе, бивших делова те старе државе, који данас у Бечу остављају велика новчана средства, у виду трошкова истраживања, пута, смештаја, исхране, превоза, да би, у ствари, истраживали аустријску историју, у нади да ће пронаћи и осветлити неке важне трагове своје националне историје, који су већ од почетка били деградирани, скрајнути, заборављени, уништени. Значајан део архивске грађе бившег поробљивача је данас у домаћим архивским установама. Стога произилази да у њима, једним делом, такође чувамо и штитимо туђе памћење. То је једини начин да сачувамо националне трагове из периода поробљености; а опет, туђинац и његова администрација су толико предано радили на затирању наших трагова, права и слобода, културе и живота. У архивским установама у Републици Србији, нарочито на територији Аутономне Покрајине Војводине, велики број архивских документа са садржајем о српском народу, из периода туђинске власти, налази се у фондовима које је створио завојевач. Положај и место ових докумената можемо да назовемо правом архивском „анексионом кризом", иако је страни господар одавно изгнан, а његова власт укинута.

Међународна културна сарадња, као што су разне гостујуће изложбе и манифестације, стручни скупови, размена публикација и архивске грађе, све оно што треба да подстакне дијалог и међусобно разумевање култура, такође болује од архивске грознице, јер се и њихова структура састоји од једног и другог, заборава и памћења, својег и туђег, потирања и одржавања. Када је Архив Војводине представио у Мархтренку у Републици Аустрији 2015. године, своју тематску изложбу *Војводство Србија и Тамишки Банат* (*1849–1861*), која првенствено говори о српском националном идентитету у Аустријском царству половином 19. века; код домаћина, врло љубазних и гостопримљивих, с одличном организацијом догађаја, и код тамошњег становништва, претежно потомака Подунавских Шваба, изложена архивска документа, презентовани трагови прошлости, подстакли су у ствари њихова национална сећања на бивши завичај, који су напустили половином 20. века.

Различити су покушаји да се национална културна баштина укључи у међународне или светске пројекте, нпр. да се архивска грађа упише у Унесков регистар Памћење света. Полази се од намере да се, на тај начин, национално културно добро боље заштити од занемаривања, заборава, уништавања, да се сачува национални идентитет, да држава заузме посебно место у глобалној заједници. Заиста, културно добро које је уписано у овај регистар добија међународни углед и високу заштиту, али паралелно са тим његово национално обележје је значајно потиснуто, јер постаје наслеђе од светског значаја и одговорности за све, наслеђе које припада свима, а не само једној нацији. Иако Памћење света води рачуна о националном пореклу културног добра, културним особеностима и обичајима, ипак је примарни циљ овог регистра да сачува глобално колективно памћење. Сами критеријуми за упис подразумевају одбир оне баштине чији је значај много шири од јединственог националног интереса. Сваки упис културног добра у Памћење света, подразумева својеврсно одрицање од дела националног културног суверенитета над одређеним културним добром.[38]

[38] *General Guidelines of the Memory of the World* (*MoW*) *Programme*, UNESCO, Paris 2021, 1–3, 9–10; https://en.unesco.org/sites/default/files/mow_general_guidelines_en.pdf, 20. септембар 2022.

Деконструкција и инвенција

Промишљајући архивску грозницу у њеним најдубљим парадоксима, у Деридином мишљењу се наговештава питање економске оправданости мукотрпног улагања у сакупљање, чување и заштиту памћења, најпре у рад архивских установа, у: потрошњу папира, мастила, тонера, типографске штампе; трошкове одржавања архивских депоа, возова, полица, кутија, противпожарног система. Чему све то, ако запамтиочев „тихи позив јесте да спали архив и подстакне амнезију". Није Дериди стало, толико, до економске рачунице, већ тим пре хоће да укаже на кризу целокупне европске културе, која је у савременом добу достигла највиши степен развоја, али и пропадања. Извор кризе он види у логоцентризму, превласти принципа логоса, мишљења, (раз)ума, рација, разлога, рачуна, субјекта, умске (само)рефлексије.[39] То је, према његовом гледишту, један редуктивни механизам, те је у темељ наше културе усађена само претпоставка поретка и смисла. Стога је Дерида осмислио стратегију деконструкције логоцентричног система, а под тиме подразумева „мисао порекла и границе самог питања 'шта је...?'"[40] Ова стратегија, исто тако подразумева деконструкцију традиционалног схватања архива, и у томе је цео смисао расправе о архивској грозници.

Деконструкција започиње распростирањем, расејавањем (дисеминацијом) рефлексије и на позадину тог одраза, иза јединства значења произведеног у уму, а обрт је у томе да расејавање не води до коначног значења, примарне истине и једне историје. Из тих разлога, када говори о архиву, Дерида полази од Фројдових психоаналитичких ставова о нагонској структури човека. Потом, деконстукцију развија кроз разлику, двојности, као што су: нагон за животом и нагон ка смрти, памћење и заборав, утискивање и брисање трагова, архивирање и уништавање; тј. показује и промишља унутрашњи отпор, противречности, парадоксе и апорије традиционалног мишљења. Устаљено је схватање да најпре настаје памћење, а онда наступа заборав. Међутим, видели смо да Дерида управо указује на другачији редослед. Наиме, на самом почетку већ стоји разлика заборава и памћења, али разлика која измиче бинарној опозицији, која није супротстављена идентитету, обе снаге су изворне: памћење започиње за-

[39] J. Derrida, *O gramatologiji*, IP „Veselin Masleša", Sarajevo 1976, 9–24; N. Milić, *ABC dekonstrukcije*, Narodna knjiga – Alfa, Beograd 1998, 18–28.

[40] Ж. Дерида, „Шта је деконструкција", *Златна греда*, год. IV, новембар 2004, бр. 37, Нови Сад 2004, 52.

боравом, утискивање брисањем, заштита и чување уништавањем. Иако деконструкција укључује неизоставну фазу преокрета, односно деловања унутар система који треба да се сруши; она исто тако даје слободу и снагама које традиционално доминирају. Ове две операције крећу се у некој врсти симултаности, али узнемирујућој, јер јаз између њих остаје отворен. Деконструкција није неутрализација, већ она, „двоструким гестом, двоструком науком, двоструким писањем", практикује преокретање, премештање и ревалоризацију система, тако што тачкама унутрашњег отпора традиционалног обрасца даје статус инвенције, другачијег, новог, продуктивног. Инвенција је друго име за изазивање деконструкције, путем које интервенишемо у конституисаном историјском пољу, обављајући транзицију, али уз очување „структуре калемљења".[41]

Инвенција је увек у парадоксалном односу са историјом, традицијом, затеченим, устаљеним, навикнутим. Она из традиције произилази, ремети је и разграђује, а опет је зависна од ње као свог изворишта. Ново зависи од структуре традиције, коју чине норме, стандарди, устаљена пракса, једном речју статус у смислу стабилног стања, система, поретка, усправног стајања, потпорног стуба. Најпре, ново је негативно ка постојећем статусу, отпор између новог и традиције је обостран, да би потом структура традиције послужила за нов начин предаје, а ново постало нова традиција, ново вредновање. Инвенција може бити неки технички проналазак, нпр. вакцина, уређај за снимање архивске грађе, оружје за масовно уништавање; или неко деловање, чин, мисао, идеја у политичком и друштвеном животу, уметности, филозофији, науци, култури.

Уништавање и преживљавање

Сходно претходно изнетим објашњењима деконструкције, Дерида је овај израз одвајао и разликовао од деструкције, која подразумева поништавање, уништавање, ништење. Он је, стога, најпре одбацио деструкцију, јер тај израз није одговарао врсти читања које је предлагао. Међутим, у дискурсу о архиву, за разлику од већ заузетих ставова, Дерида ипак заоштрава деконструкцију и децидно говори о уништавању (деструкцији). Као што смо видели, у *Архивској ірозници* (*Mal d' archive*) се тематизују

[41] J. Derrida, *Dissemination*, The University of Chicago, Chicago 1981, 6, 26, 286; J. Derrida, *Margins of Philosophy*, 1–27; N. Milić, *ABC dekonstrukcije*, 11–18, 98; J. Derrida, *Psyche. Inventions of the Other*, vol. II, Stanford University, California 2008, 1–2, 125–126.

нагон ка смрти, уништавање, поништавање, насиље, спаљивање архива, радикално зло, на шта упућује и сам оригинални наслов. Наиме, у француском језику именица le mal првенствено значи: зло, штета, мука, невоља, бол, болест, патња; а преко патње се значење шири и на: афекат, наклоност, осећање, везаност, приврженост. Код превођења је већ дошло до преношења и померања смисла. Публиковани немачки превод носи наслов *Dem Archiv verschrieben*.[42] Доста нејасно, али на српском би најпре могло да се схвати као: посвећено, завештано архиву; а затим и обећано архиву писмено, можда у виду заклетве; преписано архиву, као неки рецепт за архивску болест; или написано архиву, уз утрошак мастила и папира, али и уз грешке и непрецизности, као де се омакло перо. У публикованом енглеском преводу, еквивалент за француску именицу le mal je fever, зато се у српским тумачењима овог текста говори о грозници. Превод: архивска грозница, успео је да ојача пренос смисла од зла, штете и болести до грознице и узбуђења, што не искључује уништавање, али ни преживљавање.

Упознали смо се већ са Деридином филозофијом архива на фројдовским основама, према којој је почетни импулс памћења, архивирања, могућ само уз почетни заборав, потискивање, притискање, репресију, насиље, уништавање. Ради се о изворном, симултаном утискивању и брисању трагова културе на материјалној подлози и у памћењу. Међутим, управо је то оно што омогућује превођење, понављање и преживљавање архива. Памћење изложено првобитном притиску заборава, више није првобитно памћење, већ заборављено памћење, пошто су преостали трагови, у ствари, симптоми изворног потискивања, брисања и уништавања. Стога, они више не припадају једном и јединственом, властитом, већ су трагови другости. Траг је увек знак другог, игра мењања места једног и другог, разлика као временитост.[43] На тај начин, архив је стално отворен за будућност, оно што надолази, ново, друго које је неиспланирано, неочекивано, непредвидљиво, ненајављено, непознато. Архив је, дакле, потиснут пред надолазећим актуелностима, контекстуализацијама, дискурсима, а опет, то је услов и траг његовог преживљавања. Он записује прошло и брише га, и у тој пиши-бриши симултаности обећава и покреће будућност. Дерида разјашњава: „Архив је само представа, утисак повезан са речју, и за коју, заједно са Фројдом, немамо појам. Имамо само утисак, упоран утисак, кроз нестабилан осећај фигуре која се помера, неке шеме, бесконачног или неодређеног процеса."[44] Архив увек имамо само у јаснијим или мање јасним обрисима и то није његова слабост, јер обриси

[42] J. Derrida, *Dem Archiuv verschrieben. Eine Freudsche Impression*, Brinkmann & Bose, Berlin 1997.

[43] J. Derrida, *O gramatologiji*, 93–95.

[44] J. Derrida, „Archive Fever: A Freudian Impression", 22–24, 36.

имају тенденцију да се шире. То постојање у забораву и памћењу, у недовршености, преображају, несталности и немиру, у остварењу и омогућавању властите немогућности, као оно што је увек скоро готово, а никада цело; оно је, према нашем гледишту, упркос сопствене слабости и крхкости, трајно, континуирано, скоро неуништиво. То је стална снага инвенције у којој архив преживљава, опстаје, истрајава.

Трагови организованог рада на чувању и заштити докумената, памћења, извора и трагова прошлости, сежу дубоко у стари век, а и у свим будућим периодима је ова делатност била заступљена и развијала се.[45] Захваљујући таквом раду и сачуваној грађи, на глиненим и дрвеним плочицама, прерађеним кожицама, камену, воштаним таблицама, слоновој кости, папирусу, пергаменту, папиру, дигиталном запису, можемо да проучавамо историју и друштво, од древних времена до најновијег доба. Прве савремене архивске установе у свету, чији је циљ системска заштита, сакупљање, чување и стручно одржавање архивске грађе, трају и континуирано раде још од 18. века, а поједини и раније. Процват у погледу оснивања архива, библиотека, музеја десио се крајем 19. века. У то време је Вилхелм Дилтај говорио и писао о значају архива, сакупљању културне баштине и спречавању њеног расипања. Под архивом он мисли на установу у којој би се чувала укупна културна баштина, историјска, правна, политичка, уметничка, научна, филозофска.[46] Мишел Фуко је такође истакао значај оснивања архива и реорганизације библиотека у 19. веку, тј. класификације грађе, стварања каталога, инвентара, репертоара. То је била нова, дубља осетљивост према времену, прошлости, историји, једно „увођење реда у језик који је већ кодификован".[47] Што се тиче Републике Србије, Државни архив Србије траје преко 120 година, Архив Војводине близу 100 године, а остали архиви око 7–8 деценија.

Међутим, и поред дугог опстанка и традиције, ми ни данас немамо једнозначан и заокружен појам архива, архивске установе, архивистике. У државама у свету архивске установе припадају различитим ресорима, да ли култури или управи или, пак, унутрашњим пословима; док је архивистика негде схваћена само као помоћна историјска наука, а негде је

[45] I. Bruk, Lj. Popović, *Arhivistika*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 1986, 8–50.

[46] W. Dilthey, „Archive für literatur", *Deutsche Rundschau*, Bd. LVIII (Januar – Februar – März 1889), Berlin 1889, 360–375; В. Дилтај, „Архиви литературе у свом значењу за студиј повести филозофије", В. Дилтај, *Суштина филозофије и други списи*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад 1997, 175–196.

[47] M. Fuko, *Riječi i stvari. Arheologija humanističkih nauka*, Nolit, Beograd 1971, 189–190.

посебна наука са својим студијским програмом. Услед ове различитости и неуједначености, архивисте и архивске установе често обузима грозничава забуна, да ли треба да постављају приоритете: да ли више пажње да посвете оном прошлом или будућем, заштити, обради, стручном одржавању и презентовању архивске грађе која се већ налази у архиву, или заштити архивске грађе у настајању, као и оне која се налази код других ималаца. У Републици Србији, архивистика је помоћна историјска наука, у оквиру студијског програма историје; архиви су установе заштите у области културе; а *Закон о архивској грађи и архивској делатности* (*Сл. гласник РС*, бр. 6/2020) је значајно већим делом посвећен стручном надзору стваралаца и ималаца архивске грађе. Поред тога, овај закон је остао у несагласју са условима његове примене. Нејасно је на који начин архивисти у пракси треба да извршавају архивске послове, односно, према реалним мерилима, колико је још нових радних места архивиста потребно, колико још квадратних метара депоа и радних просторија треба да се обезбеди, колико нове опреме и којег квалитета да се набави, да би Закон у потпуности могао да се примењује.

Свака инвенција настоји да буде препозната, идентификована, легитимисана. Најчешће се то одвија кроз званичне институције, установе, организације, удружења, које у ствари, парадоксално, припремају услове да би се инвенција уопште догодила, а њихова стабилност пореметила и померила у другу тачку.[48] Стога су и архивске установе у сталном кретању инвенције, недовршености, рушењу старог концепта и отпочињању новог. Једна архивска установа препознаје себе у легитимисаном друштвеном и симболичком поретку, у државним прописима, етичком кодексу, правилима струке, архивској теорији и пракси. Све ово утиче на стабилност и положај потпорног стуба архивске установе, који се приликом инвенције раздрмава и помера, све док не заузме нови стабилни положај. Ово померање може бити покренуто општим друштвеним променама, новим државним прописима и мењањем националне архивске политике, услед чега се мења устаљена пракса архивске установе: вредновање и утврђивање својства архивске грађе, начин формирања архивских фондова одређивање приоритета у заштити, сређивању, обради, објављивању, снимању архивске грађе; затим увођењем савремене технологије у архивски рад: електронски документ, веб-архиви, дигитализација, информациони системи; потом новим увидима у архивску грађу, када се нпр. утврди најстарија архивска грађе једне архивске установе, која је старија од најстаријег

[48] J. Derrida, *Psyche. Inventions of the Other*, vol. I, Stanford University, California 2007, 23–26.

документа који је то до тада био; такође интересовањима истраживача и корисника, према којима се мења усмерење архивских послова.

Инвенција је траг новог, нешто за будућност, напуштање традиције, заборав прошлог, уништење архива. Међутим, парадоксално, управо у том уништењу лежи живот архива, његово преживљавање. Када се деси уништење једног дела друштва, неког памћења, традиције, културе, понашамо се на веома сличан начин као када тугујемо за неком нама драгом особом која се упокојила. Туга за појединцем, исто тако и наш осећај губитка старог и прошлог напредују до симболичког дела. Наиме, долази до рада на ономе што је преостало, до његовог архивирања у виду компензације памћења, интернализације, идеализације, измештања, фикције, монументализације. Те преостале слике сећања, мрежа симбола, ресурси писања и говорења омекшавају бол због нечије смрти, или губитка нечега што смо имали. У природи архива је опстанак и преживљавање, рад са остацима који се још могу сачувати. Последњи траг човечанства било би тотално уништење сваког архива у нуклеарној катастрофи, брисање сваког могућег трага стваралаштва. То би био једини неизбрисив траг, крајњи хоризонт сваког архива, њихов апсолутни референт, последње стање цивилизације, њен преостали траг, као траг потпуно другог, за неког другог, ако га у опште има.[49]

Утваре и утвари

Перманентно одржавање и преживљавање архива је патња и страст, осећање које је у исто време и туга и радост, жал за самим собом, али који доносе живот. Стога, памћење, трагови, архив, према Деридином мишљењу, као да су неке утваре, или фантоми, уколико је некоме дражи овај латинизам, у сваком случају, сене које су и живе и мртве. Деридине утваре, наравно, нису неке фантастичне сцене из хорор прича, иако је ову реч, вероватно, изабрао да би раздрмао читаоце навикнуте на традиционалне текстове и стандардну терминологију. Употребљавајући тај митолошки израз, Дерида жели додатно да нагласи изворни паралелизам заборава и памћења, живота и смрти, архивирања и брисања, заштите и уништавања, могућег и немогућег; да снажније спроведе свој програм деконструкције досадашњег мишљења, стваралаштва и културе.

[49] *Исто*, 402–403.

У словенској митологији, утваре се именују још и као: сабласти, авети, приказе, а представљају невидљива бића, попут сенки, која се повремено указују људима. Верује се да су то душе насилно умрлих. Изгледају, када се укажу, као старци са дугачком белом брадом и буљавих очију, или као баба са великим ноктима, понекад и гвозденим зубима или роговима, а само покаткад су то младе девојке у белом, које знају да омађијају и омају.[50] Заиста, насиље архивске грознице, утваре које се указују у несаници и бунилу исцрпљујућег архивског живота, које одвлаче на странпутицу, ти старци, јер у архиву је све старо и већ прошло, немилосрдно троше архивисту и његову снагу, као да га је зајахала караконџула, најстрашнија од свих утвара, и да га „тера по селу или кроз реку". Архив тражи целог човека, потпуну посвећеност и преданост, цео његов живот, којег више нема, јер га је архиву предао, да би сачувао памћење, властите трагове који су већ заборављени и избледели, да би спасао архив и себе од брисања и уништавања, у будућем које надолази као нешто сасвим друго, што није он.

Дерида сматра да ми морамо да научимо да живимо са утварама, јер то је питање живота и смрти. Нико жив не може да говори и пише о властитој смрти, али када пише, ствара документа, он себе непрекидно усмрћује. Траг који је оставио више није он, већ отисак надолазећег. Код фотографије, онај који је снимљен постаје умртвљена слика, балзамовани објект. У видео снимку он само делује живље, све док илузија не буде разбијена притиском паузе. Међутим, уједно, ово његово усмрћивање је рађање, јер он свој живот дугује стварању текста, снимању, извештавању.[51] То утварно стварање пролази кроз могуће и немогуће. Писмо може и да не стигне на одредиште: Писање не мора да испуни сврху, да оствари намеру, оно је неодређени процес, нешто недовршено. Одатле стиже перформативност, нови увиди, инвенција, виртуелност у односу на могуће, надолази немогуће. Уколико је један догађај само могућ, утолико се ту више не ради о догађају. Да би се нешто догодило, мора да пристигне и притисне као немогуће, деконструише могуће, да као немогуће уведе могуће, покрене

[50] Ш. Кулишић, П. Ж. Петровић, Н. Пантелић, *Српски митолошки речник*, Нолит, Београд 1970, 1, 165, 295; С. М. Толстој, Љ. Раденковић, *Словенска митологија. Енциклопедијски речник*, Zepter book world, Београд 2001, 1, 259–260, 447–448, 556; Н. Гајић, *Словенска митологија*, Лагуна, Београд 2011, 198–199.

[51] Ж. Дерида, *Марксове сабласти*, Јасен, Београд 2004, 18–25, 189–194; U. Vlaisavljević, „Niko živ ne može vršiti dekonstrukciju. Ka Deridinoj epistemologiji fantomskog", P. Bojanić (prir.), *Glas i pismo. Žak Derida u Odjecima*, 188–189; J. Derrida, *Psyche. Inventions of the Other*, vol. I, 271, 285.

ново мишљење могућег. Каква апорија! Немогуће порађа могуће, чини његов долазак, обезбеђује му „ритам и дисање".[52] Познати су нам чувеним стихови још из 19. века, када владика Петар II Петровић Његош, у испреплетаности немогућег и могућег, призива чудо и верује. У *Горском вијенцу*, Владика Данило, за време скупштине главара, али као да је сам међу свима, као у сну или под грозницом, изриче: „[…] нека буде што бити не може – нек ад прождре, покоси сатана! На гробљу ће изнићи цвијеће за далеко неко покољење." Нема „страшније лозинке", прави „самоубилачки апсурд", према оцени Иве Андрића, „упорно негирање стварности", али немогуће које тек омогућује акцију, догађање и померање могућег.[53]

Морамо да укажемо и на то, да оно што је утварно, преображујуће у архиву, носи истовремено са собом и једну, сасвим другу, димензију светости. Црквене утвари, или сасуди, у православљу су освештани предмети који се употребљавају при свештенодејствовању или уопште код богослужења. Они не смеју да се користе за било које друге сврхе, сматрају се посебно светим стварима и нарочито се чувају. У црквене утвари спадају: антиминс, путир, дискос, рипида, звездица, воздух, кашичица, копље, губа. Антиминс, свилена или ланена четвороугаона тканина, са ушивеним честицама моштију светаца, која се током литургије полаже на Часну трпезу, можда је и најсветија од свих црквених утвари. У изузетним околностима, антиминс чак може и да замени Часну трпезу, рецимо у случају када је храм срушен и уништен. Уколико се антиминс исхаба, када га нагризе зуб времена, он се замењује новим, а стари се не баца, већ се трајно чува у ризници. Антиминс је увек намењен једном храму и на њему се обавезно исписује име епископа и време када га је и за коју цркву осветио. Уколико нема других поузданих података, ови трагови исписани на антиминсу често служе код датовања старих храмова.[54] Посебна светост црквених утвари је у томе, што се у њима, за нас, на очигледан начин показује присуство Бога. Освештавањем у цркви, у тим најпре обичним, материјалним стварима, које се израђују, продају и свакодневно користе и троше, дешава се преображење твари. Пропадљива материја постаје остварена, оделотворена, жива, обожена. Бог који је трансцендентан, изван света, такође је иманентан свету, присутан и видљив у свету и материји, и то својим нествореним енергијама, не својом суштином и ипо-

[52] Ž. Derida, „Fragmenti", P. Bojanić (prir.), *Glas i pismo. Žak Derida u Odjecima*, 25–27.

[53] И. Андрић, *Његош као трагични јунак косовске мисли*, Коларчев народни универзитет, Београд 1935, 9–10.

[54] Љ. Стошић, *Речник црквених појмова*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2006, 19–20, 180.

стасима, који се односе на трансцендентност.[55] Бог није архив, он је парусија. Архив, памћење, историја су наша веза с Божјим енергијама, јер нема човека, чак ни неверујућег да је без било какве представе о Богу. Архив је наше виђење, које истрајава, обнавља се и преживљава, од прошлости ка будућности, као наша вера и невера, стална сумња и пропитивање, наши успони и падови, у честитости, нечистоти и смртности.

Понављање и будућност

Фридрих Вилхелм Јозеф Шелинг је почетком 19. века позивао на филозофску поетику, уметнички нагон у филозофу, виталну потребу да свака нова филозофија направи корак напред. То је била инвенција, јер нико раније није захтевао од филозофа да покаже оригиналност, да буде уметник мисли, у језику и писму. Тај Шелингов програм је имао теолошко утемељење. Он је, иначе, доприносио библијским учењима и протестантској догматици. Шелинг је сматрао да филозофска оригиналност проистиче из тога што је човек одређен да буде допуна манифестације света. Природа је показивање Бога у целини, али нам она о Богу говори споља, док човек треба да додатно изрази слику природе унутар себе, идеално.[56]

Дерида истиче да се ова онтотеологичка структура допуне и данас налази у свакој филозофској, политичкој, економској, архивској инвенцији,[57] у свакој надлежности која (пр)оцењује када говоримо о нечем новом, о проналаску. Инвенција се своди или враћа на исто, на оно што је могуће, чим добије статус и тиме буде легитимисана од установе или институције. Легитимисањем, проналазак постаје установа или институција, а сва иновативност, долазак будућности, окреће се назад ка прошлости. Већ од самог почетка, проналазак инволвира у себи понављање, континуитет, писање и говорење онога што је раније већ прећутно артикулисано и није записано, развијање динамике схватљивих могућности, које долазе у обзир као онтолошке или теолошке истине, националне стратегије, научни, технолошки, културни, архивски програми. За Серена Кјеркегора, у 19.

[55] Ј. Маједорф, „Тријаде Светог Григорија Паламе", *Истина. Богословски часопис православне Епархије далматинске*, год. 2007, бр, 19–21, Книн 2007, 141–147; Ј. Брија, *Речник православне теологије*, Хиландарски фонд при Богословском факултету СПЦ, Београд 1999, 61–62.

[56] F. W. J. Schelling, *Vorlesungen über die Methode des academischen Studium*, J. G. Cotta'sche Buchhandlung, Tübingen 1803, 1–26.

[57] J. Derrida, *Psyche. Inventions of the Other*, vol. I, 42–46; J. Derrida, „Archive Fever: A Freudian Impression", 51.

веку, „понављање је пресудан израз за то што је код Грка било ’сећање’”.[58] Платон је учио да је све сазнање сећање, анамнеза бесмртне душе на свет идеја, у којем је боравила пре спајања са телом.[59] Кјеркегор уочава и разлику, јер оно чега се сећамо је било, па га се сећамо, а оно што стварно понављамо, тога се сећамо унапред.

Ново, као нешто друго, што брише старо, повезује се у ствари са постојећим стањем и поретком могућности, које испоручују нове услове статуса. То је једна логика суплементарности, измишљање могућег на основу могућег, самопонављање једног, које Дерида назива институционалним насиљем и репресијом. Међутим, свако призивање сећања, чување и заштита архива, понављање уписано у срце будућности, уноси такође репресију заборава, нагона ка смрти, могућност погубљења ствари, укрштање случајности и нужности. Ова архивска грозница је *могућност* надолажење новог, будућег као *немогућег*. Тиме се показује несигурна структура правила, чак и уз њихово поштовање. Архивска грозница је излагање фабуле и сижеа, радња и заплет, које поштује правила, али то чини чудним потезом, савијањем правила, иако се тиме трајно, верно и луцидно придржава самих услова сопствене поетике.

Континуитет и дисконтинуитет

Од Декартове филозофије, у средиште теоријских расправа доспео је субјект. У њему, умом, логосом, јер супстанција је исто тако и субјект, остварује се континуитет, трајање, (само)идентитет. Тако је постављено онтологичко јединство којим се превазилази и укида свака разлика и противречје. Код Хегела, ово јединство напредује до апсолутног знања, органског, у самом себи утемељеног кретања појмова, до система.[60] На тај начин је и култура самоосвешћена и утемељена у неопходности трајног чувања и заштите културне баштине, односно њеног континуираног обнављања у јавним установама, међу које спадају и архивске.

Поједини концепти с краја 19. века већ су покушали да истисну субјект, рефлексију, интенционалност, идентитет, континуитет. Томе су нарочито допринела различита струјања авангарде 20. века, која оспоравају постојећу структуру, спроводе дехијерархизацију поретка, разбијају логичку синтаксу и стару семантику, уводе деперсонализацију обликовања,

[58] S. Kjerkegor, *Ponavljanje*, Moderna, Beograd 1989, 5–6.

[59] Platon, „Menon”, Platon, *Dijalozi*, Kultura, Beograd 1970, 84A–86C; Platon, *Fedon*, Naklada Jurčić, Zagreb 1996, 72e–77d.

[60] G. W. F. Hegel, *Fenomenologija duha*, Naprijed, Zagreb 1987, 12–13, 507–522.

безличност спонтаности, безсубјективност. Авангарда захтева раскид са свим ранијим класичним културним формама, потпуно напуштање континуитета, трајања, традиције и неумољиву тежњу ка новом. Парадокс авангарде је у томе што стрепи од саме себе, јер ново фантастичном брзином постаје старо. Писање, говорење, стварање већ у свом настанку постаје déjà-vu, старо, обезвређено, лишено пажње, избрисано, заборављено, уништено.[61]

Дерида је такође настојао да се разрачуна са старом филозофијом, нарочито Хегеловим онтотеолошким логоцентризмом.[62] Стара онтологија говори о присуству сажетом у логосу, а смисао говора схвата као пун континуитет реч. То се довршава тотализујућим субјектом, инфинитистичком метафизиком, јер једино бесконачно биће може да редукује сваку разлику. У покушају да деконструише ове ставове, Дерида употребљава реч траг, чиме у традиционални појам смисла уводи непремостиву разлику. Изворно, траг је писање и брисање, памћење и заборав, ново и старо, будућност и понављање, заштита и уништавање. Траг је само то извирање и понирање. На трагу тако схваћеног трага је и архивска грозница, која тресе како архивисте, тако и кориснике архивске грађе, професионалне или мање професионалне истраживаче и критичаре, специјализоване читаоце и лаике. Стога, Дерида сматра да произилазе стално нове контекстуализације, над чиме нема контроле, нема субјекта, нема континуитета, већ је то нека отвореност према непознатом, из које нешто искрсава. То је становиште радикалне херменеутике, којим се отварају хоризонти крајњег релативизма, а заборав архивске грознице се тиме показује и као станиште велике опасности од ревизионизма. Од ове грозничаве опасности болују, мање или више, све теорије разлике. То је у ствари њихово трајно стање.

Архив и дискурс

Фуко је у 20. веку такође расправљао о архиву, схвативши га у блиској вези са дискурсом. Дискурси су разраде тема, праксе образовања и обликовања објеката о којима се говори, догађаја или ствари, помоћу сингуларних исказа, а архив је систем уређивања исказа, њиховог појављивања у дискурсу, систем дискурзивности. Стога, архив није само пасивно са-

[61] A. Flaker, *Stilske formacije*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb 1976, 199–208; D. Prole, „Izazovi umetnosti između arhiva i medija. Grojsovi doprinosi savremenoj estetici", *Polja*, *časopis za književnost i teoriju*, god. LIV/ br. 455, Novi Sad 2009, 85–89.

[62] J. Derrida, *O gramatologiji*, 21–23, 93–95.

бирање исказа, докумената, изговореног, написаног, снимљеног, текстова, докумената, архивске грађе, нити је само установа у којој се чувају и у којој настају дискурси; већ је систем исказивости, начин да исказ постане актуелан, да профункционише, да настане дискурс. „Архив је пре свега закон онога што може бити речено."[63]

Штавише, наше професионално искуство рада у Архиву Војводине показује да и архивска установа може да се посматра као један систем, односно закон дискурзивности. Архивска установа је обим великог броја исказа различитих стваралаца и ималаца архивске грађе и других актера у дискурсу, који се уређује системском заштитом, чувањем и стручним одржавањем архивске грађе: сређивањем, класификовањем, систематизовањем, издвајањем из масе документарног материјала безвредних докумената, обрадом садржаја и других карактеристика документа, евидентирањем, описивањем, валоризовањем, категорисањем, истраживањем, проучавањем, анализовањем. Архивисти уносе поредак у архивску грађу, одређују њену вредност, значај, положај у дискурсу и не дозвољавају да се документа и искази гомилају у бескрајно и безоблично мноштво, нити да се неоправдано занемарују, издвајају или уништавају. Све оно о чему говоре архивска документа, што се записује, описује и евидентира, групише се, укршта међу собом, диференцира у посебне дискурсе, према многобројним правилима, прописима, стандардима, праксама, али с временом не на исти начин, већ се у различитим дискурзивним играма одржава и истиче, или бледи, ишчезава и нестаје. У архиву, неке речене ствари „блистају као блиске звезде иако нам долазе из далека, док су оне нама блиске већ сасвим бледе".

У смислу система дискурзивности, можемо да говоримо о архиву једног друштва, државе, културе, цивилизације, једног времена или епохе, посебне територије, неке групе, појединца или о нашем сопственом архиву. Сваки архив је „општи систем образовања и преображаја исказа", заокруживање дискурса, тако да се даје могућност и другим дискурсима да се појаве. Архив диференцира и спецификује дискурсе. Стога је он неописив у свом тоталитету. Стално истраживање, откривање, отварање, обелодањивање, преиспитивање архива, копање по архиву и ископавање специфичних дискурса, несводљивих на било који други, Фуко, нестандардном употребом рачи, назива археологијом. Архивска археологија не покушава да понови оно што је једном било речено или написано, није па-

[63] М. Фуко, *Археологија знања*, Плато – Издавачка књижарница Зоран Стојановића, Београд – Нови Сад 1998, 54, 140–141.

сивно читање и понављање, већ управо ново писање, уређени преображај архива, поновно омеђивање дискурса у несводљивости једног на други.[64]

Фуко је покушао да схвати архив упорним развијањем позиције дисконтинуитета, разлике, прага, прекида, раскида, прелома, мутације, трансформације, преображаја. Он тражи раскид са утемељујућом функцијом субјекта, са извесношћу да ће све оно што је измакло, што је време расуло, бити враћено у обновљено јединство. Истиче, критикујући, да теорије континуираног схватају људску свест изворним субјектом сваког постојања, стварања, активности. „Време је ту увек схваћено у терминима тотализације, а револуције увек само као освешћења". У свом разрачуну са континуитетом, Фуко нарочито инсистира на анализи исказа, којом би се отклонили однос субјекта и објекта, означитеља и означеног, трансцендентална основа, временски ток, логичка исправност и повезаност, граматичка структура, избрисао сваки културни, језички, традицијски контекст, све оно што је континуирано.[65] „Нови архивар" Фуко, како га је звао Жил Делез,[66] тврди да је архив управо то брисање, односно раздвајање, расипање исказа. С тим да архив расуто образује у систем, у систем расипања, према специфичним правилима групише исказе у дискурзивну творевину, у дискурс. Другим речима, расути искази се повезују у дискурс, не тиме што се поново сабирају у јединство и континуитет, не ланцем закључивања, искуством, традицијом, идентитетом, обичајима, поретком ствари, принципима, логичком нужношћу, развојним процесом, семантичким пољем, лексичком организацијом, етимологијом речи; већ праксом потпуно специфичних односа који су променљиви, преображавајући, који се расејавају и расипају. Ови односи одређују тему, специфични објект дискурса, заправо вишеслојност и мноштвеност објеката, тема, њихову недовршеност у појављивању и ишчезавању, у плурализму и релативизму.[67]

Фукоова археолошка анализа архива, дискурса, исказа, дакле, не започиње из унутрашњег принципа, већ у спољашњости, из разлике, резом од онога што ми не можемо да кажемо, што не спада у нашу дискурзивну праксу, резом од оног што знамо, схватамо, осећамо, али не можемо да сместимо у говор, пред чиме смо занемели, ћутимо. Лудвиг Витгенштајн је почетком 20. века изрекао афоризам: „О чему се не може говорити, о

[64] *Исшо*, 141–152.

[65] *Исшо*, 9–10, 13–14, 17–20, 25, 115–127.

[66] Ž. Delez, *Fuko*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci 1989, 9–29.

[67] М. Фуко, *Археолоіија знања*, 45–54.

томе се мора ћутати”, [68] на чијем трагу пратимо Фукоово диференцирање, омеђивање дискурса, њихово настајање. Дискурси су прекиди ћутања, јер не проистичу из субјекта, који нужно једном занеми пред собом, већ из спонтанитета говора. Специфичан дискурс је случајно искочио, избио у неком времену. Дискурси су разрезани, расејани, размакнути. Човек и његов ум су разлика дискурса, људска историја је разлика времена. Међутим, консеквенце оваквих Фукоових ставова иду ка томе да историје у ствари нема, јер је дискурс повезан само са садашњошћу, са савременошћу. Дискурс, фукоовски схваћен, обрубљујући прави рез у односу на прошла времена, он је раскид са традицијом. Тако искачу сасвим нови, специфични односи између актера дискурса, установа, институција, организација, удружења, држава, блокова, пактова, појединаца, група. Дисконтинуитет дискурса се код Фукоа појављује као „галаксија тренутних стања”.[69]

Не скрива ли се ту, ипак, и континуитет, јер тренутна стања трају: искази се у расејавању обликују, преобликују; дискурси се диференцирају и расипају архивски, дакле дикурзивним системом, путем правила; археологија преображава, разрезује архив, систем. Фуко је и сам признао да је дисконтинуитет парадоксалан појам, који индивидуализује, размиче подручја, диференцира, омеђује дискурсе, а опет може да се примети тек њиховим односом, поређењем. Дисконтинуитет је истовремено средство и предмет истраживања, расцепљивање и резултат.[70] На другом месту, Фуко такође признаје да је потпуна спонтаност дискурса у друштву заправо утопија, или „лирски сан”. Произвођење дискурса увек подразумева и неки принцип организације, расподеле, селекције, контроле, ограничавања, да би се укротила моћ и опасност непредвидивости дискурса и догађаја. Дискурс се усмерава на очекивано. Стога, дискурзивне праксе, у виду усмерења, подразумевају забране, одбацивања, тежње ка владајућој истини, интерне поступке дискурса, коментарисање, валоризовање и категорисање дискурса, углед аутора, квалификације за учешће у дискурсу, предметне дисциплине вођења дискурса, доктрине.[71]

Из тих разлога, Фукоов покушај да се дискурс ослободи свега што би му стајало у основи, јединства, целине, континуитета, не може у потпуности да успе. Он критикује друштвена правила која регулишу архив и дискурс, јер проређују стваралаштво, искључују значајан део могућих го-

[68] L. Wittgenstein, *Tractatus logico-philosophicus*, „Veselin Masleša” – „Svjetlost”, Sarajevo 1987.

[69] Т. Иглтон, *Илузије постмодернизма*, Светови, Нови Сад 1997, 65.

[70] М. Фуко, *Археологија знања*, 13–14.

[71] M. Fuko, *Poredak diskursa*, Karpos, Loznica 2007, 8–34.

вора, писања, делања. Своју критику потом обликује[72] као трансгресију, прелажење граница, прелажење преко постојећих правила, да би се отвориле нове могућности; односно као противпамћење (контрамеморију), ново писање и говорење, настајање нових пракси, дискурса и архива, који се противе крупним плановима, чврстим наративима, службеним верзијама, односно окрећу се мањим догађајима, случајности локалних стаза, алтернативним дискурсима, љубомори властитог памћења и архива. Тиме је Фукоова критичка теорија дошла до облика, врло сличног ономе што је Дерида развио и назвао деконструкцијом. Код обојице аутора уочавамо отпор према систему, принципима, традицији, али који је смештен у изворној разлици као узнемирујућој симултаности и паралелизму дисконтинуитета и континуитета, изворном парадоксу заборава и памћења, архива и брисања, заштите и уништавања, као архивска грозница.

Архивска грађа и гомилање

Рад са архивском грађом представља анализовање дискурса већ остварених кроз историју. Најпре, ови дискурси се показују као инертни, без видљивог учинка у садашњости, са заборавом њихове некадашње вредности изгубљене у времену. То су, тада, нагомилани дискурси и искази, расејани, раздвојени, без посебних веза, односа и смисла. Само наслагани текстови, одложени графизми, гомила папира и понеког пергамента, можда чак и папируса, такође фотографије, звучни и видео снимци; гомила прекривена прашином, сачувана случајем, или из заблуде о трајном, вечном смислу исказа, коју су гајили они који су их изговорили, записали, снимили. То је гомила која је настала кроз историју упорним, безбројним умножавањем.

Задатак Фукоове архивске археологије је да ископа, отвори те нагомилане слојеве, али тако што ће исказе и дискурсе узети у „густини гомилања у коју су ухваћени", дакле без наглашавања субјекта, инстанције исказа, континуитета ствараоца дискурса, њиховог трајања у времену. Треба да се анализују дискурси у њиховој расутости, као непотпуни, растрзани ликови, који су у непрестаном узнемирењу, преиначавају се, мењају, такође бледе или нестају; дискурси који се појављују арбитражно, јер увек поново изражавају поједине односе. Фукоов циљ је, у ствари, да се отворе и

[72] M. Foucault, *Language, counter-memory, practice. Selected Essays and Interviews*, Cornell University Press, Ithaca, N. Y. 1996, 29–52, 160–164.

сви бочни дискурси, који су ван главних токова историје и друштва, а такође носе стваралачки потенцијал, да и алтернативни, маргинализовани дискурси добију пролаз, могућност да се појаве.[73] У друштву, последњих деценија, заиста можемо да уочимо тенденције ка описивању догађаја без дубљег обазирања на токове, структуре трајања, историјске низове, типологију догађаја. Обично су то описи мањих догађаја, позадинских дешавања, локалних збивања, личне историје и виђења, који се базирају на анализи докумената случајно извучених из гомиле архивске грађе, или из неке запуштене архиве, кофера на тавану, сандука у подруму; такође на оним врстама докумената, које су ређе предмет анализе: нотарска документа, парохијски записници, дневници, личне забелешке и запажања, свакодневни разговори, пијачни и кафански ценовници, позивнице, плакати, огласи, афиши. Током ових анализа, игром дискурса, формирају се специфични низови исказа, односно производе догађаји као (ре)конструкције прошлости по мерилу документа. Такве анализе често могу да буду дивергентне, аутономне, алтернативне.

С друге стране, архивска установа вреднује архивску грађу, остварене дискурсе, полазећи од порекла, њеног стваралаца, његовог континуираног постојања и рада, ширих друштвених односа, дугог тока историје, националног историјског наслеђа и памћења. Све оно речено и написано, што је до данас опстало, преостало, одржало се, архивска установа не сматра само случајним и срећним продужетком, спонтано нагомиланим дискурсима, већ и тиме да се у овим исказима, дискурсима, документима налази само право преостајања, односно судбина њиховог даљег памћења, заборава или уништавања. Применом државних прописа, архивска установа одлучује о категоријама документа, о вредности, значају и опстанку исказа и дискурса, којима је од њих истекао рок чувања и могу да се забораве и униште, а који су за трајно чување; односно раздељује архивску грађу на културна добра, културна добра од великог значаја и културна добра од изузетног значаја, узимајући у обзир континуитет културне традиције. У архивској установи се, такође, стално уочавају и одабирају посебно важна документа, која се означавају историјским изворима, чиме се одређују они дискурси који ће теже подлегати притиску заборава. С обзиром на то да архивска установа врши заштиту и надзор над највећим и најзначајнијим делом архивске грађе у друштву, извор одакле потичу дисконтинуитетни дискурси се не показује само као архивска гомила, већ истовремено и као континуирани уређени архивски систем, уз поштовање његових правила или прелажење преко њих у архивској грозници.

[73] М. Фуко, *Археологија знања*, 133–136.

У Архиву Војводине се налази око седам и по километара архивске грађе, која је разграничена и сређена у близу шестсто фондова и збирки. Било је покушаја од појединих архивиста да угрубо процене колико ту заиста има докумената и дошли су до броја од 45 милиона. У ствари, можда се ради и о 50, 60 или 100 милиона. То је заиста врло тешко да се поуздано процени или прецизно преброји, а тек треба да се узме у обзир и архивска грађа у настајању, која је код стваралаца и када се стекну услови биће предата Архиву. Уколико се питамо колико милиона докумената чува Архив Војводине, тада архивску грађу посматрамо као обичну гомилу, камару, хрпу, преобиље, масу. Међутим, ако пребројавање нагомилане архивске грађе добије и димензију збрајања, груписања, сређивања докумената у целине и њихове делове, у складу са канцеларијским пословањем, организационом структуром, делатностима и функцијама ствараоца архивске грађе, односно према темама и врстама архивских докумената, друштвеним делатностима, периодизацији, хронолошком реду настанка докумената, онда се показује да дискурси, ипак, нису сачувани пуким нагомилавањем, нити једноставним одлагањем док су настајали. Током сређивања, цифре, заједно са словима и другим знацима, добијају улогу сигнатура, односно јединствених идентификатора. У регистрима, инвентарима, водичима и прегледима архивске грађе, бројеве и словне ознаке добијају разграничени архивски фондови и збирке; у оквиру њих броје се инвентарне јединице (књиге и кутије списа); а у кутијама систематизовани архивски предмети, као целине које се најчешће састоје од више докумената. Није уобичајена пракса да се пребројавају појединачна документа, већ се нумеришу листови у оквиру предмета или кутије, како би се заштитио њихов континуитет, а код архивске грађе у виду административних књига се обавља пагинација. Свакако, сва ова груписања, чим су формирана, склона су разбијању, реорганизовању, поновном распоређивању, ревизији. Архив никада није довршен, он је увек у промени и настајању.

Пребројавање архивске грађе као гомиле, процена њене бројности и обима, може да поприми сасвим неочекиване дискурсе. Недавно је један произвођач картона, полазећи од јавно доступног податка о количини архивске грађе у Архиву Војводине, схватио архивску грађу као гомилу папира, израчунао и проценио њен волумен и масу, односно њену укупну тржишну вредност као сировине за секундарну прераду. Вредност укупне архивске грађе Архива Војводине је проценио испод десет хиљада евра, односно око милион динара; мање него што би могла да кошта штампа и издавање само једне публикације коју, у оквиру националног пројекта, припрема Архив Војводине, у којој ће бити објављена архивска документа,

одабрана и прикупљена у установама у земљи и иностранству, а која сведоче о правном, политичком и друштвеном положају Срба у Хабзбуршкој монархији и Краљевини Угарској, о царским привилегијама које је добијао српски народ, које су кршене, преиначаване и потврђиване. Ова дискрепанција у схватању вредности архивске грађе је још једна манифестација архивске грознице.

Zoran Stevanović

ARCHIVE AND MEMORY IN A FEVERISH DISCOURSE OF FORGETTING

Abstract: The theoretical positions from the end of the 19th and during the 20th century favor difference, spacing, break, fracture, forgetting, erasure, discontinuity, deconstruction, paradox, aporia. These positions were arising from a reaction to the traditional theories of continuity, which at that time had already received its fullness with the Hegel's philosophy, in the developed form of the ontotheological logocentrism of the totalizing subject. The paper analyzes some of the postulates of Sigmund Freud, Friedrich Nietzsche, Martin Heidegger, Jacques Derrida and Michel Foucault, but in these theories of difference, spacing and interruption, we yet try to recognize those points that indicate continuity, coherence, duration. The central place is occupied by the analysis of archive fever, which Derrida presents as the original parallelism and simultaneity of memory and forgetting, continuity and discontinuity, life and death. In accordance with the spirit of the age, in the work of the modern public archival institutions, we can also observe the elements, tendencies, affinities, places of discontinuous divergences, but all the more so, the strength of enduringness, survival and maintenance of continuity, because the life and uninterrupted work of these institutions lasts for several decades, respectively one, two or three centuries.

Keywords: archive(s), archival institution, memory, remembrance, forgetting, erasure, destruction, protection, archive fever, discourse, continuity, discontinuity

UDC 94(497.113 Sirig)“1848“

Олгица Трбојевић[1]
Шаролта Картаг Миладинов[2]
Архив Војводине (Нови Сад)
Србија

ВЛАСТЕЛИНСКИ СУД СИРИГ

Сажетак: У раду је представљен фонд 474. Властелински суд Сириг који се чува у Архиву Војводине. Ово Властелинство је Комора у Пожуну продала Слободном краљевском граду Сегедину. На основу истраживања дат је и приказ врста и садржаја списа у циљу даљег истраживања у научне и друге сврхе.

Кључне речи: Властелински суд Сириг, Властелинство Сириг, Сегедински магистрат, Торонталска жупанија, судски списи

Доба позног феудализма у нашим крајевима трајало је од успостављања хабсбуршке власти до 1848. године, а након тога стари феудални односи полако нестају и уступају место модерној држави. Као и целокупно уређење, правни систем је почивао на феудалном поретку, где јавноправно није било раздвојено од приватноправног. Постојале су различите врсте судова. Поседи су припадали различитим господарима: феудалцима појединцима, држави (коморски поседи), цркви, слободним краљевским градовима и привилегованим дистриктима. Сваки од ових појединачних или групних поседника имао је властелински суд заједно са пратећом службом властелинских службеника: шпанова, управника, контролора, фишкала.

Фонд 474. Властелински суд Сириг мањег је обима и до сада је ретко коришћен у истраживачке сврхе, пре свега, у односу на три жупанијска фонда која се чувају у Архиву Војводине, што не умањује његову вред-

[1] *olgica.t@arhivvojvodine.org.rs*; Olgica Trbojević, Archives of Vojvodina (Novi Sad), Serbia
[2] *sarolta.k@arhivvojvodine.org.rs*; Šarolta Kartag Miladinov, Archives of Vojvodina (Novi Sad), Serbia

ност. Намера овог рада је да се списи овог фонда представе, будући да је садржај грађе и управни и судски, па се коришћењем ове грађе може допринети у научне и друге сврхе.

Сириг (мађ. Szőreg) је некадашње село, данас део града Сегедина у Чонградској жупанији у Мађарској. Сириг се налази у мађарском делу Баната, на крајњем северу, близу реке Мориш, источно од Сегедина, удаљеном пар километара од самог насеља. Ширењем града после Другог светског рата, Сириг се просторно повезао са њим, а званично је припојен граду 1973. године.

Тачан датум оснивања Властелинског суда Сириг није могуће утврдити. Познато је да је коморска пустара Сириг првобитно била под управом Тамишке коморске администрације, која ју је припојила Чандском срезу и дала у аренду. Тако је од 1718. до 1720. године ову пустару узео под аренду српски капетан Велики Васо и обновио аренду 1723. године. Следећи арендатор пустаре Сириг био је Игњат Петер 1735. године. Пустара је насељена 1739. године, када је током те и следеће 1740. године куга покосила целокупно становништво. После тога Темишварска управа 1746. године насељава на Сиришкој пустари три места: Сириг, Деску и Сент Иван, тако да је 1778. године насеље Сириг имало већ 70 кућа.

Будући да је 1779. године Сиришко властелинство у саставу Новокањишког среза припало Торонталској жупанији током њеног оснивања, може се сматрати да је 1779. године почео и рад Властелинског суда Сириг.

Битан податак представља и то да је 5. марта 1785. године Комора у Пожуну продала Слободном краљевском граду Сегедину Сиришко властелинство , па је поседник овог властелинства које је обухватало: Сириг, Сент Иван, Ђалу и Нови Сегедин, и пустаре Рабе и Тервар постао Сегедински магистрат.

Властелински суд (Sedes Dominalis, Доминални суд) је институција карактеристична за феудалну епоху, проистекла из патримонијалног и имунитетног права феудалаца да суди на свом властелинству. Властелински суд је био првостепени судски орган (Prima instantia), надлежан за решавање грађанских, кривичних и урбаријалних спорова кметова.

Властелински судови су део судског система у жупанијама, где је највишу судску власт имао жупанијски суд. Као нижи судови у жупанијама, властелински судови заседали су два-три пута годишње, одн. по потреби. Бавили су се споровима који се тичу: земљишта и разграничавања сесија, арендирања властелинских добара, феудалних и црквених давања, точења вина, права продаје меса, незаконитог тршчарења, пореза и свештеничког потраживања, питања испаше, рибарења, права храњења свиња

жиром, свађа и физичког разрачунавања и других кривичних преступа, крађа, разбојништва и записника о процени имовине дужника и извршењу егзекуције (наплате дугова), оставинске расправе, тужби подложника, судских извештаја, закупа земље и непокретности, заштите, молби за подизање цркви и гробља итд.

Рад властелинских судова регулисао је законски члан 51 из 1791. године. Седницама властелинског суда председавао је првобитно феудални господар, у овом случају Сегедински магистрат, тј. сенатор и други службеници Магистрата, уз присуство властелинских и жупанијских службеника, среског начелника и заклетника. Пресуде које су доношене на властелинствима одмах су извршаване, батинање је било често, наплате дугова од дужника и др. Кметови су могли уложити жалбу на пресуду вишим инстанцама, пре свега Жупанијском суду, а затим Краљевском суду у Пешти.

Властелински суд Сириг престао је да ради, као и остали властелински судови, када су законским чланом IX из 1848. године укинути феудални односи.

Фонд класификационо припада фондовима који се односе на управу и јавне службе. Грађа је већим делом на мађарском и латинском, док је мањим делом написана на немачком језику. Латински, као званични језик администрације, у почетку је био доминантни језик администрације, судске праксе и преписке са судским и другим вишим властима, али се врло брзо, пре свега у судским и рачунским списима користи и народни језик средине: мађарски, српски и немачки. Тако је већина грађе језички измешана, а након половине XIX века углавном почиње да преовладава мађарски језик, док је у пракси стање веома разнолико а зависило је од суда, места, онога ко води поступак, или већинског становништва у том месту.

Од информативних средстава за фонд Властелински суд Сириг израђен је Сумарни инвентар као и аналитички описи.

Списи властелинских судова и властелинстава су вредан извор за проучавање друштвене историје 18. и 19. века. Ипак, њима није била посвећена довољна пажња коју заслужују, информације су оскудне, а постојећи радови углавном преносе искуства архивских радника са сређивања и обраде конкретних фондова. Ретко се траже у истраживачке сврхе, чему доприноси и мањак детаљнијих информативних средстава. У неким архивима властелински судови представљају самосталне фондове (Суботица), док су у Архиву Војводине властелински судови углавном делови других фондова. Унутар судских списа фондова пре свега фонд Бачко-бодрошке жупаније садржи највише и најцеловитије списе властелинских судова се

њене територије (Апатин), док у фондовима Тамишка жупанија и Торонталска жупанија налазимо фрагментарно сачуване списе бројних малих властелинских судова.

Према Записнику о примопредаји архивске грађе заведеног под бројем 03-779/1-70 у Архиву Војводине грађа Властелинског суда Сириг примљена је од Историјског архива Кикинде 8. октобра 1970. у 7 фасцикли. Грађа је препакована у 3 кутије и аналитички је обрађена, а распон грађе обухватао је период од 1783. до 1812. године. Током обраде, утврђено је да се списи Властелинског суда Сириг налазе и унутар списа фонда 11 Торонталска жупанија, заједно са списима других малих властелинских судова (Ујпеч, Модош, Чатад...), одакле је придружено још 4 кутије списа који се односе на период од 1813. године, чиме је и распон грађе продужен све до 1849. године. Додата грађа је на мађарском језику, а само неколико докумената на латинском, а такође, аналитички је обрађена.

Грађа овог фонда је сређена регистратурски, мањим делом је сачувана а већим делом је трула. Поређана је по растућим бројевима у оквиру године, како је и завођена. Чине је записници са судских заседања и појединачни судски спорови који су разматрани на тим заседањима. Смештена је у архивском депоу за старију архивску грађу у 7 кутија. Садржи укупно 770 предмета који су, како је већ напоменуто и аналитички обрађени.

Грађа Властелинског суда Сириг садржи пре свега, судске записнике и изводе из записника, затим различите молбе, тужбе урбаријалне (жалбе поседника против арендатора, жалбе кметова на различите намете и непоштовање арендационих и урбаријалних уговора...), грађанске и друге врсте парница, као и различите уговоре Властелинства са појединцима (аренде), лицитације, оставинске расправе, тестаменте, стечаје, новчана потраживања, утврђивање међа и власништва, повреде части, и др. Такође заступљени су и кривични спорови који се односе на различите преступе, крађу стоке, различита разбојништва, убиства, преваре, богохуђења и псовање, туче, подметање пожара, скитничење итд.

У списима овог фонда могу се пронаћи и садржајно и визуелно занимљиви подаци, као што су родослови разних породица, тестаменти, купопродајни уговори, као део судских предмета који се углавном односе на расподелу наследства:

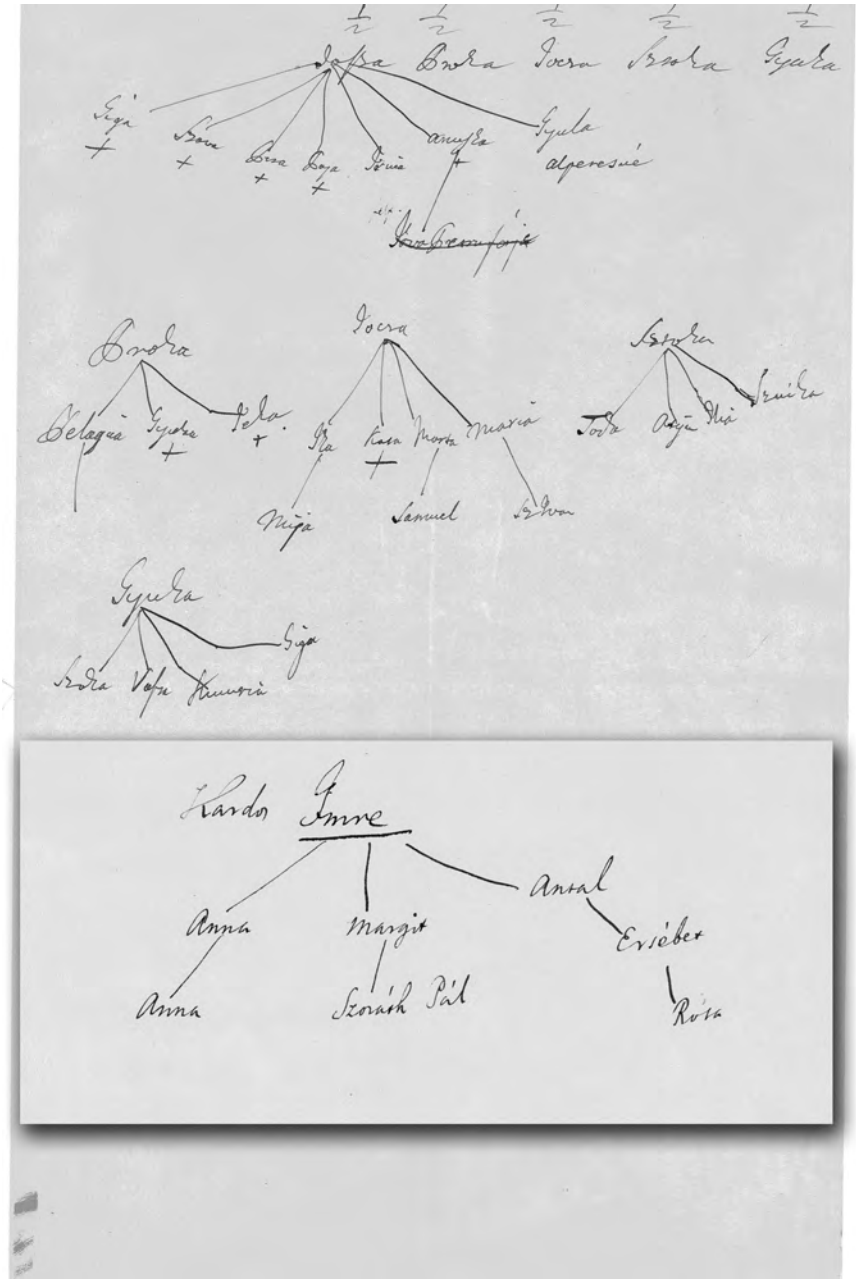

Прилог 1. *Родослов породице Белеслије и родослов породице Кардош*

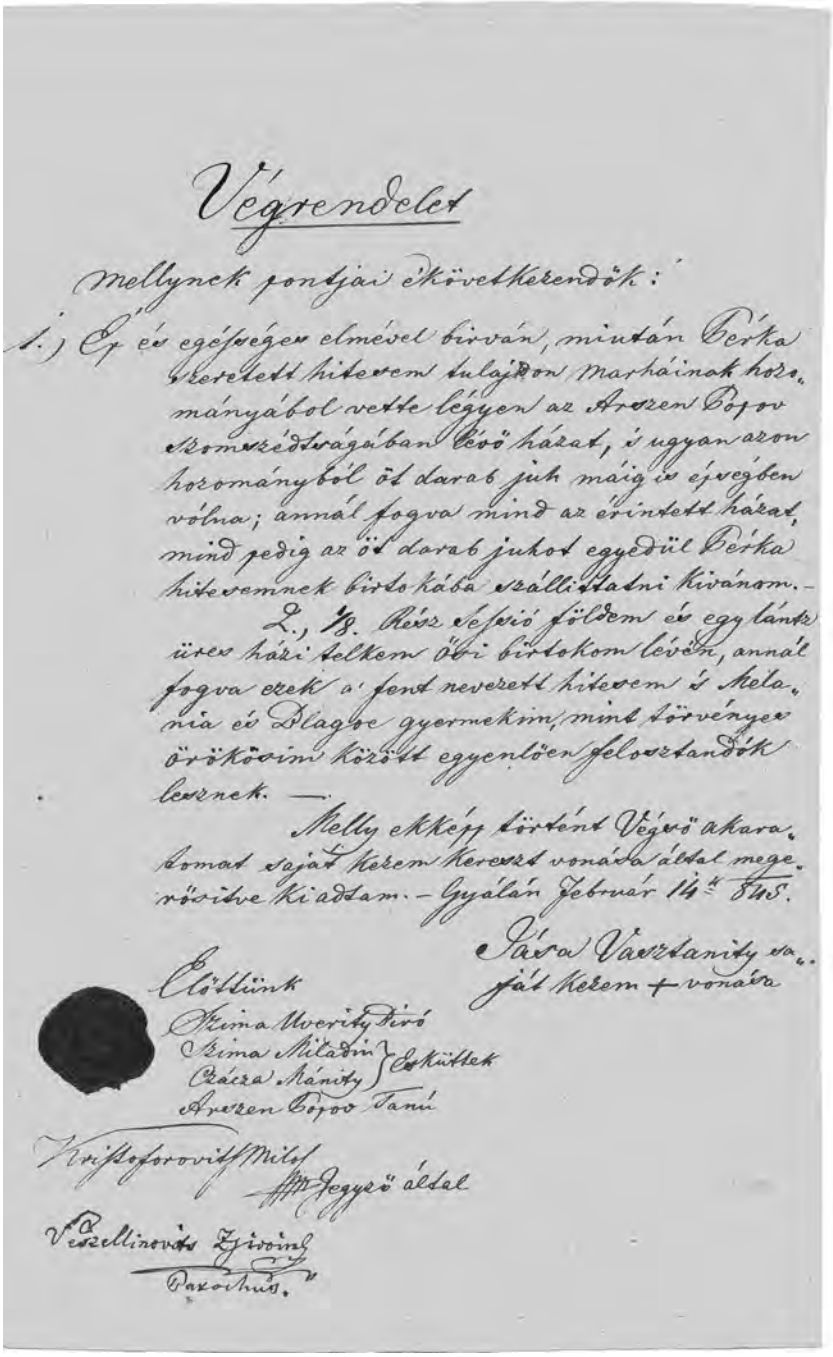

Végrendelet

mellynek pontjai ekövetkezendők:

1.) Én é egészséger elmével birván, miután Perka szeretett hitesem tulajdon marháinak közö-mányából vette légyen az Arszen Popov szomszédságában lévő házat, é ugyan azon hozományból öt darab juh máig is éjszegben volna; annál fogva mind az érintett házat, mind pedig az öt darab juhot egyedül Perka hitesemnek birtokába szállittatni kivánom.-

2.) 18. Rész Sessió földem é egy lántz üres házi telkem öbi birtokom lévén, annál fogva ezek a' fent nevezett hitesem é Melania é Blagoe gyermekim, mint törvényes örököim között egyenlően felosztandók lesznek. —

Melly ekkép történt Végső akaratomat sajat kezem keresztvonása által megerősitve kiadtam.- Gyalán Február 14.t 848.

Sára Vasztanity sa.
sát kezem + vonása

Clöttünk
Szima Uverity Diró
Szima Miladin
Czázza Mánity
Arszen Popov
} Szkültek
Tanú

Krisztoforovitsh Milos
Jegyző által

Veszellinovits Zivoin
Parochus.

Прилог 2. *Тестамент Гаше Васīанића*

Фонд 475 Властелински суд Сириг представља могући извор за проучавање друштвене историје XVIII и XIX века, историје судства. У овом фонду можемо пронаћи различите податке о: становништву, њиховом животу, раду, статусу, имовинском стању, пореском оптерећењу, међусобним односима, привреди, војним давањима, штетама од природних појава (поплаве, пожари, град итд.), градњи црквених и других објеката, као и многобројним проблемима са којима се сусретао обичан човек почетком XIX века.

РЕЗИМЕ

Фонд 474. Властелински суд Сириг чува се у Архиву Војводине. Сиришко властелинство у саставу Новокањишког среза припало је током оснивања Торонталској жупанији 1779. године, те се може сматрати да је те године почео и рад Властелинског суда Сириг. Комора је Слободном краљевском граду Сегедину продала 5. марта 1785. године Сиришко властелинство, па Сегедински магистрат постаје поседник властелинства које је обухватало: Сириг, Сент Иван, Ђалу и Нови Сегедин, уз пустаре Рабе и Тервар. Властелински суд је био првостепени судски орган, надлежан за решавање грађанских, кривичних и урбаријалних спорова кметова.

Списи Властелинског суда Сириг садрже различите податке о: становништву, њиховом животу, раду, статусу, имовинском стању, пореском оптерећењу, међусобним односима, привреди, војним давањима, штетама од природних појава, градњи црквених и других објеката, као и многобројним проблемима са којима се сусретао обичан човек почетком XIX века.

Властелински суд Сириг престао је да ради, као и остали властелински судови, када су законским чланом IX из 1848. године укинути феудални односи. Фонд 474. Властелински суд Сириг представља вредан извор за проучавање друштвене историје XVIII и XIX века и историје судства.

Olgica Trbojević
Šarolta Kartag Miladinov

MANORIAL COURT OF SIRIG

Summary: The paper presents the fund 474 of the Manorial Court of Sirig, which is kept in the Archives of Vojvodina. This Estate was sold by the Chamber in Požun to the Free Royal City of Szeged. Based on the research, an overview of the types and contents of the files was given for the purpose of further research for scientific and other purposes.

Keywords: Manorial Court Sirig, Manor Sirig, Magistrate of Szeged, Torontál County, court records

UDC 930.25:005.922.5

Љиљана Ћумура[1]
Универзитет у Београду
Факултет политичких наука
Србија

Др Ненад Јањић[2]
Висока техничка школа струковних студија (Нови Сад)
Србија

НАУЧЕНЕ ЛЕКЦИЈЕ О ЗАШТИТИ АРХИВСКЕ ГРАЂЕ ТОКОМ КАТАСТРОФА И ВАНРЕДНИХ СИТУАЦИЈА

Сажетак: Културно-историјско наслеђе често је током историје било угрожено због људске непажње, нестручности, вандализма, пожара, природних катастрофа и ванредних ситуација. Наведени узроци, а поготово пожар, могу уништити или непоправљиво оштетити јединствене збирке, оригиналне документе и експонате у року од неколико минута, узрокујући не само материјалну штету, већ и губитке за само друштво. У раду су дати прикази неких од најразорнијих катастрофа, током којих је уништена непроцењива историјско-културолошка документација у архивима, библиотекама, галеријама и музејима широм света. Аутори су, такође, представили четири студије случаја, те научене лекције и препоруке на националном и међународном нивоу, које су од кључне важности за заштиту и превенцију архивске грађе, материјала, опреме и особља у установама културе.

Кључне речи: заштита, превенција, природне катастрофе, архивска грађа, смернице

[1] *ljcumura@yahoo.com*; Ljiljana Ćumura, University of Belgrade, Faculty of Political Sciences, Serbia

[2] *janjic@vtsns.edu.rs*; Nenad Janjić, Higher Education Technical School of Professional Studies (Novi Sad), Serbia

1. **Увод**

Различите природне катастрофе и ванредне ситуације, понајвише пожари, земљотреси и поплаве оштетили су и угрозили бројне установе културе, архиве, библиотеке и музеје широм света. Према Унеско извештају[3] из 1996. године, у периоду од 1900–1994. године, регистровано је 13 разорних пожара, 8 земљотреса, 5 поплава и 1 ураган који су задесили установе културе на четири континента (Азија, Европа, Северна и Јужна Америка).

У периоду пре 1900, а после 1994. године, аутори су пронашли податке о 29 пожара, 5 земљотреса, 6 цунамија и чак 18 поплава који су захватили установе културе и уништили не само документацију, књиге, збирке и колекције, већ и читава здања, односно зграде, музеје и архиве.

У даљем тексту, биће представљене разорне последице ових катастрофа као и научене лекције.

2. **Преглед катастрофа и последица у установама културе**

2.1. *Азија*

Земљотреси и пожари су у септембру 1923. године нанели велику штету библиотекама и архивима широм Јапана[4]. Царска универзитетска библиотека у Токију је комплетно уништена и већина њеног садржаја, што износи око 700.000 књига и рукописа.

Услед земљотреса у Индијском океану, који је проузроковао и цунами, 26. децембра 2004. године оштећене су библиотеке и установе културе у шест држава Азије[5]. Од осам јавних библиотека у провинцији Ачех, у Индонезији, две су потпуно уништене. Такође је комплетно уништен Документациони-информациони центар, познат по колекцији ретких књига, збиркама и рукописима који бележе наслеђе Ачеха. Тим из Националне

[3] H. van der Hoeven & J. van Albada (ed.), *Memory of the World: Lost Memory - Libraries and Archives destroyed in the Twentieth Century*, Paris, UNESCO, 1996, 8. Dostupno na: http://mow.arquivonacional.gov.br/images/pdf/Lost-Memory---Libraries-and-Archives-destroyed-in-the-20th-Century---1996.pdf

[4] H. van der Hoeven & J. van Albada (ed.), *Memory of the World: Lost Memory - Libraries and Archives destroyed in the Twentieth Century*, Paris, UNESCO, 1996, 8.

[5] B. Zawiyah *et al.*, Report of Librarians' Association of Malaysia (PPM) Iqra' Mission to Aceh, North Sumatra, Indonesia, August 2–5, 2005. *Alexandria*, 17(3), 167–175.

библиотеке Индонезије успео је да спасе само три књиге и један лист родослова краљева Ачеха. Национални архив провинције Ачех изгубио је око 80% фотографија из своје збирке, Канцеларија секретаријата 160 кутија са документацијом, а провинцијски катастар 629 кутија са важним списима. Комплетне збирке и библиотечки фонд уништени су у Централној библиотеци на Институту за исламске студије *Ar-Raniri* и у Библиотеци Велике џамије *Baiturrahman*, док је Национални поморски археолошки музеј у Галеу изгубио 90% своје колекције[6]. Библиотеке широм Шри Ланке су оштећене, а процењује се да је у катастрофи уништено 1,2 милиона томова књига и рукописа. Од 950 јавних библиотека оштећено је 55, а 28 библиотека потпуно уништено[7].

Национална библиотека и државни архив Ирака поседовали су збирку од 417.000 књига, 2.618 периодика и колекцију од 4.412 ретких књига и рукописа[8]. Током пожара, у априлу 2003. године, за само три дана заувек је уништено стотине хиљада вредних докумената, тачније 60% архивске грађе, као и 25% књига, часописа, историјских фотографија, мапа, докумената и једна од најстаријих копија Курана[9].

Током пожара у индијском Националном природњачком музеју у Њу Дехију, 2016. године, изгорела је колекција препарираних животиња, сисара, птица и фосила, као и скелет диносауруса старог 160 милиона година, а делимично оштећена библиотека са више од 15.000 књига. Због неисправних пумпи у згради музеја, ватрогасци су морали да се ослоне на воду у својим цистернама. После катастрофе, најављене су провере система за гашење пожара и противпожарне безбедности у 34 музеја широм Индије[10].

---

[6] International Federation of Library Associations and Institutions (IFLA), *Libraries completely missing: Tsunami and Sri Lanka's East Coast*. January 27, 2005.

[7] U. Amarasiri, *Tsunami affected libraries in Sri Lanka: Rebuilding process and challenges*, 2005, https://www.ndl.go.jp/en/preservation/pdf/amarasiri.pdf

[8] A. Albanese & M. Rogers, Iraqi Libraries Devastated in War. *Library Journal*, 128:9 (18), 1976, https://www.libraryjournal.com/story/iraqi-libraries-devastated-in-war

[9] S. Eskander, The Tale of Iraq's 'Cemetery of Books'. *Information Today*, 21:11, 2004, https://www.infotoday.com/it/dec04/eskander.shtml

[10] J. Daley, *Fire Devastates New Delhi's National Museum of Natural History. A late night blaze guts one of India's favorite museums, destroying valuable collections and exhibits*, 2016, https://www.smithsonianmag.com/smart-news/fire-devastates-new-delhis-national-museum-natural-history-180958914

2.2. *Јужна и Северна Америка*

Архиви, библиотеке и музеји на америчком континенту нису били поштеђени у пожарима и катастрофама. Током земљотреса 1931. и 1972. године, потпуно је уништена Национална библиотека „Рубен Дарио" у Никарагви, док је 1937. године стотине билиотека у Охају, Западној Вирџинији, Индијани, Илиноису и Мисисипију (Сједињене Америчке Државе) уништено у поплавама[11]. У мају 1943. године пожар је уништио Националну библиотеку у Перуу, уз губитак од 100.000 томова и око 40.000 рукописа и докумената[12].

У новембру 1800. године пожар је уништио архив Ратног одељења, док је неколико година касније, 1833. иста судбина задесила архив Министарства финансија. Током пожара који је 1836. захватио Завод за патенте изгубљени су вредни записи и уникатни модели проналазака, а након пар година 1877. године у пожару је уништено 80.000 модела и преко 600.000 цртежа проналазака. Такође, непроцењива штета настала је 1921. године у пожару који је избио у Бироу за попис приликом ког је тотално уништен деценијски попис из 1890. године[13]. Универзитетску библиотеку у Ајови је, након удара грома 19. јуна 1897. године, захватио пожар у ком је уништено око 25.000–33.600 томова и 15.000 памфлета. Од 4.000 томова у колекцији Данијел Х. Талбота, 2.300 је потпуно изгорело[14].

Конгресну библиотеку у Вашингтону, која је важила за једну од најбогатијих библиотека у Сједињеним Америчким Државама, захватило је неколико разорних пожара. Један се десио 22. децембра 1825. године[15], а потом је 1851. уследио највећи пожар у историји библиотеке који је уништио колекцију од 35.000 вредних књига, докумената, драгоцених рукописа, али исто тако и две трећине слика, уметничких дела, укључујући и велики део личне библиотеке Томаса Џеферсона. Упркос напорима ватрогасаца и локалног становништва, сва ова грађа је неповратно нестала у пепелу[16].

---

[11] H. van der Hoeven & J. van Albada (ed.), *Memory of the World: Lost Memory - Libraries and Archives destroyed in the Twentieth Century*, Paris, UNESCO, 1996, 8.

[12] H. van der Hoeven & J. van Albada (ed.), *Memory of the World: Lost Memory - Libraries and Archives destroyed in the Twentieth Century*, Paris, UNESCO, 1996.

[13] W. Stender & E. Walker, The National Personnel Records Center Fire: A Study in Disaster, *The American Archivists*, 37:4, October 1974, 521.

[14] https://www.lib.uiowa.edu/sc/exhibitions/talbot/

[15] *An 1825 Library of Congress fire,* https://history.house.gov/Historical-Highlights/1800-1850/An-1825-Library-of-Congress-fire, jun 2022.

[16] J.D. Thomas, *The Other Fire at the Library of Congress – 1851*, https://www.accessible-

У јулу 1865. године, избио је пожар у једном од најпопуларнијих њујоршких музеја *Barnum's American Museum* и том приликом је уништена (по некима чак и бизарна) колекција у власништву П. Т. Барнума која је укључивала бројне реликвије из америчке револуције, лажне артефакте попут „скелета сирене" и воштане фигуре које приказују историјске и савремене познате личности. Музеј је имао и колекцију препарираних и живих животиња. Колико је пожар био разоран показује и податак да су изгореле многе животиње, међу којима и два кита, која су дословно скувана у акваријумима (танкерима) где су били смештени. Убрзо након реновирања, музеј је изгорео до темеља у пожару 1868. године[17]. Априла 1958. године, пожар је захватио њујоршки Музеј модерне уметности, чиме су доведени у опасност светска збирка слика из 20. века и скоро 200 људи који су се налазили у згради. Том приликом уништена је слика „Водени љиљани" Клода Монеа, док је Историјски музеј у Абердину, у пожару изгубио преко хиљаде локалних артефаката, као и колекцију предмета певача Курта Кобејна (група „Нирвана")[18].

Библиотека парламента Канаде била је захваћена пожаром неколико пута[19]. Током 1849. године пожар је потпуно уништио зграде парламента у Монтреалу, док је други пожар 1952. оштетио библиотеку на брду Парламента. Приликом гашења пожара, књиге оштећене водом тешко су се сушиле због дебљине томова. Наредни пожар, који је избио 3. фебруара 1916, уништио је главну зграду канадског парламента, али је Библиотека остала сачувана захваљујући Алфеусу Тоду, библиотекару. Наиме, Тод је архитектама зграде предложио да између библиотеке и централног блока поставе ватростална гвоздена врата, те је тиме библиотечка грађа остала сачувана од разорног дејства ватре и топлоте.

Дешавало се да се током гашења пожара, архивска грађа, књиге и документација оштете водом или пеном. У фебруару 1951. године избио је пожар у згради Државне канцеларије Мичиген. Том приликом озбиљно је оштећена библиотека која се налазила у сутерену зграде. Део грађе је страдао у пожару али је већи део (22.400 књига, 7.200 памфлета и

---

archives.com/2013/01/the-other-fire-at-the-library-of-congress-1851, januar 2013.

[17] H. Thompson, *150 Years Ago, a Fire in P.T. Barnum's Museum Boiled Two Whales Alive,* https://www.smithsonianmag.com/smart-news/pt-barnums-bizarre-museum-burned-ground-1865-180955955/, jul 2015.

[18] H. Eakin, *We're all in danger of watching our history go up in flames,* https://www.washingtonpost.com/opinions/our-art-has-burned-for-centuries-it-will-go-up-in-smoke-again/2018/09/05/53702182-b11b-11e8-a20b-5f4f84429666_story.html, septembar 2018.

[19] https://lop.parl.ca/sites/PublicWebsite/default/en_CA/About/Facts/Fire

неколико хиљада разних публикација) оштећен водом која је упумпана у зграду ради гашења пожара. Иста ситуација је задесила и Библиотеку Јеврејске богословије у Њујорку, када је у априлу 1966. године изгорело 70.000 вредних и ретких књига, док је преосталих 150.000 оштећено водом током процеса гашења пожара. Током пожара у Јавној библиотеци у Лос Анђелесу, која је трећа по величини библиотека у САД, 29. априла 1986. године, уништено је више од 400.000 књига и незамењивих артефаката, док је око 700.000 оштећено топлотом, димом и натопљено водом. У библиотеци су се налазили приручници за сваку марку/модел аутомобила, па до лутака и реквизита из давно несталог позоришта лутака. Многи ватрогасци су изјавили да је ово био „најстрашнији пожар са којим су се икада суочили у својим каријерама"[20].

Током 2015. године пожар је уништио једну од најпосећенијих атракција у Латинској Америци, престижни Музеј португалског језика у Сао Паулу, изграђен 1901. године у стилу британске железничке станице. У акцији спашавања, која је трајала више од три сата, учествовало је преко 60 возила и 120 ватрогасаца[21]. Уместо да чува древне артефакте, музеј има интерактивне мултимедијалне експонате који прате историју и еволуцију португалског језика од колонијалних времена до данас. Кустоси музеја кажу да је већина експоната сачувана на другим местима, тако да је културни губитак минималан, упркос великој штети на 100 година старој згради, која је сама по себи споменик.

2.3. *Европа*

На територији Европе, са листе Унеско светске баштине, Библиотека војвоткиње Ане Амалије у Вајмару, Немачка, страдала је у пожару, који је избио 2004. године због квара на инсталацијама. Од фонда са око милион књига, у пожару је уништено 35 уметничких дела и 50.000 књига, од којих се 12.500 сматра незамењивим, док је озбиљно оштећено око 62.000 књига и посмртна маска Фридриха Шилера[22]. Велики пожар је чак неколико пута оштетио чувену зграду Чарлса Ренија Мекинтоша при

[20] https://www.npr.org/2018/10/13/656896695/mystery-of-a-massive-library-fire-remains-unsolved-after-more-than-30-years

[21] A. Kordic, *Fire Claims a Life as the Museum of the Portuguese Language in Sao Paulo Gets Destroyed.* https://www.widewalls.ch/magazine/museum-of-the-portuguese-language-fire, decembar 2015.

[22] *Germany's Historic Anna Amalia Library Reopens After Fire*, https://www.dw.com/en/germanys-historic-anna-amalia-library-reopens-after-fire/a-2831391, jun 2022.

Школи уметности у Глазгову, која се сматра једном од најлепших архитектонских здања у Шкотској. Пожар у Централној библиотеци у Норвичу, Велика Британија, који је избио 1994. године, уништио је преко хиљаду историјских докумената и више од 100.000 књига. Централна библиотека у Бирмингему захваћена је пожаром 11. јануара 1879. који је проузроковао огромну штету; од 50.000 докумената и књига спашено је само 1.000[23]. Током пожара 20. септембра 1996. године, у Градској библиотеци у Линкопингу, у Шведској, уништено је око 150.000 монографија, периодика, аудио-визуелног материјала, као и картотека са описом преосталих 300.000–400.000 књига. Многи други материјали су били тешко оштећени од чађи, високе температуре и воде[24]. У централном архиву у Кракову током четвородневног пожара[25] у фебруару 2021. године уништено је преко 20.000 метара документације, коју је покушавало да спасе више од 40 ватрогасних јединица из Кракова и околних подручја.

Пожар који је 20. октобра 1728. године захватио Библиотеку Универзитета у Копенхагену уништио је преко 35.000 текстова, књига и велику количину архивских историјских докумената. Изгубљени су оригинални радови бројних историчара и научника. Изгорео је *Atlas Danicus* Педера Хансена Ресена и архива Епархије Зеландске, која је премештена у универзитетску библиотеку истог дана када је избио пожар[26]. Арни Магнусон је изгубио све своје књиге, белешке и записе, али је успео да спасе велики део своје вредне колекције исландских рукописа[27]. У студентском дому *Borchs Kollegium* изгорело је 3.150 томова, заједно са музејским збиркама зоолошких и ботаничких необичности. Такође је потпуно уништена *Rundetaarn* астрономска опсерваторија, једна од најстаријих у Европи, која је садржавала инструменте и записе Тиха Брахеа и Олеа Ромера. У пожару је уништена и архивска грађа, документација и вредни материјали Градског архива Копенхагена.

Један од најразорнијих пожара у историји библиотека, задесио је 14. фебруара 1988. године Библиотеку Академије наука СССР (сада Библи-

---

[23] *Notes on the history of Birmingham Public Libraries (1861–1961)*, Birmingham, 1962.

[24] M.T. Cuneo, *The Linköping City Library Fire,* Gleeson Library Faculty and Staff Research and Scholarship. 36, 2020, https://repository.usfca.edu/librarian/36

[25] M. Wilczek, Fire rages for days in Kraków archive, destroying documents and raising safety questions. *Notes from Poland*. Feb 9, 2021. Society. Dostupno na: https://notesfrompoland.com/2021/02/09/fire-rages-for-days-in-krakow-archive-destroying-documents-and-raising-safety-questions/

[26] https://uniavisen.dk/en/university-of-copenhagen-history-the-fire-of-1728/

[27] http://www.germanicmythology.com/original/CopenhagenFire.html

отека Руске академије наука) када је уништено између 300.000 и 400.000 књига од укупно 12 милиона, док је око 3,5 милиона књига страдало приликом гашења пожара (два до три милиона је оштећено топлотом и димом, а преко милион је страдало од воде и пене)[28]. Због непажње али и занемаривања најелементарнијих правила заштите од пожара, у неколико наврата, избили су нови пожари, те су гореле зграде на Василевском острву - универзитетске зграде, хотели, владине институције, као и престона сала Катаринске палате у Пушкину. Низ ових догађаја утицао је да надлежни започну озбиљније планове и стратегије припрема за катастрофе и друге мере очувања историјске и архивске грађе, књига и других значајних предмета, списа и збирки[29]. У јануару 2015. године пожар је захватио библиотеку ИНИОН, највећи истраживачки центар у Русији у области друштвених и хуманистичких наука. Библиотека је поседовала више од 14 милиона ретких књига, периодичних издања и рукописа, међу којима су и веома ретка и уникатна дела, оригинални документи на древним, савременим, источним и европским језицима, затим збирке докумената УН, Унеска, парламентарни документи САД, Енглеске, Италије, део књига готске библиотеке донетих из Немачке 1945. године, као и једна од највећих руских колекција књига на словенским језицима. Приликом пожара оштећено је око 15% књижног фонда што је у медијима описано као „културни Чернобил"[30].

Осим пожара, установе културе у Европи, задесиле су и бројне поплаве. Када се 1966. године река Арно излила у Фиренци многе музејске и галеријске збирке широм града су претрпеле штету од поплаве[31]. Комплетан подрум Народне библиотеке био је испуњен водом и блатом. Уништено је скоро 1.200.000 томова и памфлета, међу којима 100.000 ретких томова колекције Маглиабечи, 50.000 листова Палатине, колекција часописа

[28] Мокре књиге су биле замрзнуте, све док се сав замрзивач у Москви није попунио. Потом је преко радија емитован апел да се преостале књиге осуше у својим домовима. До краја марта 93% ових књига (600.000 по једном рачуну и 800.000 по другом) је осушено на овај начин и враћено у библиотеку. Само око 10.000 књига је постало буђаво, што је мали проценат од укупног броја.

[29] Leningrad Library Fire, *Abbey Newsletter*, 12:4, June 1988, https://cool.culturalheritage.org/byorg/abbey/an/an12/an12-4/an12-402.html, jun 2022

Fire in major Russian library destroys 1m historic documents, *The Guardian*, https://www.theguardian.com/world/2015/jan/31/fire-russian-library-moscow-institute, januar 2015

[30] *Источник: угроза для книгохранилища сохраняется в библиотеке* ИНИОН, https://ria.ru/20150131/1045236129.html#ixzz3QPZd8UGo, januar 2015.

[31] H. Van der Hoeven & J. van Albada (ed.), *Memory of the World: Lost Memory - Libraries and Archives destroyed in the Twentieth Century*, Paris, UNESCO, 1996.

и новина од 400.000 томова. Такође је потопљена колекција Г. П. Вјусука (Vieusseux) од 350.000 свезака и скоро 200.000 томова у Универзитетској библиотеци Фиренце. Иако је Међународна спасилачка операција из воде изнела многе књиге, у главним библиотекама града потопљено је укупно 2 милиона свесака.

У фебруару 1946. године поплава је нанела озбиљну штету немачкој Краљевској и Покрајинској библиотеци у Хановеру. Вода је потпуно уништила 130 кутија са најдрагоценијим материјалима библиотеке, укључујући 52 кутије са рукописима[32].

У јулу 2019. године сливови реке Ангара и реке Ија поплавиле су руску област Иркутск. Током поплаве оштећено је више регионалних и потпуно уништено девет сеоских библиотека[33]. Такође је страдала документација: сеоска библиотека Алицер (уништено 11.135 књига), Катарбејска сеоска библиотека (оштећено 13.626 књига), Порог сеоска библиотека (оштећено 8.003 књиге), Централна дечја библиотека Нижњеудинск (још увек нема података о стању библиотечке колекције од 83.324 књиге), сеоска библиотека Евдокимовски (оштећено збирка од 6.085 књига), Октјабрска сеоска библиотека (оштећено 7.129 књига), Општинска библиотека Рождественск (све књиге на доњим полицама, на нивоу од 50 цм, уништене или тешко оштећене), Општинска библиотека Шиткино (поплављена зграда, оштећен намештај и подови; књиге нису оштећене).

Поплава 1962. године, а потом и разорни земљотрес 26. јула 1963. године уништили су чак 75–80% делова Скопља, главног града С. Македоније. Зграда Националне и универзитетске библиотеке „Св. Климент Охридски", као и бројне галерије, музеји, архиви и друге установе културе потпуно су нестали у рушевинама. Збирка библиотеке бројала је око 500.000 јединица које су тешко оштећене[34]. Пар година касније, 27. октобра 1969, у земљотресу у Бања Луци, Босна и Херцеговина, потпуно је уништено 146 установа културе, док је 15. априла 1979. године земљотрес погодио Црногорско приморје, на дужини од преко 100 км. Страдало је осам већих градова и разорено 250 насеља, као и бројни културно-историјски споменици (манастири, цркве, музеји, архиви).

---

[32] H. Van der Hoeven & J. van Albada (ed.), *Memory of the World: Lost Memory - Libraries and Archives destroyed in the Twentieth Century*, Paris, UNESCO, 1996.

[33] Tens of Thousands of Books Damaged or Destroyed by the Recent Flood in Irkutsk Oblast, Russia,

https://www.ibookbinding.com/book-repair-and-restoration/tens-of-thousands-of-books-damaged-or-destroyed-by-the-recent-flood-in-irkutsk-oblast-russia, 12 July 2019.

[34] https://hmn.wiki/bs/National_and_University_Library_%22St._Kliment_of_Ohrid%22

2.4. *Африка*

Ватра није поштедела ни кампус Универзитета у Кејптауну, Јужноафричка Република, у ком је оштећена Џегерова библиотека, као и специјализоване збирке афричких студија са око 65.000 књига, 26.000 списа, 3.000 афричких филмова, око 20.000 докумената у аудио-визуелном формату, радовима на бројним афричким језицима, новинама, мапама, дипломским радовима. Иако су неке вредне колекције неповратно изгубљене, захваљујући систему за детекцију пожара који је активирао противпожарне ролетне за одвајање пожарних сектора, многа дела су спашена и сачувана. Такође, доста материјала је сачувано претходном дигитализацијом[35].

3. **Смернице и научене лекције**

Случај 1: Пожар у Националном центру за евиденцију војног особља

Све претходно описане катастрофе допринеле су да део културног и историјског наслеђа неповратно нестане, а међу најразорније сврстава се пожар у Националном центру за евиденцију војног особља (NPRC - National Personnel Records Center), у Сент Луису, држава Мисури, САД, када је 12. јула 1973. године уништено 16-18 милиона досијеа војног особља (Official Military Personnel Files - OMPF). Ниједан записник који је изгорео у пожару није имао дупликате, нити је копиран на микрофилм, а не постоји ни индекс документације и архивске грађе; милиони записа били су позајмљени различитим департманима, те је тешко прецизно утврдити који су записи изгубљени. Иако су ватрогасци ушли у зграду за само 4 минута и 20 секунди након што се огласио први аларм, било је потребно учешће ватрогасаца, из 42 ватрогасне области, који су тек 16. јула, након четири дана, успели да угасе пожар. Ватра је била толико јака да су локални становници морали да остану у затвореном простору, због јаког дима. У циљу сузбијања и обуздавања пламена, ватрогасци су били приморани да кроз разбијене прозоре излију велике количине воде на спољашњост и унутрашњу површину објекта. Унутрашњост зграде није имала противпожарне зидове нити друге баријере. Због велике материјалне штете, ис-

[35] S. Morreira, *Significant archives are under threat in Cape Town's fire. Why they matter so much*, https://theconversation.com/significant-archives-are-under-threat-in-cape-towns-fire-why-they-matter-so-much-159299, april 2021.

тражитељи никада нису успели да утврде узрок пожара[36]. Након пожара, у оквиру реконструкције, због великих оштећења уклоњен је цео шести спрат. Обновљена зграда данас има пет спратова и поседује заштитне зидове који раздвајају велике, отворене просторе за складиштење докумената. Додати су и системи за детекцију дима и прскалице како би се спречило понављање пожара из 1973. године. Знаци пожара се и данас могу видети.

Научене лекције: Обзиром да зграда Националног центра за евиденцију војног особља није имала противпожарне зидове нити друге баријере и металне преграде, приликом реконструкције постављени су заштитни зидови који раздвајају велике, отворене просторе за складиштење докумената и додати су системи за детекцију дима и прскалице[37]. Након овог догађаја основан је *Саветодавни одбор за заштиту архива* који су чинили представници бројних институција и удружења, као што су Друштво америчких архивиста, Америчко удружење историчара, Национално удружење за заштиту од пожара, Конгресна библиотека итд. са циљем да се направи план и уведу мере и системи за потпуну заштиту архивске грађе и важне историјске документације од пожара, воде и других катастрофа[38]. Током дискусија које су се водиле у оквиру рада поменутог Савета, дошло се до закључка да су за архивску грађу и документацију „и вода и ватра подједнако зло", али да су „ризик и последице потпуног уништења пожаром знатно веће" [39], јер се последице квашења документације водом могу санирати, а када ватра грађу претвори у пепео онда је све неповратно изгубљено.

Случај 2: Пожар у Националном музеју Бразила

Национални музеј Бразила у Рио де Жанеиру, основан 1818. године, сврстава се међу најстарије научне институције и један је од највећих музеја природне историје и антропологије у Америци. Страдао је готово

[36] B. T. Spitzer, *St. Louis, July 12, 1973: A Disaster with Long-Lasting Repercussions,* https://www.nationalww2museum.org/war/articles/st-louis-national-records-fire-july-12-1973, jul 2020.

[37] National Archives. *The 1973 Fire, National Personnel Records Center*, https://www.archives.gov/personnel-records-center/fire-1973, jun 2022.

[38] W.W. Stender & E. Walker, The National Personnel Records Center Fire: A Study in Disaster, *The American Archivists*, 37:4, 1974, 548–549.

[39] G.M. O'Neill & W. Seibert, Burnt in Memory: Looking back, looking forward at the 1973 St. Louis fire, *Prologue*, 2013, 29.

до темеља у пожару 2018. године. Музејска збирка је садржавала око 20 милиона предмета, које је пламен „прогутао у једној ноћи", укључујући палеонтолошку колекцију, разне фосиле, највећи бразилски метеорит, кости диносауруса и скелет жене познате као „Лусиа" стар 12.000 година, најстарији људски скелет икада откривен у Америци. Етнолошка збирка је имала јединствене делове из претколумбовског доба и артефакте из домородачких култура, као и предмете из грчко-римског доба и Египта[40].

Научене лекције: Узрок пожара није никад откривен, али је зато овај догађај изазвао многе полемике и покренуо питање занемаривања установа културе, почевши од финансија, па до застарелих система безбедности и противпожарне заштите. „Пожар у Рију скренуо је преко потребну пажњу на ризике са којима се суочавају културне институције широм света. Осим што добијају све оскуднију финансијску подршку, музеји су подложнији природним опасностима него што се мисли. Иако су Гети центар у Лос Анђелесу и Музеј америчке уметности Витни у Њујорку опремљени најсавременијим противпожарним системима, већина институција не може приуштити модерну опрему и системе за детекцију и гашење пожара."[41] Стога је, како Јањић и сарадници наводе, потребно обратити пажњу на превенцију настанка пожара која обухвата „смањење броја извора паљења, смањење акумулирања горивих материја, организацију процеса рада, обуку особља, превентивна испитивања, редовне контроле система, метеоролошки мониторинг и његову повезаност са заштитом од пожара, анализу успешности свих чинилаца од којих зависи стање заштите од пожара, побољшање националне, регионалне и међународне сарадње и координације свих служби које обављају задатке заштите од пожара, развијање безбедносне културе грађана и слично." [42]

---

[40] *Brazil's national museum hit by huge fire,* https://www.bbc.com/news/world-latin-america-45392668, septembar 2018.

G. Stargardter, *Tensions flare after fire destroys Brazil museum in 'tragedy foretold',* https://www.reuters.com/article/us-brazil-fire-museum/tensions-flare-after-fire-destroys-brazil-museum-in-tragedy-foretold-idUSKCN1LJ00L, septembar 2018.

[41] M. Solly, *Five Things We've Learned Since Brazil's Devastating National Museum Fire.* https://www.smithsonianmag.com/smart-news/these-are-latest-updates-brazils-devastating-national-museum-fire-180970232, oktobar 2018.

[42] N. Janjić, Lj. Ćumura i B. Savić, *Zaštita od požara u ustanovama kulture (arhivi, biblioteke i muzeji)*, Visoka tehnička škola strukovnih studija, Novi Sad, 2022, http://zop.vtsns.edu.rs/zbornici/

Случај 3: Пожар у манастиру Хиландар

Међу пожаре који су захватили културне институције свакако треба споменути и пожаре 1722, 1896. и 2004. године у манастиру Хиландар, на Светој гори, Грчка, где се налази најстарија српска библиотека, са изузетно вредним и ретким рукописима, 507 рукописних повеља средњовековних владара, 1.041 уникатних рукописних књига, 80 старих штампаних књига од 15. до 17. века, 40.000 књига од 17. века до данас, затим велики број предмета од драгог камења и злата, дуборези, намештај, тканине, вредне фреске, као и 1.200 икона, од којих неке „представљају највредније примерке византијске уметности, а за неке се верује да су чудотворне."[43] Током пожара уништено је две трећине манастирског комплекса. Поред фресака и икона из изгорелих цркава, током пожара у Хиландару неповратно су изгубљене и савременије слике.

Научене лекције: Након пожара у манастиру Хиландар утврђено је да је ватрогасна интервенција била слаба и недорасла оваквим димензијама пожара. Проф. др Милован Б. Видаковић, председник Друштва инжењера и техничара за управљање ризицима ДИТУР, са тимом експерата почео је истраживати који би облици заштите од пожара могли да се примене на реконструисаним деловима манастира, од премазивања дрвене конструкције ретардантима, постављања шпринклерске инсталације, прављења пожарних сектора, обезбеђивања пожарних врата између прелаза, увођења новог система дојаве пожара, па до едукације самих монаха, радника и особља у манастиру[44]. Исто тако, приликом избора *активног система противпожарне заштите*, „важно је узети у обзир садржај просторије. Док би папирни записи, књиге и архиве могли бити оштећени пожаром, потенцијално би могли бити оштећени и водом, што значи да употреба система прскалица или система магле и пене за гашење пламена може учинити исто толико штете. Из тих разлога, у архивима, библиотекама и музејима мора бити инсталиран систем за гашење који не само да гарантује брзо и ефикасно сузбијање пожара, већ и осигурава да грађа, документи и предмети не буду ни на који начин оштећени самим средством за гашење."[45] За разлику од активне заштите, *пасивна заштита* од пожара обухвата скуп мера којима се спречава или успорава ширење по-

[43] www.hilandar.org, jun 2022.

[44] B.M. Vidaković, Požar u manastiru Hilandar, *Tokovi osiguranja*, 2: 65–72, https://tokoviosiguranja.edu.rs/wp-content/uploads/2018/03/14-02_3.pdf, 2014, 69–71.

[45] N. Janjić i saradnici, *Zaštita od požara u ustanovama kulture (arhivi, biblioteke i muzeji)*, Visoka tehnička škola strukovnih studija, Novi Sad, 2022.

жара у објекту. Помажући у сузбијању пламена, пасивни системи заштите могу помоћи да се активним системима пожар лакше угаси. Истовремено, пасивни системи могу помоћи у спречавању оштећења додатних области у згради и могу учинити сигурнијим и лакшим излазак особљу или посетиоцима.[46]

Случај 4: Пожар у Државном архиву у Ландшуту

Разоран пожар у Државном архиву смештеном у дворцу Траусниц (Ландшут, Немачка) десио се 1961. године[47]. Трајао је 37 сати, а у гашењу је учествовало преко 600 људи, архивиста, ватрогасаца, грађана, припадника војске. Архив је садржавао преко 20 км грађе. За време пожара спашено је 2.650 м документације, док је у наредне две недеље из рушевина ископано и санирано око 80% преостале документације. Од 18.714 протокола спашено је 13.608, а изгорело 5.106, што је око 27%.

Научене лекције: Пожар у немачком Државном архиву у Ландшуту пружио је прилику архивистима и јавности да се темељно испитају системи осигурања од пожара и мере борбе против ватре у архивима, те да се на примеру провере теорија и пракса. Питања која су покренута након овог догађаја су и даље актуелна: „Како је могло доћи до ватре и какво је протупожарно осигурање у граду? Зашто није било око 20 км архивалија Државног архива у Ландшуту боље осигурано против ватре? Да ли су управе дворца и архива учиниле све што је било могуће и потребно да се ненадокнадиви архивски материјал заштити свим технички могућим мјерама сигурности? И да ли је уопће могуће и потребно такав драгоцјени материјал смјештати у такве зграде у којима долази у питање заштита од пожара?”[48]. Искуства након овог разорног пожара упућују да „старе грађевине, особито дворци и градови под заштитом као споменици културе, нису у правилу прикладне просторије за смјештај драгоцјених архивалија или у најбољем случају могу се употријебити ако се подузму све потребне техничке сигурносне мјере за заштиту архивског материјала”[49]. Потом, „трошкови који се у старим зградама утроше за осигурање против пожара нису ништа мањи или су једва нешто мањи од издатака за модерну но-

[46] N. Janjić i saradnici. *Zaštita od požara u ustanovama kulture (arhivi, biblioteke i muzeji)*, Visoka tehnička škola strukovnih studija, Novi Sad, 2022.

[47] M. Hrg, *Požar u Državnom arhivu Trausnitz, Landshut, Donja Bavarska.* https://hrcak.srce.hr/file/193599, 266-270, jun 2022.

[48] M. Hrg, *Požar u Državnom arhivu Trausnitz, Landshut, Donja Bavarska.*

[49] M. Hrg, *Požar u Državnom arhivu Trausnitz, Landshut, Donja Bavarska.*

воградњу која одговара свим прописима сигурности. Ако би, дакле, била дана на избор адаптација старе грађевине или новоградња, било би боље одлучити се за новоградњу”.[50]

У поукама о потребним мерама заштите истакнуто је да је „након пожара Баварски земаљски сабор поставио властима захтјев да се у свим дворцима, архивима и књижницама испита које су мјере подузете за осигурање од пожара. Ватрогасна је служба темељито прегледала све објекте и након тога подузете су сигурносне мјере гдје је то било потребно, према овим смјерницама: У архивским спремиштима треба поставити заштитне преградне зидове против ватре да спријече ширење ватре. То је било од велике користи на Траусницу, гдје је један сличан зид спријечио ширење ватре у друге дијелове зграде. Треба посветити особиту пажњу кровиштима, која су по правилу дрвене конструкције, затим подовима и стубиштима. Слијепе подове треба у сваком случају измијенити, јер су они непријатељ који оптерећује зграду, а погодује ширењу тињајуће ватре. Треба измијенити дрвена врата и довратнике. Најсигурније би било поставити врата с термостатом, који аутоматски затвара врата кад се појав и дим и порасте топлина. Треба пазити и на други излаз (излаз за нужду). Жељезне решетке биле су на Траусницу штетне јер су их морали пилити, што је одузело доста времена, на штету архивалија, а у корист ширења ватре. Треба пазити на електричне водове, добро провести алармни систем. Дрвене полице имају се замијенити челичнима.”[51]

4. **Закључак**

Неки од наведених катастрофа и ванредних ситуација, понајвише пожари, утицали су да се на локалном, па и светском нивоу покрену бројна питања и расправе о најефикаснијим начинима заштите архивске грађе, стању и унапређењу постојећих система заштите, те увођењу мера и креирању закона, стратегија и планова. Ту су пре свега смернице и правила прописана од стране Националног удружења за заштиту од пожара, Унеско тима[52], Закона о архивској грађи и архивској делатности[53], Стратегије

[50] M. Hrg, *Požar u Državnom arhivu Trausnitz, Landshut, Donja Bavarska.*

[51] M. Hrg, *Požar u Državnom arhivu Trausnitz, Landshut, Donja Bavarska.*

[52] I.G. Shepilova & A.G. Thomas, *Main principles of fire protection in libraries and archives: a RAMP study*, UNESCO, Paris, 1992, https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000095597, jun 2022.

[53] Zakon o arhivskoj građi i arhivskoj delatnosti (*Sl. Glasnik RS*, br. 6/2020).

заштите од пожара Републике Србије[54] и Закона о заштити од пожара Републике Србије[55].

У Унеско студији о основним принципима заштите од пожара у библиотекама и архивима истакнуто је да су „трошкови рестаурације докумената и књига оштећених у пожару знатно већи од онога што би било утрошено на складиштење материјала под најбољим условима заштите од пожара. За губитак незамењиве информације нема лека, само неописива штета коју је друштво проузроковало њиховим губитком. Иако није могуће обезбедити потпуну противпожарну заштиту записа и књига у архивима и библиотекама, могуће је обезбедити веома висок ниво заштите од пожара који би нормално ограничио потенцијални губитак записа у таквим објектима на мали износ. Стога је важно да архивар или библиотекар зна степен заштите на располагању или, обрнуто, степен потенцијалне штете од система заштите од пожара који су доступни архивима и библиотекама.”[56]

Исто тако, важно је да сваки добар план заштите од пожара, катастрофа и ванредних ситуација користи комбинацију метода из активних и пасивних система, како би се настала ситуација спречила, ублажила, контролисала и/или уклонила. Осим наведених мера, установе културе треба посебну пажњу да посвете *превентивним мерама*, јер управо „превентива представља најјаче средство гашења пожара”[57] и чувања архивске грађе, опреме и особља.

[54] Strategija zaštite od požara (*Sl. Glasnik RS*, br. 21/2012).

[55] Zakon o zaštiti od požara (*Sl. Glasnik RS*, br. 111/2009).

[56] I.G. Shepilova & A.G. Thomas, *Main principles of fire protection in libraries and archives: a RAMP study*, UNESCO, Paris, 1992, https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000095597, jun 2022.

[57] Б. Пемац, *Извештај о надзору архива на територији АП Војводине из области заштите од пожара и безбедности на раду за 2017. годину*, Архив Војводине, Нови Сад, 2017.

Ljiljana Ćumura
Nenad Janjić

LESSONS LEARNED ABOUT THE PROTECTION OF ARCHIVE MATERIALS DURING DISASTERS AND EMERGENCIES

Abstract: Throughout history, cultural and historical heritage has often been threatened by human carelessness, incompetence, vandalism, fires, natural disasters and emergency situations. These causes, especially fire, can destroy or irreparably damage unique collections, original documents and exhibits within a few minutes, causing not only material damage, but also losses for society itself. The paper describes some of the most devastating disasters, which destroyed invaluable historical and cultural documentation in archives, libraries, galleries and museums around the world. The authors also presented four case studies, lessons learned and guidelines at the national and international level, which are of key importance for the protection and prevention of archival materials, equipment and personnel in cultural institutions.

Keywords: protection, prevention, disasters, archival materials, recommendation

UDC 061.23-056.263(497.113 Novi Sad)"1946/1996"

Снежана Каљевић[1]
Архив Војводине (Нови Сад)
Србија

ИСТОРИЈАТ ОСНИВАЊА И РАДА САВЕЗА ГЛУВИХ И НАГЛУВИХ ВОЈВОДИНЕ – НОВИ САД (1946–), 1946–1996

Сажетак: Савез глувих и наглувих Војводине је друштвена организација са седиштем у Новом Саду. Задаци и циљеви Савеза су заштита и рехабилитација глувих и наглувих лица, образовање, културно-уметничка и телесна активност, вођење евиденција о глувим и наглувим лицима, рад на социјалном адаптирању и друштвеном афирмисању и остало. Документарни материјал Савеза глувих и наглувих Војводине Нови Сад предат је Архиву Војводине 2019. године. Одабрана и сређена архивска грађа обухвата период од 1946. до 1996. године у количини од 5,17 метара. Фонд је сређен по принципу провенијенције и слободне провенијенције. Од научно-информативних средстава урађена је историјска белешка и сумарни инвентар. У раду је приказан историјат и архивистичко сређивање докумената у фонду Савеза глувих и наглувих Војводине – Нови Сад.

Кључне речи: Савез глувих и наглувих, статут, циљеви, задаци, органи, надлежности, архивска грађа, сређивање, списи

Историјат Савеза глувих и наглувих Војводине – Нови Сад

У Републици Србији пословала су бројна удружења грађана у периоду од 1945. до 1991. године. Грађани су се удруживали слободно и добровољно у циљу развијања личних склоности, стваралаштва и остваривања општих и ширих друштвених интереса. Једно од таквих удружења је и Савез глувих и наглувих Војводине у Новом Саду. После Другог светског

[1] *snezana.k@arhivvojvodine.org.rs*; Snežana Kaljević, Archives of Vojvodina (Novi Sad), Serbia

рата на територији Републике Србије Аутономне Покрајине Војводине постојале су организације глувих и наглувих у следећим градовима[2]:

1. Нови Сад, основана крајем 1952.
2. Суботица, основано 15. 02. 1948.
3. Кула, основано 12. 01. 1949. престала са радом до краја исте године
4. Зрењанин, основано 20. 03. 1949.
5. Кикинда, основано 15. 05. 1951.
6. Сента, основано 19. 04. 1951.
7. Панчево, основано 03. 06. 1956.
8. Врбас, основано 10. 06. 1956. до 01. 03. 1960. када је престала са радом
9. Вршац, основано 17. 06. 1956.
10. Сомбор (и Апатин), основано 20. 06. 1956.
11. Сремска Митровица, основано 01. 07. 1959.
12. Бечеј, основано 04. 03. 2000. (од 1951. године организација је деловала у склопу организације у Сенти)
13. Бела Црква, основано 24. 05. 2000.
14. Рума, основано 22. 04. 2003.

Удружење дефектних слухом „УДЕС“ (глувонемих, глувих и наглувих) Повереништво за Војводину основано је на скупштини која је одржана 22. септембра 1946. године у Новом Саду.[3] На истој седници чланови Удружења донели су Статут на основу Статута Удружења дефектних слухом Народне Републике Србије, који је одобрен од стране Министарства унутрашњих послова Народне Републике Србије 17. априла 1946. године[4]. Статут Удружења дефектних слухом „УДЕС“ Повереништво за Војводину одобрен је на седници управе 28. септембра 1946. године и на радној седници 29. септембра 1946. године[5]. На основу овог Статута Повереништво је било помоћни извршни орган управе Удружења, које је подржавало и спроводило одлуке и наредбе управе. Органи Повереништва су били: скупштина, управа и повереници. Скупштина се одржавала једном го-

[2] http://www.sgnscg.com/index.php/o-nama/istorija-sgsr Историја СГСР, прегледано дана 12. априла 2023.

[3] Архив Војводине, Ф.570, Савез глувих и наглувих Војводине – Нови Сад (1946–), 1946–1996 (даље: АВ, Ф. 570). Записници са седница и конференција Повереништва „УДЕСА“ за Војводину у Новом Саду 1946, књига 1.

4 АВ, Ф. 570, Статут Удружења дефектних слухом Народне Републике Србије – УДЕС, Београд (Статут је на мађарском језику), 1946, а. ј. 3.

[5] АВ, Ф. 570, Статут Повереништва Удружења дефектних слухом Народне Републике Србије – УДЕС (статут је на мађарском језику), 1946, а. ј. 3.

дишње. Територија делокруга једног Повереништва обухватала је једно насељено место са ближом или даљом околином или један срез, округ или покрајину. Повереништво се састојало од повереника, секретара и благајника. На челу Повереништва био је повереник кога су бирали чланови. Повереник је бирао секретара и благајника. Изборе је одобравала управа Удружења. Повереник је директно одговарао управи Удружења, председавао је на скупштини и седницама и заједно са секретаром потписивао сва званична документа. Секретар је обављао административне послове и одговарао поверенику. Благајник је обављао послове финансија повереништва, на основу упутстава управе Удружења и под надзором повереника. Службеници Повереништва обављали су своје послове без новчане надокнаде. Повереништва нису имала права да скупљају хуманитарну помоћ без знања управе Удружења. Сву сакупљену новчану помоћ били су дужни да уплате на рачун Удружења.

Повереништво је обављало задатке наведене у Основним правилима Удружења, евидентирало глуве, глувонеме и особе са оштећеним слухом, објашњавало им предности постојања Удружења, утицало да се они учлане и учествују у свим административним пословима који из тога произилазе, вршило пропаганду на својој територијалној надлежности, придржавало се основних правила Удружења и надзирало чланове на својој територији, убирало чланарину на основу овлашћења управе Удружења, образовало чланове на својој територији, организовало предавања и такмичења, о свему редовно обавештавало управу Удружења и у сваком тренутку бранило интерес Удружења и његових чланова. Свако Повереништво је било дужно да води именик чланова, деловодну књигу, благајничку књигу и књигу записника.

Министарство унутрашњих послова ФНРЈ је 1. фебруара 1949. године донело Решење о оснивању Савеза глувих Југославије – Покрајински одбор за Војводину.[6] На II конгресу Савеза глувих Југославије , који је одржан 1951. године промењен је назив удружења из Удружења дефектних слухом Повереништво за Војводину у Савез глувих Југославије – Покрајински одбор за Војводину. До следеће промене долази на оснивачкој скупштини Покрајинског одбора Савеза глувих Војводине, одржаној 08. новембра 1953. године када мења назив у Покрајински одбор Савеза глувих Војводине у Новом Саду.[7]

---

[6] АВ, Ф. 570, Решење о оснивању Савеза, Досије регистратуре бр. 46, омот 2, 1/2.

[7] АВ, Ф. 570, Записник са оснивачке скупштине у Новом Саду, 1953, а. ј. 24.

Државни секретаријат за унутрашње послове ФНРЈ Управа јавне безбедности, Управно оделење, Београд, на основу Решења из 1957. године одобрио је Статут Савеза глувих Југославије[8].

Следећи Статут Савеза глувих Југославије усвојен је и донет на VI конгресу Савеза глувих Југославије одржаном од 27–29. јуна 1966. године

[8] АВ, Ф. 570, Статут Савеза глувих Југославије, 1957, а. ј. 2. Овај Статут је примљен на IV конгресу Савеза глувих Југославије, који је одржан од 27. фебруара до 1. марта 1957. године у Сарајеву. Његовим ступањем на снагу престао је да важи Статут Савеза глувих Југославије од 3. новембра 1954. године. Савез је и даље био самостална и јединствена друштвена организација глувих људи. Делатност Савеза простирала се на целу територију ФНРЈ. Седиште Централног одбора Савеза било је у Београду.

Његов циљ је био да окупља глуве ради њиховог свестраног уздизања, спроводи и помаже органима народне власти и другим институцијама у спровођењу пуне рахабилитације и социјалне заштите глувих, како би постали корисни чланови друштва.

Задаци Савеза су били да обилази, учлањује и одржава сталну везу са глувима, помаже глувима у свестраном уздизању и развијању, упућује и помаже глуве и њихове породице у решавању личних проблема, спроводи и помаже спровођење професионалне и социјалне рахабилитације глувих са пуном и умањеном радном способношћу, предлаже и помаже надлежним органима власти и установама у унапређењу и проширењу свестране рехабилитације и социјалне заштите глувих и у том смислу стално сарађује са њима, да прати и проучава проблематику глувоће, упознаје јавност и издаје публикације, активира чланство на спровођењу општедруштвених задатака, организује културни, уметнички, спортски и остали живот чланова, одржава везе са друштвеним организацијама и институцијама у земљи и иностранству, које се баве истом или сличном проблематиком, и извршава остале задатке који му закон или други прописи налажу.

Ради извршења задатака Савез је могао у складу са постојећим прописима да оснива установе за оспособљавање и смештај глувих, привредне организације, културно просветна друштва, друштвене домове, библиотеке, музеје, клубове, летовалишта и спортске организације.

Централни одбор у складу са принципима друштвеног управљања доносио је прописе о оснивању, спајању, пословању и престанку рада горе наведених институција. За оснивање, спајање и престанак рада институција локалног, обласног, покрајинског и републичког значаја била је потребна сагласност Обласног одбора за Аутономно Косовско-метохијску област, Покрајинског одбора за Аутономну Покрајину Војводину и главног одбора, а за оне од савезног значаја – пленума Централног одбора.Чланови савеза су могли бити физичка и правна лица.

Органи Савеза су били: сресни одбори, скупштина, обласни односно покрајински одбор, конгрес, централни одбор, председништво и надзорни одбор. Конгрес је био највиши орган Савеза. Редовни конгрес сазивао је централни одбор једном у четири године, а ванредни према потреби, по властитој иницијативи или на предлог најмање три главна одбора.

Материјална средства Савеза прикупљана су од уписнина, чланарина, прихода од сопствене друштвене делатности, доприноса Југословенске лутрије, дотација и субвенција, добровољних прилога, легата и осталих прихода. Органи Савеза су могли стицати и отуђивати имовину Савеза по прописима државних органа и централног одбора. Установе и привредне организације Савеза нису могле стицати и отуђивати основна средства без сагласности оснивача.

у Београду.[9] Овим Статутом је престао да важи Статут СГЈ који је одобрен решењем Савезног секретаријата за унутрашње послове од 14. априла 1965. године. Савез је пословао под називом Савез глувих Југославије, а републички савези под називима: Савез глувих Босне и Херцеговине, Савез глувих Црне Горе, Савез глувих Хрватске, Сојуз на глувате на Македонија, Звеза глухих Словенија и Савез глувих Србије који је обухватао и покрајинске организације глувих Војводине и Косова и Метохије. Чланови Савеза на подручју покрајине улазили су у чланство покрајинске организације односно Савеза глувих Србије.

Правила Савеза глувих Србије за Аутономну Покрајину Војводину донета су на ванредној скупштини 15. маја 1968. године[10]. На основу Правила сазнајемо да је Савез имао своје органе: покрајинску скупштину, покрајински одбор, надзорни одбор и председништво. Покрајинску скупштину су чинили делегати које су делегирали општински одбори Савеза глувих Србије, као и чланови Надзорног одбора. Редовна скупштина се сазивала једном у четири године, а ванредна по потреби. Чланови Покрајинског и Надзорног одбора су били обавезни делегати на скупштини. Скупштина је одлучивала и управљала радом органа Савеза на свом подручју и доносила одлуке и закључке за своје подручје.

Покрајински одбор је био орган скупштине, који је руководио радом покрајинске организације између две скупштине и имао је од 13 до 19 чланова. Он је од својих чланова бирао председништво тј. председника, потпредседника, секретара и четири члана. Састајао се по потреби, а најмање једном годишње. Председништво је обављало послове између две седнице Покрајинског одбора, припремало извештаје, одлуке и нормативне акте, предлагало програм и план рада, сарађивало са надлежним органима и установама и обављало све послове и задатке од непосредног интереса за Савез. Надзорни одбор као орган скупштине је вршио надзор над материјално финансијским пословањем одбора и његових установа. У њега су улазила три лица и три заменика које је бирала скупштина.

Одбор Савеза је могао именовати као помоћне органе сталне или повремене комисије за извршавање одређених послова из делокруга своје надлежности. Комисије су из својих редова бирале председника, који је руководио радом комисије. Чланови комисије су могли бити и спољни сарадници. Средства за рад комисија је обезбеђивао одбор који је именовао комисију.

---

[9] АВ, Ф. 570, Статут Савеза глувих Југославије, 1966, а. ј. 2.

[10] АВ, Ф. 570, Правила Савеза глувих Србије Покрајински одбор Војводине, 1968, а. ј. 4.

Комисије су се образовале: за организационо кадровска питања, за едукациону и професионалну рехабилитацију, комисије за друштвену делатност. Такође су се могле формирати и друге комисије према указаним потребама, сталне или повремене.

Савез је убирао своје приходе из донација Извршног већа АПВ, средстава Југословенске лутрије, чланарина Савеза глувих Југославије, ванредних прихода, прихода од ванпланских делатности – активности, као и од помоћи и доприноса установа и организација.

У случају престанка рада Покрајинског одбора Савеза глувих целокупна друштвена имовина предавала се сличној организацији глувих, а ако она није постојала надлежном органу управе за социјалну заштиту, до оснивања нове организације глувих.

На VI редовној скупштини Савеза глувих Војводине одржаној 30. јуна 1970. године донет је Статут Савеза глувих и наглувих Србије САПВ, којим су стављена ван снаге Правила Савеза глувих Србије за Војводину, из 1968. године. Савез је даље наставио са радом под новим називом Савез глувих и наглувих Србије Социјалистичке Аутономне Покрајине Војводине, Покрајински одбор, са седиштем у Новом Саду.[11]

Следећи, VII конгрес Савеза глувих и наглувих Југославије одржан је од 16–19. новембра 1970. године у Скопљу и на њему је донет нови Статут.[12] Савез глувих и наглувих Југославије је био правни наследник са свим правима и обавезама свог претходника Савеза глувих Југославије. Републички и покрајински савези су такође променили своје називе, па тако имамо: Савез глувих и наглувих Босне и Херцеговине, Савез глувих и наглувих Црне Горе, Савез особа оштећена слуха Хрватске, Сојуз на глу-

[11] АВ, 570, 710/1971.

[12] АВ, Ф. 570, Статут Савеза глувих и наглувих Југославије, 1970, а. ј. 2. Ступањем на снагу овог Статута престала је важност Статута Савеза глувих Југославије, одобреног од Савезног секретаријата за унутрашње послове од 8. августа 1966. године. Савезни, републички, покрајински, градски, општински и међуопштински одбори састојали су се од изборног дела и делегираних представника заинтересованих органа, друштвено – политичких организација и сродних установа и институција. О броју делегираних представника одлучивао је Конгрес, док се изборни део органа Савеза бирао тајним гласањем. Органи Савеза су били следећи: у граду за једну или више општина градска скупштина, градски одбор, надзорни одбор и извршни одбор, у општини - општинска скупштина, општински одбор, надзорни одбор и извршни одбор, за више општина – међуопштинска скупштина, међуопштински одбор, надзорни одбор и извршни одбор, у покрајини – покрајинска скупштина, покрајински одбор, надзорни одбор и председништво, у републици – републичка скупштина, републички одбор, надзорни одбор и председништво и у федерацији – конгрес, савезни одбор, надзорни одбор и председништво.

вите и наглувите на Македонија, Звеза глухих ин наглушних Словеније и Савез глувих и наглувих Србије који обухвата и покрајинске организације глувих Војводине и Косова и Метохије.

Одлуком донетом од стране Савезног одбора СГНЈ на седници одржаној од 18–19. децембра 1972. године у Шкофјој Локи[13] долази до промена у члану 5 поменутог Статута. Савез и даље послује под истим називом, као и републички савези, док покрајински мењају називе у Савез глувих и наглувих Војводине и Савез глувих и наглувих Косова.

Нови Статут Савеза глувих и наглувих Социјалистичке Аутономне Покрајине Војводине донет је на 7. редовној скупштини Савеза глувих и наглувих САПВ, која је одржана 18. октобра 1974. године у Новом Саду. Његовим доношењем престао је да важи Статут Савеза глувих Србије за Војводину, од 30. јуна 1970. године.[14]

На четвртој седници Покрајинске конференције одржане 22. маја 1979. године донет је Статут на основу кога је Савез променио назив у Савез глувих и наглувих Социјалистичке Аутономне Покрајине Војводине – Покрајинска конференција Нови Сад.[15] Органи Савеза на основу овог Статута су били: Покрајинска конференција, Председништво и Одбор друштвене контроле. У односу на претходни Статут сазнајемо да до-

---

[13] АВ, Ф. 570, Нацрт статутарне одлуке Савеза глувих и наглувих Југославије, 1972, а. ј. 2.

[14] АВ, Ф. 570, Статут Савеза глувих и наглувих САП Војводине, Покрајинска конференција Нови Сад, 1974, а. ј. 5. Из чл. 37 поменутог Статута сазнајемо да су органи Савеза били: Покрајинска конференција, Извршни одбор и Надзорни одбор. Покрајинска конференција је била највиши орган Покрајинског савеза и имала је 35 чланова. Међуопштинске организације – Вршац, Кикинда, Сента и Сомбор су делегирале по два делегата, Панчево и Сремска Митровица по три делегата, Зрењанин и Суботица по четири делегата и Нови Сад по пет делегата. По једног делегата су делегирале друштвено – политичке организације, установе и заштитне радионице и то: Покрајинска конференција Социјалистичког савеза радног народа САПВ, Покрајински секретаријат за народно здравље и социјалну политику, Покрајински секретаријат за образовање, Покрајинска заједница за запошљавање радника, Покрајинска заједница пензијског и инвалидског осигурања радника, Завод за глуву децу и заштитне радионице у Новом Саду и Суботици.) Конференција се састајала два пута годишње и мандат јој је трајао 4 године. Извршни одбор су чинили: председник, два потпредседника, секретар и 5 до 7 чланова. Састајао се најмање један пут у три месеца, а мандат му је трајао такође 4 године. Надзорни одбор је био орган друштвене контроле и у његов састав су улазила 3 лица и три заменика из редова делегата конференције и других стручних лица. Покрајинска конференција и Извршни одбор Савеза су могли именовати као помоћне органе сталне и повремене комисије из делокруга своје делатности.

[15] АВ, Ф.570, Статут Савеза глувих и наглувих САП Војводине, Покрајинска конференција Нови Сад, 1979, а .ј. 5.

лази до промене у броју делегата па је тако Покрајинска конференција као највиши орган Савеза бирала 37 делегата, док су међуопштинске организације у Панчеву, Суботици и Новом Саду такође бирале по једног делегата више. Председништво је представљало извршни колегијални орган Покрајинске конференције и састојао се од председника, два подпредсеника, секретара и 5 до 7 чланова Председништва. Председник, подпредседници и секретар Покрајинске конференције истовремено су били и председник, подпредседници и секретар Предсеништва. Одбор друштвене контроле је био орган унутрашње друштвене контроле. Његов задатак је био да прати и анализира остваривање финансирања Савеза и врши надзор над расподелом и трошењем средстава којима располаже Покрајинска конференција. Он се састојао од три члана и три заменика. Ступањем на снагу овог Статута престао је да важи статут Савеза који је донет 18. октобра 1974. године. Савез је 1985. године променио свој назив у Савез глувих и наглувих Војводине, са седиштем у Новом Саду.[16]

Сређивање фонда

Документарни материјал настао радом Савеза глувих и наглувих Војводине – Нови Сад примљен је у Архив Војводине 10. јуна 2019. године, у количини од 6,28 м настале у периоду од 1944–1991. године. Грађа се

[16] АВ, Ф.570, Статут Савеза глувих и наглувих САП Војводине, Покрајинска конференција Нови Сад, 1985, а. ј. 5. Покрајинска конференција Савеза глувих и наглувих Војводине у Новом Саду је на својој седници одржаној 23. децембра 1985. године донела нови Статут Савеза. Органи Савеза су били: Конференција и Одбор самоуправне контроле. Конференција је била највиши самоуправни орган Савеза и конституисала се на делегатском принципу и то од изабраних и делегираних делегата. Укупно је имала 39 делегата од којих је 30 делегата изабрано у међуопштинским организацијама, а 9 је делегирано. Одбор самоуправне контроле је бирала Конференција из редова делегата и спољних сарадника стручњака за финансијско пословање. Имао је три члана и три заменика. Председника је бирао из свог састава. Као колективни извршни орган конференције Савеза образовано је Председништво конференције Савеза. Оно је имало девет чланова, бираних из свог реда. Његовим седницама је руководио председник с мандатом од две године. Секретар се бирао по конкурсу из реда стручњака на период од четири године. Председништво је образовало Комисију за међународну сарадњу и Кадровску комисију. Одбор за општенародну одбрану и друштвену самозаштиту је био орган Конференције. Имао је три члана које је бирала Конференција из својих редова. Његова дужност је била да обавља задатке из области општенародне одбране и друштвене самозаштите, да брине о заштити самоуправљања и самоуправних права чланица Савеза, заштити друштвене имовине, пословања и рада Савеза.

састоји од књига, записника са седница органа управљања, записника среских одбора, нормативних аката, извештаја, реферата, информација, планова и извештаја о раду, статистичких података среских, општинских и градских одбора, извештаја и записника са такмичења и смотри, података о издавачкој делатности, филмске грађе, финансијске документације и персоналних досијеа радника настале у периоду од 1946–1996. године Савеза глувих и наглувих Војводине у Новом Саду. На основу Записника са пописом архивске грађе настале у периоду 1944–1991. године[17] ,долазимо до података да део грађе уписане у архивску књигу недостаје. Укупна количина нестале грађе се не зна.

Одабрана архивска грађа сређена је по принципу провенијенције и слободне провенијенције. Списи су подељени по тематским групама и серијама докумената. Преписка је сређена хронолошки по бројевима деловодног протокола. Устројена је, као најважнија, и група записника са седница председништва, конференција, секретара, комисија и одбора, покрајинског одбора и среских одбора. Највећу тематску групу чине статистички подаци Покрајинског одбора Нови Сад, среских одбора, општинских и градских одбора сређених по местима на територији Војводине.

Оријентациона листа категорија документарног материјала сачињена је на основу Листе категорија регистратурског материјала са роковима чувања на коју је Архив Војводине дао сагласност 2006. године и Оријентационе листе категорија регистратурског материјала са роковима чувања за друштвене делатности и удружења грађана које је донело архивско веће СР Србије, Београд 08. 12. 1987. године[18].

У Архиву Војводине састављена је Оријентациона листа документарног материјала са роковима чувања. Она се састоји из два дела:

- **Основна делатност** у коју спадају документа настала радом органа и тела Савеза, рад и радни односи, статистички подаци, фестивали, такмичења, смотре и прославе, евиденције и чланство, саветовања, семинари, конгреси, течајеви, курсеви и предавање, издавачка и културно просветна делатност, документација о објектима (домовима, пословним зградама, одмаралиштима), сарадња са другим друштвеним организацијама и удружењима грађана – републике, покрајине, општине и града, сарадња са друштвено политичким организацијама, државним и другим органима (Савез организа-

[17] Досије регистратуре бр. 46, омот 3, 118/3.
[18] *Архивски преглед*, 1–2, 1988, стр. 142.

ција за физичку културу Војводине, Савез инвалида рада, Удружење пензионера, Секретаријат за здравље и социјалну политику), међурепубличка и међународна сарадња, остала документација.

- **Остале делатности Савеза** у које спадају документи који се односе на оснивање и организацију Савеза и општинских одбора Савеза, правни послови, предмети у вези са платним системом и самоуправним споразумом о расподели дохотка Савеза и лични доходак, стамбени односи, канцеларијско пословање и финансијско-материјално пословање.

У току рада извршено је сређивање, одабирање и излучивање безвредног документарног материјала, на основу оријентационе листе категорија документарног материјала са роковима чувања у количини од 1,08 м, од 1948–1996.

Од научно-информативних средстава израђена је историјска белешка о фонду и сумарни инвентар. Језик грађе је на српском језику и мањи део на мађарском, македонском, словеначком, енглеском и руском језику. Фонд је значајан јер садржи статистичке податке о глувонемим особама, какав је био положај, место, улога и организација слушно оштећених лица у друштву и за научно-истраживачку делатност. Фонд је доступан за коришћење.

Савез глувих и наглувих Војводине – Нови Сад је активна регистратура у чијем се поседу на даље чување налази документарни материјал од 1992–2018. године у количини од 7,50 м.

Резиме

Удружење дефектних слухом „УДЕС“ (глувонемих, глувих и наглувих) Повереништво за Војводину основано је на скупштини 1946. године у Новом Саду. Министарство унутрашњих послова ФНРЈ је 1. фебруара 1949. године донело Решење о оснивању Савеза глувих Југославије – Покрајински одбор за Војводину. Задаци и циљеви Савеза су заштита и рехабилитација глувих и наглувих лица, образовање, културно-уметничка и телесна активност, вођење евиденција о глувим и наглувим лицима, рад на социјалном адаптирању и друштвеном афирмисању и остало. На II конгресу Савеза глувих Југославије који је одржан 1951. године промењен је назив удружења из Удружење дефектних слухом Повереништво за Војводину у Савез глувих Југославије Покрајински одбор за Војводину. До следеће промене долази на оснивачкој скупштини Покрајинског од-

бора савеза глувих Војводине, одржаној 08. новембра 1953. године када мења назив у Покрајински одбор савеза глувих Војводине у Новом Саду. Правила Савеза глувих Србије за Аутономну Покрајину Војводину донета су на ванредној скупштини 1968. године.

Новим Статутом из 1970. године Савез глувих и наглувих Србије – Покрајински одбор САП Војводине мења назив у Савез глувих и наглувих Социјалистичке Аутономне Покрајине Војводине – Покрајински одбор, Нови Сад. До следеће промене назива долази после седнице Савеза у Шкофији Локи 1971. године. Савез мења име у Савез глувих и наглувих Војводине, а од 1974. године у Савез глувих и наглувих Социјалистичке Аутономне Покрајине Војводине – Покрајинска конференција Нови Сад, да би од 1986. године поново вратио свој назив Савез глувих и наглувих Војводине.

Приликом сређивања архивске грађе фонда примењен се принцип провенијенције и слободне провенијенције. Извршено је сређивање, одабирање и излучивања безвредног документарног материјала, на основу оријентационе листе категорија регистратурског материјала. Од научно-информативних средстава израђена је историјска белешка о фонду и сумарни инвентар.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Архив Војводине, Ф. 570 Савез глувих и наглувих Војводине – Нови Сад (1946–), 1946–1996.
2. Архив Војводине, Досије регистратуре број 46.
3. Основни закон о удружењима грађана, *Службени лист СФРЈ*, бр.16, 1965.
4. Закон о удружењима грађана, *Службени гласник Србије*, бр.53, 1972.
5. Оријентациона листа категорија регистратурског материјала са роковима чувања за друштвене делатности и удружења грађана, Архивски преглед, бр. 1–2, 1988, стр. 142.
6. Светозар Рогач, *Организација глувих и наглувих Нови Сад: 1946–1996: прилози за монографију*, Савез глувих и наглувих Војводине, Нови Сад, 1997.

Snežana Kaljević

HISTORY OF THE ESTABLISHMENT AND WORK OF THE ASSOCIATION OF THE DEAF AND HARD OF HEARING OF VOJVODINA – NOVI SAD (1946–), 1946–1996

Abstract: The Association of the Deaf and Hard of Hearing of Vojvodina is a social organization based in Novi Sad. The tasks and goals of the Association are the protection and rehabilitation of deaf and hard-of-hearing persons, education, cultural-artistic and physical activity, keeping records of deaf and hard-of-hearing persons, work on social adaptation and social affirmation. The documentary material of the Association of the Deaf and Hard of Hearing of Vojvodina Novi Sad was handed over to the Archives of Vojvodina in 2019. The selected and organized archival material covers the period from 1946 to 1996 in the amount of 5.17 meters. The fund is arranged according to the principle of provenance and free provenance. A historical note and a summary inventory were made of the scientific and informative resources. The paper presents the history and archival arrangement of documents in the Fund of the Association of the Deaf and Hard of Hearing of Vojvodina – Novi Sad.

Keywords: Association of the Deaf and Hard of Hearing, statute, goals, tasks, authorities, competences, archival materials, archival arrangement, files

ИСТОРИОГРАФИЈА

UDC 329.15(497.113):929 Zrenjanin Ž."1902/2022"

Др Филип Крчмар[1]
Историјски архив Зрењанин
Србија

УСПОН И ПАД ЖАРКА ЗРЕЊАНИНА (1902–1942–1952–1962–1972–1982–1992–2022)

Сажетак: На локалном примеру града Зрењанина, у раду се разматрају два вишедеценијска међусобно супротстављена процеса која се односе на лик и дело народног хероја и епонима овог града Жарка Зрењанина Уче (1902–1942). Први обухвата изградњу његовог култа у периоду од краја Другог светског рата до почетка деведесетих година прошлог века, када је савесно и помно, често уз велика претеривања, негована култура сећања на Зрењанинов револуционарни рад и јуначку погибију у борби против немачког окупатора. У том периоду, Зрењаниновим именом су називане улице, школе, фабрике и разне друге друштвено-политичке организације, а осим кроз подизање споменика, његови лик и дело популарисани су кроз изложбе, књиге, литерарне конкурсе, позоришне представе и др. Распад социјалистичког уређења и крај Југославије почетком деведесетих година омогућили су предуслове за промену историјског наратива и почетак ревизије историјских личности, догађаја и процеса у Другом светском рату, у оквиру којих је започела и промена наратива о Жарку Зрењанину и беспоштедан обрачун са његовим наслеђем, односно демонтажа слике која је брижљиво грађена деценијама пре тога.

Кључне речи: Жарко Зрењанин, култура сећања, споменици, *Зрењанин* (лист), Зрењанин (град)

У јесен 1942. године, свега пар месеци након свог 40. рођендана, у Павлишу крај Вршца је у сукобу са немачким окупатором погинуо високи покрајински руководилац Комунистичке партије Југославије и и један од вођа покрета отпора у Војводини Жарко Зрењанин Уча. Акцијом његове ликвидације руководио је Јурај Шпилер, пуковник Државне страже у Петровграду, који је касније изјавио: „Случај Жарка Зрењанина, секретара

[1] *fkzr1984@gmail.com*; Filip Krčmar, Historical Archives of Zrenjanin, Serbia

покрајинског комитета комунистичке партије за Војводину познат ми је, лично сам суделовао у акцији којој је био циљ његово хапшење и у којој је он покушавши пробити полицијски кордон који је био постављен око куће у којој се он налазио у Павлишу, и бацивши код тога ручну бомбу на коју је одговорено паљбом са стране полицајаца и он је погођен пао"[2]. Након погибије, Зрењаниново тело је пренето у Петровград и према Шпилеровом наређењу сахрањено на необележеној локацији на Багљашком гробљу, „како би се сакрили његови посмртни остаци и утрла успомена народа на њега"[3]. У гласилу Комунистичке партије Југославије за Војводину *Наша борба* је 1. јануара 1943. објављена вест о Зрењаниновој смрти, уз кратку биографију и констатацију да је његовом смрћу „Народно-ослободилачки покрет Војводине изгубио једног до својих вођа и организатора, а наша партија верног члана и врло одговорног функционера"[4].

У писму од 16. јануара 1943. које је Јосип Броз Тито испред Централног комитета КПЈ упутио Покрајинском комитету за Војводину, Покрајинском повереништву за Банат и Окружном комитету за Срем стоји: „Драги другови (...) Готово истовремено добили смо извјештај о погибији секретара вашега ПК и члана ЦК КПЈ друга Зрењанина – Уче. Смрт друга Уче тежак је ударац, не само за вас већ и за читаву нашу Партију, која у њему губи једног од својих најоданијих и најбољих руководилаца. Јасно је да ће читаво питање консолидације и обнове наших организација у Војводини тиме бити још теже (...) Дуго задржавање друга Уче у Банату, гдје је био потпуно компромитован и јесте један од разлога за његову смрт"[5].

---

[2] Историјски архив Зрењанин (= ИАЗ), Збирка записника са саслушања Јураја Шпилера *1947*–1948, бр. 2 (Записник од 9. фебруара 1948).

[3] „Вечна слава и хвала народном херојu Жарку Зрењанину Учи", *Слободна Војводина* 267, год. IV, 11. септембар 1945, 3.

[4] Чланак је публикован у: *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, том I, књ. 6 (Борбе у Војводини), Београд 1955, 233. Такође види: „Izveštaj *Naše borbe* povodom smrti Žarka Zrenjanina Uče", zsf.rs, 11. 02. 2018. Приступљено: 10. априла 2022.

[5] „Писмо Централног комитета КПЈ Покрајинском комитету за Војводину, Покрајинском повереништву за Банат и Окружном комитету за Срем од 16. јануара 1943. године", у: *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, том I, књ. 6, 240–241.

УСПОН

Одликовање, пренос и сахрана посмртних остатака (1944–1945)

Непосредно након Зрењанинове погибије отпочела је постепена, али непрекидна изградња његовог култа која ће у наредних неколико деценија попримити неслућене размере. Још за живота прозван *Црвени генерал* од стране немачког окупатора, Зрењанин је 5. децембра 1944. проглашен за народног хероја – „за заслуге у организовању револуционарног радничког покрета и НОБ у Војводини"[6]. У јулу наредне године, др Иван Рибар, председник АВНОЈ-а, свечано је уручио орден народног хероја Зрењаниновој, али и мајкама других палих хероја – Светозара Марковића Тозе, Радивоја Ћирпанова и Јанка Чмелика[7]. Недуго затим, у Петровграду су након дуже претраге откривени његови посмртни остаци[8], који су привремено пресељени на Граднуличко гробље, одакле су 9. септембра, након дужних почасти и свечаног испраћаја из Петровграда[9], пренети у Вршац где су сутрадан и сахрањени. Овај догађај се претворио у „дирљиву манифестацију народног признања првоборцу и организатору народног устанка у Војводини"[10]. У погребној поворци учествовали су војска, Зрењанинови другови, чланови породице и народ, а испред лафета са његовим посмртним остацима ношен је његов орден народног хероја[11]. Од њега су се опростили председник Градског народног одбора у Вршцу Мата Матејић,

---

[6] Olga Đurđević Đukić (ur.), *Narodni heroji Jugoslavije,* knj. II (N–Ž), Beograd 1975, 353.

[7] „Свечана предаја ордена народног хероја првоборцима и организаторима народног устанка у Војводини", *Слободна Војводина* 222, год. IV, 21. јул 1945, 5.

[8] Проналажење Зрењанинових посмртних остатака 1945. године описала је његова сестра Анђа Милићевић у књигама посвећеним брату – народном херојy. Оно је омогућено захваљујући Рому Милошу Јанкову, који је, изврдавајући наређење полиције, тела Зрењанина и његовог саборца Страхиње Стефановића сахранио засебно у односу на друге стрељане комунисте на периферији тадашњег Петровграда (данас градско стамбено насеље „Багљаш"). Иако је обележио ту локацију како би је касније пронашао, након рата и приликом потраге су постављени знаци нестали. Ипак, потрага је била успешна и Зрењанинов гроб је пронађен у лето 1945 (види: Anđa Milićević – Ljubomir Milin, *Žarko Zrenjanin,* Beograd 1965, 114–115; Anđa Milićević, *Zrenjanin: zvezda u srcu,* Beograd 1982, 204–205).

[9] „У срцу народа остаће вечна успомена на народног хероја Жарка Зрењанина – Учу. Цео Петровград дирљиво је испратио посмртне остатке хероја-првоборца", *Слободна Војводина* 266, год. IV, 10. септембар 1945, 3.

[10] „Вечна слава и хвала народном херојy Жарку Зрењанину Учи", 3.

[11] Исто.

министар трговине и снабдевања и Зрењанинов ратни друг Никола Петровић, генерал Богдан Орешчанин (испред Генералштаба Југословенске армије), секретар Покрајинског комитета КПЈ за Војводину Јован Веселинов Жарко (испред Комунистичке партије Југославије), председник Главног народног одбора Војводине Александар Шевић, Зрењанинова курирка Лепојка Кнежевић и Зрењанинов срадник у организовању устанка Бранко Овчарев[12]. Тело палог хероја спуштено је у гробницу палих Црвеноармејаца уз звуке песме *Ви падосте жртвом и дадосте све*[13].

Преименовање Петровграда (1946)

Годину дана након преноса Зрењанинових посмртних остатака у Вршац, на седници пленума Градског народног одбора Петровграда одржаној 2. октобра 1946. године (на другу годишњицу ослобођења у Другом светском рату), председник општине Славко Кирћански изнео је предлог о промени имена овог, највећег банатског града. Он је том приликом рекао: „Овај дан је двоструко важан. Прво што се прославља двогодишњица ослобођења нашег града, и друго што треба да се обрише и последњи остатак монархистичке владавине који нас је потсећао у нашем граду. Наш је град имао своју историску прошлост! Име нашега града везано је за име које је угњетавало и злостављало наше народне масе! Када узмемо у обзир ову чињеницу с једне стране, и с друге стране да ми имамо наше синове који су се достојно борили за братство и јединство наших народа, за слободу достојну човека, ми нећемо дозволити да наш град носи име које је везано за име угњетача! Ради тога предлажем да наш град добије име заслуженог борца за права и слободу народа, познатог борца још из доба старе Југославије, а још познатијег руководиоца и организатора оружане борбе противу окупатора не само у Банату, већ и у читавој Војводини – ЖАРКА ЗРЕЊАНИНА УЧЕ. Ради тога предлажем, да се наш град зове – ЗРЕЊАНИН!”[14].

Ова одлука, иако донета под великом острашћеношћу и уз образложење које је садржало озбиљне логичне мањкавости[15], била је усвојена

[12] Исто.

[13] У питању је тзв. *Лењинов марш*, познат још и под називом *Посмртни марш пролетера* (прим. аут.).

[14] ИАЗ, Ф.160 Народни одбор Зрењанин – Зрењанин (1946–1963), 1936-1963, књ. 1, *Седнични записници Извршног одбора Градског народног већа и Пленума Градског народног одбора у Зрењанину за 1946. годину*, 93.

[15] а више детаља о овим мањкавостима и слабостима аргумената којима је одлука

акламацијом, уз сагласност представника различитих друштвених, тј. друштвено-политичких група (радника и намештеника, земљорадника и сељачког сталежа, омладине, мађарске националне мањине, Народног фронта, АФЖ-а, Окружног народног одбора, Југословенске армије и Градског одбора[16]). Убрзо по добијању сагласности Министарства просвете и одобрења Министарства унутрашњих послова Народне републике Србије, она је обнародована почетком 1947. у *Службеном листу Аутономне йокрајине Војводине у Народној реїублици Србији*[17].

Поема (1948)

Недуго након што је „кумовао" највећем граду српског/југословенског Баната, Жарко Зрењанин је инспирисао прво уметничко, књижевно дело: у питању је била поема његовог саборца и ратног друга, песника Оскара Давича (1909–1989). Публикована 1948, она је касније извођена на разним приредбама и свечаностима везаним за обележавање Зрењаниновог и других јубилеја[18], а доживела је још неколико издања: 1963. штампана је заједно са другим Давичовим песмама у виду посебне збирке, да би се 1974. године нашла у оквиру репрезентативне монографије посвећене Жарку Зрењанину (в. напред). У предговору издања из 1963, Давичо је евоцирао успомене како је добио инспирацију за ово песничко остварење:

У суштини, нисам написао ни реда који не би био изазван неким импулсом што, долазећи изван мене, није изазвао у мени ону варницу узнемирујућег споразума што гони на прилагођавање маште новонасталој невољи из које мора ван, па лучи објашњења и наде док се из понуђеног обиља не јави онај стрес што ће обасјати унутрашње неразумевање. Сад полазно. А поново успостављени струјоток осветлиће старе пејзаже тамо

о преименовању образложена види: Филип Крчмар, „Клио на мрежи – Клио у мрежи? Студија интернет-рата Петровград – Зрењанин", *Археон. Часойис Архива Војводине* 2, Нови Сад 2019, 314–323.

[16] ИАЗ, Ф.160 Народни одбор Зрењанин – Зрењанин (1946–1963), 1936-1963, књ. 1, *Седнични зайисници Извршноїа одбора Градскоїа народноїа већа и Пленума Градскоїа народноїа одбора у Зрењанину за 1946. їодину*, 93–94.

[17] „Промена назива Петровграда у назив Зрењанин", *Службени лист Аутономне йокрајине Војводине у Народној Реїублици Србији* 3, год. III, 12. фебруар 1947, 33. Такође види: Архив Војводине, Ф. 198 Извршно веће Вовјодине – Нови Сад, *Председнишшво,* „Промена назива града Петровграда у Зрењанин", бр. 1224/1947; Историјски архив Зрењанин, Ф. 160 Народни одбор општине Зрењанин 1939–1963, кут. 409, „Промена назива града из Петровграда у Зрењанин", бр. 974/1946.

[18] „Поема о Зрењанину на програму свечане академије поводом 8. марта", *Зрењанин* 494, год. XI, 3. март 1962, 1.

где раније то нису били. Учиниће нам се нови. Можда ће то и бити. То је тако од прве моје песме. Подстрек је дошао од ујакових стихова. И све остало, свака моја књига има увек неког свог ујку, који није никад исти ујак и не мора уопште бити ни ујак, ни брат никоме.

> Рецимо, „Зрењанин". Зазвонило је, дигао сам слушалицу, чуо: „Овде Зрењанин...".
>
> Укочио сам се.
>
> Познавао сам га одлично, били смо пријатељи на робији, налазили смо се неколико пута и после у илегалним пословима, али погинуо је 1942.
>
> Поражен, стајао сам са слушалицом у руци: „Ало" – љутио се његов глас – „ало, одговарај друже! Ало, зашто ћутиш? Овде Зрењанин! Ало, на телефону секретар Народног универзитета у Зрењанину, ало, могу ли да говорим са другом..."
>
> „Можеш" – исцедио сам једва ту приволу као некакав дубински ропац, још увек ван себе, згрчен, ошамућен од тешког наједном усхићења што је понављало у мени: **Тако, Жарко је постао цео град, цео срез и зна шта мисле све бебе у колевци, девојке кад се смеју, стари кад седе у парку** (подв. Ф. К.)
>
> Секретар Народног универзитета у Зрењанину хтео је да тамо читам песме.
>
> Било је три сата по подне.
>
> Негде пред зору дигао сам се од стола. Цео први текст поеме био је готов: престао сам да пишем, не и да цвокоћем. Као онда под столом. Као увек отада...
>
> Сутра увече у барокном Зрењанинском позоришту, грозничав и грипозан, **читао сам стихове о граду који је био, прво, сељачко дете, па ђак, па учитељ, па човекољубље, па пуно прочитаних књига, па комуниста, па мој пријатељ и друг целог среза, земље, свих људи на свету** (подв. Ф. К.).
>
> Озвезданом.
>
> Ето[19].

На таласу преименовања градских улица Зрењанина 1948. године, једна од највећих градских улица која је дотле носила назив „Престолонаследника Петра" добила је назив Жарка Зрењанина[20], који носи и данас.

---

[19] Оскар Давичо, *Зрењанин* [поема] – *Вишња за зидом* [песме]. Уредио Живорад Стојковић, Просвета, Београд 1963, 13–14.

[20] ИАЗ, Ф. 160 Народни одбор општине Зрењанин 1939–1963, „Ливење уличних табли за назив нових улица", бр. 2096/1948.

Споменик и недељник (1952)

Неколико година касније настао је најнепосреднији, први конкретни, опипљиви, материјални израз поштовања и чувања успомене на Жарка Зрењанина: у питању је био његов споменик, чију је израду финансирао Савез бораца од прикупљених добровољних прилога грађана. Сачувана архивска грађа о томе сведочи да су припреме за подизање споменика започеле још претходне, 1951. године. Тако је нпр. сачувано решење Извршног одбора Градског народног одбора у Зрењанину, донето 29. децембра 1951, коме се одобрава исплата суме у износу од 274.000 динара на рачун Савеза бораца Зрењанин, „на име помоћи за подизање споменика народном херојy Жарку Зрењанину"[21]. Пар недеља касније, 15. јануара 1952, на основу предлога председника Градског народног одбора у Зрењанину Светислава Јешића, Председништво Градског народног одбора донело је ново решење којим се одобрава исплата још 100.000 динара Одбору за подизање споменика народном херојy Жарку Зрењанину[22]. Истим решењем је Народна банка ФНРЈ умољена да своту „вирманом пренесе у корист Савеза Бораца у Зрењанину (...) и приликом преноса као сврха дознаке назначи: Подизање споменика народном херојy Жарко Зрењанин"[23].

Коначно, на седници Градског народног одбора Зрењанин одржаној 22. марта 1952. донета је одлука о додели још 100.000 динара Савезу бораца у Зрењанину[24], које је тражио Акциони одбор за подизање споменика како би „могли споменик на време подићи, завршити и открити"[25].

Споменик је откривен 11. маја 1952. на главном градском тргу, испред саме зграде Градског народног одбора, а открио га је председник Репу-

---

[21] ИАЗ, Ф. 160 Народни одбор општине Зрењанин 1939–1963, „Решење", бр. 17465/1951.

[22] ИАЗ, Ф. 160 Народни одбор општине Зрењанин 1939–1963, „Решење/Помоћ за подизање споменика Ж. Зрењанину", бр. 386/1952.

[23] Исто.

[24] Додела помоћи је била трећа тачка дневног реда седнице. *Потпоњак Дмитар, секретар ГНО-а, реферисао је по предмету бр. 2995/52, којим Акциони одбор Савеза бораца у Зрењанину за подизање споменика Народном херојy Жарку Зрењанину у Зрењанину тражи да градски народни одбор додели новчану помоћ. Након дискусије једногласно је донето следеће РЕШЕЊЕ: Да се по предмету бр. 2995/52 исплати Савезу бораца у Зрењанину на име помоћи износ од 100.000.- динара из резервног кредита Градског народног одбора, а за подизање споменика Народном херојy Жарку Зрењанину у Зрењанину.* ИАЗ, Ф. 160 Народни одбор општине Зрењанин 1939–1963, „Записник 13. седнице Извршног одбора Градског народног одбора у Зрењанину, одржане на дан 22. марта 1952. године", 1–2.

[25] ИАЗ, Ф. 160 Народни одбор општине Зрењанин 1939–1963, „Одлука о исплати своте за споменик Ж. Зрењанину", бр. 2295/1952.

блике Јосип Броз Тито, приликом своје прве у низу посета које је учинио овом граду[26]. Касније је често апостофирана чињеница да је ово био једини споменик посвећен НОБ-у на подручју Војводине који је Тито *лично* открио[27]. Рад вајара Радете Станковића из Београда[28], скулптура је висока 280, а широка 60 cm, колика је и ширина раскорака на постољу обложеном мермерним плочама црне боје. Постоље је високо 1,3 а широко 0,95 m. На постољу висине 1,3 и ширине 0,95 m стоји натпис:

Народни херој
ЖАРКО ЗРЕЊАНИН – УЧА
1902–1942[29].

[26] Титова посета Зрењанину поводом откривања споменика Зрењаниновог споменика је фотодокументована и снимци са ове свечаности данас се чувају у фото-збирци Музеја Југославије. Осим тога, Тито је посетио Зрењанин у још четири наврата – 1956, 1958 (двапут) и 1969. године. О томе види: „*Плави воз* прошао кроз наш срез. Величанствен дочек", *Зрењанин* 197, год. V, 30. јун 1956, 1; „Тито у Зрењанину. Високог госта поздравило око 20 хиљада грађана", *Зрењанин* 299, год. VII, 7. јун 1958, 1; „Између два новембра", *Зрењанин* 324, год. VII, 29. новембар 1958, 5; Д. Ћук, С. Вршка, Б. Гушић, „Председник Републике Тито у Зрењанину. Војводина има услове да се брже развија", *Зрењанин* 888, год. XVII, 1. новембар 1969, 1–2.

[27] Мање познат и веома занимљив податак је да се у тренутку свечаног откривања Зрењаниновог споменика његова сестра и саборац, Анђа Милићевић (која ће касније одиграти велику улогу у популаризацији братовљевог лика и дела) налазила на издржавању казне због изјашњавања за резолуцију Информбироа. Казну је служила од 1950. до јула 1952. године – пуштена је на слободу пар месеци након откривања споменика. Њено име нашло се на листи од 16.101 имена кажњеника по ДКР и осуђеника по ИБ-у коју је саставила Управа државне безбедности за Хрватску 1963. године (N-3975 / 2. VII 1963) и која је публикована онлајн (https://www.noviplamen.net/wp-content/uploads/2020/05/000000921.jpg, приступљено: 24. 10. 2022). Аутор се овим путем захваљује г. Мирославу Самарџићу и г. Душану Јуванину који су му скренули пажњу на овај куриозитет.

[28] Радета Станковић се родио 1905. године у Бечу. Завршио је Краљевску академију за уметност и обрт у Загребу код Ивана Мештровића (1933). Био је на студијским путовањима у Француској, Великој Британији и др. Први пут је излагао у Београду 1937. године. Учествовао је на бројним колективним изложбама у Југославији и иностранству, а самостално је излагао у Београду 1973. и 1988. године. Био је доцент на Академији ликовних уметности, а затим и професор на Академији примењених уметности у Београду од оснивања 1948. до одласка у пензију 1968. године. Најзначајнији радови: *Споменик краљу Александру* (Ниш, 1939), Споменик Васи Чарапићу (Београд, 1950), *Споменик обалском раднику* (Београд 1952), *Споменик палим борцима НОБ-а* (Опово, 1957), *Споменик Народноослободилачкој борби* (Кикинда, 1967), *Споменик Космајском НОП одреду* (Космај, 1982), *Партизан на вечној стражи* (Београд, 1988). Умро је у Београду 1996. године.

[29] Петар Субић – Гордана Беженар Васиљевић, *Споменици и спомен биште у граду Зрењанину,* Зрењанин 2013, 21.

Приликом откривања споменика, Јосип Броз Тито је изјавио:

> Срећан сам и због тога што сам дошао у град који носи име једног нашег друга кога знамо из предратног доба и са којим смо заједно прошли многе тешке часове, друга Жарка Зрењанина. На данашњи дан народ Војводине одаје дужно признање свом херојском сину Жарку Зрењанину који је положио свој живот у великој борби, за идеале, за које се борио давно прије рата. Друг Зрењанин, кога ми сви врло добро познајемо, био је узор вјерног сина свога народа, узор члана Партије. Он је био један од оних ријетких руководилаца који и послије своје смрти остављају неизбрисив траг у срцима оних који су их знали. Кроз Зрењанина и кроз многе и многе друге херојске и славне борце Војводине, народ Војводине дао је драгоцјени прилог нашој заједничкој борби за ово што данас имамо. Овдје, на овом равном тлу без шума, без брда и чука тукли су се синови Војводине већ 1941. године, дигли су се на оружје да се заједно са осталим народима Југославије боре за слободу свог народа и срећнију будућност. У томе и јесте карактеристичан значај велике борбе народа Војводине, велики прилог који је он у тој борби дао за нашу заједничку ствар[30].

Пола године након откривања споменика, у Зрењанину је покренут нови недељни лист назван по граду и – народном херојy. Његово оснивање наметало се као императив будући да у граду са дугом штампарском традицијом, у том тренутку био већ 7 година без локалног листа (*Слободна Војводина* је 1945. пресељена у Нови Сад). Популаризација Жарка Зрењанина је започета практично од првог броја. Већ у тексту на првој страни анонимни аутор је, поздрављајући нови недељник и износећи своје жеље и предвиђања о његовој уређивачкој политици, записао: „**Зрењанине, буди смео као што је била и личност чије име носиш** (подв. аут.). Пиши о свему што ће позитивно утицати на даљи развитак наше заједнице. Зрењанине, ми те поздрављамо!”[31]. У наредном броју, Сима Цуцић, књижевник и угледни јавни радник, Зрењанинов саборац и друг, донео је романсирану епску причу о народном херојy[32], а за Дан републике нови лист је пренео и приказ књиге Марка Перовића која је била посвећена Жарку Зрењанину – у питању је била 21. свеска у едицији

[30] *Žarko Zrenjanin. Kazivanja i poema,* Zrenjanin 1974, 9–10. Ове Титове речи касније ће се често цитирати приликом његових потоњих посета граду или преносити у свечаним приликама везаним за обележавање Зрењанинових јубилеја (прим. аут.).

[31] „*Зрењанине* – ми те поздрављамо”, *Зрењанин* 1, год. I, 1. новембар 1952, 1.

[32] Сима Цуцић, „Прича о народном херојy”, *Зрењанин* 2, год. I, 15. новембар 1952, 4. Цуцић ће и касније у више наврата публиковати своја сећања на Зрењанина.

Сведочанства издавачког предузећа Србије, која је била посвећена Народно-ослободилачкој борби[33].

Филм, брод и ударне бригаде (1952–1962)

Наредне године (1953), о 11. годишњици Зрењанинове смрти, око две хиљаде грађана Зрењанина, чланова радних колектива одало је пошту полагањем венаца на његов споменик[34]. Одлуком градског већа Народног одора града Зрењанина од 29. јануара 1954. неколико основних школа у граду је променило своје прозаичне називе, па је тако осмогодишња школа број 2 преименована у Осмогодишњу школу „Жарко Зрењанин"[35].

Недуго затим, почетком 1956. године најављено је снимање документарних филмова у режији Николе Радошевића (1926–2013), који су били посвећени Зрењанину и Средњем Банату: Радошевић је у то време већ завршио сценарио за филм *Побуна у Елемиру,* а најавио је снимање филмова *Поплаве у Банату* и *Зрењанин – човек и град*[36]. Непосредно уочи снимања филма о Зрењанину, у јуну 1956. у јавности су се појавила прва предвиђања и планови везани за овај филм: „Дужина филма износиће 450 метара а трајаће 25 минута. Филм ће бити снимљен у колору и обрађиваће Зрењанин као културни и револуционарни центар"[37]. Такође је обзнањено да је пре коначне израде сценарија била организована јавна расправа радника у култури који нису усвојили прву верзију сценарија, те је била израђена друга[38]. Снимање је започето 27. јуна[39], а у њему су – поред београдског глумца Павла Вуисића – учествовали и глумци зрењанинског народног позоришта „Тоша Јовановић" Стеван Марионцу и Аца Лазић. Осим у Зрењанину, филм је сниман и у у Новом Саду, Београду, атару Меленаца, Карађорђеву и још неким местима средњег Баната[40]. Снимателј филма је био Бакир Тановић, војни консултант Јеша Поповић, а консулта-

[33] С., „Књига о Жарку Зрењанину (Марко Перовић: Сећање на Жарка Зрењанина)", *Зрењанин* 4, год. I, 29. новембар 1954, 4.

[34] „У спомен хероја", *Зрењанин* 53, год. II, 7. новембар 1953, 1; „На дан погибије Жарка Зрењанина", *Зрењанин* 54, год. II, 14. новембар 1953, 4.

[35] П., „Нови називи школа у граду", *Зрењанин* 75, год. III, 3. април 1954, 7.

[36] „Снима се филм о поплавама у Банату", *Зрењанин* 184, год. V, 7. април 1956, 9.

[37] „Снима се први филм о Зрењанину", *Зрењанин* 196, год. V, 23. јун 1956, 3.

[38] Исто.

[39] Исто.

[40] „Почело је снимање филмске поеме ЗРЕЊАНИН – ЧОВЕК И ГРАД. Сценарио и режија Николе Радошевића, снима *Студио филм* Сарајево, *Зрењанин* 203, год. V, 11. август 1956, 2.

цију по осталим питањима дао је већи број културних и јавних радника из Зрењанина и учесника догађаја о којима филм говори[41]. Снимање је завршено у другој половини септембра, када је укупно 2000 метара снимљеног материјала предато на лабораторијску обраду, да би након монтаже било прослеђено композиотору Предрагу Милошевићу, диригенту Новосадске опере, ради компоновања музике[42]. Филм је премијерно приказан уочи 29. новембра (Дана републике) у зрењанинском биоскопу *Балкан*[43] и представљао је за оно време изузетно маркетиншко („пропагандно") остварење урађено по најсавременијим стандардима кинематографије. Пар недеља касније, филмска поема о човеку и граду приказана је двојици истакнутих гостију испред ЦК КПЈ – Кочи Поповићу и Милентију Поповићу, који су 16. децембра 1956. посетили Зрењанин[44].

Крајем јула 1958. године, трећа по реду омладинска бригада из Зрењанина која је кренула на једномесечни добровољни рад на изградњи аутопута *Братство – јединство* добила је назив „Жарко Зрењанин"[45]. У њеним редовима нашло се око 120 омладинаца, претежно средњошколаца[46]. На радну акцију су кренули 29. јула, а били су смештени у Мокрицама у Словенији, где су их посетили – поред председника Јосипа Броза Тита – и високи државни и партијски функционери Едвард Кардељ и Мико Трипало[47]. Бригада је на Аутопутусу провела месец дана, три пута је била проглашена ударном, а два пута похваљена и то специјалном похвалом председника Тита приликом његове посете градитељима Аутопута[48]. Од укупно 118 бригадиста 25 их је проглашено ударницима, 40 похваљено, а 30 предложено за пријем у Савез комуниста[49].

---

[41] Исто.

[42] „Завршено снимање филмске поеме *Зрењанин – човек и град*", *Зрењанин* 208, год. V, 22. септембар 1956, 5.

[43] „Дан републике је свечано прослављен", *Зрењанин* 219, год. V, 8. децембар 1956, 1.

[44] „Коча Поповић и Милентије Поповић посетили Зрењанин", *Зрењанин* 222, год. V, 22. децембар 1956, 1.

[45] „Нова бригада одлази на Аутопут", *Зрењанин* 306, год. VII, 26. јул 1958, 7.

[46] „Нова бригада одлази на Аутопут", 7; „Вести са Аутопута. Једни одлазе – други се враћају", *Зрењанин* 307, год. VII, 2. август 1958, 7.

[47] „Прве вести о бригади *Жарко Зрењанин*", *Зрењанин* 309, год. VII, 16. август 1958, 7.

[48] „Кратке вести. Поново ударна", *Зрењанин* 311, год. VII, 30. август 1958, 7; „Омладинска радна бригада *Жарко Зрењанин* вратила се са Аутопута. Трипут ударна", *Зрењанин* 312, год. VII, 6. септембар 1958, 7.

[49] „Омладинска радна бригада *Жарко Зрењанин* вратила се са Аутопута. Трипут ударна", *Зрењанин* 312, год. VII, 6. септембар 1958, 7.

Пар година касније, у време када се изградња Аутопута ближила крају, још једна бригада под именом „Жарко Зрењанин" је из Зрењанина упућена на радну акцију, овога пута у радничко насеље „Врандук" код Велике Плане. Током месец дана (јул–август) колико је провела на Аутопуту, бригада је добила „највишу оцену за уређење насеља и организовање културно-забавног живота", у оквиру које су њени припадници уприличили изложбу *Зрењанин – човек и град* и заједно са бригадистима из Вршца извели одговарајући културно-уметнички програм[50]. Упоредо са радовима на изградњи саобраћајне инфраструктуре, зрењанински бригадисти су користили слободно време за спорт, разоноду, културу и популаризацију свог града и Жарка Зрењанина[51].

Између деловања и акцијашења двеју омладинских радних бригада „Жарко Зрењанин", бродоградилиште „Уљаник" из Пуле је у пролеће 1960. године поринуло у море брод – трампер назван по народном хероју. Свечаности која је уприличена тим поводом присуствовали су, поред високих савезних – и функционери Зрењанинског среза и општине Зрењанин који су отпутовали у Пулу[52]. Име броду је дала Милка Агбаба Црна, савез-

[50] М. П., „Припрема се посета зрењанинској бригади на Аутопуту", *Зрењанин* 514, год. XI, 21. јул 1962, 5.

[51] *Рад на траси млади Зрењанинци озбиљно су схватили, и већ у првој декади они су постигли одличне резултате. Поред рада на траси, бригадисти имају добро организован и веома богат културно-забавни живот и спортски програм. Поред омладинаца и омладинки из Зрењанина у насељу „Врандук" налазе се омладинске радне бригаде из Скопља, Београда, Загреба, Марибора, Вршца и Горажда. Зрењанинци се нарочито истичу на овом делу трасе у разним друштвеним активностима. До сада су организовали изложбу разгледница под називом „Упознајте наш град", издали фото-новине „Зрењанин човек и град" и пет бројева билтена „Зрењанински орук". Поред тога зрењанински средњошколци су организовали једну самосталну културно-уметничку приредбу и учествовали на три заједничке приредбе ове врсте са вршачком, скопском и загребачком бригадом. У врло развијеном спортском животу насеља зрењанински бригадисти играју значајну улогу. Они се са успехом такмиче у разним спортским гранама. Од 34 сусрета у рукомету, малом и великом фудбалу, шаху и кошарци, Зрењанинци су изгубили свега 5. Бригадисти омладинске радне бригаде „Жарко Зрењанин" похађају курсеве и течајеве и стичу основна знања из фото-технике, вожње мопеда, мотористике, шивења и кројења* („Средњошколци на Ауто-путу", *Зрењанин* 516, год. XI, 4. август 1962, 11).

[52] Свечаном поринућу брода *Зрењанин* присуствовали су Тома Гранфил, генерални директор Југобанке; Бојан Полак, члан Извршног већа Словеније; Вјекослав Иванич, секретар Среског комитета Савеза комуниста Пуле; Вања Враничан, претседник Народног одбора Среза Пула; Бенко Матулић, контраадмирал Југословенске ратне морнарице; Борис Шнудерл, директор бродског предузећа *Силошна пловидба* из Пирана, као и већи број јавних и политичких радника Среза и Општине Пула. Поринућу је присуствовала и делегација Среза и Општине Зрењанин на челу са Славком Узелцем Игором, секретаром

ни народни посланик. У питању је био трампер, носивости 12.254 тоне, дужине 147,4, ширине 18,8 и висине 12 метара. Покретали су га снажни бродски дизел мотори јачине 6.250 коњских снага који су такође израђени у пулском *Уљанику. Зрењанин* је могао да развије брзину од 15 морских миља на сат. Од израде нацрта и првих радова на броду, па до спуштања у море протекло је 18 месеци. У том раду учествовало је око 500 разних стручњака и радника. У израду брода утрошено је око три и по хиљаде тона челика[53].

Поред свечаног поринућа *Зрењанина* саставни део свечаности било је и отварање репрезентативног радничког дома *Уљаник,* који је колектив овог бродоградилишта израдио сопственим средствима. Сушту супротност сценама ових тријумфа радничког самоуправљања овековеченим на фотографијама насловних страна истарске и зрењанинске штампе представљала је потоња тужна судбина како трампера *Зрењанин*, тако и бродоградилишта *Уљаник*: брод је након неколико година продат Индији и под промењеним именом (*Рашна Уша*[54]) пловио све до 1978. године, када је продат Малдивима. Под малдивском заставом и именом *Ханимадо*[55] пловио је још десетак година, када је приликом проласка поред индијске луке Тутикорин доживео пожар, који се показао кобним. У потпуно хаварисаном стању, његови остаци су две године касније одшлепани у луку Читаконг у Бангладешу, где су – по свему судећи – исечени и као старо гвожђе доспели на претапање у неку железару[56]. Тако је „кумче" Милке Агбабе Црне тужно скончало на обалама Бенгалског залива. С друге стране, бродоградилиште Уљаник је након ратова деведесетих животарило да би након вишеструких неуспелих покушаја спасавања и вишегодишње агоније која је кулминирала отпуштањем радника 2019. године отишло у стечај[57].

Среског комитета Савеза комуниста Среза Зрењанин. У делегацији су се налазили још и Драгољуб Кирћански, организациони секретар Среског комитета Савеза комуниста Зрењанин, Милинко Тапавички, секретар Општинског комитета СК Зрењанин, Милорад Бировљев, претседник Народног одбора општине Зрењанин и Имре Телкеш, претседник Општинског одбора Социјалистичког савеза Зрењанин. М. П., „У Пули поринут у море нови трампер *Зрењанин*", *Зрењанин* 395, год. IX, 9. април 1960, 1. О овом догађају је известила и пулска штампа: B. M., „Još jedan radni uspjeh brodogradilišta *Uljanik.* Tramper *Zrenjanin* porinut u more", *Glas Istre* 1. travanj 1960.

[53] М. П., „У Пули поринут у море нови трампер *Зрењанин*", *Зрењанин* 395, год. IX, 9. април 1960, 1.

[54] У преводу са санскрта: *Ушин драгуљ.* Уша – богиња зоре у хиндуизму (прим. аут.).

[55] Ханимадо - назив једног од малдивских острва (прим. аут.).

[56] Ђуро Ђукић, „И брод може да се изгуби", *Политика* 37824, год. CXVI, 3. март 2019, 9.

[57] „Nekada moćno brodogradilište danas je u stečaju: svi radnici *Uljanika* dobili su otkaz",

Од библиотеке до изложбе (1962–1972)

У јесен 1962. уследила је нова и, како ће се касније испоставити, знатно дуготрајнија почаст: дотадашња Градска библиотека и читаоница у Зрењанину понела је име „Жарко Зрењанин". Након што је 14. фебруара 1961. проглашена за самосталну установу, она је априла 1962. донела правила свог пословања, која су одобрена од стране Народног одбора општине Зрењанин и званично понела назив народног хероја 14. септембра 1962[58]. Недуго затим, у зрењанинском народном позоришту је свечаном академијом обележена 20. годишњица погибије Жарка Зрењанина. У програму академије учествовали су прваци београдске опере Милица Миладиновић и Јован Глигоријевић, првак Народног позоришта у Београду Раша Плаовић и првак Југословенског драмског позоришта Љубиша Јовановић[59].

Након што су у пролеће 1964. започели радови на реконструкцији Трга слободе у Зрењанину, споменик епонима града је премештен са тог места на плато испред зграде друштвено-политичких организација (популарног „Комитета"), подигнуте неколико година раније. Овај чин пресељења споменика свега неколико десетина метара даље од првобитне локације (где се и дан данас налази) имао је одређену симболику, будући да се, на одређен начин, и место доношења важних одлука за град и срез Зрењанин преместило из зграде Народног одбора у ново седиште Окружног одбора Савеза комуниста Југославије.

Наредне године (1965), у оквиру едиције *Ликови револуционара* издавачког предузећа *Рад* из Београда, појавила се нова књига посвећена Жарку Зрењанину: њени аутори били су Зрењанинова сестра Анђа Милићевић и Љубомир Милин[60]. У питању је била само „популарна скица за биографију Жарка Зрењанина", чији је обим био условљен наменом и концептом поменуте едиције; услед тога су аутори констатовали да „још увек предстоји озбиљан рад" у писању његове биографије[61].

---

www.espreso.co.rs, 13. 05. 2019. Приступљено: 07. 04. 2022.

[58] ИАЗ, Ф. 160 Народни одбор општине Зрењанин 1939–1963, „Градска библиотека и читаоница Зрењанин – регистрација", бр. 15782/1962.

[59] „Свечана академија поводом двадесетогодишњице смрти Жарка Зрењанина", *Зрењанин* 529, год. XI, 3. новембар 1962, 1.

[60] Anđa Milićević – Ljubomir Milin, *Žarko Zrenjanin,* Beograd 1965.

[61] *Са једином претензијом да на жив начин упознају читаоца са револуционарним путом народног хероја, служећи се при том чињеницама и документима, аутори су – уз минималну анализу услова у којима је живео и борио се – морали овлаш да пређу преко*

Врхунац апотеозе: изложба и монографија о Жарку Зрењанину (1972–1974)

Апотеоза Жарка Зрењанина достигла је свој врхунац 1972. године, када се навршавало седам деценија од његовог рођења и три деценије од погибије. Тим поводом је Историјско одељење Народног музеја Зрењанин покренуло иницијативу за обележавање ова два јубилеја, у оквиру ког су планирани одржавање велике изложбе и штампање пригодне монографије о Зрењанину[62]. Међутим, буџет је дозвољавао једино оно прво; од издавања монографије се није одустало, али је она одложена за друго време.

Аутор изложбе о Зрењанину био је Дејан Радовановић, кустос Историјског одељења Народног музеја Зрењанин[63]. У жељи да на најсвеобухватнији могући начин представи посетиоцима изложбе Зрењанинов живот и револуционарни рад, он је спровео темељна истраживања прикупљајући податке и документа од појединаца, али и у 14 различитих установа (архива, музеја, библиотека, института итд) на подручју Војводине и две савезне Републике (Босне и Херцеговине и Македоније)[64]. Тако је нпр. успоставио сарадњу са Музејом Првог заседања АВНОЈ-а у Бихаћу, са чијим је представницима одржавао живу преписку, размењујући разне информације о Жарку Зрењанину[65]; истраживао је у Архиву Србије у Железнику[66], дописивао се са Градским музејом у Вршцу, основним школама у Скореновцу и Избишту, Историјским архивом у Белој Цркви, Историјским архивом Покрајинског комитета Савеза комуниста Војводине у Новом Саду, Архивом радничког покрета и револуције у Београду, Војно-историјским институ-

---

неких значајних догађаја, појава и политичких кретања у развитку радничког и народноослободилачког покрета у Војводини („Napomena autora", u: A. Milićević, Lj. Milin, *нав. дело,* 119).

[62] НМЗ, рег. НМЗ 1941– , „Књига о Ж. Зрењанину", бр. 01–19/1972. „Велики подухват Народног музеја. Књига и изложба о Жарку Зрењанину", *Зрењанин* 1007, год. XXI, 26. фебруар 1972, 4.

[63] За биографију Дејана Радовановића (1914–1980), наставника зрењанинске гимназије и управника овдашњег музеја види: НМЗ, рег. НМЗ 1941– , „Молба Д. Радовановића за радно место кустоса – историчара", бр. 103/1967; Miodrag Cvetić, „Dejan Đ. Radovanović", *Spona* 19–20, Novi Sad 1979, 25–27; Филип Крчмар, „Сећање на почетке: Упутство за ауторе *Грађа за проучавање споменика културе Војводине* из 1957. године", *Грађа за проучавање споменика културе Војводине* 30, Нови Сад 2017, 199, нап. 1.

[64] НМЗ, рег. НМЗ 1941– , „Извештај о раду за 1972", бр. 01–12/1973, 1–2.

[65] НМЗ, рег. НМЗ 1941– , „Подаци о Жарку Зрењанину", бр. 01–21/1972.

[66] НМЗ, рег. НМЗ 1941– , „Народни музеј Зрењанин – Директору Архива Србије", бр. 01–76/1972.

том у Београду, Педагошким музејом у Београду, Музејом радничког покрета и социјалистичке изградње, Казнено-поправним домом у Сремској Митровици итд[67]. Изложба је свечано отворена 4. новембра 1972. године, на дан Жаркове погибије, у салону Народног музеја Зрењанин[68]. У њеној поставци нашло се 350 фотографија, од тога 125 факсимила докумената и 225 фотокопија слика из живота Жарка Зрењанина и његових сарадника и сабораца[69]. На свечаном отварању је говорио члан Савета Федерације Ђурица Јојкић[70]. Уз изложбу је штампан пратећи каталог у тиражу од 4000 примерака, као и репринт-издање Жарковог рада *Школа и друштво* из 1927. године, који је написао за потребе свог практичног учитељског испита[71]. Изложба је привукла велику пажњу јавности, забележивши преко 7200 посетилаца[72], а аутор изложбе Дејан Радовановић добио је награду општинске Заједнице културе за 1972. годину[73].

Врхунац апотеозе Жарка Зрењанина наступио је 1974. године, након што је из штампе изашла књига *Зрењанин. Казивања и поема,* у издању Центра за културу Зрењанин, а уз финансијску подршку Општинске конференције Савеза комуниста Зрењанин, Савеза удружења бораца Народноослободилачког рата и Скупштине општине Зрењанин. У питању је био издавачки подухват који се надовезао на велику изложбу одржану две године раније приликом обележавања 30-годишњице Зрењанинове погибије и 70-годишњице његовог рођења.

Књига се састојала из укупно 4 велика сегмента: извода из говора Јосипа Броза Тита приликом откривања споменика Жарку Зрењанину; казивања – сећања Зрењанинових 26 сабораца, ратних другова и пријатеља[74];

---

[67] НМЗ, рег. НМЗ 1941– , „Изложба Ж. Зрењанина", бр. 01–14/1972.

[68] „Ових дана у Народном музеју. Изложба о Жарку Зрењанину", *Зрењанин* 1041, год. XXI, 28. октобар 1972, 6.

[69] НМЗ, рег. НМЗ 1941– , „Изложба о Жарку Зрењанину", бр. 14/1972.

[70] НМЗ, рег. НМЗ 1941– , „Изложба о Жарку Зрењанину", бр. 14/1972. Ђурица Јојкић (Турија, 1914 – Београд, 1981) је био правник, учесник НОБ-а и истакнути друштвено-политички раник СР Србије и САП Војводине. Од 1967. до 1969. обављао је функцију председника Извршног већа Скупштине Социјалистичке Републике Србије.

[71] НМЗ, рег. НМЗ 1941– , „Извештај о раду за 1972", бр. 01–12/1973, 3.

[72] „Из зрењанинског Народног музеја. Велико интересовање за изложбу", *Зрењанин* 1046, год. XXI, 2. децембар 1972, 4. За податке о посети види: НМЗ, рег. НМЗ 1941– , „Годишњи извештај о раду Историјског одељења Народног музеја Зрењанин за 1972. годину", бр. 01–110/1972.

[73] „Додељене награде културе", *Зрењанин* 1046, год. XXI, 2. децембар 1972, 4.

[74] Своја сећања на Жарка Зрењанина поделили су (редом): Јован Веселинов Жарко, Сима Цуцић, Диме Бојановски, Радивој Давидовић, Никола Шкундрић, Јован Бељан-

поеме *Зрењанин* Оскара Давича из 1949. године те хронологије најзначајнијих догађаја из живота народног хероја на самом крају књиге коју је на основу архивских истраживања саставио др Данило Кецић.

Монографија *Зрењанин* је изашла у великом тиражу од 5.000 примерака, у тврдом повезу[75]. Основне организације удруженог рада, јавне службе и установе културе, фабрике итд. су одмах направиле велике поруџбине, услед чега је најављено и ново, друго издање у тиражу од 2.000 примерака[76]. Уз то, књига о Зрењанину је била „адут" и главни наслов Градске народне библиотеке „Жарко Зрењанин" на београдском Сајму књига[77], а подстакла је организовање одговарајућег литерарног конкурса који је тематски био везан за револуционарну личност Жарка Зрењанина и припрему одговарајућег програма за обележавање 30-годишњице ослобођења града у Другом светском рату[78]. Иако је дотле већ постојала пракса популаризације Зрењаниновог лика и дела међу ђацима основног и средњошколског узраста (првенствено кроз публиковање њихових песама у локалној штампи у рубрици посвећеној најмлађим читаоцима[79]), организовањем овог конкурса слављење лика и дела Жарка Зрењанина кроз литерарне форме добило је на масовности и временом се ово такмичење усталило и одржавало практично све до распада СФРЈ. Право учешћа имали су сви

ски Лала, Драгутин Ђурђев, Ђурица Јојкић, Стеван Дороњски, Стеван Крџалић, Радивој Станковић, др Душан Братић, Урош Марков, Светислав Јешић, Иса Јовановић, Станка Веселинов, Бранко Шинжар, Марија Шкундрић, Ђура Ђерић, Данило Кекић, Жива Остојић, Вилма Сивери, Миливој Станков, Жарко Фогараш, Емил Кеврешан, Богдан Дренча.

[75] „Изашла књига о Жарку Зрењанину. Прво издање штампано у 5.000 примерака", *Зрењанин* 1141, год. XXI, 5. октобар 1974, 4.

[76] Тако је нпр. Заједница културе Зрењнаин откупила 300 примерака, колектив Фабрике меса и конзерви „БЕК" – 150, „Електровојводина" 50, а Школски пољопривредно-машински центар 30 примерака. Скупштина општине Зрењанин откупила је 2000, а Општински комитет Савеза комуниста 1000 примерака. „Велико интересовање за књигу *Жарко Зрењанин.* Још мало непродатих примерака", *Зрењанин* 1142, год. XXI, 12. октобар 1974, 4.

[77] Б. Г., „*Улазница* и ове године на београдском Сајму књига. Највећи број књига до сада", *Зрењанин* 1142, год. XXI, 12. октобар 1974, 4.

[78] Б. Г., „Почела акција *Месец књиге. Искуства библиотеке – модел за друге*", *Зрењанин* 1143, год. XXI, 19. октобар 1974, 4.

[79] Види: Ђорђе Михњевић, „Народни херој Жарко Зрењанин – Уча", *Зрењанин* 374, год. VIII, 14. новембар 1959, 7; „Свечано прослављен Дан школе у Основној школи *Жарко Зрењанин* у Зрењанину", *Зрењанин* 447, год. X, 8. април 1961, 2; „Песма о Жарку Зрењанину", *Зрењанин* 447, год. X, 8. април 1961, 8; „Прослављен Дан школе основне школе *Жарко Зрењанин*", *Зрењанин* 551, год. XII, 13. април 1963, 7.

ученици, радничка и сеоска омладина; радови су се примали на свим језицима народа и народности, а било је предвиђено да се додели 9 награда у новчаном износу од 300 до 1000 динара. Средства су обезбедили Окружни комитет Савеза комуниста, Заједница културе и Медицинска књига[80]. На пригодној свечаности одржаној почетком новембра Библиотека је уприличила промоцију („премијеру") књиге, свечано уручење чланских карата почасним и најзаслужнијим члановима који су допринели њеној популаризацији те доделу награда најуспешнијим радовима са литерарног конкурса[81].

Херој на заласку: позоришна драма и последњи јубилеји (1977–1991)

До краја седамдесетих, Зрењанинови јубилеји су углавном обележавани скромно, пригодним текстовима, односно освртима на важне детаље из његове биографије у локалној штампи[82]. Изузетак у том смислу је представљала 1977. година, када је ова пракса издигнута на нешто виши ниво: тада је Музеј социјалистичке револуције Војводине организовао широку акцију за обележавање Зрењаниновог 70. рођендана и 35. годишњице његове погибије. У њу су се укључили још и Панонија турист из Новог Сада, општински одбори СУБНОР-а Зрењанина и Панчева, СИЗ за образовање Вршца, Индустрија намештаја „Жарко Зрењанин" из Зрењанина и основна школа у Избишту[83]. Том приликом сученици и млади радници из Сомбора, Врбаса, Руског Крстура, Новог Сада, Зрењанина и Вршца положили цвеће на Жарков споменик уВршцу и посетили Избиште и Павлиш – места Зрењаниновог рођења и погибије[84]. Већ наредне године, обележавање годишњице смрти народног хероја у Зрењанину остало је ограничено на локалне оквире, уз полагање цвећа на споменик, представљање најбољих радова литерарног конкурса и ученичке посете зрењанинској Индустрији

[80] Б. Г., „Почела акција *Месец књиге. Искуства библиотеке – модел за друге*", 4.

[81] „Прошлог уторка у градској библиотеци. Премијера књиге *Жарко Зрењанин*", *Зрењанин* 1146, год. XXI, 9. новембар 1974, 4.

[82] Ч., „Годишњица погибије Жарка Зрењанина", *Зрењанин* 1197, год. XXIV, 7. новембар 1975, 1; В. Зорић, „У Стајићеву откривена биста херојy Светозару Марковићу Този. Жарко и Тоза обележавају велику Титову епоху", *Зрењанин* 1249, год. XXV, 5. новембар 1976, 1–2; Милан Туторов, „Последња преписка Жарка Зрењанина", *Зрењанин* 1403, год. XXVIII, 2. новембар 1979, 2.

[83] Б. Н., „75-годишњица рођења Жарка Зрењанина Уче. У спомен револуционару", *Зрењанин* 1301, год. XXVI, 4. новембар 1977, 2.

[84] Исто.

намештаја и Аероклубу[85].

У 1982. години лист *Зрењанин* се нарочито ангажовао у обележавању јубилеја свог епонима. Најпре је у свом подлистку, поводом 80. годишњице његовог рођења, публиковао пригодне текстове којима је подсетио на лик и дело револуционара[86] и покренуо фељтон под називом *О личности и делу Жарка Зрењанина* који је излазио све до почетка новембра, када се навршило 40. година његове погибије[87]. Опширно је писао о обележавању овог двоструког јубилеја у Новом Саду, у организацији и реализацији Покрајинског комитета Савеза комуниста Војводине[88], по ко зна који пут цитирајући речи тада већ покојног Тита изговорене приликом откривања Зрењаниновог споменика три деценије раније. Исте године се лик народног хероја нашао и на поштанској маркици, а из штампе је изашла и нова књига његове сестре Анђе Милићевић, у којој је Зрењанинов живот описан детаљније него у оној из 1965[89].

Отприлике у исто време, лик и дело овог револуционара инспирисали су настанак још једног књижевног, односно драмског остварења: приликом обележавања Дана ослобођења града у Другом светском рату, Народно позориште „Тоша Јовановић" је премијерно 2. октобра 1984. године извело документарну драму Милана Туторова под називом *Учооо!*, у режији Лилијане Арсенов и са Првославом Заковским, Драганом Ђорђевићем, Горданом Винокић, Будимиром Пешићем и Михајлом Фором у главним улогама[90]. Према речима редитељке Лилијане Арсенов, постављање ове

---

[85] М. Н., „Поводом 36 година погибије Жарка Зрењанина. Дужна почаст херојy чије име носимо", *Зрењанин* 1353, год. XXVII, 3. новембар 1978, 1.

[86] М. Бечејац, „Сећање на Учу. Друговање са Жарком Зрењанином", *Комбинат* 457, год. X, 10. септембар 1982, 3; „Јосип Броз Тито о Жарку Зрењанину", *Комбинат* 457, год. X, 10. септембар 1982, 3; Наташа Табачки, „Учо, с тобом пева младост наша", *Комбинат* 457, год. X, 10. септембар 1982, 3.

[87] Јован Максимовић, „Учитељ из Избишта (1)", *Комбинат* 457, год. X, 10. септембар 1982, 3; Исти, „Кроз село уздигнуте главе (2)", *Зрењанин* 1551, год. XXXI, 17. септембар 1982, 2; Исти, „Титов саборац (3)", *Зрењанин* 1552, год. XXXI, 24. септембар 1982, 2; Исти, „Неуспех првих акција (4)", *Зрењанин* 1553, год. XXXI, 1. октобар 1982, 2; Исти, „Зрењанин прелази у Јужни Банат (5)", *Зрењанин* 1554, год. XXXI, 8. октобар 1982, 4; Исти, „Нови задаци (6)", *Зрењанин* 1555, год. XXXI, 15. октобар 1982, 2; Исти, „Позив за прво заседање АВНОЈ-а (7)", *Зрењанин* 1556, год. XXXI, 22. октобар 1982, 2; Исти, „Круг се стеже (8)", *Зрењанин* 1557, год. XXXI, 29. октобар 1982, 2; Исти, „Смрт достојна хероја (9)", *Зрењанин* 1558, год. XXXI, 5. новембар 1982, 2.

[88] Ј. Павић, „Осамдесетогодишњица рођења и четири деценије од погибије Жарка Зрењанина. Револуционар Титовог кова", *Зрењанин* 1559, год. XXXI, 12. новембар 1982, 2.

[89] Anđa Milićević, *Zrenjanin zvezda u srcu,* Beograd 1982.

[90] Љ. Баиловић, „Драма о последњим данима Жарка Зрењанина на сцени зрења-

драме било је „дуг позоришта према овом граду и народном херојy чије име носи"[91]. Сценографију је израдио зрењанински академски сликар Виорел Флора, уз музички одабир Милана Бојанића и Владимира Агића, костимографију Милана Вукотића и светло Золтана Сабоа[92].

Поводом ове премијере *Зрењанин* је касније писао: „Није лако на сцени оживети лик револуционара око чијег имена је сплетен ореол легенде, то је вероватно још теже кад писац себи постави задатак готово потпуне верности понатој документарној грађи – као што је то учинио Милан Туторов. Зато се и догодило да основно настојање ове представе буде прецизна реконструкција драматичних историјских догађаја из новембра 1942. године. Томе је пре свега подређена пишчева организација драмске грађе, а редитељева је заслуга што драма, поред документарности, има и одређену надградњу"...[93]. Наредне године (1985), Градска народна библиотека „Жарко Зрењанин" штампала је књигу у којој су се нашла два драмска остварења Милана Туторова: *Учооо!* и *Талијини кентаури*[94].

нинског народног позоришта. Сведочанство о херојy", *Зрењанин* 1657, год. XXXIII, 28. септембар 1984, 12.

[91] Исто.

[92] Љ. Баиловић, „Премијера у зрењанинском народном позоришту поводом Дана ослобођења града. Погибија црвеног генерала", *Зрењанин* 1658, год. XXXIII, 3. октобар 1984, 7.

[93] Исто.

[94] Тим поводом је у листу *Зрењанин* објављен приказ Милана Ненадића, у ком се, између осталог каже: *Предложак овој драми је живот у Банату у току НОБ-е. Прочитавши дело, читалац ће лако закључити да је живот у време револуције ипак превазилазио машту. Туторов је зато и покушао да примени документа, чињенице. Само онај простор између механизама драме закратко оставља могућност да писац пусти на вољу сопственој фантазији. Аутентичне личности, као професионални ратници и убице (Шпилер, Рајт, Луц), затим издајница Зорка Рокнић Краигић – не изазивају у читаоцу сажаљење већ ужас, насупрот личности Зрењанина – Уче и Страхиње Стефановића – Цвикераша. На местима у драми просевне и личан пишчев тон јер Туторов, и сам борац, не може да остане неутралан. Драма „Учооо!!!" јесте документарна, јесте концизна, али је лична и по томе што писац не бежи од сопствених реминисценција о револуцији, о рату, о целокупној историји. Туторов је, дакле, морао да игра на карту „Црно-бело" како би до краја продубио јаз на релацији освајач–родољуб, фашиста–комуниста, издајник–симпатизер. Поента драме јесте херојска смрт Жарка Зрењанина, али у подтексту ваља читати бескрупулозност окупатора и домаћих издајника, поготово издајника тако карактеристичан и укорењен у нашу традицију (Вук Бранковић). Крешендо драме је Луцов рафал који коси Зрењанина и Цвикерашев врисак: „Учооо", с јасном поруком: било, не поновило се. Али, права вредност ове драме лежи у покушају да се читаоцу приближи људско лице револуционара, јер је вероватно да је и сама револуција своју кулминацију, у етичком смислу, имала управо док је трајала...* (Милан Ненадић, „Нове књиге. Две драме Милана Туторова (Милан Туторов: „ДВЕ ДРАМЕ"; Градска библиотека

Последње велико обележавање неког Зрењаниновог јубилеја било је 1987. године, када су о 85. годишњици његовог рођења, венце на његов споменик положили председник СО Борислав Одаџић, председник Председништва ОК СКВ Марко Ђуришић и председник Општинског одбора СУБНОР-а Игњат Димитријевић, као и представници организација удруженог рада које су у том тренутку носиле Зрењаниново име: Новинско-издавачка радна организација, Градска народна библиотека, Аеро клуб, Индустрија намештаја, васпитно-образовна организација (основна школа) и Месна заједница[95].

ПАД

Први позиви на преименовање града (1991)

Свега пар година касније, почетком последње деценије 20. века, Зрењанин – једнако као и други градови – постаје средина у којој долази до радикалних промена у историјском наративу. Криза до тада неприкосновеног комунистичког поретка, узрокована између осталог и падом Берлинског зида, унутрашњом економском кризом, нерешеним националним питањем итд. – неминовно је водила ка преиспитивању властите (ближе) прошлости и тековина Другог светског рата и револуције. Буђење национализма ишло је руку под руку са отварањем бројних тема из прошлости које су биле потиснуте у други план или су пак деценијама прећуткиване. Под притиском нарастајућег национализма јавили су се захтеви за ревизијом историјских личности и догађаја из Другог светског рата и Народно-ослободилачке борбе; о цркви и религији које су деценијама биле табуизиране почело се говорити све чешће и гласније, а након што је 1991. године (додуше још увек стидљиво) по први пут обележен у зрењанинским основним и средњим школама још од међуратног периода[96], Савиндан се 1992. као школска слава почео обележавати и не-

„Ж. Зрењанин", Зрењанин, 1985)", *Зрењанин* 1695, год. XXXIV, 21. јун 1985, 5).

[95] Б. Ј., „Херојy у част", *Зрењанин* 1811, год. XXXVI, 18. септембар 1987, 2.

[96] Г. Ибрајтер, „Предратне школске прославе светог Саве. Колач се резао у школи", *Зрењанин* 2020, год. XL, 25. јануар 1991, 4; „У Дому младости сутра поподне. Светосавска академија", *Зрењанин* 2020, год. XL, 25. јануар 1991, 4; „Зидање српских темеља. И промени му име Растко именом Сава", *Зрењанин* 2020, год. XL, 25. јануар 1991, 1, 5; Ј. В., „Први пут после рата у Зрењанину одржана академија посвећена светом Сави", *Зрењанин* 2021, год. XL, 1. фебруар 1991, 4.

одржавањем наставе и свечаним приредбама и академијама[97]. Дотадашње једноличне, црно-беле, сувопарне и шаблонске изложбе о Јосипу Брозу Титу, конгресима Савеза комуниста Југославије, народним херојима и сл. уступиле су место поставкама о Првом светском рату, Краљевини Србији и догађајима из националне историје новог века. У Светоуспенском храму је јула 1991. служен парастос четничком вођи из Другог светског рата Дражи Михаиловићу[98].

У том контексту, у граду који је нешто више од деценије (1934–1946) носио име Петровград (по краљу Петру I Карађорђевићу), питање обнове монархије, њених симбола итд. актуелизовано је, па чак и гурнуто у први план. Уз низ афирмативних написа у локалној штампи о рестаурацији краљевине и династији Карађорђевић[99], какви су били незамисливи свега неколико година раније, јавила се и иницијатива за обнову споменика Краљу Петру I који је у предратном периоду стајао на главном градском тргу од 1928. до 1941. године, када је срушен од немачког окупатора[100]; у ту

[97] „Обележавање дана Светог Саве у школама. Ускликнимо с љубављу!", *Зрењанин* 2072, год. XLI, 24. јануар 1992, 5; Миодраг Цветић, „О значају светог Саве. Претпоставка свему потоњем", *Зрењанин* 2072, год. XLI, 24. јануар 1992, 5; „Поводом светог Саве у Дому младости. Светосавска академија", *Зрењанин* 2072, год. XLI, 24. јануар 1992, 5; Љ. Баиловић, „Свети Сава и ми. Између Рима и Византије", *Зрењанин* 2072, год. XLI, 24. јануар 1992, 5; Повратак Светосавља у школе. Просветитељу у част", *Зрењанин* 2073, год. XLI, 31. јануар 1992, 1, 6; М. Бечејац, „Свечано обележен дан светога Саве. Школска слава – ђачко весеље", *Зрењанин* 2073, год. XLI, 31. јануар 1992, 6; „Светосавска академија у Дому младости. Првој жртви новог рата", *Зрењанин* 2073, год. XLI, 31. јануар 1992,

[98] „У зрењанинском Светоуспенском храму. Парастос Дражи Михајловићу", *Бечкерек* 16, 23. јул 1991, 2.

[99] Синиша Станков, „Недељна критична тачка. Краљ као спас?", *Бечкерек* 20, 20. август 1991, 2; Исти, „Принц Александар Други Карађорђевић први пут у Србији. Добродошли, принче", *Бечкерек* 27, 8. октобар 1991, 2.

[100] Посебно занимљив и данас мање познат детаљ у вези са овим, али и споменик Жарку Зрењанину Учи изнео је зрењанински публициста Владимир Зделар. Он је у листу *Бечкерек* забележио како је споменик краљу Петру након рушења био склоњен у једну шупу поред градског парног купатила, где је на њега био набацан угаљ. Одатле је пак касније у једном тренутку поново премештен, *а када и куда – остаје питање на које треба да одговори нечила савест*, писао је Зделар. Даље је забележио: *О предисторији споменика Жарку Зрењанину неке појединости сазнао сам лично од аутора, београдског вајара Радета Станковића. Једног прохладног октобарског дана (мислим да је то било 1970. године) са пријатељем сам походио, након најаве, академског вајара у његовом атељеу једне старе дворишне зграде у близини Народног позоришта. Пошто је кроз разговор сазнао да сам Зрењанинац, испричао ми је неке појединости о споменику Жарка Зрењанина. Рекао ми је да га је педесетих година посетила, на препоруку, делегација зрењанинских цисоких руководилаца и поручила израду споменика Жарка Зрењанина, са молбом да што брже заврши посао. На примедбу вајара да ће, због величине фигуре, бити велики и издаци, одго-*

сврху је 1991. оформљен и одговарајући одбор, чији је рад међутим у наредном периоду стагнирао – превасходно због неповољних финансијских прилика и новчане оскудице изазване хиперинфлацијом[101].

Паралелно са тим, јавили су се и постајали све гласнији позиви на повратак старог имена Петровград. По узору на друге, веће средине и као „провинцијални одјек сличних збивања каква су у то време већ забележена у нпр. Београду, Загребу и Сплиту"[102] ови захтеви су у јавном простору били најупадљивији на спортским надметањима. Први такви случајеви забележени су на рукометним утакмицама локалног клуба *Пролетер* у пролеће 1991, а недељник *Зрењанин* је о њима извештавао кроз полемику која се на тему промене назива града повела између две навијачке групе[103].

У првој су били окупљени анонимни грађани изиритирани понашањем групе навијача Рукометног клуба „Пролетер Нафтагас", који су на утакмици против румунске Стеауе одиграној 23. фебруара развили транспарент са натписом *Индијанци Петровград*[104] и симболом са четири оцила уз натпис „СПО". У њиховом реаговању објављеном у листу *Зрењанин* се између осталог каже:

орено му је да нема новчаних проблема и да има материјала (подв. аут.). *Тадашњу делегацију градских пантократора није тешко одгонетнути и свакако их има још живих, који би имали шта да кажу. Драгоцени подаци се могу добити и из тадашње београдске ливнице.* ***Чињеница је и то да је први камени постамент за споменик Жарка Зрењанина на Тргу слободе био од црвеног гранита – истог као и за споменик краљу Петру Првом*** (подв. аут.; Владимир Зделар, „Нечија савест треба да проговори. Краљев споменик: ко је и где из складишта за угаљ склонио споменик краљу Петру Првом? Како је подигнут споменик Жарку Зрењанину?", *Бечкерек* 21, 27. август 1991, 4.

[101] О томе види: Нада Борош – Весна Мајсторовић, *Споменик краљу Петру Првом Карађорђевићу у Зрењанину,* Зрењанин 2005.

[102] *У годинама које су претходиле избијању ратних сукоба у Хрватској, на спортским игралиштима, а највише на фудбалским стадионима, међу навијачким реквизитима појавили су се транспаренти са политичким порукама, портрети националних вођа и светаца, национални грбови и заставе, четничке песме, усташки иницијал и поздрав* (Ivan Čolović, „Fudbal, huligani i rat", u: Nebojša Popov (ur.), *Srpska strana rata. Trauma i katarza u srpskom istorijskom pamćenju* I, Beograd 1996, 456). У том смислу, Зрењанин је само пратио трендове који су се већ појавили у спортским аренама у већим градовима и спортским центрима.

[103] О томе види: „Спорт поштедети страначког прекрајања", *Зрењанин* 2027, год. XL, 15. март 1991, 4; „Жељни друкчије слободе", *Зрењанин* 2029, год. XL, 29. март 1991, 2; „Преселите се у Индијану", *Зрењанин* 2030, год. XL, 5. април 1991, 2; „Писмо читалаца. Коме смета наше Српство", *Зрењанин* 2031, год. XL, 12. април 1991, 2; Зоран Бугарин, „Патриоте против тробојке", *Зрењанин* 2031, год. XL, 12. април 1991, 2.

[104] У питању је била навијачка група оформљена нешто раније (1989. године) у Зрењанину. За више детаља види: Miran Pantelić, *Naš Proleter,* Zrenjanin 1997, 352–354.

> Једна у последњих деценија најквалитетнија утакмица нашег рукомета у којој су сви уживали – играчи, публика, па чак судије и делегат у атмосфери каква се може замислити само на правим спортским аренама одржана дана 23. 2. субота као четврт финална утакмица између нашег Пролетер – Нафтагаса и првака Румуније „Steaua"-е покварили су омладинци чланови СПО који су на видном месту истакли њихову паролу „Индијанци – Петровград". Прекрајање имена града по лидерима [Вука] Драшковића и [Милана] Парошког. Иако је публика реаговала, нико из руководства клуба није показао вољу да се та чисто страначка и провокативна парола уклони. Поред интервенисања од стране руководства да се та провокативна парола уклони, на њеном постављању још су интензивније помагала и службена плаћена лица у Хали спортова. **Нико нема права да мења име нашега града, а поготово СПО који жели рушење наше Србије. Име града могу мењати само грађани путем референдума, а не СПО** (подв. аут.)"[105].

У нешто окаснелом одговору на ово реаговање јавила се група вођа (прозваних) навијача која је одбацила горенаведене наводе као неистините и оградила се од било каквог странчарења:

> Прво ИНДИЈАНЦИ–ПЕТРОВГРАД је транспарент који су направили Сирко, Срђа и Миша (тројица вођа навијача – прим. аут.). Ми нисмо чланови ниједне странке, ми смо ванстраначки и интересује нас само слобода (...) У Зрењанину постоји ресторан „Бечкерек", фото-студио „Бечкерек", мини маркет са истим именом, али то ником не смета. И не треба да смета, то је слобода. Али све што је и мало везано за српство смета. То није слобода[106]. Даље у истом саопштењу се наводи: Они који у наслову свог текста кажу: „спорт поштедети од страначког прекрајања" искористили су прилику и убацили политику у спорт. Нажалост, преко наших леђа. Искористили су прилику и да прозивају ову или ону партију са којима ми ништа немамо, јер смо ванстраначки (...) Идемо и ићи ћемо у Суботицу, Београд, Нови Сад, Шабац... Транспарент је свуда био са нама и нигде није прозван и исполитизован. На крају знајте. Или слобода (њих седамнаест, ми и застава ИНДИЈАНЦИ ПЕТРОВГРАД) или неслобода (њих седамнаест[107]). Дугујемо слободу овој вишестраначкој демократској држави и овом народу[108].

---

[105] „Спорт поштедети страначког прекрајања", *Зрењанин* 2027, год. XL, 15. март 1991, 4.

[106] „Жељни друкчије слободе", *Зрењанин* 2029, год. XL, 29. март 1991, 2.

[107] Овим се алудирало на број потписника првобитног текста којим је започета полемика (прим. Ф. К.).

[108] У тексту је притом изражен и додатни револт због пропуста који је управа Фуд-

Текст је потписан речима: *Слободни, ванстраначки верни – ИНДИЈАНЦИ ПЕТРОВГРАД.*

У следећем броју *Зрењанина* уследило је ново реаговање под насловом *Преселите се у Индијану*, чији су потписници поручили *Индијанцима Петровград* да не могу мењати име града:

> Ми смо спонтано и нестраначки и непартијски реаговали на паролу ИНДИЈАНЦИ ПЕТРОВГРАД са српском тробојком и у углу знак четири оцила што до сада једино носи странка СПО. Међутим, ни то нам није сметало колико је зачуђујуће промена имена нашега града (...) Име града не може мењати никакав Сирко, Срђан, Миша итд. Име града може мењати само народ и нико други и то како смо и написали у нашем захтеву путем референдума (...) Ми нисмо против да се ти омладинци зову „Индијанци", али никако не дозвољавамо промену имена нашег града. Да ли то млада господа Сирко, Срђан и Миша и њихови истомишљеници могу у овом датом моменту да схвате, остаје да они само о томе размисле, а за сада овај град остаје град херој Зрењанин[109].

У наредном броју полемика је била завршена. У саопштењу потписаном збирним именом *Индијанци Петровград* још једном је одбачено било какво странчарење, уз јавно изнет позив листу *Зрењанин* да испита јавно мњење о томе шта мисли о имену града:

> Даље, они наводе како им смета српска тробојка и знак „4 с" који по њима носи на застави једино странка СПО. Господо драга, тај симбол значи САМО СЛОГА СРБИНА СПАСАВА, а онај који се тога не придржава и то не поштује нити је за слободу, нити је за мир, нити је за благостање. То знамење увек је било и биће на грбу Србије. Ако уважена господа поседују дипломе нека их погледају и тамо ће видети „4 с". Иначе, и на седници скупштине Србије, на столу председавајућег можете видети важећи грб са препознатљивим симболом. Дакле, нити је то једино симбол странке СПО, нити ће нама ико забранити да то патриотски користимо. Такође, напада се и фудбалски клуб „Пролетер" да је дозволио уношење заставе СПО. Наиме, 2. децембра 1990. године на утакмици против Динама, момци из СПО, иначе навијачи „Проле-

---

балског клуба *Пролетер* учинила уочи две недеље раније (у време када се појавила прва прозивка) одигране утакмице између *Пролетера* и новосадске *Војводине,* када је уместо најављених 5 аутобуса обезбедила свега 2 за навијаче. Том приликом се око 500 навијача Пролетера пешке упутило за Нови Сад, али их је милиција зауставила на излазу из Зрењанина и вратила назад. „Жељни друкчије слободе", *Зрењанин* 2029, год. XL, 29. март 1991, 2.

[109] „Преселите се у Индијану", *Зрењанин* 2030, год. XL, 5. април 1991, 2.

тера", унели су и окачили ту заставу. На интервенцију једног од чланова управе та је застава уклоњена, стадион треба поштедети политике. Поштујемо туђе мишљење, нарочито старијих и добронамерних. Сада са сигурношћу можемо рећи да идемо испред времена. Пре 7–8 година певали смо „Војводу Синђелића" и „Тамо далеко", песме због којих смо ишли на информативне разговоре у СУП. Након свега, ми смо скинули и тај идеолошки знак / мрак и ставили свесрпски „4 с", уз мало буке и то је прихваћено. Верујте нам, млади смо и одлучни. Као што неко има право да се зове како год хоће, тако и ми имамо право да се зовем ИНДИЈАНЦИ ПЕТРОВГРАД. Ми нисмо променули име града. Он се и даље зове онако како се зове. Зар не? Друга је ствар што се то нама, можда, не свиђа. Нека наш и ваш лист да једну историјску црту нашег града и порекла његових имена, па нека се онда спроведе једна анкета. Поштованим грађанима који себе сматрају патриотима поручујемо да своју младеж не селе у Индијану. Срби су се доста и превише селили. Србија је вечна док су јој деца верна. Једни и једини: ИНДИЈАНЦИ ПЕТРОВГРАД[110].

Слична полемика (додуше, знатно мањег интензитета) вођена је у исто време и у кратковечном недељнику *Бечкерек* (sic!), у ком је ово питање претресано са доста мање страсти и уз стављање акцента на име Бечкерек[111]. Постало је очигледно да се друштвено-политичка клима видно променила и име града је постало тема на којој су се почела укрштати копља не само појединаца, већ и политичких партија и других формалних и неформалних групација.

[110] „Писмо читалаца. Коме смета наше Српство", *Зрењанин* 2031, год. XL, 12. април 1991, 2. У засебном реаговању на исти текст бранилаца Зрењанин, један члан навијачке групе *Индијанс* индивидуално их је прозвао за једноумље и заложио се за повратак имена Петровград: ***Поменути другови радници наводе да ни по коју цену неће живети или бити грађани Петровграда, а у свом првом писму се залажу за референдум. Шта ако овај народ одлучи да његов град носи име честитога Краља, а не хероја Зрењанина?*** (подв. аут.). Зоран Бугарин, „Патриоте против тробојке", *Зрењанин* 2031, год. XL, 12. април 1991, 2.

[111] Тихомир Станков, „Иницијатива Српске радикалне странке. Какво име дати граду", *Бечкерек* 27, 8. октобар 1991, 2; Драган Првуловић, „Време садашње", *Бечкерек* 28, 15. октобар 1991, 2; Радован Нићетин, „Реаговања: где греши Ђекински. Маните се историје", *Бечкерек* 29, 22. октобар 1991, 2.

Референдум (1992)

У прилог томе говорило је и одржавање референдума о преименовању града који је одржан у пролеће наредне, 1992. године, упоредо са првим вишестраначким изборима у Савезној републици Југославији[112]. У месецима који су му претходили, друштвена клима нагињала је ка промени: осим што је један број градских улица добио нове/старе називе (махом из предратног периода)[113], у листу *Зрењанин* покренут је и фељтон о краљу Петру I Карађорђевићу[114], формиран је Иницијативни одбор за подизање споменика краљу Ослободиоцу, о чијој величини и значају је јавност требало да подсети и пригодна изложба у градском музеју[115]. *Зрењанин* је пренео и интервју са принцом Томиславом Карађорђевићем који се – случајно или не – налазио у средњем Банату баш непосредно уочи референдума, у ком је поручио читаоцима (и гласачима) да је српски народ по

[112] „Вест пред закључење нашег листа. О имену града – референдумом", *Зрењанин* 2079, год. LXI, 13. март 1992, 2; Милена Бечејац, „Са заседања Скупштине општине Зрењанин. Демократски о променама имена града и улица", *Зрењанин* 2080, год. XLI, 20. март 1992, 2; Б. Ј., „У сусрет изборима. Избори и референдум – истовремено", *Зрењанин* 2088, год. XLI, 15. мај 1992, 1; Б. Ј., „Изјава Ливијан Драгана, председника Изборне комисије у Зрењанину. Седам гласачких листића", *Зрењанин* 2089, год. XLI, 22. мај 1992, 1; Б. Ј., „Три дана пред вишестраначке изборе. У Зрењанину и два референдума", *Зрењанин* 2090, год. LXI, 28. мај 1992, 1.

[113] Главна зрењанинска улица (Маршала Тита) вратила је свој назив из међуратног периода – Краља Александра I Карађорђевића. Штросмајерова је добила име Јосифа Рајачића, Карла Маркса – Др Зорана Каменковића, а Петог конгреса КПЈ – Данила Киша. Није прихваћен предлог да улица Банатских партизанских одреда понесе назив Проте Матије, уз напомену да би то име требало дати појединим улицама са у то време „неприкладним" називима – Загребачкој, Љубљанској, Илинденској и сл. (М. Б., „Нова имена зрењанинских улица. Краљ Александар уместо Маршала Тита", *Зрењанин* 2079, год. XLI, 13. март 1992, 2).

[114] Фељтон је заправо био посвећен имену града (био је насловљен: *Називи нашеī īрада кроз исйорију*), али је највише простора у њему дато лику и делу краља Петра. Види: Милан Ђуканов, „Име Бечкерек – необјашњено", *Зрењанин* 2081, год. XLI, 27. март 1992, 3; Исти, „Озбиљна и комична тумачења", *Зрењанин* 2082, год. XLI, 3. април 1992, 2; Исти, „Краљ Петар I Карађорђевић", *Зрењанин* 2083, год. XLI, 10. април 1992, 2; Исти, „Петар и Бизмарк", *Зрењанин* 2084, год. XLI, 17. април 1992, 2; Исти, „Ратник и државник", *Зрењанин* 2085, год. XLI, 24. април 1992, 2; Исти, „Краљ Србије", *Зрењанин* 2086, год. XLI 31. април 1992, 2; Исти, „Балкански ратови", *Зрењанин* 2087, год. XLI, 8. мај 1992, 2; Исти, „Делио судбину народа", *Зрењанин* 2089, год. XLI, 22. мај 1992, 2; Исти, „За окупатора – Бечкерек, после рата – Зрењанин", *Зрењанин* 2090, год. XLI, 28. мај 1992, 2, 5.

[115] Видак Вуковић, „Изложба у зрењанинском музеју. Србија 1915", *Зрењанин* 2090, год. XLI, 28. мај 1992, 4.

традицији монархистички[116].

Одлука о референдуму донета је након маратонске седнице Скупштине општине Зрењанин, коју је лист *Зрењанин* означио као *историјску*[117]. На њој се повела расправа о историјском значају краља Петра I, као и о народном херојуЖарку Зрењанину. О томе како је град мењао име је говорио Душан Гавранић, потпредседник Скупштине општине Зрењанин. Др Светислав Крстић, председник скупштине општине Зрењанин је рекао да су делегати и раније упознати са иницијативом за враћање, односно промену имена града, што не значи да се Жарко Зрењанин оваквим чином проглашава за непатриоту. Одборник Маринко Шебез је рекао да Жарко Зрењанин није био издајица, док је његов колега Недељко Кољић нагласио да овим „не споримо Жарка Зрењанина, али споримо чињеницу да је његово име у сразмери са значајем овог града, док је име краља Петра Првог сразмерније значају овог града", иначе седмог по величини у Србији[118]. По завршетку седнице донет је закључак да се самим Зрењанинцима пружи прилика да се демократски изјасне о овом питању, за разлику од претходних случајева у којима су одлуку о преименовању доносила управна тела акламацијом, без консултовања воље грађана[119].

Коментаришући одлуке овог скупштинског заседања, у *Зрењанину* су се огласили политички субјекти и друштвено-политичке организације: Градски одбор Српске демократске странке подржала је не само промену назива главне улице у Зрењанину, већ се заложила и за повратак/обнову споменика краљу Петру, као и промену имена града у Петровград: „сматрамо да надлежни органи власти морају вратити ово име града без новог референдума, који сада не би имао сврхе, будући да су окупатори у Другом светском рату самоовољно променили његово име, као и ослободиоци после II св. рата. Воља наших дедова била је спроведена па тражимо да се поштује и данас"[120]. С друге стране, Општински одбор СУБНОР Зрењанин је осудио промену назива улица и тргова који су носили имена партизанских одреда и бригада, оптужујући надлежне комисије

[116] Јелица Војинов, „Српски народ је по духу монархистички", *Зрењанин* 2088, год. XLI, 15. мај 1992, 3.

[117] Милена Бечејац, „Са заседања Скупштине општине Зрењанин. Демократски о променама имена града и улица", *Зрењанин* 2080, год. XLI, 20. март 1992, 2.

[118] Исто.

[119] Исто.

[120] У саопштењу издатом тим поводом, изнета је нетачна тврдња да је у међуратном периоду град променио назив у Петровград након одржаног (непостојећег – прим. аут.) референдума („Вољом народа", *Зрењанин* 2080, год. XLI, 20. март 1992, 4).

које су донеле одлуке о преименовањима за *илеīалан рад*[121]. У накнадно издатом саопштењу, чланови СУБНОРА су донекле ублажили свој став, изјавивши: „Ми прихватамо промене које су у друштву неминовне, али не можемо се сложити да под притиском појединих група, бројчано малих опозиционих партија у Зрењанину, нечија воља буде наметнута огромној већини грађана"[122].

Референдум је одржан 28. маја 1992, на маргинама избора за Веће грађана Савезне скупштине, скупштину Аутономне покрајине Војводине и одборника СО Зрењанин[123]. Питање које се нашло на референдумском листићу гласило је: *Да ли сте да се Зрењанину врати име Петровīрад*?[124]. Потврдан одговор се нашао на 14.342, а одречан на 29.296 листића[125]. „Вољом већине житеља Зрењанина, који имају право гласа и изашли су на референдум, наш град неће вратити име Петровград"[126]. Тиме је, бар на неко време, питање промене назива града скинуто са дневног реда.

---

[121] Б. Дринић, „Општински одбор СУБНОР Зрењанин. Борци – фактор стабилности", *Зрењанин* 2080, год. XLI, 20. март 1992, 4.

[122] На седници на којој је ово саопштење издато, констатовано је *да су сасвим сиīурно наконйобеде 1945. īодине еуфорично мењани називи улица дајући им имена личности, доīађаја или датума из НОБ-а, истовремено скидајући имена заслужих људи Србије и Јуīославије. Тако је наиме, улица Прва йролетерска добила назив неīдашње улице Војводе Стейе. Грешке се не смеју йонављати а осведочене трајне вредности НОБ-а се не моīу мењати йреко ноћи нити минимизирати.* Такође је примећено да, *уколико се жели йромена улица онда, како је истакнуто, треба мењати улице које носе називе Заīребачка, Љубљанска и њима сличне*. Иначе је СУБНОР подржао одлуку Скупштине општине да се о евентуалној промени имена града у Петровград грађани изјасне на референдуму. Б. Дринић, „Борци о изменама назива улица и града Зрењанина. Сачувати неоспорне вредности", *Зрењанин* 2083, год. XLI, 10. април 1992, 2.

[123] Истовремено је одржано и изјашњавање о химни, грбу и застави Србије, као и референдум о увођењу самодоприноса за изградњу и завршетак градске канализационе мреже, што је у пракси довело до седам гласачких кутија и исто толико гласачких листића (Б. Ј., „Изјава Ливијан Драгана, председника Изборне комисије у Зрењанину. Седам гласачких листића", *Зрењанин* 2089, год. XLI, 22. мај 1992, 1; Б. Ј., „Три дана пред вишестраначке изборе. У Зрењанину и два референдума", *Зрењанин* 2090, год. LXI, 28. мај 1992, 1; „Из Секретаријата за урбанизам. Солидарност гради канализацију", *Зрењанин* 2092, год. XLI, 12. Јун 1992, 1, 4)

[124] „Вест пред закључење нашег листа. О имену града – референдумом", *Зрењанин* 2079, год. XLI, 13. март 1992, 2.

[125] Б. Ј., „У знаку социјалиста / Зрењанин", *Зрењанин* 2093, год. XLI, 19. јун 1992, 1–2.

[126] „Зрењанин, и даље", *Зрењанин* 2091, год. XLI, 5. јун 1992, 1.

Затишје пред буру (2000–2010)

Након петооктобарских промена, у првој деценији 21. века питање преименовања града, односно враћања старог назива Петровград тек се спорадично јављало у јавном дискурсу, али нису чињени никакви конкретни напори у том правцу. Примера ради, почетком 2002. године, председник Клуба демократске омладине у Зрењанину Предраг Јеремић најавио је покретање кампање за промену имена града под образложењем да је Жарко Зрењанин „био контроверзна личност, али свакако историјски маргинална", односно да је „Зрењанин једини град који још увек није променио комунистички назив"[127]. Увод у ту кампању требало је да буде спровођење анкете са радним називом *Да ли знате ко је био Жарко Зрењанин*?[128]. Иако је звучно најављена, у наредном периоду су даље акције на овом плану изостале. Слично је било и 2006. године, у време када је на главном градском тргу већ свечано откривен обновљен споменик краљу Петру I Карађорђевићу и када се већ увелико говорило о доношењу новог градског статута и добијању статуса града. Тада је Српски покрет обнове, странка која се у то време налазила ван градског парламента, упутила отворено писмо ондашњем председнику градске општине Горану Кнежевићу, у ком је затражено поновно расписивање референдума за промену назива града у Петровград[129], али овом захтеву није удовољено.

Суноврат (2010–2022)

Тек на измаку, тј. прелазу из прве у другу деценију 21. века долази до озбиљнијих померања на овом плану, а захтеви за поновном променом назива града из Зрењанина у Петровград постају све гласнији и учесталији. Томе је у великој мери допринела и појава и популаризација друштвених мрежа, посредством којих су се ове идеје артикулисале и шириле даље међу истомишљеницима. Ово је уједно и период у ком почиње и отворена, неувијена и беспоштедна дефамација лика и дела Жарка Зрењанина, која дотле није била забележена у јавном дискурсу, или бар не у толикој мери.

---

[127] Ћ. С. П., „Демократска странка. Бечкерек или Петровград", *Зрењанин* 2593, год. XLIX, 22. фебруар 2002, 8.

[128] Ћ. С. П., „Демократска странка. Бечкерек или Петровград", *Зрењанин* 2593, год. XLIX, 22. фебруар 2002, 8.

[129] Б. Мандић, „О промени имена Зрењанина. По комунисти, краљу или по традицији", *Зрењанин* 2832, год. LIV, 10. новембар 2006, 3.

У почетку је најгласнији по овом питању био политички покрет *Найред Банаш*, основан крајем 2010. године[130]. Испрва егзистирајући једино у виртуелном облику, кроз истоимену страницу на друштвеној мрежи Фејсбук, *Найред Банаш* је почео да позива на повратак старог имена граду образлажући такве апеле небитношћу Жарка Зрењанина. Тако је нпр. статус постављен марта 2010. на страници овог покрета гласио: „Ми имамо мост на сувом, Ајфелов мост који нема везе са Ајфелом и Сремчеве дане у Елемиру (а Сремац нема везе са Елемиром) и још гомила таквих примера, али зато је Зрењанин Зрењанин. **Чак шта више ми смо име града дали по лику који нема ама баш никакве везе са Зрењанином. Жарко Зрењанин је пример како је релативно небитан лик из Вршца успео да град са којим нема везе добије име по њему** (подв. аут.)"[131].

У августу 2012, у време када је Покрет већ ушао у локални парламент и добио прве функционере, ова идеја већ је добрано „сазрела" и еволуирала, па се тако на Фејсбук страници нашао статус следеће садржине: „У сенци мање битних и небитних политичких питања, име нашег града неопажено остаје по страни као проблем који нико не потеже. **Име Зрењанин на које смо навикли нема никакво утемељење јер Жарко Зрењанин ем није био из нашег града, ни околине, ем није историјска личност таквог формата да највећи град Баната носи име по њему** (подв. аут.)"[132].

Оваква и слична оглашавања су наравно изазивала и различите коментаре, у којима је све више почео да долази до изражаја горе поменути негативни наратив о Зрењанину. Тако је нпр., коментаришући горњи статус на Фејсбук страници Покрета *Найред Банаш* од 22. марта 2010. један од пратилаца групе забележио:

> Žarko Zrenjanin Uča nema veze ni sa Vršcem. Rođen u Austrougarskoj u mestu Izbište. **Ubijen je u švaleraciji u selu Pavliš, pošto ga je potkazala žena**

[130] Покрет је у почетку окупљао тек неколицину чланова из локалних одбора различитих странака са супротних страна политичког спектра који су под фирмом борбе за Банат, Зрењанин и „деновисадизацију" Војводине настојали да се домогну функција у локалној и регионалној самоуправи; у томе су успели у лето 2012. године, уласком у локални парламент на листи Српске напредне странке, након чега је прича о Банату постепено спласнула и Покрет се накнадно тек спорадично оглашавао различитим иницијативама чија реализација није имала реалног основа. Најзначајнији и најконкретнији допринос овог Покрета било је инсистирање на подношењу предлога (који је касније и усвојен) да нови мост између Земуна и Борче, саграђен 2014. године, понесе име Михајла Идворског Пупина („Одлука о проглашењу 2014. Годином Михајла Идворског Пупина", *Службени лист града Зрењанина* 34, год. XXI, 29. новембар 2013, 633–634).

[131] Pokret Napred Banat, 22. 03. 2010. Приступљено: 20. септембра 2022.

[132] Pokret Napred Banat, 15. 08. 2012. Приступљено: 20. септембра 2022.

> **(подв. аут.).** U Petrovgradu je više puta mučen kada je boravio kao politički zatvorenik[133]. Други је пак, био нешто детаљнији у својој аргументацији: **Da li ima logike da naš grad nosi ime nekog lika iz Izbišta, kog su ubili dok se kurvao po, tada Petrovgradu** (подв. аут.). Šta je ON to uradio za naš grad, a na primer, druge žrtve ubijene od istih ljudi, rođeni Bečkerečani, nisu? **Drugo, bio je komunjara** (подв. аут.). Takve ne mirišem ni ja (ne zbog njih samih, već zbog toga što predstavljaju), a ne Kraljevina Jugoslavija. Komunisti su u svakoj državi Evrope (osim u boljševičkom SSSR-u) tako bili tretirani, ne samo u Jugoslaviji. Jedino što je kod nas država bila toliko rasturena tokom rata da su komunjare uzurpirale vlast bez ikakvog otpora (potamanili su i proterali sve što je imalo mozga i mogućnosti da se odupre – a ostavili krezube i neobrazovane koje su podmitili sa tuđom zemljom i imanjima), a potom prešli u ofanzivu protiv građana, pogotovu obrazovanih i dobrostojećih trpajući ih u isti koš sa stvarnim izdajnicima i saradnicima nacista. **Zašto, dakle, da se odaje ovakvo poštovanje jednoj bitangi koja se za te i takve vrednosti borila?** (подв. аут.). I Svetozar Marković je bio neki heroj pa se Jagodina više ne zove Svetozarevo. Tito je bio još veća faca, pa ne vidim da ispred Vrbasa stoji „Titov". Oni su to lepo rešili pre 20 godina. Zrenjanin treba da se zove ili Petrovgrad ili Bečkerek. **Za razliku od švalera, kralj Petar je uradio nešto korisno za Srbiju i sve njene građane. Žarko mandov nije ništa uradio. Znači, samo te dve opcije na referendumu, pa šta bude biće** (подв. аут.)[134]. Трећи је, пак, нашао за непримерено поређење једног **kvazikomuniste koga su u stvari ubili u švaleraciji kad je bežao od švalerke sa takvom veličinom od čoveka kakav je bio Kralj Petar** (подв. аут.)[135].

Ова тема је била још неко време актуелна током 2012. и 2013. године, али се налазила у другом плану. Коментаришући иницијативу за преименовањем, социолог Тодор Куљић ју је у новинском чланку из априла 2013. назвао „новом парадом мртвих – dead body politics", запитавши се шта носи покушај повратка имена мртвог краља у центар Баната. „Зрењанин није само име палог борца, нити је пуки комунистички реликт. Више од тога, реч је о симболу антифашизма. Преименовати га у Петровград значи антиантифашизовати га. И то све увођењем монархијског симбола"[136].

---

[133] Pokret Napred Banat, 22. 03. 2010. Приступљено: 20. септембра 2022.

[134] Исто.

[135] Исто.

[136] Тодор Куљић, „Банатски антиантифашизам", www.politika.rs, 9. април 2013. Приступљено: 20. септембра 2022.

Након тога је читава ствар утихнула на пар година, да би у јесен 2015. уследиле нове контроверзе, и то непосредно уочи обележавања 17. новембра, датума када је у Првом светском рату српска војска ушла у Велики Бечкерек. У листу *Зрењанин* су се најпре јавила саопштења локалних политичких странака која су подгрејала старе идеје о преименовању града: „Патриотски блок ДСС и Двери предлаже да се озбиљно крене у промену назива града. ДСС већ неколико година заступа став да град носи име човека који ништа није био у Зрењанину. Предлажемо да се предратни назив врати нашем граду и да се зовемо поново Петровград (...) Желимо да се одужимо краљу Петру по коме смо били познати. Није нам циљ да иритирамо јавност, већ да је информишемо”[137]. У наредном броју, огласио се и представник Српског покрета обнове: „Српски покрет обнове од оснивања своје организације у нашем граду, разним акцијама, трибинама, саопштењима, конференцијама за медије, жели да промени име град у Петровград. Назив по краљу Петру Првом Карађорђевићу град је добио 1936. године (sic!), а везује се за слободарска осећања житеља у заједничкој држави. Нашу организацију име Петровград асоцира на ослобођење и велику победу у Првом светском рату. Петровград улива поверење, узвишеност, државност, јединство и слободу. Академски грађани у нашем граду одувек су били за промену имена. Нека демократским путем наши суграђани својим изјашњавањем одлуче како ће се град звати, а ми смо уверени да би велика већина изабрала име Петровград”[138]. Тада је на улазу у град из правца Новог Сада постављена нова табла са именом града на којој се, осим имена Зрењанин на српском и осталим језицима у употреби на градском подручју, нашао и назив Петровград[139]. Према објашњењу градоначелника Чедомира Јањића, тиме се желело постићи да на стабли стоје сва традиционална имена града из његове историје[140]. Овакав потез је поделио јавност и моментално изазвао опречне реакције: локални политичари су се јавили сучељујући гледишта по овом питању[141], док су нарочито опозиционе странке протествовале истичући антифашистички

[137] Н. З., „Сучељавање. Средо Пајић, Двери и ДСС: Вратити Петровград”, *Зрењанин* 3301, год. LXIV, 13. новембар 2015, 3.

[138] Н. З., „Сучељавање. Љубомир Станисављев, заменик председника Скупштине града: Петровград је и наш град”, *Зрењанин* 3302, год. LXIV, 20. новембар 2015, 3.

[139] С. К., „Зрењанин је и Петровград”, Зрењанин 3302, год. LXIV, 20. новембар 2015, 3.

[140] Исто.

[141] М. З., „Треба ли променити име града?”, *Зрењанин* 3302, год. LXII, 20. новембар 2015, 3.

карактер града[142] и незаконитост овог чина будући да је био у супротности са чланом 7 Уредбе о означавању назива насељених места, улица и тргова, означавању зграда кућним бројевима и вођењу регистра кућних бројева, улица и тргова[143]. Локални политиколог Мирослав Самарџић је истицао да „у саобраћајној сигнализацији могу бити коришћени само називи насељених места који су утврђени Законом о територијалној организацији, те да тамо пише само Зрењанин, а да се на подручјима на којима су у службеној употреби и језици мањина називи насељених места исписују и на њиховим језицима и у складу са њиховим националним традицијама"[144]. Читава ствар је још више добила на драматици када је недуго потом натпис „Петровград" на спорној табли прешаран црним ауто-лаком[145]. Након што је изостао одговор градоначелника на прозивке о незаконитости целе ствари, Лига социјалдемократа Војводине упутила је захтев Министарству државне управе и локалне самоуправе, Министарству грађевинарства, саобраћаја и инфраструктуре као и Републичком геодетском заводу којим је затражила поништавање „незаконитог назива града на таблама недавно постављеним на улазу и излазу из Зрењанина ка Београду и Новом Саду"[146]. Међутим, одговор ових институција је изостао, будући да је свака од њих скинула одговорност са себе, избегавши да се изјасни о суштини захтева. На томе се читава ствар и завршила, а табла са (прешараним именом Петровград) је о(п)стала[147].

Крајем идуће године, недуго након годишњице Зрењанинове погибије, Виши суд у Панчеву је 10. новембра 2016. донео пресуду којом је извршио рехабилитацију Загорке (Зорке) Рокнић, рођ. Крагић, стрељане 24. децембра 1944. под оптужбом да је издала Зрењаниново пребивалиште злогласном Јурају Шпилеру. Поступак за рехабилитацију покренуо је њен

[142] Л. З., „Јаков Кипић (СДПС) о антифашизму. Понос Зрењанина", *Зрењанин* 3303, год. LXII, 27. новембар 2015, 4.

[143] З. Д., „Бранислава Јованов из Лиге социјалдемократа Војводине у Зрењанину. Здрава вода за пиће је преча", *Зрењанин* 3303, год. LXII, 27. новембар 2015, 4.

[144] С. Воркапић, „Назив *Петровград* на саобраћајној сигнализацији. Спорења око табле", *Зрењанин* 3303, год. LXII, 27. новембар 2015, 8.

[145] С. Воркапић, „Назив *Петровград* на саобраћајној сигнализацији. Спорења око табле", *Зрењанин* 3303, год. LXII, 27. новембар 2015, 8; „Na istoj tabli i *Zrenjanin* i *Petrovgrad*", ilovezrenjanin.com, 20. 11. 2015. Приступљено: 09. 04. 2022; „Jedan grad Zrenjanin, a imena mnogo", rts.rs, 21. nov. 2015. Приступљено: 09. 04. 2022.

[146] З. Д., „Зрењанински лигаши. Без Петровграда", *Зрењанин* 3305, год. LXII, 11. децембар 2015, 4.

[147] З. Д., „Бранислава Јованов (ЛСВ) о таблама са називом града. Одговорност за дописивање назива", *Зрењанин* 3307, год. LXII, 25. децембар 2015, 5.

братић, дипл. инжењер Драган Крагић из Вршца[148]. Против ове пресуде јавно су се побунили Зрењанински социјални форум (који је још пре подношења захтева за рехабилитацију позвао јавност да се придружи борби против „рехабилитације нацистичких злочинаца и њихових сарадника"[149]), затим, Савез удружења бораца Народноослободилачког рата (чији су чланови понудили суду да ставе на увид доказе о издаји Крагићеве)[150], као и Више јавно тужилаштво у Панчеву, које се на ово судско решење жалило Апелационом суду[151]. Међутим, почетком идуће године Апелациони суд је одбацио ову жалбу и потврдио решење Вишег суда у Панчеву, које је тако остало правоснажно[152].

Рехабилитација Зорке Рокнић представљала је значајан моменат у даљој демонтажи лика и дела Жарка Зрењанина и корак ближе конкретизовању и обнови идеје о преименовању града који је носио његово име. За тако нешто су се услови стекли крајем 2017, након што је основано удружење грађана *Петровград,* које је и званично покренуло ту иницијативу и изашло у јавност са тим предлогом. Уз напомену да је о поларизацији зрењанинског (па и ширег) јавног мњења коју је ова акција изазвала већ раније било речи[153], ваљало би се само осврнути на дефамацију и блаћење Зрењаниновог лика и дела, као врхунац његовог „пада". Кључну улогу у том процесу одиграле су, као и много пута до тада – друштвене мреже. Највише негативних квалификација на рачун *Црвеної ґенерала* могло се прочитати на Фејсбук страници горе поменутог удружења под називом *Petrovgrad – Наш ґрад Петровґрад*, покренуте почетком 2018, на којој су се током наредних месеци водиле жучне расправе о имену града, тј. ње-

[148] Jovica Danilović, „Ko je potkazao *Crvenog generala*", politika.rs, 05. 12. 2016. Приступљено: 24. 10. 2022.

[149] *Posebno smo uznemireni najavom da će u Pančevu ovih dana započeti sudski postupak za rehabilitaciju osobe koja je nemačkim nacistima izdala narodnog heroja Žarka Zrenjanina Uču, koji je ubijen 1942. god. u Pavlišu kod Vršca,* стајало је, између осталог, у саопштењу Зрењанинског социјалног форума (Miroslav Samardžić, „Protiv rehabilitacije saradnika nacista", zsf.rs, 07. 10. 2016. Приступљено: 24. 10. 2022.

[150] Jovica Danilović, „Borci dokazuju ko je izdao Žarka Zrenjanina", politika.rs, 19. 12. 2016. Приступљено: 24. 10. 2022.

[151] „Više javno tužilaštvo najavilo žalbu na odluku prvostepenog suda o rehabilitaciji žene koja je nacistima izdala Žarka Zrenjanina", banatmedia.wordpress.com, 08. 12 .2016. Приступљено: 24. 10. 2022.

[152] Vladimir Đoković, „Potvrđena rehabilitacija Zorke Roknić rođene Kragić, streljane bez suđenja i presude", 013info.rs, 26. 01. 2017. Приступљено: 24. 10. 2022.

[153] О томе види рад у претпрошлом броју *Археона:* Филип Крчмар, „*Клио на мрежи – Клио у мрежи?* Студија случаја интернет рата Петровград – Зрењанин", *Археон. Годишњак Архива Војводине* 2, Нови Сад 2019, 291–332.

говој промени. Поздрављајући ову иницијативу, један од њених присталица је 18. марта забележио: „Петровград... одлична идеја... требало је то и раније... много раније... **Многи и не знају ко је био Жарко партизан** (подв. аут.)”[154]. Пар дана касније, један од његових истомишљеника је приметио: „**Мене је лично срамота да ми се град зове по вршачком секретару КПЈ** (подв. аут.). Таквих као он је било на вагоне. А и улица ми се зове по хрватском комунисти Иве Лоле Рибара. Опрости им Боже”[155]. Трећи је био много директнији – реагујући на исту објаву, 24. марта је оставио следећи коментар: „Зар нико не види какво је понижење учињено замјеном ова два имена? Успореди: ко је био Краљ Петар, а ко **неки јебени Жарко Зрењанин** – у било ком погледу. **Чиме је заслужио Жарко да носи и назив нечијег тора а камоли улице!? Па и међу комуњарама је био минорна личност. Какво он уопште има дијело иза себе!? Наведите и једну Зрењанинову заслугу од општег, окружног ил локалног добра?** (подв. аут.). Погинуо од Њемаца?! Па много је тад и прије и послије и Српских и од других народа у Војводини – првака страдало и стварало, који немају ни сеоску улицу. А ако треба сад да наводимо историјску улогу и наш и свијетски и описујемо живот Краља Петра Првог Карађорђевића у односу на Жарка Зрењанина... онда стварно ником од нас нема помоћи – ни у чему”[156].

На истој страници су се могла чути и другачија мишљења, којима се пак моментално опонирало, ништа мање увредљивим тоном. Тако нпр., када се један од корисника запитао „какве везе краљ Петар има са нашим градом”, да ли га је уопште икада и посетио те зар није, напослетку, логичније да се пре зове по нпр. Михајлу Пупину[157], други (очигледно ревноснији поборник назива Петровград) је приметио: „Сигурно пре него по овој **бараби „Учи!”**[158]. И сам администратор је подстицао расправу на ову тему међу посетиоцима странице: „Можете ли изнети бар један аргумент да се град зове Зрењанин? Жарко Зрењанин нити је рођен, нити је живео

[154] Petrovgrad – Наш град Петровград, facebook.com, 15. 02. 2018 (Коментар од 17 .02 .2018). Приступљено: 27. 10. 2022.

[155] Petrovgrad – Наш град Петровград, facebook.com, 18. 02. 2018 (Коментар од 20. 02. 2018). Приступљено: 27. 10. 2022.

[156] Petrovgrad – Наш град Петровград, facebook.com, 19. 02. 2018 (Коментар од 24. 02. 2018). Приступљено:27. 10. 2022.

[157] Petrovgrad – Наш град Петровград, facebook.com, 02. 03. 2018 (Коментар од 02. 03. 2018). Приступљено: 27. 10. 2022.

[158] Petrovgrad – Наш град Петровград, facebook.com, 02. 03. 2018 (Коментар од 02. 03. 2018). Приступљено: 27. 10. 2022.

у граду а није га ни ослободио (подв. аут.). Град је у Првом светском рату ослободила војска краља Петра Карађорђевића, а у Другом светском рату ПЕТРОВГРАДСКИ партизански одред"[159].

Неодобравање иницијативе за промену имена града водило је у бескрајне расправе у којима су се смењивале увреде на лик и дело краља Петра и Жарка Зрењанина: „Ама, ко сте ви да грађанима испирате мозак са краљом", питала је једна корисница, па наставила:

> Клањајте му колико хоћете, не постоји у животу више ни један човек овог града који се сећао Петровграда, а 99% људи у њему рођено у Зрењанину, граду који је добио име по човеку који је дао живот у борби против фашизма. А, да! Велики краљ Петар био алав човек (sic!), кренуо да прави Југославију, уместо да је прихватио понуду Сила победница после Прцог светског рата па направио Србију у којој су могли живети под тим именом и у тој држави сви Срби са YU-простора. Зато, не млатите празну сламу, очито вам фали познавање историјских чињеница, а и мало више рада, јер много других егзистенцијалних питања мучи овај град и његове грађане, Зрењанинце[160]. На то је уследио оштар одговор: Госпођо, очигледно баш нисте јаки са историјом да би некоме држали предавање! Краљ Петар – „Ослободиоц", Краљ Александар – „Ујединитељ"... зато што је „ујединио" Србе, Хрвате и Словенце. А очигледно не знате ни историјске чињенице о Ж(арку) З(рењанину), које баш нису похвалне. Осим ако наравно не читате само комунистичку верзију историје. Тамо сигурно нећете прочитати да је са посла учитеља избачен због покушаја напаствовања ученице![161].

Осврћући се на катастрофално економско стање у ком се град налази, један Зрењанинац је у сличној „размени мишљења" упитао: „Људи, одакле Вам идеја да мењате име Граду Зрењанину; добио је одговор: Можда зато што **дотични Жарко не заслужује да град у Србији носи име по њему** (подв. аут.)"[162]. Дотични Жарко је у другим историјским интерпретацијама бивао називан још и хо(х)штаплером[163], бонвиваном, нерадником,

---

[159] Petrovgrad – Наш град Петровград, facebook.com, 02. 03. 2018 (Коментар од 04. 03. 2018). Приступљено: 27. 10. 2022.

[160] Petrovgrad – Наш град Петровград, facebook.com, 02 .03. 2018 (Коментар од 02. 03. 2018). Приступљено: 27. 10. 2022.

[161] Petrovgrad – Наш град Петровград, facebook.com, 02.03.2018 (Коментар од 02. 03. 2018). Приступљено: 27. 10. 2022.

[162] Petrovgrad – Наш град Петровград, facebook.com, 06. 03. 2018 (Коментар од 06. 03. 2018). Приступљено: 27. 10. 2022.

[163] Petrovgrad – Наш град Петровград, facebook.com, (Коментар од 06. 03. 2018); Petrovgrad – Наш град Петровград, facebook.com, 07. 03. 2018 (Коментар од 07. 03. 2018).

авантуристом, незахвалником и силоватељем, битангом и лоповом[164], пробисветом и барабом[165], разбојником и битангом из Вршца[166] итд. – на истој страници која је на самом почетку свог постојања прокламовала да нема намеру да омаловажава тековине НОБ-а. У складу са старом латинском крилатицом *sic transit gloria mundi,* Жарко Зрењанин је тако „обрнуо пун круг", прешавши пут од једне од централних фигура послератног комунистичког пантеона и предмета неподељене адорације до безначајног и опскурног апаратчика ком су успут пришивени најпогрднији епитети и најозбиљније (мада никада чињенично утемељене и доказима поткрепљене) оптужбе.

Врхунац дебате, који је уједно означио и њено измештање из виртуелног простора у стваран свет и јавни простор било је „скрнављење" Зрењаниновог споменика, односно његово излепљивање плакатима са ликом краља Петра и натписима *Петровград никад Зрењанин* 18. маја 2018[167].

Међутим, и поред велике уложене енергије и труда, иницијатива за враћање имена Петровград није уродила плодом: након вишемесечне жустре полемике, јавност је већ постала презасићена овом темом, отпор преименовању је био превелики, а активности удружења *Петровград* су утихнуле. И поред тога, остао је присутан известан одијум и негативан „имиџ" Жарка Зрењанина, као – у најмању руку – опскурне, безначајне историјске личности.

О постепеном паду у заборав, као и о својеврсној „неподобности" лика и дела *Црвеног генерала* за политичке елите града који носи његово име ништа не сведочи убедљивије од потпуног изостанка било как-

[164] Petrovgrad – Наш град Петровград, facebook.com, 10. 03. 2018 (Коментар од 11. 03. 2018). Приступљено: 27. 10. 2022.

[165] Petrovgrad – Наш град Петровград, facebook.com, 10 .03. 2018 (Коментар од 14. 03. 2018). Приступљено: 27. 10. 2022.

[166] Petrovgrad – Наш град Петровград, facebook.com, 10. 03. 2018 (Коментар од 11. 03. 2018). Приступљено: 27. 10. 2022.

[167] М. Стојин, „На постаменту споменика Жарку Зрењанину и табли СПС. *Српска акција* заклонила име хероја", *Зрењанин* 3433, год. LXVI, 25. мај 2018, 9; M. Pudar, „Izlepili Uču kraljem", danas.rs, 18. 05. 2018. Приступљено: 08. 04. 2022; „Spomenik Žarku Zrenjaninu osvanuo izlepljen plakatima *Petrovgrad nikad Zrenjanin*", blic.rs, 18.05.2018. Приступљено: 08. 04.2 022; „Spomenik Žarku Zrenjaninu prelepljen likom kralja Petra", www.slobodnaevropa.org, 18. 05. 2018. Приступљено: 08. 04. 2022; „*Prelepili* Žarka Zrenjanina likom kralja Petra", *mondo.rs,* 18. 05. 2018. Приступљено: 08. 04. 2022; „Zaštitićemo Žarka Zrenjanina i grad Zrenjanin", lsv.rs, 18. 05. 2018. Приступљено: 08. 04. 2022; „Spomenik Žarku Zrenjaninu osvanuo oblepljen plakatima", zrenjaninski.com, 18. 05. 2018. Приступљено: 08. 04. 2022; „Prelepljen spomenik Žarku Zrenjaninu likom kralja Petra", beta.rs, 18. 05. 2018. Приступљено: 08. 04. 2022.

вих активности везаних за обележавање његових јубилеја у 2022. години: септембар је протекао без подсећања на његов рођендан, у октобру су положени венци на његов споменик али другим поводом[168], док је датум његове погибије (4. новембар) протекао без и најмањег знака сећања[169]. У јавном простору града који носи његово име, Зрењанин некако опстаје још једино на таблама јавних установа, називима појединих удружења, знацима саобраћајне сигнализације и споменику измештеном са главног градског трга; и поред тога из колективног памћења овдашњег становништва је углавном успешно потиснут.

Нова тумачења Зрењанина: од музеја и позоришта до *Државног посла*

У ретке изузетке који пркосе горњој тврдњи сведоче релативно скори примери појединих овдашњих установа културе и њихових пројеката у којима су Зрењанинов лик и дело поново актуелизовани, и то на више фронтова. Они су довели до нових тумачења његове историјске улоге. Тако је нпр. у оквиру изложбе *Пази – снима се! Век биоскойске кулйуре у Зрењанину,* Народни музеј Зрењанин 2016. године у сарадњи са Југословенском кинотеком из Београда уприличио пројекцију филма *Зрењанин – човек и йрад,* насталог тачно 60 година раније[170]. Тако је зрењанинска публика имала прилику да први пут након шест деценија погледа овај „изузетно важан документарни материјал, који чува и промовише културну баштину средњег Баната"[171]. Практично у исто време, Историјски архив Зрењанин је обележио 70. годишњицу промене назива града из Петровграда у Зрењанин, а то је учинио пригодном изложбом под називом *Поздрав из Зрењанина,* у оквиру које су приказане разгледнице града из послератног периода и значке некадашњих зрењанинских фабрика из колекције Душана Јуванина[172].

---

[168] У питању је било обележавање Дана ослобођења града у Другом светском рату – 2. октобра (прим. аут.).

[169] На усмени упит аутора да ли су поводом ове годишњице планиране било какве званичне активности, одговор из кабинета градоначелника Зрењанина је био негативан (прим. аут.).

[170] Б. Ј., „Први документарац – филмска културна поема. Зрењанин – човек и град", *Зрењанин* 3348, год. LXIV, 7. октобар 2016, 16.

[171] Исто.

[172] Бранка Јајић, „Зрењанин, 2. октобра – седамдесет година са новим именом града. Разгледнице памте лепше, а значке сведоче моћније", *Зрењанин* 3348, год. LXIV, 7. ок-

Зрењанин је инспирисао и ауторе и протагонисте популарне хумористичке серије *Државни посао.* У једној од епизода, протагониста серије *главни архиватор* Ђорђе Чварков на шаљив начин се осврнуо на Зрењаниново херојство, синкретизујући његов лик са култном сценом из филма *Рамбо* о чувеном фиктивном америчком специјалцу. Поучавајући свог млађег колегу о догађајима из Народноослободилачке борбе, он каже:

> Па је л' си ти чуо, Бошкић, за Зрењанин Жарка?! Зрењанин Жарко, друг Уча, то је командос био штогод! Знаш шта је он урадио, кад је видео он да се швапски хеликоптер поп'о... поч'о да креће: Фу, фу, фу, фу [имитира звук хеликоптерског пропелера – прим.аут.]... а он се поп'о на Тителски брег... а он извади лук и стрелу, лималин уз'о, намаз'о 'вако са две, намаз'о [прелази врховима прстију преко јагодица, као да наноси ималин]... кад је он завез'о једну крпу... кад је он хеликоптер нациљ'о луком и стрелом, а за стрелу закачио бонбу, па кад је... а овај возач хеликоптера све ближе прилази, каже: Фу, фу, фу [поново имитира звук хеликоптера], хабдула, хабдула, а он овако: пш, пш, пш, пш [имитира звук стреле при одапињању]!!! Оде хеликоптер, расп'о се у хиљаде делова! То се дешавало код нас![173].

У оквиру истог серијала је касније једна цела епизода била посвећена тада актуелној полемици о преименовању града из Зрењанина у Петровград[174].

На Драмској сцени Народног позоришта „Тоша Јовановић" је 25. маја 2017. године премијерно приказана представа *Зрењанин*, рађена по ауторском тексту Игора Штикса и у режији Бориса Лијешевића[175]. У њеном фокусу нашли су се пљачкашка приватизација друштвене имовине и жртве тог процеса[176], који су обједињени под именом града-симбола пропале

тобар 2016, 3.

[173] У питању је епизода 269 под називом *Равна гора* од 10. децембра 2013. Види: https://www.youtube.com/watch?v=kEf6TNnLE58. Приступљено: 28. 10. 2022.

[174] Епизода бр. 1029 („Мали Беч") од 15. марта 2018 (https://www.youtube.com/watch?v=ImuC3Hf_4vg, Приступљено: 28. 10. 2022).

[175] „Култ инфо", *Зрењанин* 3381, год. LXV, 26. мај 2017, 16; „Zrenjanin – nova predstava koja će zaintrigirati Zrenjanince", ilovezrenjanin.com, 23. 05. 2017. Приступљено: 01. 04. 2022; „Kada je borba jedini dokaz da smo živi", zrenjaninski.com, 20. 05. 2017. Приступљено: 01. 04. 2017; Љ. Баиловић, „Премијера на драмској сцени зрењанинског Народног позоришта: представа *Зрењанин,* текст И. Штикс, режија Б. Лијешевић. Поглед с лева и кроз срце – прича о транзиционој пропасти", *Зрењанин* 3382, год. LXV, 2. јун 2017, 16.

[176] Љ. Баиловић, „Премијера на драмској сцени зрењанинског Народног позоришта: представа *Зрењанин,* текст И. Штикс, режија Б. Лијешевић. Поглед с лева и кроз срце – прича о транзиционој пропасти", *Зрењанин* 3382, год. LXV, 2.

индустрије, а уједно и имена првоборца радничког покрета и народног хероја, те презимењака главног јунака представе. У представи се експлицитно помиње Жарко Зрењанин и јасно се очитавају референце на његову личност. Игор Штикс, аутор драмског текста, је у подужем интервјуу датом за лист *Зрењанин* објаснио повезаност славне прошлости и тужне садашњости у свом остварењу: „Име лика нужно асоцира на град, а име града на Жарка Зрењанина, хероја из Другог светског рата по коме је град и добио име. Али истодобно ово није представа о граду Зрењанину, нити о Жарку Зрењанину, већ о томе да се једна „заборављена" историја, тиме што је гурнута на маргине, заправо жели уклонити из јавности. **Као да се већ самим тим што се један од ликова зове Зрењанин евоцира одређена прошлост која је безмало избрисана из имена многих улица, дакле из меморије становника, али која се, што је још страшније, брише и из меморије радника, тиме што они своје хероје више не налазе међу онима који су се борили за њихова права** (подв. Ф. К.)"[177]. Ова представа је наредне, 2018. године однела победу на 68. фестивалу професионалних позоришта Војводине као најбоља представа[178], а недуго затим добила је још две награде на 17. Фестивалу босанскохерцеговачке драме и ауторског театра у Зеници[179].

Закључак

Изградња култа Жарка Зрењанина започета је недуго након његове погибије проглашењем за народног хероја (1944), свечаним преносом у Вршац и сахраном његових посмртних остатака (1945), преименовањем Петровграда у Зрењанин (1946) те подизањем његовог споменика у овом граду који је открио лично председник Републике Јосип Броз Тито (1952). Овај култ је све до краја осамдесетих година прошлог века брижљиво

јун 2017, 16.

[177] Иван Трифуњагић, „Игор Штикс – аутор драмског текста *Зрењанин* који са великим успехом игра на сцени Народног позоришта *Тоша Јовановић*. Побуна или шта значи бити у борби", *Зрењанин* 3397, год. LXV, 15. септембар 2017, 26.

[178] Б. Јајић, „Уручењем награда завршен 68. фестивал професионалних позоришта Војводине. Лијешевићев *Зрењанин* победник", *Зрењанин* 3430, год. LXVI, 4. мај 2018, 16.

[179] Сања Радишић, глумица Народног позоришта „Тоша Јовановић" добила је награду за најбољу глумицу, а Игор Штикс је добио награду „Миодраг Жалица", за драмски текст представе *Зрењанин*. „Театар. Још две награде", *Зрењанин* 3432, год. LXVI, 18. мај 2018, 1.

негован у јавном дискурсу кроз именовање школа, фабрика, улица и трговa, привредних и др. субјеката, затим, кроз полагање венаца на његов споменик сваке године о важним датумима и празницима НОБ-а, организовање ликовних и литерарних конкурса за ђаке основних школа на тему „Жарко Зрењанин" итд. Поред преживеле сестре Анђе Милићевић, која је написала две књиге о свом брату, највећи допринос у популаризацији Зрењаниновог лика и дела дали су његови некадашњи саборци, ратни другови и познаници, окупљени око разних друштвено-политичких организација и борачких удружења. Име Зрењанин дато је једној од најдужих градских улица (1948), послератном локалном недељном листу (1952), првом филму који је посвећен овом граду (1956), па чак и једном броду саграђеном у пулском бродоградилишту *Уљаник* (1960). Врхунац Зрењанинове апотеозе наступио је 1972, када је обележаван јубилеј 70-годишњице његовог рођења, односно 30-годишњице његове погибије. Тим поводом је уприличена и велика изложба у Народном музеју Зрењанин, издашно потпомогнута од локалних власти, друштвено-политичких организација и СУБНОР-а, и иницирано публиковање репрезентативне и луксузно опремљене монографије о Зрењанину која је изашла из штампе две године касније (1974) у тиражу незамисливом за данашње прилике. Поред поеме *Зрењанин* Оскара Давича, она је садржала и сећања и казивања његових сабораца, другова и познаника, те хронологију најважнијих догађаја из његове биографије из пера Данила Кецића. Последње велико обележавање неког Зрењаниновог јубилеја у периоду СФРЈ забележено је 1987. године.

Свега неколико година касније, са порастом национализма и крвавим распадом Југославије у најави, Зрењаниново – и уопште комунистичко – наслеђе је постало непожељно и започет је одлучан раскид са њим и његовим тековинама. Већ 1991. јавили су се први (и веома гласни) позиви за преименовање града, који су наредне, 1992. године довели до (неуспелог) референдума по овом питању. Међутим, и поред тог неуспеха, Зрењанинов лик и дело су преко ноћи нестали из јавног простора и неговање културе сећања на *Црвеної ґенерала* је сведено на механичко, рутинско полагање венаца на његов споменик 2. октобра сваке године (на Дан ослобођења града у Другом светском рату), уз видљиво уступање јавног простора и јавног дискурса краљу Петру I Карађорђевићу и догађајима из Првог светског рата који су дотле били невидљиви и потиснути у други план од стране комунистичке идеологије и историографије. Оштар раскид са комунистичким наслеђем и ревизија историје НОБ-а током прве две деценије 21. века притајено су генерисали и беспоштедан обрачун са ликом

и делом Жарка Зрењанина, који је постепено од народног хероја деградиран у опскурног партијског апаратчика, стекавши успут низ увредљивих, омаловажавајућих и погрдних епитета. Након што је 2016. године судском пресудом рехабилитована Загорка Рокнић која је под оптужбом да је 1942. немачким окупационим властима одала Зрењаниново пребивалиште осуђена и стрељана 23. децембра 1944 као сарадник окупатора, кулминација обрачуна са Зрењанином наступила је 2017/2018. године, у виду обновљене иницијативе да се Граду Зрењанину врати име Петровград. Ова идеја је извршила екстремну поларизацију зрењанинске јавности и довела до вишемесечне жучне јавне полемике између њених присталица („Петровграђана") и противника, бранитеља Зрењанина. У узаврелој и наелектрисаној атмосфери која се том приликом створила, 18. маја 2018. је споменик „Црвеног генерала" у Зрењанину освануо облепљен плакатима са натписом *Петровград, никад Зрењанин.* Иако је на крају и ова иницијатива пропала, тенденција омаловажавања Зрењаниновог лика и дела је остала и даље присутна, уз тек повремене јавне манифестације и обавезну дефамацију радничког и народноослободилачког покрета.

С друге стране, у новије време забележено је више момената у којима су Зрењанинов лик и дело поново интерпретирани , али у другачијем историјском контексту. Шездесет година након своје премијере, филм *Зрењанин – човек и град* поново је приказан зрењанинској публици у оквиру изложбе *Пази – снима се! Век биоскопске културе у Зрењанину.* Практично у исто време одржана је и изложба којом је обележено 70 година од преименовања града, у оквиру које је Жарко Зрењанин нашао видно место. Његови лик и дело су популарисани у оквиру хумористичке серије *Државни посао,* која је читаву епизоду посветила већ поменутој полемици о преименовању града. А несрећна судбина зрењанинских фабрика у процесу (пљачкашке) приватизације током прве деценије 21. века, која је истакла у први план тежак положај радника, инспирисала је настанак представе *Зрењанин* (аутор текста Игор Штикс, режија Борис Лијешевић), која по свом називу и тематици симболички упућује на поновно читање и интерпретацију Жарка Зрењанина. заштитника радничког покрета и борца за радничка права, овога пута у другачијем историјском и дневно-политичком контексту.

Filip Krčmar

RISE AND FALL OF ŽARKO ZRENJANIN (1902–1942–1952–1962–1972–1992–2022)

Abstract: Ever since his death in close combat against the German occupiers in 1942 up to this day, Žarko Zrenjanin (1902–1942) has been subject of two mutually opposing and radically different and subsequent social processes. In postwar socialist Yugoslavia he was highly revered and admired as an ideal and praiseworthy fellow comrade, who fell in a courageous and self-sacrificing struggle for People's liberation. His adoration had begun already in the close aftermath of war, by him posthumously being proclaimed people's hero (1944), city of Petrovgrad being named after him (1946) and monument to his honour being erected in this city and solemnly unveiled by Josip Broz Tito himself in 1952, comemmorating 10th anniversary of his death. Numerous other honors and accolades were soon to follow in subsequent decades, such as naming the streets, schools, factories etc. after him, various academic festivities, with mandatory wreath-laying on his monument commemorating important dates from People's Liberation Struggle. Apart from his sister Anđa Milićević, who spent the remainder of her life writing about her fallen brother, the biggest contribution to construction of his image was provided by his former comrades and fellow-combatants, friends and acquaintances, gathered around the League of Communists of Yugoslavia and various socio-political organisations. Zrenjanin's socialist postwar apotheosis reached its climax in 1972, comemmorating 70th anniversary of his birth and 30th anniversary of his death. To commemorate these jubilees, the National museum in Zrenjanin set up a high scale exhibition substantially funded and endorsed by local authorities and World War Two veteran-association (SUBNOR). It also initiated publishing of a lavishly equipped monograph dedicated to Zrenjanin, that came to life two years later. Last time Zrenjanin was paid honor in socialist Yugoslavia was in 1987, by festive academia and solemn wreath-laying at his monument.

With the breakup of socialist Yugoslavia in early 1990's, public discourse was radically changed and public's attitude towards not only Zrenjanin but towards socialist and WWII legacy had significantly deteriorated. Already in 1991 there were voices calling for renaming of the city of Zrenjanin back to Petrovgrad; to that end, a plebiscite was held in the following year, resulting in failure to change the city's name yet again. Nevertheless, occasional calls for renaming the city in an effort to further eradicate already marginalized and highly neglected socialist heritage could be heard from time to time. Cherishing the memory of Zrenjanin (and of People's Liberation struggle as a whole) was in practice reduced to scrutinized and somewhat mechanical

annual laying of wreaths at the postament of Zrenjanin's monument on October 2nd – day when the city of Petrovgrad was liberated in WWII.

By the second decade of the 21st century, the public image of Zrenjanin began to deteriorate at by then unprecedented pace. Calls for renaming the city back to Petrovgrad were renewed, but unlike before, they were accompanied by an unprecedented smear-campaign against the historical image of Žarko Zrenjanin. Thorough breakup with his heroic legacy was gradual and lasted over the last decade, with several key events that deserve to be mentioned here.

The very first was illegal listing of the name Petrovgrad that, contrary to the law, found itself on the traffic signs at the very entrances into the city. Then in 2016, Zagorka Roknić, who had revealed Zrenjanin's whereabouts to Nazi authorities (due to which he got killed with her being subsequently convicted as a Nazi colaborator after the war) was rehabilitated by the ruling of the Supreme Court. Year later, a fierce public debate ensued in late 2017 and during 2018, as a result of the renewed initiative made by newly founded association *Petrovgrad* to rename the city of Zrenjanin to Petrovgrad once again. In an almost a year-long intensive campaign, public opinion not only in Zrenjanin but elsewhere as well had become extremely polarized, with merciless anti-Zrenjanin smear campaign. Although declaratively respectful of the WWII legacy and the results of the People's Liberation Struggle, the supporters of the Petrovgrad initiative (almost exclusively pro-royal) launched an everlasting, full scale smear campaign against Zrenjanin, dubbing him most derogatory terms and bringing out severe accusations of his sexual misdemeanor. And despite the fact that this initiative had eventually shared the same faith as the failed 1992 plebiscite held to same purpose, a strong and bitter resentiment towards Zrenjanin has indeed remained present and even sporadically amplified among the royalists and younger generations in particular.

However, the radical shift in interpretation of Zrenjanin's role in history towards revisionism and criticism is not the only one present. Lately, his life and tragic faith have inspired several noteworthy cultural events and moments in public sphere in which they were reevaluated and reinterpreted in a different historical and socio-political context. For instance, popular humoristic TV-series *Public office* (serb. *Državni posao*) made couple of sketches referencing Zrenjanin. In one, he was portrayed comically as a Rambo-like warrior figure of the WWII in Vojvodina, whereas the entire episode hat its plot revolving around then ongoing public debate about renaming the city. In 2016, there were two exhibitions commemorating him in different way, and in 2017, a theater play named Zrenjanin was directed and performed in the local theater „Toša Jovanović". It went on to receive critical acclaim and even won several awards on theatric festivals in 2018 in Vojvodina and Bosnia and Hercegovina, respectively.

Keywords: Žarko Zrenjanin, cultural memory, monuments, *Zrenjanin* (magazine), Zrenjanin (city)

UDC 929.52NEMANJIĆI
UDC 929 Árpád K.

Војислав Живковић[1], докторанд
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за историју
Србија

РЕКОНСТРУКЦИЈА БИОГРАФИЈЕ КАТЕЛИНЕ АРПАД, СУПРУГЕ КРАЉА ДРАГУТИНА

Апстракт: Делатност супруге српског краља Драгутина Немањића (1276–1282), Кателине Арпад, оставила је трага у изворној грађи. Као ћерка угарског краља, послужила је као спона чвршћем повезивању двеју владарских династија. Подаци о њеном животу остали су сачувани како у српским и угарским, тако и у изворима на грчком и латинском језику. Поред писаних, наративних и дипломатичких извора, на располагању стоје и материјални извори. Реконструкција краљичине биографије на основу расположивих изворних остатака циљ је овог рада.

Кључне речи: краљ Драгутин Немањић, Немањићи, Арпади, XIII век, XIV век

Кателина је припадала угарској владајућој династији Арпад. Рођена је у време владавине свога деде, Беле IV. Отац, Стефан V био је угарски краљ између 1270. и 1272. године. Мајка јој се звала Јелисавета, али је остала упамћена под надимком „Куманка" због свог порекла. Кателина је имала двојицу браће и три сестре. Најстарија сестра Марија се 1270. године удала за напуљског краља Карла II из династије Анжујаца.[2] Кателинина млађа

[1] *vojislav.zivkovic55@gmail.com*; Vojislav Živković, PhD student, University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Department of History, Serbia

[2] Преговори о браку отпочели су септембра 1269. године. A. Zsoldos, *Családi ügy*. IV. *Béla és István ifjabb király viszálya az 1260-as években*, Budapest 2007, 9. Окончани су на пролеће 1270. године, када је Марија напустила Угарску и отпловила за Сицилију. О вен-

сестра Јелисавета била је удата за српског краља Милутина, Драгутиновог рођеног брата.[3] Најмлађа Кателинина сестра Ана удала се 1273. године за византијског принца, будућег цара Андроника II Палеолога (1282–1328).[4] Кателина је имала и двојицу браће. Старији брат Ладислав IV седео је на угарском престолу између 1272. и 1290. године.[5] Млађи, Андрија, умро је 1278. године.[6]

Најпре се треба осврнути на различите облике имена Драгутинове супруге у изворима. У зависности од порекла извора, она се помиње као Кателина, Каталина, Катарина или чак Катерина. Различити преписи *Даниловоī зборника* доносе и различит облик њеног имена. Старији *Карловачки рукопис*, кога је Ђуро Даничић користио као основу, преноси краљичино име као „Кателина" (Katelinou). Најстарији, тзв. *Лавовски рукопис* краљицу помиње као „Каталина" (Katalinou).[7] Облик „Кателина" наилазимо и на портретима у Ђурђевим Ступовима (Katelina kralica) и Ариљу (Katelina kralica).[8] Стари српски родослови помињу је као Каталину (Katalinoð). Од византијских писаца, Кателину помиње једино Георгије Пахимер. Пахимеру није било познато име угарске принцезе, те је наводи просто као „ћерку краља Пеоније".[9] Драгутинова супруга помиње се и у изворима писаним латинским језиком. Аутор *Анонимноī описа источне Европе* не помиње је по имену.[10] Барски архиепископ Гијом Адам познаје је као Катарину (Katerina).[11] У писмима Карла II Напуљског Драгутинова супруга помиње се најпре као Catarine, а потом као Catheline. Име српске

чању и браку Марије и Карла II: M. Gaglione, *Converà ti que aptengas la flor : profili di sovrani angioini, da Carlo I a Renato (1266–1442)*, Milano 2009, 150–185.

[3] А. Узелац, „О српској принцези и бугарској царици Ани (Прилог познавању бракова краља Милутина)", *Историјски часопис* 63, Београд 2014, 29–46.

[4] Љ. Максимовић, „Георгије Пахимер", у: *Византијски извори за историју народа Југославије*, Београд 1986, 51, нап. 104.

[5] П. Рокаи, З. Ђере, *Историја Мађара*, Београд 2002, 51–52.

[6] A. Zsoldos, n. d., 9. *Анонимни опис источне Европе* помиње Стефанове ћерке погрешним редоследом. Тако он наводи Ану као најстарију, а Јелисавету као најмлађу, док се Кателина помиње као трећа ћерка. Т. Живковић, В. Петровић, А. Узелац, *Anonymi Descriptio Europae Orientalis*, Београд 2013, 143–144.

[7] Архиепископ Данило, *Животи краљева и архиепископа српских*, приредио Ђура Даничић, Београд 1866, 13, 44, 98.

[8] Н. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку*, Београд 1996, 27, 31.

[9] Види у наставку излагања.

[10] Кателина се у *Анонимном опису источне Европе* помиње на два места; најпре као ћерка угарског краља Стефана V, а потом и као супруга сремског краља Драгутина. Т. Живковић, В. Петровић, А. Узелац, *н. д.*, 125, 144.

[11] C. Kohler, „Brocardus, Directorium ad passagium faciendum". Paris 1906, 436.

краљице сачувано је и у четири преписа веридбеног уговора њеног сина Владислава II и Констанце Морозини. У зависности од преписа оно се јавља у облицима Cathelina, Cattarina, Catterina или Caterina.[12] Приликом писања рада определили смо се за облик Кателина, будући да се оно јавља како у најквалитетнијем препису Даниловог житија, тако и на натписима на фрескама, као прворазредном извору.

Тачна година рођења Кателине Арпад није позната. Оно се може сместити у приближне хронолошке оквире. Брак Кателининих родитеља закључен је 1247. године.[13] Будући да су Стефан и Јелисавета имали старију ћерку, будућа српска краљица није могла бити рођена пре 1249. године. Доњу хронолошку границу Кателининог рођења можемо одредити преко године рођења њене млађе сестре, Јелисавете. Поуздан хронолошки податак о години свог рођења оставила је сама Јелисавета у тексту о чудима своје тетке, Свете Маргарите, од 11. августа 1276. године. У тренутку Маргаритине беатификације Јелисавета је имала двадесет и једну годину, што значи да је рођена 1255. године.[14] Ова година уједно представља и доњу хроношку границу Кателининог рођења. Проистиче да је Драгутинова супруга рођена између 1249. и 1254. године.

У раној младости Кателина је делила судбину својих родитеља, браће и сестара. Грађански рат између Беле IV и младог краља Стефана V потресао је угарске земље током прве половине седме деценије 13. века. Из потоње повеље краља Ладислава IV сазнајемо да је у одређеном тренутку Бела IV успео да зароби Стефанову супругу Јелисавету са децом. Био је то разлог због кога се млади краљ није усудио да пређе реку Дунав након одлучне победе у бици код Ишасега 1265. године. Имена деце се у документу не спомињу, али се помен свакако односио и на Кателину. Заробљавање је могла избећи једино Јелисавета, која је као трогодишња девојчица послата у манастир Свете Маргарите на Зечјем острву код Будима.[15] Рат

[12] А. Фостиков, Н. Исаиловић, „Уговор о веридби Владислава II Немањића и Констанце Морозини, Венеција 24. август 1293. године", *Историјски институт* 39, Београд 2018, 36, н. 87.

[13] У питању је била ревитализација договора кога је пре готово једну деценију Бела IV постигао са Јелисаветиним оцем Сејханом. На угарског краља утицале су гласине да се велики кан Гујук припрема за нови поход на Угарску, те је овим браком желео да учврсти савезништво са Куманима. А. Узелац, Под сенком пса, Београд 2015, 103.

[14] K. Hornig, *Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis I. Ed. a collegio historicorum Hungarorum Romano*, Budapest 1896, 187. *Анонимов опис источне Европе* о години Јелисаветиног рођења даје противуречне податке. Т. Живковић, В. Петровић, А. Узелац, *н. д.*, 126, 144.

[15] A. Zsoldos, *n. d.*, 72–76.

је завршен 1265. године победом Стефана V. Остарели Бела остао је на престолу, али је од тада стварна власт била у рукама Кателининог оца. Овлашћења су му нарочито била широка у домену спољне политике, којом је руководио у последњим годинама владавине свога оца.[16] У питању су биле године када је дошло до краткотрајног рата са Србијом.

Користећи се унутрашњим немирима у Угарској, као и ратом са бугарском државом, краљ Урош је на пролеће 1268. године напао Мачву, у покушају да се ослободи јаког угарског утицаја. Оштар заокрет његове спољне политике праћен је приближавањем Византији и покретањем преговора о закључењу династичког брака између византијске принцезе Ане и принца Милутина. Српско-угарски рат из 1268. године делимично је расветљен на основу свега пет угарских повеља, те су било какви детаљи непознати.[17] У одсудној бици српска војска је доживела пораз, а сам краљ је са значајним делом властеле пао у заробљеништво. Услови његовог ослобођења из извора нису познати. У историографији преовлађује став да је један од услова мировног споразума био и династички брак Кателине и Драгутина. Такође, Урош је угарском краљу обећао да ће сину оделити део земље на управу. Иако не постоје директни докази да је до закључења брака Кателине и Драгутина дошло након српско-угарског рата, таква реконструкција догађаја чини се извесном.[18] Мировни споразуми у средњем веку често су били праћени учвршћењем међудржавних веза путем династичких бракова. Повезивање владајућих династија браковима гарантовано је поштовање одредби споразума. Животописац Данило сведочи да је Урош обећао угарском краљу да ће сину оделити део земље на управу.[19] Како је Урош 1268. године био принуђен пристати на услове које му је наметао угарски краљ, чини се да су Драгутинов брак и стицање титуле *младоī краља* извесно повезани. Институција младог краља представља резултат угарске интервенције на српско средњовековно право, до које је дошло управо током 1268. године. Преко свога зета, Кателининог супруга Драгутина, Стефан је могао вршити директан утицај на свог јужног

[16] E. Pál, *The Realm of St Stephen. A History of Medieval Hungary, 895–1526*, London – New York 2001, 106.

[17] М. Динић, „О угарском ропству краља Уроша I". *Исшоријски часойис* 1, 1–2, Београд 1948, 30–31; J. Gál. „IV. Béla és I. Uros szerb uralkodó kapcsolata". *Századok* 147, Budapest 2013, 483.

[18] Уп. M. Wertner, *A középkori délszláv uralkodók genealogiai története*, Temesvár 1891, 61–62; A. Zsoldos, *n. d.*, 113, 146.

[19] Архиепископ Данило, *Живошии краљева и архиейискойа срйских*, приредио Лазар Мирковић, Београд 1935, 15.

суседа. Драгутин је са титулом младог краља први пут посведочен у мировном споразуму из Пресбурга, потписаном 2. јула 1271. године између угарског краља Стефана и чешког краља Отакара II Пшемисла. Документ га помиње као *iuniorem regem Servie*.[20] Јудит Гал је сматрала да је избор за Драгутинову невесту пао на Кателину услед чињенице да Бела више није имао кћери за удају.[21] Остаје, међутим, тајна због чега за Драгутинову невесту није одабрана Кателинина старија сестра Марија, која се удала тек 1270. године. Драгутин и Кателина били су и приближно сличних година, будући да је Урошев син рођен средином 13. века.[22]

Из овог времена потиче још један помен Кателине у историјским изворима. Реч је о чувеном историјском делу византијског хроничара Георгија Пахимера. Приповедајући о брачној дипломатији цара Михаила VIII Палеолога, он велики простор оставља описима мисије патријарха Јосифа I (1266–1275) и његовог канцелара, великог хартофилакса Јована Века (будућег патријарха; 1275–1282) у српским земљама. Циљ мисије био је да издејствује закључење брака између Михаилове млађе ћерке Ане и Урошевог млађег сина Милутина.[23] Пахимер даје и објашњење због чега је византијска принцеза била намењена млађем сину српског краља: старији син био је ожењен „ћерком краља Пеоније".[24] Пахимеру очигледно није било познато име угарске принцезе. Уосталом, византијски извори нису поклањали много пажње лику и делу краља Драгутина ни у каснијем периоду, када је он дошао на чело српске државе. Помен Кателине очигледно је био потребан само ради објашњења због чега је византијска принцеза била намењена млађем српском принцу. Упадљива хронолошка непрецизност византијског хроничара, који закључење брака Драгутина и Кателине смешта у период пре отпочињања византијско-српских преговора објашњава се временском удаљеношћу услед кога су такве грешке биле уобичајене.[25] Византијско изасланство и принцезина пратња, коју су сачињавали и евнуси, оставили су јак утисак на српског краља Уроша. Српски краљ, сматрајући да таква пратња не приличи једној жени са чуђењем је упитао: „Е, е, шта је то? Нама није уобичајено такво понашање".

[20] К. Јиречек, *Историја Срба*, I, Београд 1978, 183, н. 117.

[21] J. Gál, *n. d.*, 483.

[22] Драгутин је рођен између 1247. и 1253. године: В. Живковић, *Српски краљеви Драгутин и Милутин. Проблем наслеђа српског престола крајем 13. и почетком 14. века*, Ниш – Врање 2021, 11–12.

[23] Љ. Максимовић, *н. д.*, 22–30.

[24] *Исто*, 36.

[25] *Исто*, 22–24, н. 43

Притом је показао неку младу жену, сиромашно одевену, посвећену предењу, рекавши: „Тако се ми односимо према младама".[26] Поједини историчари били су склони да у жени на коју је краљ показао виде Драгутинову супругу Кателину.[27] Међутим, не постоје никакви докази који би поткрепили идентификацију ове младе жене са Кателином. Она је свакако могла бити и прва Милутинова супруга, која је позната са фреске у Ђурђевим Ступовима.[28]

У наредним годинама Кателинин отац долази на чело угарске државе. Након двогодишње владавине, умро је августа 1272. године. Архиепископ Данило утицају таста приписује одлуку Драгутина да устане на оца. Хронолошка недоследност краљевог биографа представљала је проблем старијој историографији у покушајима да се одреди време избијања Драгутинове буне. Данас се зна да је до ње дошло током јесени 1276. године.[29] Уз помоћ угарских трупа, Драгутин је збацио оца са престола. Наредних шест година провешће на челу српске државе. О Кателини као краљици Србије (1276–1282) нема података у историјским изворима. Њен лик јавља се на западном зиду Драгутинове капеле у Ђурђевим Ступовима. Фреска је настала у периоду непосредно након Драгутинове абдикације у Дежеву 1282. године. Ктиторска композиција приказује хоризонталну поворку Немањића, почевши од Стефана Немање, преко Стефана Првовенчаног, краља Уроша и краљице Јелене и Драгутина и Милутина са својим породицама. Драгутин са моделом капеле у руци праћен је супругом Кателином (Katelina kralica) и сином Владиславом.[30] Из приближно истог времена потиче и заједнички портрет Драгутина и Милутина у манастиру Градац, задужбини њихове мајке Јелене. Поред двојице српских владара осликана је и женска особа, од које је данас сачувана само силуета. Поједини истраживачи су, зависно од различитих датација портрета, у њој препознавали Драгутинову супругу Кателину. Међутим, оваква идентификација нимало није поуздана.[31]

Током 1284. године Драгутин је од Кателинине мајке добио на управу области Мачванске бановине (данашња Мачва и поречје Колубаре) и

[26] *Исто*, 27.

[27] *Исто*, 36, н. 57.

[28] *Исто*, стр. 40–42, н. 82.

[29] В. Живковић, *н. д.*, 21–25.

[30] Опис фреске у: Н. Радојчић, *н. д.*, 27–28.

[31] Д. Павловић, „Зидно сликарство градачког католикона. Попис фресака и запажања о појединим програмским особеностима", *Зограф* 36, Београд 2012, 89–108, са прегледом различитих мишљења.

североисточне делове Босне, односно Усору и Соли.[32] На тај начин ојачан је утицај угарске круне на део српске државе, у годинама када централна власт у Угарској слаби. На престолу се тада налазио Кателинин млађи брат Ладислав, који ће владати до јула 1290. године, када је убијен у дворској завери.[33] Годину дана раније из извора нестаје и Кателинина мајка, Јелисавета Куманка.[34] У наредним годинама на Драгутинов двор приспела је Кателинина рођена сестра Јелисавета. Њен узбудљиви животни пут водио ју је из римокатоличког манастира на Зечјем острву при Будиму, преко Чешке у Сремску земљу, где је као краљица живела њена старија сестра. Георгије Пахимер пише да је Јелисавета свог будућег супруга упознала на Драгутиновом двору.[35] Кателина је, стога, након најмање две деценије имала прилику да се сусретне са неком од својих сестара. Брак Милутина и Јелисавете готово је нерасветљен изворима. Познато је да је угарска принцеза супругу родила две ћерке, те да је пре 1299. године напустила српски двор.[36] У Угарску се морала вратити преко територија Кателининог супруга. Милутинов поступак према Кателининој сестри само је додатно могао нарушити већ пољуљане односе међу браћом.

Кателинино име помиње се у веридбеном уговору њеног сина Владислава II од 24. августа 1293. године. Оригинал уговора није сачуван. Четири преписа на италијанском језику дају информацију о настојањима краља Драгутина да браком свога сина ојача везе са северним суседом. Како у каснијим изворима нема података да је брак заиста и остварен, са правом се сумњало у реализацију уговора.[37] Чињеница је да се Владислав 1308. године оженио ћерком ердељског војводе Ладислава Апора, из чега произилази да тада свакако није био у браку са Констанцом Морозини.[38] У сваком случају, у поменутом веридбеном уговору Кателина се помиње на три места. Епископ Василије, „вазал и слуга господина краља Стефана" и Дубровчанин Вито Бобаљевић, изасланици „господина краља Стефана и госпође краљице Каталине и њиховог сина господина Владислава"

[32] Л. Мирковић, *н. д.*, 25. Драгутин је имао дворове у Београду и Дебрцу. Тамо ће и Кателина провести остатак живота.

[33] E. Pál, *n. d.*, 109; П. Рокаи, З. Ђере, *н. д.*, 52.

[34] Као жива последњи пут се помиње у документу свога сина Ладислава из 1289. године. I. Borsá, *Regesta regum stirpis Arpadianae critic-diplomatica II*, volumina 2–3. Budapest 1961, 410–411.

[35] Љ. Максимовић, *н. д.*, 51.

[36] А. Узелац, *О српској принцези...*, 29–46.

[37] О веридбеном уговору Владислава и Констанце Морозини најисцрпније, Фостиков и Исалиловић, *н. д.*, 7–46, са прегледом литературе.

[38] В. Живковић, *н. д.*, 93–95.

послати су да уместо одсутних супружника закључе веридбени уговор. Стога се они заклињу „у име господина краља Стефана и госпође краљице Каталине и њиховог сина господина Владислава" Алберту Морозинију (Констанцином деди) и Микелеу (Констанцином оцу). Такође „краљ Стефан и госпођа Каталина" узимају Констанцу за закониту жену своме сину Владиславу.[39]

Из овог периода потиче и најбоље очувани Кателинин портрет. Реч је о фресци на јужном зиду нартекса Драгутинове задужбине у Ариљу, посвећене Светом Ахилију. Осликавање цркве довршено је свакако пре 1296. године.[40] Двоструки владарски портрет приказује двојицу српских краљева. Са Драгутинове леве стране приказана је Кателина, а лево од ње, на западном зиду, синови Владислав и Урошиц.[41] Кателина је означена просто као „Katelina kralica".[42] Угарска принцеза стоји у фронталном ставу, са рукама у положају за молитву. Глава јој је покривена тамним велом, са отвореном круном. Одевена је у црвену хаљину и плашт, са широким златним тракама, украшен бисерима и драгим камењем. Необичан плашт Драгутинове супруге, нетипичан за цариградску дворску моду, Драган Војводић објашњава могућношћу да је Кателина свом западњачком укусу и навикама прилагодила крој своје одеће. Украсне широке траке, међутим, у потпуности одговарају византијској одори.[43]

Крајем 13. века помен Кателине у изворима везан је за грађански рат у Угарској. Драгутинов утицај на прилике у Угарској знатно је порастао након смрти Ладислава IV Куманца. Први забележени контакти Анжујаца и сремског краља потичу из 1292. године, када је Владислав од напуљске владајуће породице добио на управу Славонију. Како даривање Владислава од стране Анжујаца није имало стварне вредности, Драгутин је брзо ступио у везе са Андријом III Арпадом.[44] То опет не значи да је прекинуо све везе са Анжујцима. Драгутин је са овом династијом био повезан двоструко, преко мајке и супруге. Карло II је 12. јануара 1300. године послао писмо Magnifice principisse domine Catarine illustri regine Seruie, carissime

[39] Фостиков и Исаиловић, *н. д.*, 38.

[40] В. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1975, 200, н. 46; Н. Радојчић, *н. д.*, 30–33, са датацијом осликавања.

[41] Опис фреске у: Н. Радојчић, *н. д.*, 30–33.

[42] Д. Војводић, *Зидно сликарство цркве Светог Ахилија у Ариљу*, Београд 2005, 206; Н. Радојчић, *н. д.*, 30–33.

[43] Д. Војводић, *н. д.*, 167–170.

[44] Ђ. Харди, *Другети. Повест о успону и паду породице братилаца анжујских краљева*, Нови Сад 2012, 89–91.

sorori nostre. Напуљски владар је својој „предрагој сестри" са молбом да се побрине, односно да преговара са угарским баронима да прихвате његовог сина Карла за господара краља.[45] Носилац претензија на угарски престо из породице Анжујаца био је управо једанаестогодишњи Карло Роберт, који се августа 1300. године искрцао у сплитској луци и тако отпочео своју деценијску борбу за круну Светог Стефана.[46] Како су Кателина и Драгутин са њим били родбински повезани, природно је што је напуљски владар са те стране очекивао помоћ или макар неутралан став. Значајно је било и то што је Владислав, Кателинин син, имао готово једнака права на угарску круну, будући да је такође потицао од Стефана V. Разлика је била једино у томе што је његова мајка била млађа Стефанова ћерка.[47] Месец дана након првог писма, у Драгутинову престоницу пристигло је и друго. Писмо је писано 10. фебруара 1300. године. Карло обавештава своје присталице о поласку свога сина у Угарску. Међу њима је и Stephani dei gracia illustris regis Servie, као и Catheline, dei gratia illustris regine Servie.[48] Стицањем Драгутина као савезника, Анжујци су одстрањивали једног од легитимних претендената на угарски престо. У наступајућем сукобу са братом, Драгутин није био у могућности да се укључи у борбу за остварење права свога сина на круну Светог Стефана.[49]

Наредни помен Кателине потиче из пера Даниловог ученика. У другом делу житија сремског краља, чије се ауторство приписује Даниловом ученику, описано је изасланство хиландарског игумана Данила у Драгутиновој престоници Дебрцу.[50] Реч је о последњим годинама унутардинастичког сукоба Драгутина и Милутина, који је потресао српске земље током читаве прве деценије 13. века. На позив краља Милутина, Данило крајем 1310. или на почетку наредне године долази у Скопље, са збором монаха. Одатле је послат у Дебрц, где је Драгутину јавио „речи брата његова". Хиландарском игуману уприличен је величанствени пријем. Састанку је, поред сремског краља и његових великаша, присуствовала и краљица Кателина. По повратку на Свету гору, Данило је напустио положај хиландарског игумана и повукао се у Карију.[51]

---

[45] T. Smičiklas, *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, 7, Zagreb 1909, 363.

[46] Ђ. Харди, *н. д.*, 81–87.

[47] М. Динић, *Однос...*, 64.

[48] T. Smičiklas, *n. d.*, 367.

[49] В. Живковић, *н. д.*, 75.

[50] Л. Мирковић, *н. д.*, 36–37.

[51] Л. Мирковић, *н. д.*, 36–37. О Даниловој мисији: В. Живковић, *н. д.*, 91–93.

Из истог периода потиче и помен краљице Кателине у *Анонимном опису источне Европе*, географско-политичком трактату насталом 1310. године: „Наиме, поменути краљ Стефан је правичан и добар човек и у својој вери сматра се правим свецем. Воли и штити католике јер има за жену кћерку угарског краља, сестру сицилијанске краљице. Од ње има ваљану децу оба пола и никада није имао другу жену".[52] По други пут Кателина се кратко помиње у поглављу о Угарској, као ћерка Стефана V. Угарски краљ је „трећу (кћер) дао краљу Србије Стефану".[53] Како видимо, анонимном аутору или нису била позната имена Стефанових ћерки или није сматрао потребним да имена наводи. Међутим, Кателина је приказана у лепом светлу, као једина супруга Драгутина, насупрот Милутину који је имао „много жена истовремено".[54] У сличном светлу Кателина се помиње и у две деценије млађем тексту – „Directorium ad faciendum passagium transmarinum" барског архиепископа Гијома Адама: „Тај Стефан узме за жену ћерку краља угарског, по имену Катарину (Katerina), сестру госпође Марије, блаженога спомена, краљице сицилијанске и угарске, мајке госпође ваше мајке. С том госпођом Катарином поменути Стефан роди једног сина, по имену Владислава".[55] Барски надбискуп располагао је са више информација него анонимни описивач. Њему су позната имена угарских принцези и о самом Драгутиновом браку говори више. То је и природно, с обзиром да је Филип IV, за кога је дело писано, по мајци био унук Кателинине рођене сестре Марије.

Кателина се помиње у житију краљице Јелене, приликом описа посете Милутинове великоимените властеле и супруге Симониде Београду. Долазак изасланства треба сместити у другу половину 1314. или у 1315. годину.[56] „И саставши се са благочестивим и христољубивим краљем Стефаном и са његовом женом, благочестивом и христољубивом краљицом Кателином, и ту је била велика радост и весеље приликом доласка ове благочестиве и неисказана љубав".[57] Уследила је узвратна посета Кателине гробу краљице Јелене у манастиру Градац. Драгутинову супругу пратила је сремска властела. Милутин је Драгутинову супругу угостио и богато

[52] Т. Живковић, В. Петровић, А. Узелац, *н. д.*, 125.

[53] *Исто*, 144.

[54] *Исто*, 126.

[55] C. Kohler, *n. d.*, 436; С. Новаковић, „Буркард и Бертрандон де ла Брокијер о Балканском полуострву 14. и 15. века", *Годишњица Николе Чупића*, књига 14, Београд 1894, 24.

[56] В. Живковић, *н. д.*, 128–129.

[57] Л. Мирковић, *н. д.*, 73.

даровао.[58] Посета Симониде Београду и Кателинина посета Милутиновој престоници осмишљена је као манифестација уређених односа двојице српских краљева. Очигледно мировним споразумом из 1311/12. године нису до краја уређена сва спорна питања, те је непосредно након смрти краљице Јелене и даље постојала нада у обнову њиховог сукоба.[59] Посета Драгутинове супруге и властеле Милутиновом двору слала јасну поруку хармоније у владајућој породици. Сва спорна питања међу браћом тада су и дефинитивно морала бити решена. Кателинина улога у политичком животу српске државе на овом месту је највидљивија. Не треба заборавити да је у време ових догађаја Кателина вероватно загазила у седму деценију живота, што је, по средњовековним стандардима, представљало дубоку старост.

Кателина се у *Даниловом зборнику* поново јавља приликом описа Драгутинове абдикације и монашења. Предајући престо своме сину, Драгутин је „разумним речима саветовао своју супругу и вазљубљенога сина свога Владислава, и по реду силне државе своје, како ће живети у правој вери и чистоти, и смислено, и како ће разумно бранити земљу отачаства свога, од малог до великог, упућујући слатким речима својим".[60] Абдикација је извршена на државном сабору, уз присуство властеле и црквених великодостојника. Драгутин је тако још за живота обезбедио долазак свога сина на чело сремске земље. Највећа опасност по Владислава претила је управо од његовог стрица и Драгутин је то добро знао. Догађаји који ће уследити након смрти сремског краља то и потврђују.[61] Будући да је умро као монах Теоктист, сремски краљ је сахрањен у складу са обичајима који су важили за монахе. Данилов ученик као једно од краљевих „чуда" наводи и чињеницу да је двадесет и три године са супругом живео „као брат са сестром".[62] Био је то још један од топоса радикалне аскезе којима обилује Драгутиново житије. Кателинин живот након смрти краља Драгутина није познат. Треба нагласити да је 1316. године она могла имати између шездесет једне и шездесет и седам година. За средњовековне стандарде била је то дубока старост. Стога није вероватна тврдња аутора *Троношкої*

[58] *Исто*, 75.

[59] В. Живковић, *н. д.*, 127–130. Постојање оних „који су зло мислили" и који су се разочарали манифестацијом добрих односа међу браћом приликом састанка у Паунима, потврђује архиепископ Данило. Л. Мирковић, *н. д.*, 72

[60] *Исто*, 40.

[61] В. Алексић и В. Живковић, „Политичка и црквена позадина монашења краља Драгутина", *Црквене студије* 18, Ниш 2021, 239–264.

[62] Л. Мирковић, *н. д.*, 41.

родослова да је поживела дуго након супруга.[63] Драгутина је свакако надживела, али када и где је завршила свој живот није познато.

Познији извор приписује Кателини улогу ктитора манастира Троноше. Реч је о *Троношком родослову*, чији се настанак смешта у 18. век.[64] Аутор *Троношкоī родослова* преноси да је Кателина дуго поживела после Драгутина и да је сазидала Манастир Свете Тројице у Зворничком кадилуку, кога је назвала Троноша.[65] Међутим, подацима из *Троношкоī родослова* не сме се поклонити пуно поверење. Аутор овог текста био је фасциниран ликом и делом сремског краља, те му је приписивао и задужбине које Драгутин засигурно није подигао.[66] Први поуздани податак о манастиру Троноши потиче из 16. века. Реч је о запису о подизању цркве из 1559. године, на месту старијег црквишта.[67] У подизању нове цркве учествовао је калуђер Арсеније из Папраће. Нема поузданих података да старије црквиште које се помиње у запису потиче из 13. или 14. века.[68] Кателинино име јавља се у још четири родослова. *Карловачки родослов* бележи да је Стефан, брат краља Милутина и владар Срема са Каталином (Katalenoõ), ћерком угарског краља, имао синове Владислава и Урошица и ћерку Јелисавету.[69] Исти подаци забележени су и у *Заīрепском* и *Врхобрезничком родослову*.[70] *Пејатовићев родослов* не познаје име Драгутинове супруге, али набраја њихову децу.[71] Као супруга Стефана (Драгутина) и мајка Урошица, Владислава и Јелисавете, Каталина (Katalenoõ) се помиње у *Сеченичком летопису*.[72]

Кателина и Драгутин имали су двојицу синова и четири кћерке. Синови Владислав и Урошиц одиграли су извесну улогу у политичким борбама

---

[63] Ј. Шафарик, *Србскій лѣтописацъ изъ почетка XVIтоīъ столѣтія*, Београд 1853, 58.

[64] О ауторству и времену настанка:Н. Радојчић, *О* Троношком родослову. Београд 1931; Б. Тодић, „Ко је писац *Троношкоī родослова*?", *Археоīрафски прилози* 38, Београд 2016, 173–196.

[65] Ј. Шафарик, *н. д.*, 58. Летописац је не познаје по имену.

[66] *Троношки родослов* приписује Драгутину или његовим синовима оснивање манастира западно од Дрине. У питању су манастири Ломница (Ловница), Тавна и Папраћа. О овом проблему: Љ. Шево, „Задужбине Краља Драгутина западно од Дрине : историја и легенде", *Рачански зборник* 3, Бајина Башта 1998, 37–41.

[67] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, Београд 1902, 602.

[68] Филиповић, *Почеци Зворничке епархије*, 52.

[69] Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Београд 1927, 36.

[70] *Исто*, 36–37. У њима такође наилазимо на облик имена: Katalenoõ.

[71] *Исто*, 50.

[72] *Исто*, 198.

у Србији у првој четвртини 14. века.[73] Најстарија ћерка Јелисавета удала се 1284. године за босанског бана Стефана I Котроманића (око 1290–1314).[74] Две кћери краљице Кателине, Катарина и Маргарита, познате су из једног документа дубровачког архива из 1310. године, који помиње „neptibus" (унуке) краљице Јелене.[75] Живеле су у манастиру на Маргаритином острву. Четврта Кателинина ћерка, Урсула (Урса) удала се око 1289. године за брибирског кнеза Павла Шубића. Умрла је 5. октобра 1303. године.[76]

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори:

Borsá, Ivan. *Regesta regum stirpis Arpadianae critic-diplomatica* II, volumina 2–3. Budapest 1961.

Hornig, Károly. *Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis* I. Ed. a collegio historicorum Hungarorum Romano. Budapest 1896.

Kohler, Charles. „Brocardus, Directorium ad passagium faciendum". *Recueil des Historiens des Croisades: Historiens Armeniens*, II. Paris 1906, 368-517.

Smičiklas, Tadija. *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*. Sv. 7, Listine godina 1290–1300. Zagreb 1909.

Даничић, Ђуро. Архиепископ Данило. *Животи краљева и архиепископа српских*. Загреб 1866.

Живковић, Тибор, Петровић, Владета, Узелац, Александар. 1. *Anonymi Descriptio Europae Orientalis. Анонимов опис источне Европе*. Београд 2013.

Мак Даниел, Гордон. *Данилови настављачи: Данилов ученик, други настављачи Даниловог зборника*. Београд 1989.

Максимовић, Љубомир. „Георгије Пахимер", *Византијски извори за историју народа Југославије*, том VI, уредници Фрањо Баришић и Божидар Ферјанчић, Београд 1986.

Мирковић, Лазар. Архиепископ Данило. *Животи краљева и архиепископа српских*. Београд 1935.

[73] Д. Јечменица, *Немањићи другог реда*, Београд 2018, 95–115, 117–122.

[74] М. Динић, „Из наше раније прошлости", *Прилози за КЈИФ* XXX, Београд 1964, 240.

[75] *Исто*, 239–241.

[76] V. Klaić, *Povjest Hrvata*, tom II, sveska 1, Zagreb 1900, 23.

Новаковић, Стојан. „Буркард и Бертрандон де ла Брокијер о Балканском полуострву 14. и 15. века". *Годишњица Николе Чупића*, књига 14, Београд 1894, 1–66.

Стојановић, Љубомир. *Стари српски записи и натписи*. Београд 1902.

Стојановић, Љубомир. *Стари српски родослови и летописи*. Београд 1927.

Фостиков, Александра, Исаиловић, Невен. *Уговор о веридби Владислава II Немањића и Констанце Морозини, Венеција 24. август 1293. године*. Историјски институт Београд, Мешовита грађа, књига 39, Београд 2018.

Шафарик, Јанко. *Србскій лѣтописацъ изъ почетка XVIтогъ столѣтія*. Београд 1853.

Литература:

Gaglione, Mario. *Converà ti que aptengas la flor : profili di sovrani angioini, da Carlo I a Renato (1266–1442)*. Milano 2009.

Gál, Judit. „IV. Béla és I. Uros szerb uralkodó kapcsolata". *Századok* 147, Budapest 2013, 471–499.

Klaić, Vjekoslav. *Povjest Hrvata*, tom II, sveska 1. Zagreb 1900.

Pál, Engel. *The Realm of St Stephen. A History of Medieval Hungary, 895–1526*. London – New York 2001.

Zsoldos, Attila. *Családi ügy*. IV. *Béla és István ifjabb király viszálya az 1260-as években*. Budapest 2007.

Алексић, Владимир, и Војислав Живковић. „Политичка и црквена позадина монашења краља Драгутина". *Црквене студије* 18, Ниш 2021, 239–264.

Војводић, Драган. *Зидно сликарство цркве Светог Ахилија у Ариљу*. Београд 2005.

Динић, Михаило. „О угарском ропству краља Уроша I". Историјски часопис 1, 1–2, Београд 1948, 30–36.

Динић, Михаило. „Однос између краља Милутина и Драгутина". *ЗРВИ* 3, Београд 1955, 49–80.

Динић, Михаило. „Из наше раније прошлости". *Прилози за КЈИФ* XXX, Београд 1964, 239–242.

Ђурић, Војислав. *Византијске фреске у Југославији*. Београд 1975.

Живковић, Војислав. *Српски краљеви Драгутин и Милутин. Проблем наслеђа српског престола крајем 13. и почетком 14. века*. Ниш – Врање 2021.

Јечменица, Дејан. *Немањићи другог реда*. Београд 2018.

Јиречек, Константин. *Историја Срба*, I. Београд 1978.

Павловић, Драгана. „Зидно сликарство градачког католикона. Попис фресака и запажања о појединим програмским особеностима". *Зограф* 36, Београд 2012, 89–108.

Радојчић, Никола. *О* Троношком родослову. Београд 1931.

Радојчић, Светозар. *Портрети српских владара у средњем веку*. Београд 1996.

Рокаи, Петер, и Золтан Ђере. *Историја Мађара*. Београд 2002.

Тодић, Бранислав. „Ко је писац *Троношког родослова*?". *Археографски прилози* 38, Београд 2016, 173–196.

Узелац, Александар. „О српској принцези и бугарској царици Ани (Прилог познавању бракова краља Милутина)". *Историјски часопис* 63, Београд 2014, 29–46.

Узелац, Александар. *Под сенком пса*. Београд 2015.

Филиповић, Миленко. „Почеци и прошлост Зворничке епархије". *Богословље*, год. 8(23), св. 1/2, Београд 1964, 49–132.

Харди, Ђура. *Другети. Повест о успону и паду породице пратилаца анжујских краљева*. Нови Сад 2012.

Шево, Љиљана. „Задужбине Краља Драгутина западно од Дрине: историја и легенде". *Рачански зборник* 3, Београд 1998, 37–47.

Klaić, Vjekoslav. *Povjest Hrvata*, tom II, sveska 1. Zagreb 1900.

Wertner, Mór. *A középkori délszláv uralkodók genealogiai története*. Temesvár 1891.

Vojislav Živković

RECONSTRUCTION OF THE BIOGRAPHY OF CATHERINE OF HUNGARY, QUEEN OF SERBIA

Abstract: The memory of Serbian queen Catherina is preserved in numerous sources of different origins and unequal value. Despite the undoubtedly important role in the foreign policy, but also in the domestic policy of the Serbian state, Queen Catherina remained in the shadow of her husband, King Dragutin Nemanjić. Therefore, the researchers dealt with the personality of Queen Catherina exclusively in connection with the activities of her husband. She spent almost five decades married to Serbian King Dragutin, giving birth to two sons and four daughters. She held the title of Serbian queen between 1276 and 1282. After the Deževa Agreement, she went to Srem with his husband. She spent the rest of her life in the courts in Debrc and Belgrade. With the death of Dragutin Nemanjić, the news about his wife also stops.

Keywords: Dragutin Nemanjić, the Nemanjić's family, the Arpad's family, 13th century, 14th century

UDC 321.61:929 Obrenović M.
UDC 342.4(497.11)(091)

Војин Н. Ранђеловић[1], докторанд
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Департман за историју
Србија

РАЗВОЈ УСТАВНОСТИ У СРБИЈИ ОД ОД СТИЦАЊА УНУТРАШЊЕ АУТОНОМИЈЕ ДО КРАЈА ПРВЕ ВЛАДАВИНЕ КНЕЗА МИЛОША ОБРЕНОВИЋА

Сажетак: У раду се хронолошки даје кратак преглед развоја уставности у Србији од стицања унутрашње аутономије, Хатишерифом од 1830. године, до краја прве владавине кнеза Милоша Обреновића 1838. године. Рад обухвата доношење хатишерифа 1829, 1830, и 1833. године, доношење Сретењског устава 1835. године, као и његово укидање исте године, спољнополитичке утицаје Велике Британије, Русије и Турске на доношење устава у Србији, комисије састављене за израду уставних нацрта током тридесетих година деветнаестог века, сукоб кнеза Милоша Обреновића са Саветом, доношење Устава из 1838. године, као и главне разлоге који су натерали кнеза Милоша на абдикацију.

Кључне речи: устави, кнез Милош Обреновић, хатишерифи, Србија, Османско царство, Русија, Велика Британија

Хатишерифи од 1829. до 1833. године

Пре стицања аутономије Србија се организовала без писаних закона. Кнез Милош Обреновић је самог себе називао врховним кнезом, сам је постављао оборкнезове за један или више округа, а кнежеве, које је народ раније изабрао, снизио је на степен сеоских кнезова или их је потпу-

[1] *vojinrandjelovic@gmail.com*; Vojin N. Ranđelović, PhD student, University of Niš, Faculty of Philosophy, Department of History, Serbia

но уклонио.[2] Кнез Милош је на овај начин настојао да влада као „какав паша српске националности". Овакав начин владавине доводио је до честих буна против Милошеве власти (Сима Марковић, Стеван Добрњац и Марко Тодоровић, Милоје Поповић Ђак, Ђорђе Чарапић). Након гушења Ђакове буне, која је највише уздрмала власт кнеза Милоша од свих осталих буна, 1825. године, дошло је до реорганизације Милошеве управе. Фебруара исте године формирано је дванаест чета уписних пандура (кумпанија), које су турске власти називали солдатма.[3] Како би умирио народ, сменио је неке од старешина које је он лично поставио, укинуо је батинање и избегавао тајна убиства, дозволио слободније кретање, унео више правичности током суђења и укинуо нека ограничења трговцима.[4]

Султан Махмуд II одлучио је да одбаци Акерманску конвенцију и настави са гушењем устанка у Грчкој, чиме су преговори са Русијом пропали. Због овакве одлуке султана Русија је објавила рат Турској који се завршио потписивањем мира у Једрену 1829. године. Потписивањем Једренског мира Порта више није могла да одлаже регулисање статуса Србије, те је признала тековине фактичке самоуправе Милошеве Србије. Хатишерифом из 1829. године најављено је озваничење самоуправе српске државе, а султановим Хатишерифом из 1830. године, који је стигао августа месеца, детаљно је утврђена и регулисана самоуправа Србије. Уз Хатишериф је стигао и берат којим је признато наследно кнежевско достојање. Србији је дата потпуна унутрашња самоуправа, све дажбине које је Србија дуговала обухваћене су данком одсеком у једној суми, муслиманима је било забрањено да живе на територији Србије, сем у градским посадама, имовина муслимана (мулук) је могла да се прода, Турци који су морали да напусте српску територију имали су рок од годину дана да то ураде, Србија је добила свог сталног представника на Порти у Цариграду (капућехају), потврђена је аутономија Српске цркве, што је омогућило постављање митрополита и епископа без сагласности васељенског патријарха. Овај Хатишериф је озваничио постојање Савета који је требао да буде противтежа Милошевој власти. Према члану број пет Хатишерифа, судска власт је постала независна.[5] Може се рећи да је овај Хатишериф поставио правни основ развоја Србије и могућност уставног обликовања Србије.[6]

---

[2] Ј. Продановић, *Уставни развитак и уставне борбе у Србији*, Београд 1936, 28.

[3] Н. Ранђеловић, *Историја права*, II, *Основи српске историје права*, Ниш 2008, 72.

[4] *Историја српског народа*, пета књига, први том, (даље: ИСН, V/1), Београд 1981, 113.

[5] Н. Ранђеловић, н. д., 73.

[6] Љ. Кандић, „Уставноправни развој Кнежевине и Краљевине Србије (до 1918. године)", у: Зборник радова *Уставни развитак Србије у XIX и почетком XX века*, Београд 1990, 17.

Хатишерифом од 1830. године нису била решена сва питања, чак и оно што је Хатишерифом било обећано наилазило је на потешкоће. Једно од питања било је враћање шест нахија Србији, као и питање исељења Турака са територије Србије. Извршење обавеза према Србима могло је само да штети развоју унутрашњих прилика у Османском царству, јер би тиме султан био понижен. Извршење одредаба Хатишерифа није био једини проблем за Османско царство. Поред тога, у царству су избиле буне Мустафа-паше Скадарског, која је убрзо била угушена, буна Хусеина капетана Градашчевића у Босни, и покрет сепаратизма османског намесника Египта, Мехмеда-Алије. Ове околности, које су задесиле Османско царство, хтео је да искористи кнез Милош тако што је поново почео преговоре са Портом. Кнез Милош је молбама, претњама, а најчешће митом, све време вршио притисак на Порту. Без обзира на позив руског цара да кнез не употребљава екстремне мере које би угрозиле Порту, кнез Милош је био спреман да подстиче и шаље помоћ бунама које су избиле у спорним територијама Старе Србије. Срби су након буне, крајем 1832. године, добили те спорне територије.[7] Ефикасним притиском на Порту, дошло је до решавања спорних питања Хатишерифом 1833. године. Овим Хатишерифом Србији су враћене спорне нахије, рок за исељење Турака, сем оних који су живели у Београду, био је продужен од једне на пет година (исељавање Турака није се обавило ни у овом року, већ доста касније). Заједно са овим питањем решавало се и питање продаје њиховог земљишта. Хатишериф је садржао и посебне одредбе које су се односиле на слободу трговине Срба, Турака и страних поданика. Одређен је и данак од 2.300.000 гроша који су Срби морали да плаћају турским властима.[8]

Што се тиче управне и судске власти, оне се нису много разликовале од власти пре признања самоуправе. Кнез Милош је својим актима потврдио „Наставленија" и едикт којима је регулисана управна и судска власт. Оно што се може приметити јесте да су тада српски термини почели да замењују термине наслеђене турске администрације.[9]

„Ваљало би дати народу правицу, или као што се данас у Европи обично говори, к о н ш т и т у ц и ј у".[10] Као што је некада Божа Грујовић указивао на начела правде и разума изнад самовоље старешина, тако је сада

---

[7] Ј. Продановић, н. д., 36.

[8] М. Ђорђевић и С. Стојичић, *Државноправна историја српског народа*, Ниш 2007, 106–107.

[9] Н. Ранђеловић, н. д., 74.

[10] *Државноправна историја српског народа. Историјске свеске*, прир., С. Стојичић, Ниш 2002, 128.

Вук Караџић у свом писму кнезу Милошу (1832. године) указивао на потребу реформе уставности. У свом писму Вук Караџић је кнезу образложио зашто нико није задовољан његовом владавином.[11] Истицао је лош економски положај сељака, као и незадовољство старешина које је било економско-политичке природе. Након одласка турских спахија у Србији су остали многи велики земљишни поседи, које је старешински слој хтео да узме за себе, и на тај начин установе спахилуке сличне онима који су били у Влашкој. Међутим, кнез Милош је велика турска имања разделио сељацима истичући да земља припада ономе ко је обрађује. На тај начин кнез Милош је везао сељаке за себе и спречио политичко и економско јачање старешина.[12]

Сретењски устав

Како је кнез Милош спречио јачање старешина, оне су покренуле буну против Милошеве самовоље 1835. године, Милетину буну. Буна је избила у Крушевцу и Јагодини, а убрзо се пренела на јагодинску, ћупријску и крагујевачку нахију. Вође буне били су Милета Радојковић, Милисав Здравковић Ресавац, Аврам Петронијевић и Ранко Мајсторовић. Поред многих старешина, са буном су били сагласни и кнегиња Љубица и кнежев брат, Јеврем Обреновић. Буна је завршена споразумом између Милете Радојковића и Томе Вучића Перишића у згради Новог суда уз присуство митрополита Петра Јовановића. Одлучено је да се сељаци врате својим кућама, да кнез не прогони учеснике буне, да се на Сретење сазове Народна скупштина у Крагујевцу поводом разговора о доношењу устава, регулисању пореза, кулука, положају чиновника, правима и многим другим питањима. Може се рећи да је последица Милетине буне била сазивање Народне скупштине и доношење Сретењског устава, за који се сматра да је први српски устав, фебруара 1835. године.[13] Србија је, упркос противљењу великих сила, самостално донела свој устав, јер је желела да стане у ред уставних држава.[14]

На Сретењској скупштини окупило се 2.400 изабраних представника народа. Поред њих, окупило се и око 10.000, што позваних,

[11] М. Ђорђевић и С. Стојичић, н. д., 108.

[12] Н. Ранђеловић, н. д., 74-75.

[13] ИСН, V/1, 129-130.

[14] М. Јовичић, „Устави и уставност Србије у светлости актуелних уставних борби", у: Зборник радова *Уставни развитак Србије у XIX и почетком XX века*, Београд 1990, 9.

што непозваних гостију. Првог дана Димитрије Давидовић је прочитао кнежеву беседу којом народу саопштава кнежеву одлуку о доношењу устава. Други дан Сретењске скупштине почео је „торжественом службом" у крагујевачкој цркви, током које је митрополит Петар Јовановић испод часног крста поставио Устав и Свето писмо. Након молитве, кнез је са својом свитом прешао на ливаду где се обавило читање Устава народним представницима. Одмах након читања Устава, митрополит је читао заклетву коју је кнез Милош понављао. Након кнеза, заклетву су дали и представници народа.[15]

Уз помоћ једне комисије, нацрт Устава израдио је Димитрије Давидовић, који је био секретар кнежеве канцеларије и један од најученијих људи у тадашњој Србији. Велики утицај на садржину Устава имале су идеје Боа л'Ко́нта, француског изасланика који је боравио у Србији 1834. године. Уставна материја била је распоређена у четрнаест глава: „достоинство и простор Сербије, боја и грб Сербије, власти сербске, о законодавству и о начину како га ваља водити вообште, о Књазу србском, о државном Совјету, о власти судејској, о народној скупштини, о цркви, о финансији (азнадарству), обштенародна права Србина, права чиновника, промјене и додатци к уставу књажества Сербије и закљученије" На основу члана пет, власт је била подељена на законодавну, извршну и судску власт. Законодавну власт су делили кнез и Савет уз то да је кнез имао право вета. Народна скупштина је представљала орган врховне власти. Она није имала учешће у законодавној власти, али је имало право одређивања данка и право жалбе кнезу на чланове Савета. Независност судске власти била је загарантована чланом број 80. Предвиђена је реорганизација судства тако што је уведено тростепено судство. Најнижа инстанца тростепеног судства био је Окружни суд који је судио у првом степену, у другом степену судио је Апелациони (Велики) суд, а у трећем степену судио је Државни совјет.[16]. У одељку „општенародна права Србина", гарантована је једнакост грађана пред законом, неприкосновеност приватне имовине, старешински кулуци су били забрањени и дато је право жалбе. Устав је штитио и положаје чиновника и вршилаца државне службе тако што су чиновници добијали уставне гаранције свог положаја, њихови положаји били су доживотни, могли су да добију унапређење и нису могли да се враћају на нижа звања, нити су могли да буду избачени из службе, без судских доказних кривица.

---

[15] М. Павловић, *Преображенски устав први српски устав*, Крагујевац 1997, 47.

[16] Н. Ранђеловић н. д., 76.

Иако је Сретењски устав рађен без директне сагласности турских власти, он се држао Хатишерифа из 1830. године. По члану 5 Хатишерифа Порта није имала право да се меша у унутрашња и судска питања Србије. Међутим, овакав устав није изазвао одушевљење код Турске, Русије и Аустрије. Отпор ових сила према Уставу изазвале су одредбе о народној скупштини, а и чињеница да је Србија самостално донело свој врховни закон. Сматрало се да је Устав био „републикански", „револуционаран", „заразан", „виговски" и „француско-швајцарски".[17] Због противљења сила, Сретењски устав био је суспендован у марту 1835. године, пре него што је и могао да буде примењиван, без Милошевог противљења, јер је њему и одговарало да влада на свој стари начин. Кнез Милош је личним контактима и многим поклонима себе оправдао за суделовање у свим дешавањима око Устава приликом боравка у Цариграду крајем 1835. године.[18]

Уставни нацрти од укидања Сретењског устава до доношења Устава од 1838. године

Почетком 1837. године успостављен је британски конзулат на чије чело је постављен пуковник Џорџ Лојд Хоџес. Русија је успоставила свој конзулат 1838. године на челу са Герасимом Васиљевичем Вашченком, а Француска 1839. године, упркос противљењу Аустрије и Порте. Многи писци су уставно питање сматрали за британско-руски дуел око уређења Србије. Хоџес је лорду Палмерстону, енглеском министру спољних послова, стање у Србији описао овако: „У Србији не постоји никакав устав. Не само нема устава него управо рећи нема никаквих писаних закона грађанских или кривичних".[19]

Русија је послала предлог са основама за српски устав у пет тачака. Те тачке су обухватале уређење управног савета, унутрашње уређење државе (број и величина округа, дужност старешина и ограничење њихове власти), финансије, правосуђе (требало је донети закон о судовима и одредити њихову поделу на степене), богослужење и просвету. Може се рећи да је Русија хтела да ограничи Милошеву власт једним Саветом који би био под руским утицајем. Кнез Милош није примио предлоге Русије,

[17] М. Ђорђевић и С. Стојичић, н. д., 109.
[18] Н. Ранђеловић, н. д., 77.
[19] Ј. Продановић, н. д., 38.

већ се по савету свог изасланика Михаила Германа, који је донео предлоге из Русије, обратио писмом руском министру спољних послова у коме је изјавио да Србија неће добити устав, већ ће управљати земљом без устава. Поред Русије, и Британија је, преко Хоџеса, послала нацрт устава који је садржао шест тачака. Оне су се односиле на укидање свих кулука, обезбеђивање приватне својине, укидање батинања, слободну трговину, задржавање установе Народне скупштине која би се састајала сваке године ради прегледа прихода и расхода и одређивања пореза и на успостављање Савета као сталног тела. Кнез Милош је пристао на све тачке, сем на установу Савета.[20]

У то време, политичку опозицију кнеза Милоша чинили су уставобранитељи, које су предводили Аврам Петронијевић, Тома Вучић-Перишић, Стојан Симић, кнежев брат Јеврем Обреновић и други. Они су многим обећањима хтели да на своју страну придобију народне масе. Њихова обећања обухватала су смањење пореза за десет гроша, тј. смањење пореза са шест на пет талира годишње, давање права сељацима да слободно користе државне шуме за своје потребе, законско правно разматрање и пресуђивање парница и кривица, слободу тржишта и укидање административних ограда у трговини. Британији је одговарало, самим тим је и подржавала, све веће Милошево туркофилство, што је натерало кнеза Милоша да се ослони на Британију и окрене леђа Русији.[21] Због тога је у половини октобра 1837. године у Србију дошао руски кнез Долгоруки који је у поверљивом разговору критиковао кнеза Милоша зато што је пао под утицај енглеског конзула Хоџеса.[22] Ово је одговарало уставобранитељима, јер су већином били русофили. Поред русофила био је и знатно мањи број туркофила, али су сви били против Милошевог начина владања. Лични контакти уставобранитеља са руским изаслаником Долгоруким имали су велики утицај на будућа уставна решења.

На њиховом састанку, Долгоруки је кнезу Милошу предложио да амнестира старешине које су биле принуђене да напусте Србију. Поред тога, захтевао је од Милоша да изврши одредбе хатишерифа о Државном савету (Државном савету кнез је могао да да које год име је хтео), у који су требали да уђу по један представник из реда старешина из сваког округа, који су били најзаслужнији за ослобођење своје земље. Државни савет би имао председника и секретара са саветницима. Ни једна кнежева одлука

[20] Исто, 66–68.

[21] ИСН, V/1, 131.

[22] Ј. Продановић, н. д., 68.

не би могла бити извршена без одобрења Савета. Кнез би имао обавезу да одобри све што Савет ради за корист државе. Савет би водио надзор над чиновницима и могао је да разреши дужности све оне који би злоупотребљавали свој положај. Број, плату и права чиновника одређивао би кнез у споразуму са Саветом. Сви саветници би били стални. Извршна власт, постављање чиновника, заповедништво над војском и право помиловања остало би кнезу. Кнез Долгоруки је кнезу Милошу донео и списак личности које је он требало да постави за саветнике. На све то кнез Милош му је одговорио да ће извршити све што је Русија желела, ако му то допусте прилике у његовој земљи. Хоцес је саветовао кнеза Милоша да не заводи установу доживотних саветника, јер би то значило крај Милошеве владавине. Током Милошевог споразумевања са Долгоруким, Хоцес је успео да изда указ којим је увео четири одредбе уставног карактера. Те одредбе односиле су се на личност и сопственост сваког грађанина (нико није смео бити лишен својих права), слободу трговине, данак (данак се плаћао само у новцу, укинути су кулук и сва давања у натури) и на рачуноводство државне касе која је и даље остала под управом Савета.[23]

Након одласка кнеза Долгорука, кнез Милош је новембра 1837. године одредио комисију за израду новог устава. Ту комисију су чинили Тодор Хербез, Цветко Рајовић, Стеван Радичевић и Јаков Живановић. Међу члановима комисије није било много сагласности, те је комисија радила јако споро и тешко. Јаков Живановић је децембра 1837. године израдио пројекат о уређењу Државног савета, који је предао Јовану Хаџићу. Хаџићу се пројекат није свидео, те га је вратио Живановићу са својим напоменама и предлозима. Након тога кнез Милош је наредио Хаџићу да напише други пројекат тог закона. Јануара 1838. године Хаџић је, преко Живановића, предао кнезу Милошу свој пројекат. Хаџићев пројекат је предвиђао независност судске власти и да судство буде тростепено. Првостепени судови би били магистрати, другостепени суд би био Апелациони (велики) суд, а трећи степен Касациони суд (једно одељење Државног савета). Кнезу Милошу се овакав пројекат није допао, јер је њему одузимао сваку судску власт. Тада је кнез Милош рекао Хаџићу: „Како то може да буде да један кмет у селу може судити и избити човека, а ја да не могу".[24]

Како прва комисија није успела да обави свој задатак, почетком фебруара 1838. године одређена је друга комисија, која је имала задатак да питање устава приведе крају. Њу су чинили Јаков Живановић, Јован

[23] Исто, 68–69.

[24] Исто, 69–70.

Хаџић, Лазар Теодоровић, Цветко Рајовић, Стеван Радичевић и Васа Лазаревић. Комисија је након неколико дана поднела свој пројекат кнезу Милошу. Током читања пројекта, кнез није сачекао ни да дођу до краја, већ је узвикнуо: „ма нисам тако рекао; нећу, нећу, по сто пута нећу". Једино су Јаков Живановић и Стеван Радичевић покушали да измене пројекат по кнежевој жељи. Дана, када су предали свој пројекат кнезу, у Србију је дошао руски претставник Вашченко на разговор са кнезом, након чега је кнез примио Хаџићев пројекат и одредио велику уставнотворну комисију 14. фебруара 1838. године. Уставнотворну комисију чинили су Јеврем Обреновић, Прота Матеја Ненадовић, Лазар Теодоровић, Аврам Петронијевић, Тодор Хербез, Цветко Рајовић, Стеван Радичевић, Јаков Живановић, Јован Хаџић, Васа Лазаревић и други. Уставнотворна комисија почела је са радом већ сутрадан, када је постигнут споразум у шест тачака које су се углавном тицале административне поделе, полиције и војске.[25]

Што се тиче осталих питања, за даље састављање нацрта Устава комисија је узела све дотадашње уставне нацрте (Сретењски устав из 1835. године, руски и британски нацрт). Оно што је успорило даљи рад комисије јесу појаве две струје. Једна је хтела да појача кнежеву власт уставом (Живановић, Лазаревић, Радичевић), а друга је хтела да је смањи (сви остали чланови комисије). Јавила се идеја да Хаџић, Живановић и Радичевић израде сваки по један посебан нацрт, који су били прочитани комисији. Након њиховог читања, решено је да Живановић од сва три нацрта састави један коначан нацрт, што је обавио 26. фебруара 1838. године. Према његовом коначном нацрту предвиђено је да земаљски суд има право збацивања државних саветника, да кнез има право саветнике да пензионише или да их премести на друго звање исте плате и ранга, да кнез поставља чиновнике и да они не могу бити разрешени своје дужности без кривице и судске пресуде, да кнез може премештати чиновнике само по потреби службе и да епископе бира епископски синод. Хаџићу се није свидео овакав нацрт Устава, тврдио је да према оваквом нацрту кнез има право да неограничено одређује све расходе и да положаји, плате и пензије чиновника зависе искључиво од њега. Због тога је Хаџић поднео свој нацрт Устава 9. марта исте године, који је имао десет глава (Достојанство и карактеристичне ознаке Србије, Кнез, о Државном савету, о Народној Скупштини, Организација и унутрашње уређење, Финансије, Правосуђе, Црква и црквена власт, Гарантије нарочитих права становника, Нарочита права чиновника) и 143 члана. Као ослонац за свој нацрт Устава Хаџић је

[25] Исто, 70.

узео права која је српски народ добио од султана разним Хатишерифима и бератима, постојаће обичаје народа, постојећи ред, народне потребе (задовољење народа мора бити задатак сваког закона), главне принципе разума и правичности и географски положај Србије.[26]

Кнез Милош је примио Живановићев нацрт Устава, али није потпуно одбацио Хаџићев нацрт због Русије, иако му се није свидео. Пошто је кнез хтео да одуговлачи решавање уставног питања, издао је наредбу да се обуставе сви дотадашњи радови и да се одреде две комисије. Једна комисија је требала да изради уставни нацрт, а друга кривични и грађански законик. Због одуговлачења решавања уставног питања, британски конзул Хоџес је изјавио да се уставно питање мора решити под хитно. Како би спречила утицај Русије, која је била потпомогнута Аустријом, Велика Британија је дошла до решења које је, по њиховом мишљењу, било најповољније за Британију, Турску и кнеза Милоша. Како је Велика Британија имала јак утицај на Порту, енглески представник у Цариграду, Пронзби и Хоџес су издејствовали да се српско уставно питање реши у Цариграду. Уз пристанак руског двора, Порта је прихватила Пронзбијев предлог и позвала кнеза Милоша да у Цариград пошаље депутацију која је имала задатак да заједно са Портом и руским изаслаником у Цариграду реши питање српског устава.

Хаџић је тврдио да је Порта експлицитно тражила да један од чланова депутације буде Аврам Петронијевић, што је Живановић порицао, јер је знао да ће Петронијевић урадити све у својој моћи да смањи овлашћења кнеза. Кнез Милош је наредио депутацији да у Цариград понесе и све уставне пројекте, уздајући се у помоћ британске дипломатије и поткупљивост османских великаша, како би себи обезбедио што већу власт. С друге стране, уставобранитељи су се уздали у руску дипломатију и преговарачке вештине Аврама Петронијевића, да ће успети да ограниче кнежеву власт. Кнез је депутацији дао упутства на који начин треба да се објасни његов уставни нацрт. У суштини, Порти је требало да се објасни да је све што је у нацрту Устава написано права воља кнеза и српског народа, да кнез жели да ради само са Портом и да не признаје ни једног другог господара сем султана Махмуда, да кнезу није стало ни до Русије, ни до Енглеске, ни до Немачке, ни до Француске, да неће допустити да те државе учествују у доношењу српских закона, да ће са тим државама бити у добрим односима све док су и оне у добрим односима са Турском, да се треба поштовати Хатишериф из 1830. године, ако Порта не призна

[26] Исто, 70–77.

устав без Русије или било које друге стране силе, онда ће се питање устава Србије решити у Србији, ако Порта призна устав, да изда ферман којим га одобрава.[27]

Устав од 1838. године

Како би се коначно решило питање устава, у лето 1838. године у Цариград су послати кнежев секретар Јаков Живановић, Јованча Спасић и Аврам Петронијевић, који је био представник уставобранитеља. Утицај Русије на Порту био је још увек веома јак, тако да Порта није могла да одбије руске захтеве. Посао израде устава није ишао лако, из разлога што се српска делегација није међусобно слагала. Међутим, између концепта кнеза Милоша и његових противника, уставобранитеља, Порта је стала на страну уставобранитеља, што је подржао руски двор. Устав је на крају састављен током једне ноћи, 8. децембра исте године, уз присуство руског посланика Бутењова и Портиног заменика министра спољних послова, Нури-ефендије. Из устава су избачени кнежеви предлози о броју саветника, грбу и застави.[28] Децембра 1838. године Порта је послала кнезу Милошу текст новог устава, Устава Књажества Србије, који је био прочитан на Калемегдану.[29]

Може се рећи да је победа уставобранитеља значила победу старешинске олигархије и Државног савета. Што се тиче самог Устава, он није био систематски уређен. Чланови који су требали да буду груписани у једну исту категорију били су растурени по целом уставу. Неке области нису ни биле регулисане, а неке су одступале од претходних султанових аката. У уводном делу Устава, султан се обраћа кнезу Милошу као управнику своје провинције, чиме се имплицира на султанов суверенитет над Србијом, иако се у тексту Устава Србија назива кнежевином. „По сили преимушчества и свобода, даровани житељима моје Провинције Сербије за њину вјерност и њину приверженост".[30] Према турским захтевима задржана је наследност кнежевског достојанства и није уведена институција Народне скупштине, према руским захтевима установљен је Државни савет, а

[27] Исто, 79–81.

[28] Р. Љушић, „О Уставу од 1838. године", у: Зборник радова *Уставни развитак Србије у XIX и почетком XX века*, Београд 1990, 29.

[29] ИСН, V/1, 133.

[30] *Државноправна историја српског народа. Историјске свеске*, прир., С. Стојичић, Ниш 2002, 143.

према одредбама Хатишерифа од 1830. године, врховну власт су имали кнез и Савет. Кнез је именовао Централно правленије (владу). Чланови Централног правленија називали су се попечитељима (министрима). У Централном правленију била су три ресора које су водили попечитељ внутрени дјела (министар унутрашњих послова), попечитељ финансија и попечитељ правосудија и јавног наставленија (министар правде). Попечитељ внутрени дјела обављао је полицијске и војне послове, имао управу над поштом и саобраћајем. Попечитељ финансија се старао о државним приходима и расходима, трговини, привреди и јавним добрима. Попечитељ правосудија је, поред правосуђа, имао у надлежности и ресор просвете, богослужења и црквених питања. Кнез је именовао представника своје канцеларије (представник књажески, предесдник књажески) који је вршио функцију председника Централног правленија и министра спољних послова. Кнез је такође био и врховни војни заповедник и имао је право да поставља чиновнике. Међутим, све ове кнежеве надлежности ограничене су чланом број 11 Устава, којим је предвиђено да ниједна кнежева одлука неће бити примљена без претходног одобрења Совјета (Савета).[31]

Савет је био моћно тело које је контролисало кнежеву власт. Поред тога што је сваку кнежеву одлуку морао да одобри, Савет је заједно са кнезом делио законодавну власт. Састојао се од 17 доживотних чланова, колико је и било округа у тадашњој Србији, међутим, Савет нису чинили представници округа, већ их је постављао кнез уз поштовање чланова Устава. Моћ Савета се огледала у члану 17 Устава, којим је утврђен доживотни и непокретни статус саветника. Саветници нису могли да буду смењени без доказане кривице, судске пресуде и сагласности Порте. Законодавну иницијативу имали су и кнез и Савет, али су се пројекти закона састављали у Савету. Пре него што је кнез могао да потврди неки законски предлог, морао је да буде испитан и прихваћен у Савету. Тек након би се закон прогласио у Савету у прописаној форми. Судска власт је била независна. Чланом 44 Устава прописано је да се нико не може мешати у рад судова. Установљено је тростепено судство (примирителни судови, окружни судови и Апелациони суд). Суђење је предвиђено у два степена, а у одређеним случајевима трећестепена инстанца био би Савет. Уставом је гарантована приватна својина, слободна трговина, слобода предузетништва, укинут је кулук и забрањено је поновно успостављање феудалних односа. Уставом су загарантовани положаји чиновника, њихова непокретност (чиновник је могао бити премештен само уз личну сагласност), ослобођење од поре-

[31] Н. Ранђеловић, н. д., 82–83.

за и забрана батинања. Гарантована су и грађанска права и спречавања кажњавања без кривице и судске пресуде. Овакав устав омогућио је јачање богатих старешина и чиновничког апарата.[32] Јако је битан и члан 5 Устава, јер је настао како би Србија регулисала спољнополитичке односе изван домена непосредне власти Порте.[33]

Кнез Милош је, по новом уставу, морао да постави четири попечитеља. То су били Аврам Петронијевић (попечитељ иностраних дела), Ђорђе Протић (попечитељ унутрашњих дела), Алекса Симић (попечитељ финансија) и Стеван Стефановић Тенка (попечитељ правосуђа и финансија). Истог дана је, позивајући се на Устав, поставио 17 саветника. Како кнез није хтео да дели власт са Саветом, често је долазило до сукоба између њега и саветника.[34] Како би још више сузили овлашћења кнеза, наредне године, априла 1839. године, донет је законски акт „Устројење Совјета књажества србског", којим су попечитељи бирани из редова саветника, а након завршетка функције могли су да се врате у Савет, чиме су још више проширена овлашћења Савета. По овом закону извршна власт је скроз пренета из руке кнеза, у руке Савета.[35]

Многе присталице кнеза Милоша биле су гоњене и затваране, а како су кнежева ограничена смањена, он им никако није могао помоћи. Пошто је стварно изгубио власт, кнез је стално покушавао да обори Устав. Устав је назвао „турским", чиме је указивао да је Устав наметнут, и да је нарушено право да се Порта не сме мешати у унутрашње послове Србије, поготово што је Порта могла да интервенише ако би кнез хтео да смени неког од саветника. Прво је размишљао о абдикацији и отпутовао у Земун маја месеца 1839. године, где је краткотрајно боравио. Онда се јавила идеја о покретању буне против саветника, међутим, једну такву буну, буну кнежевог брата Јована Обреновића, већ је сурово угушио Тома Вучић-Перишић. Како је остао без стварне власти, кнез је напустио Београд и прешао у Аустрију јуна месеца исте године, када се одрекао престола. Одласком кнеза Милоша почиње владавина уставобранитеља.[36]

---

[32] Исто, 83.

[33] В. Стојанчевић, „Историјско значење члана 5 Устава од 1838. године", у: Зборник радова *Уставни развитак Србије у XIX и почетком XX века*, Београд 1990, 57.

[34] ИСН, V/1, 133–134.

[35] Н. Ранђеловић, н. д., 84.

[36] ИСН, V/1, 134.

Закључак

За цео период од стицања унутрашње аутономије до краја прве владавине кнеза Милоша, стално су били мењани и формирани нови нацрти устава. Стално се прибегавало обустављању устава или неправилним поступцима који нису имали ослонац у законима. Питање Сретењског устава Велика скупштина није стварно решавала, већ је Устав само био саопштен, а Устав од 1838. године био је заједничко дело Порте, Русије и противника кнеза Милоша, зато се и каже да је овај устав био наметнут и кнезу и народу (зато је и називан као Турски устав).

Може се рећи да је све време трајала борба између кнеза Милоша и народа. Кнез Милош је хтео да формира власт каква је њему одговарала, а народ је тежио да ограничи кнежева права. Током ових борби долазило је до дизања буна и организовања завера, што је довело до тога да су многи опозиционари били осуђени на смрт или робију, а неки и протеривани из земље. Како кнез Милош није могао да се избори за начин владавине какав је њему одговарао, одлучио је да абдицира и напусти земљу

ЛИТЕРАТУРА

Објављени извори:

Државноправна историја Српског народа. Историјске свеске. Прир., Слободанка Стојичић. Ниш 2002.

Литература:

Ђорђевић Мирослав и Стојичић Слободанка. *Државноправна историја српског народа*. Ниш 2007.

Историја српског народа, пета књига, први том. Београд 1981.

Јовичић Миодраг. „Устави и уставност Србије у светлости актуелних уставних борби". У: Зборник радова *Уставни развитак Србије у XIX и почетком XX века*. Београд 1990.

Кандић Љубица. „Уставноправни развој Кнежевине и Краљевине Србије (до 1918. године)", У: Зборник радова *Уставни развитак Србије у XIX и почетком XX века*. Београд 1990.

Љушић Радош. „О Уставу од 1838. године". У: Зборник радова *Уставни развитак Србије у XIX и почетком XX века*. Београд 1990.

Павловић Марко. *Преображенски устав први српски устав*. Крагујевац 1997.

Продановић Јаша. *Уставни развитак и уставне борбе у Србији*. Београд 1936.

Ранђеловић Небојша. *Историја права*, II, *Основи српске историје права*. Ниш 2008.

Стојанчевић Владимир. „Историјско значење члана 5 Устава од 1838. године". У: Зборник радова *Уставни развитак Србије у XIX и почетком XX века*. Београд 1990.

Vojin N. Ranđelović

DEVELOPMENT OF THE CONSTITUTIONALITY IN SERBIA FROM THE ACQUISITION OF INTERNAL AUTONOMY TO THE END OF THE FIRST REIGN OF PRINCE MILOS OBRENOVIĆ

Abstract: The paper provides a chronological overview of the development of constitutionalism in Serbia from the acquisition of internal autonomy by Hatt-i sharif in 1830 to the end of the first reign of Prince Miloš Obrenović in 1838. The work includes the adoption of the hatt-i sharifs in 1829, 1830, and 1833, the adoption of the Constitution of the Principality of Serbia in 1835, as well as its repeal in the same year, the foreign policy influences of Great Britain, Russia and Turkey on the adoption of the constitution in Serbia, the commissions formed for the drafting of constitutional drafts during the thirties of the nineteenth century, the conflict between Prince Miloš Obrenović and the Council, the adoption of the Constitution of 1838, as well as the main reasons that forced Prince Miloš to abdicate.

Keywords: constitutions, Prince Miloš Obrenović, Hatsherifs, Serbia, Ottoman Empire, Russia, Great Britain

UDC 94(497.5)"1941/1945"
UDC 32:929 Pavelić A.

Миша Анђелковић[1]
Музеја жртава геноцида (Београд)
Србија

ПОВРАТАК АНТЕ ПАВЕЛИЋА У ЗАГРЕБ И ДОНОШЕЊЕ УСТАШКИХ РАСИСТИЧКИХ ЗАКОНСКИХ ОДРЕДБИ, НАРЕДБИ И ДРУГИХ ОДРЕДБИ ПРОТИВ СРБА, ЈЕВРЕЈА И РОМА У ПРВОЈ ГОДИНИ ПОСТОЈАЊА НДХ

Сажетак: У раду се говори о повратку Анте Павелића у Загреб 1941. године и успостављању законодавних одредби[2] уперених против Срба, Јевреја и Рома које су донете у првој години постојања Независне Државе Хрватске, од 10. априла 1941. до 10. априла 1942. године. Осим законодавних, одредбе су могла доносити и министарства као и посебна Редарства, али и Католичка црква. Рад је заснован у већој мери на основу дневне штампе која је излазила на протору НДХ, у првом реду из Народних новина, али и из објављених извора и литературе.

Кључне речи: законске одредбе, усташе, Други светски рат, Независна Држава Хрватска, Анте Павелић, Холокауст

Дана 10. априла 1941. године у Загребу Славко Кватерник је преко радио станице прочитао изјаву о проглашењу Независне Државе Хрватске[3]. Ову вест Павелић је сазнао у Фиренци и одмах је кренуо за Рим. Од Му-

---

[1] *misa.mance1990@gmail.com*; Miša Anđelković, Genocide Victims' Museum (Belgrade), Serbia

[2] Законске одредбе доношене су искључиво на основу одлука Законодавне комисије. Међутим, у НДХ су и друге институције могле доносити одредбе које су се разликовале од законских одредби. Те одредбе су могле бити донешене на основу одлуке равнатељства, редарства, појединих министарстава или на иницијативу појединих усташких дужносника или свештених лица. Напомена аутора.

[3] *Hrvatski narod*, Posebno izdanje 10. 04. 1941, str. 1.

солинија Павелић је добио обећање да ће признати његову владу одмах након што буде стигао у Загреб. Са својим усташама Павелић је стигао у Трст 11. априла увече, а сутрадан, 12. априла око 22 часа кренуо је према граници.[4]

Три дана након проглашења државе, на Ускрсну Недељу, 13. априла два сата иза поноћи, Павелић је са својом пратњом стигао у град Сушак који је био украшен италијанским заставама.[5] Из Сушака група је ишла у Локве, Делнице, Фужине и Огулин, а на крају је стигла у Карловац. Ту је Павелић изјавио да је хрватски народ својом борбом и усташком крвљу, а уз помоћ Хитлера и Мусолинија остварио хрватску државу. Након тог говора, Павелић је имао кратак разговор са Славком Кватерником. На Кватерниково питање да ли Павелић има неке обавезе према Италијанима, поглавник је одговорио одрично и уверавао је Кватерника да никакве обавезе нема према Италији. Затим се Павелић састао са Едмундом Весенмајером, специјалним изаслаником Рибентропа. Ту је одлучено да поглавник треба што пре доћи у Загреб.[6]

Када је, међутим, Павелић сазнао да у Загребу нису предузете никакве мере безбедности, он се поколебао. Чак је и Еугену „Диду" Кватернику предложио да се не иде у Загреб. Ујутру, 14. априла, полазак је био одложен због наводне болести поглавника који је био промукао. И док је Весенмајер телефоном тражио Павелића, поглавник је чекао Филипа Анфуза, шефа кабинета италијанског министарства спољних послова. Његов долазак није био случајан. Анфузо је донео телеграм у коме је писало да ће се при одређивању граница нове државе најпре водити рачуна о италијанским правима у Далмацији. Ова вест се није допала Весенмајеру. Тада је поново Славко Кватерник упитао Павелића за обећања Италији, на шта је поглавник одговорио да се ништа није променило. Том приликом је Павелић именовао Славка Кватерника за хрватског војсковођу. Наводно је, према речима самог Славка Кватерника, Павелић њему тада понудио и место заповедника војске и министра домобранства.[7]

Непримећен, у ноћи, у највећој тајности, Анте Павелић је стигао у Загреб у 4 часа ујутру 15. априла. Славко Кватерник је на загребачком радију пренео вест „да се твој славом овјенчани Поглавник вратио у главни град Загреб и преузео суверену власт у Независној Држави Хрватској. Наш

[4] A. Vojinović, *Ante Pavelić*, Zagreb 1988, str. 75–76; N. Milovanović, *Generali izdaje 1*, Beograd 1977, str. 375–377.

[5] A. Vojinović, *Nav. delo*, Zagreb 1988, str. 78.

[6] B. Krizman, *Ante Pavelić i ustaše*, Zagreb 1986, str. 403–405.

[7] A. Vojinović, *Nav. delo*, Zagreb 1988, str. 83–87.

Поглавник шаље ти своје поздраве, даје ти своје срце, своје енергије и свој ум и радит ће за тебе и дан и ноћ, као и досад, а ти га слиједи да вазда будемо: За дом спремни!"[8].

Дана 16. априла Павелић је објавио преко радија да је преузео власт у своје руке и прочитао је поруке Хитлера и Мусолинија о признавању НДХ. Нова држава, међутим, ни после признавања од стране Трећег рајха и Италије није имала одређени положај јер још увек границе те државе нису биле утврђене.[9] Након што је и службено именовао Славка Кватерника војсковођом, Павелић је одредио да Андрија Артуковић буде повереник за јавну безбедност и унутрашњу управу, Милован Жанић је био постављен за председника законодавне комисије, док је за Еугена Кватерника било одређено место повереника за јавни ред и безбедност у Загребу, с тим да је, два дана касније, на иницијативу Артуковића, Еуген Кватерник постављен на чело „равнатељства за јавни ред и сигурност на цјелокупном подручју Хрватске".[10]

Новопостављени „равнатељ" није губио време и већ истог дана објавио је проглас у коме наређује свим непођудним и непожељним елементима на подручју града Загреба, посебно онима који се у граду задржавају неовлашћено, односно оне који немају стално место боравка у Загребу, а нарочито бившим српским војницима да се удаље са подручја града Загреба и околине.[11] Након много преговора и натезања, Павелић је, рачунајући да би касније могао лако спроводити своје обавезе према Италији, пристао да у прву усташку владу уђу углавном пронемачки оријентисане усташе.[12]

Прву владу НДХ су чинили: др Анте Павелић из Брадине као председник владе и министар спољних послова, потпредседник владе др Осман Куленовић из Бихаћа, војсковођа Славко Кватерник из Загреба заповедник војске и министар хрватског домобранства, уједно и заменик поглавника; др Мирко Пук из Глине министар правосуђа, др Андрија Артуковић из Љубушког министар унутрашњих послова, др Иван Петрић из Шолте министар здравља, др Ловро Сушић из Мркопља министар привреде, др Миле Будак из Светог Рока министар вера и наставе, инжењер Ивица Фрковић из Личког Новог министар шумарства и рударства, др Јозо Ду-

[8] B. Krizman, *Nav. delo*, Zagreb 1986, str. 412.

[9] С. Симић, *Туђинске комбинације око НДХ*, Београд 1990, стр. 47.

[10] B. Krizman, *Nav. delo*, Zagreb 1986, str. 412.

[11] A. Vojinović, *Nav. delo*, Zagreb 1988, str. 98.

[12] N. Milovanović, *Nav. delo*, Beograd 1977, str. 381.

манџић из Љубушког министар рада и др Милован Жанић из Сења председник законодавне комисије.[13] Прва влада НДХ положила је присегу, односно заклетву на Марковом тргу. Том чину су присуствовали католички жупник и усташа Вилим Цецеља, загребачки муфтија Исмет Муфтић и евангелистички бискупски викар у Загребу.[14] После два месеца извршена је прва реконструкција владе Законском одредбом од 24. јуна 1941. године по којој је оформљено 12 министарства уз „предсједничтво" и „подпредсједничтво".[15]

Усташка пропаганда наглашавала је да су усташка начела која је дао Анте Павелић била темељ на коме ће се подићи нова Хрватска. Када је из тих начела настало законодавство НДХ, уследио је геноцид у великим размерама.[16]

Дана 17. априла 1941. године објављена је Законска одредба за одбрану народа и државе. У тој одредби за повреду части и животних интереса хрватског народа, НДХ или државне власти, била је предвиђена смртна казна од стране преког суда за чин велеиздаје државе.[17] Законском одредбом било је забрањено држање и ношење одликовања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и Краљевине Југославије. Све повластице које су тим одликовањима додељене биле су укинуте, а власници су били дужни да сва одликовања уз све пратеће документе предају властима.[18] Истог дана је новом Законском одредбом имовина Савеза Сокола Југославије одузета и проглашена са свим некретнинама власништвом НДХ.[19]

Дана 25. априла 1941. године по наређењу поглавника Павелића донета је Законска одредба о забрани употребе ћирилице, а министар унутрашњих послова, др Андрија Артуковић, истог дана је донео „Проведбену наредбу" да се одмах на простору НДХ обустави свака употреба ћирилице у јавном и приватном животу. Сви натписи на ћирилици морали су бити уклоњени најкасније у року од три дана на територији целе НДХ.[20]

Уследила је Законска одредба о држављанству по којој је одређено да је држављанин државни припадник аријевског порекла који је својим др-

---

[13] *Narodne novine* br. 4, 17. 04. 1941.

[14] B. Krizman, *Nav. delo*, Zagreb 1986, str. 412–413.

[15] A. Vojinović, *Nav. delo*, Zagreb 1988, str. 104.

[16] R. Bulatović, *Koncentracioni logor Jasenovac s posebnim osvrtom na Donju Gradinu*, Sarajevo 1990, str. 37.

[17] *Narodne novine* br. 4, 17. 04. 1941.

[18] *Narodne novine* 24. 04. 1941.

[19] Исто.

[20] *Narodne novine* br. 11, 25. 04. 1941.

жањем доказао да није радио „против ослободилачких тежња хрватског народа и који је вољан спремно и вјерно служити хрватском народу и Независној Држави Хрватској".[21] Ова одредба била је у првом реду уперена против Јевреја, а затим и против Рома. Месеца маја 1941. године Павелић је дао изјаву да ће се јеврејско питање у НДХ решити радикалним путем према расним и државним гледиштима и да ће земља бити очишћена од слободних зидара.[22]

Законском одредбом од 30. априла 1941. године о расној припадности за особе аријевског порекла проглашени су они који потичу од предака који су припадници европске расне заједнице или они који потичу од потомака те заједнице изван Европе. Тачком 3 ове одредбе одређено је ко су Јевреји, а тачком 4 ко су Роми по расној припадности.[23]

Још једном Законском одредбом од 30. априла 1941. године о заштити аријевске крви и части хрватског народа брак између Јевреја и других неаријеваца са особама аријевског порекла био је забрањен.[24] Ова одредба је касније два пута допуњена. Најпре је 3. маја Јеврејима и другим припадницима неаријевских раса било забрањено да имају кућне помоћнице млађе од 45 година, затим је Јеврејима било забрањено да мењају своја презимена, а морали су означавати своје трговине и фирме именом и презименом власника. Било им је забрањено да на трговини или фирми истакну хрватску заставу и друга државна обележја.[25] Дана 4. јуна 1941. године забрањено је Јеврејима да учествују у раду, организацијама и установама културе, у друштвеном, спортском, културном и омладинском животу хрватског народа, као и у књижевности, новинарству, ликовној и музичкој уметности, урбанизму, позоришту и филму, а све то према Законској одредби о заштити народне и аријевске културе хрватског народа.[26] Министар унутрашњих послова Артуковић је потписао наредбу о утврђивању расне припадности државних службеника и „вршитеља слободних академских звања" који су имали неаријевске претке.[27] Сви они су морали да доставе властима изјаву о расном пореклу за њих и за њихове брачне другове.[28] Министар народног господарства издао је наредбу о отпуштању Јевреја

[21] *Narodne novine* br. 16, 30. 04. 1941.
[22] *Hrvatski narod* br. 83, 06. 05. 1941.
[23] *Narodne novine* br. 16, 30. 04. 1941.
[24] Исто.
[25] *Narodne novine* br. 20, 06. 05. 1941.
[26] *Narodne novine* br. 43, 04. 06. 1941.
[27] *Narodne novine*, 05. 06. 1941.
[28] *Hrvatski narod* br. 113, 07. 06. 1941.

из државне службе. Јевреји су морали да носе и посебно обележје. На жутој тканини шестокраку звезду и велико слово „Ж" (Жидов). Такође су и јеврејске трговине морале бити означене жутим листом са јасно истакнутим црним написом.[29]

Донета је наредба усташког штаба из Пожеге 12. маја да православци морају на левој руци носити белу траку са латичним натписом „православац", затим наређење изасланика владе НДХ у Сарајеву од 13. маја за спровођење решења министарства унутрашњих послова о отпуштању из службе свих Срба и Црногораца и саопштење министарства вера и наставе од 16. маја за отпуштање из службе наставника Јевреја и Срба са простора НДХ.[30]

Равнатељ редарства у Загребу Маријан Никшић донео је две одредбе да се у року од 48 сати сви Срби и Јевреји који станују у Загребу „на сјеверној страни Максимирске цесте, Влашке улице, Јелачићевог трга, Илице до митнице, као и из оних диелова града, који се налазе сјеверно од означеног цестовног потеза" морају преселити у друге делове Загреба. Све оне који се не покоре овој наредби, чекала је присилна евакуација о њиховом трошку и казна по ондашњим законским прописима.[31] Редарствено Равнатељство у Загребу донело је „ради опћег знања и равнања" одредбу по којој је Србима и Јеврејима који живе у Загребу било дозвољено кретање по граду од 6 сати ујутру до 20 увече и да Срби могу улазити на подручје града Загреба или га напуштати само уз предходно одобрење „мјесне редарствене власти". Оне који прекрше ове одредбе чекала је најстрожа казна по тадашњим законским прописима.[32]

Поглавник Павелић и министар за богоштовље и наставу Мирко Пук донели су Законску одредбу о прелазу с једне вере на другу 3. маја 1941. године. По тој законској одредби укинути су сви законски прописи који су до тада важили, па је за прелаз на другу веру било потребно да се поднесе писмена пријава управној власти.[33] Након тога, Надбискупија је 15. маја 1941. године објавила окружницу којом се приступ (прелаз) у католичку цркву дозвољава само особама за које је утврђено да искрено и са уверењем о истинитости „наше свете вјере" желе да пређу на католичанство.

---

[29] M. Bulajić, *Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Artukoviću 1986. godine*, II, Beograd 1988, str. 15–16.

[30] *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu: Zbornik dokumenata*, I-1, Beograd 1993, str. 44, 46–49.

[31] *Hrvatski narod* br. 85, 08. 05. 1941.

[32] Исто.

[33] *Narodne novine*, 05. 05. 1941; *Hrvatski narod* br. 83, 06. 06. 1941.

Између осталог, свештенство је упозорено да одбија на прелаз оне који би у католичанству нашли само заштиту материјалних интереса.[34] Министар правосуђа и богоштовља др Мирко Пук донео је наредбу да израз српско-православна вера није у складу са новим државним уређењем и да се тај израз забрањује, а да се у будуће мора употребљавати израз грчко-источна вера.[35]

Влада НДХ издала је 30. јула 1941. године окружницу о прелазу „грчко-источњака" на католицизам са упутством да се у случају грчко-источних учитеља, попова, трговаца, богатих обртника, сељака и интелигенције не издају потврде о преласку, осим када се докаже њихова честитост. Такође се њима забрањује прелаз на грчко-католичку веру. Што се тиче Јевреја и њиховог преласка на католичанство, њихов положај у држави је остао исти с обзиром на тадашњу Законску одредбу о расној припадности.[36] Наредбом Равнатељства за понову бр. 2446/41 од 9. августа 1941. године, забрањено је свако вршење функција у „грчко-источним" црквама. Православне цркве су биле закључане, а кључеви држани код општинских начелника. По наређењу, општинска поглаварства су уписивала рођене и умрле код православаца.[37] Дана 4. новембра 1941. године допуном Законске одредбе о прелазу с једне вере на другу одређено је да је за прелаз малолетне особе довољна и привола мајке у случају одсутности или смрти оца.[38]

Донете су још две одредбе у вези покатоличења православаца. Најпре је свакоме постављеноме у жупи или жупској испостави, а ко је био задужен за послове око прелаза православних на католичанство одлуком поглавника Павелића 25. новембра 1941. године, одређена помоћ од 3.000 куна месечно.[39] Затим је Законском одредбом од 4. децембра 1941. године на простору НДХ укинут Јулијански календар и забрањено је прослављање православних празника који би се падали у дане када се они не славе и код католика.[40] У циљу католичења православаца и хрваћења Срба, „Главно тајништво предсједништва владе НДХ" упутило је 13. јануара 1942. године допис Министарству унутрашњих послова у коме се

[34] *Katolički list* br. 19, 15. 05. 1941.

[35] *Narodne novine* br. 80, 19. 07. 1941.

[36] M. Bulajić, *Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Artukoviću 1986. godine*, I, Beograd 1988, str. 368–370.

[37] Исто, стр. 361.

[38] *Narodne novine* br. 170, 05. 11. 1941.

[39] *Narodne novine* br. 188, 26. 11. 1941.

[40] *Narodne novine* br. 195, 04. 12. 1941.

саопштава да се сви грчко-источњаци који су прешли на католичку веру од сада сматрају Хрватима и да се тако требају уписивати у службеним поступцима. Овом допису додата је 10. фебруара 1942. године окружница у којој је саопштено да се они грчко-источњаци који су прешли на ислам такође од сада морају водити у службеним поступцима као Хрвати.[41]

Законском одредбом од 3. априла 1942. године основана је Хрватска православна црква.[42] Она је требала послужити као још једно средство хрвећења оних Срба који нису желели да се покрсте. Према овој одредби, нико није могао присиљавати неког православца да се покрсти, али је, такође, било наведено да је дужност сваког православца била да прихвати и шири идеју оданости и искрености према НДХ и да је без тога хрватској влади јако тешко да према православцима спроводи до крајности начело потпуне равноправности.[43] Треба напоменути да се однос усташа према православцима, православној цркви и верским објектима након овога уопште није променио.[44]

Законским одредбама од 5. јуна 1941. године била је обавезна пријава „иметка Жидова и жидовских подузећа" у року од 20 дана и одредба о спречавању прикривања јеврејског иметка или „обиљежје жидовског подузећа".[45] Дана 1. јула 1941. године Државно равнатељство за господарствену понову је основано Законском одредбом са овлашћењем откупљивања јеврејске имовине и јеврејских предузећа.[46] Законском одредбом Државног Равнатељства за господарствену понову од 27. августа 1941. године, руковођење свих зграда и имања чији су власници Јевреји прешло је у надлежност градских и котарских представништава са правом убирања закупнине од Јевреја.[47] Новом законском одредбом је одређено да „подржављање" имовине Јевреја са или без надокнаде прелази у надлештво Државног равнатељства за господарствену понову.[48] Законском одредбом „о уновчењу подржављених жидовских зграда и градилишта", Јеврејима је без надокнаде одузета земља, зграде и имања и управљање одузетим имањима је пренето у надлежност Министарства државне ризнице НДХ. Јеврејима је било наређено да предају властима све хартије од вредности,

[41] M. Bulajić, *Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Artukoviću 1986. godine*, I, 371.
[42] *Narodne novine* br. 77, 07. 04. 1942.
[43] M. Bulajić, *Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Artukoviću 1986. godine*, I, 393.
[44] Исто, стр. 396.
[45] *Narodne novine* br. 44, 05. 06. 1941; *Hrvatski narod* br. 113, 07. 06. 1941.
[46] *Narodne novine* br. 80, 08. 07. 1941.
[47] *Narodne novine* br. 115, 30. 08. 1941.
[48] *Narodne novine* br. 149, 09. 10. 1941.

штедне књижице, драгоцености, ћилиме, све предмете уметничке, културне и историјске вредности, полисе осигурања и друго.[49]

Дана 7. јуна 1941. године издата је наредба којом су позвани сви Срби који су се на територији НДХ населили после 1. јануара 1900. године, као и њихови потомци да се у року од 10 дана пријаве властима у месту боравка, а они који то не учине били су сматрани ратним заробљеницима.[50] Равнатељство усташког редарства објавило је свим православцима без обзира да ли су и када прешли на другу веру, да се, уколико имају између 16 и 60 година, пријаве властима у року од три дана.[51]

Државно равнатељство за понову, основано због плана исељења Срба из НДХ, а ради насељавања Словенаца на простор НДХ, преузимало је сву покретну и непокретну имовину протераних Срба. Ту имовину је предавало на располагање Заводу за колонизацију у сврху унутрашње колонизације.[52] Ова законска одредба допуњена је кроз два дана новом одредбом, којом је Државно равнатељство за понову добило и надлежност над свим пословима везаним за исељавање странаца са простора НДХ.[53] Законском наредбом од 7. августа 1941. године одређено је да се имовина присилно исељених проглашава својином НДХ.[54]

Министарство унутрашњих послова НДХ издало је 3. јула 1941. године наредбу о попису Рома. Тим наређењем је било предвиђено да се сви Роми који су дошли након избијања рата (не наводи се ког рата) протерају ван граница НДХ. Попис је требало извршити по наређењу и доставити Великом жупану и Министарству унутрашњих послова најкасније до 31. јула 1941. године.[55]

Одлуком Министарства богоштовља и наставе укинуте су све српско-конфесионалне народне школе и забавишта.[56] Законском одредбом о конфискацији имовине „српских завода и установа" сва имовина „Српског народног црквеног клерикалног школског фонда" и „Архидиецезалног православног српског свећеничког конвикта" у „Хрватским Карловцима", одузета је са свим некретнинама и њоме је управљало ми-

[49] *Narodne novine* br. 31, 07. 02. 1942.
[50] *Narodne novine* 07. 06. 1941.
[51] *Narodne novine* 10. 07. 1941.
[52] *Narodne novine* br. 58, 24. 06. 1941.
[53] *Narodne novine* br. 60, 26. 06. 1941.
[54] *Narodne novine* br. 96, 07. 08. 1941.
[55] M. Bulajić, *Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Artukoviću 1986. godine*, II, 83–84.
[56] *Narodne novine* br. 56, 21. 06. 1941.

нистарство наставе.[57] Нешто раније, законском одредбом је имовина свих исељених лица са простора НДХ постала власништво државе НДХ, а против ове одлуке није било правног лека.[58]

Многим градовима и селима промењена су имена. Тако је донета одлука да град Сремска Митровица постане Хрватска Митровица[59], Српске Моравице су постале Хрватске Моравице[60], Сремски Карловци су променили име у Хрватски Карловци[61], а Српско Поље и Српска Капела су постали Хрватско Поље и Хрватска Капела.[62] Наредбом је промењено име општине Војвода Путник у општину Еуген Кватерник, а село Путниково брдо је постало Кватерниково брдо.[63]

Наредбом Министарства унутрашњих послова на простору велике жупе Барања у Осијеку промењени су називи следећим местима: Градинско Карађорђево у Томиславовац, Ново Обилићево у Звонимировац, а Његошевац у Нашички Антуновац.[64] Истог дана, објављена је промена имена у котарима Градачац, Дервента, Добој и Сарајево следећим местима: Зелиња Српска у Зелиња Средња, Леденице Католичке у Леденице Горње, Леденице Турске у Леденице Доње, Календеровци Српски у Календеровци Горњи, Календеровци Турски у Календеровци Доњи, Грабска Турска у Грабска Горња, Грабска Српска у Грабска Доња, Сухо Поље Турско у Сухо Поље Горње, Сухо Поље Српско у Сухо Поље Доње, а заселак Раскршће села Блажуј у Крижање.[65]

Село Петрово Поље постало је Шенбурн (Schönborn)[66], одлуком која је донета 26. маја а објављена 3. октобра 1941. године, Српско Селиште је постало Мославичко Селиште[67], Винковачко Ново Село је постало Нојдорф (Neudorf)[68], село Царев Лазаревац у котару Бјеловар је постало Кашљавац[69], Мркоњић-град је постао Варцар-Вакуф[70], а Славонска Пожега је

[57] *Narodne novine* br. 132, 20. 09. 1941.
[58] *Narodne novine* br. 96, 07. 08. 1941.
[59] *Narodne novine* br. 60, 26. 06. 1941.
[60] *Narodne novine* br. 110, 25. 08. 1941.
[61] *Narodne novine* br. 113, 28. 08. 1941.
[62] *Narodne novine* br. 145, 06. 10. 1941.
[63] *Narodne novine* br. 108, 22. 08. 1941.
[64] *Narodne novine* br. 132, 20. 09. 1941.
[65] Исто.
[66] *Narodne novine* br. 133, 22. 09. 1941.
[67] *Narodne novine* br. 143, 03. 10. 1941.
[68] *Narodne novine* br. 157, 20. 10. 1941.
[69] *Narodne novine* br. 160, 23. 10. 1941.
[70] *Narodne novine* br. 176, 12. 11. 1941.

остала без префикса и добила име Пожега.[71]

Законском одредбом у вези хрватског језика, његове чистоће и правописа именовано је поверенство које ће уклонити из хрватског језика „риечи" које нису прикладне духу хрватског језика, као и стране речи „туђице" и да ће израдити правила за „кориенски" правопис. Биле су предвиђене и казне за заштиту језика и правописа, а њих је требало да одреди Министарство наставе.[72]

Законском одредбом која је донета 25. новембра 1941. године одређено је упућивање непоћудних и погибељних особа на присилни боравак у сабирне и радне логоре. Овом одредбом наређено је да се „све непоћудне особе, погибељне за јавни ред и сигурност, оне које би могле угрозити мир и спокојност хрватског народа или тековине ослободилачке борбе хрватског усташког покрета, могу упутити на присилни боравак у сабирне и радне логоре". За оснивање оваквих логора била је задужена Усташка надзорна служба, а „боравак" заточеника у логорима је могао трајати од 3 месеца до 3 године, а казну је доносило усташко редарство. Против ове одлуке није постојао ниједан облик жалбе.[73] На суђењу усташки ратни злочинац Љубо Милош је изјавио: „Циљ формирања логора био је тај, да би се, према плану створеном већ за вријеме емиграције на Липарима, извршило ликвидирање српства као цјелине, додајући томе, да је тај план у земљи проширен и на ликвидацију Жидова, те оних Хрвата који се с таквим ставом не слажу".[74]

Према Законској одредби о сузбијању насилних кажњивих чина против државе, појединим особама или имовини регулисано је „упућивање у радне логоре". Овом одредбом, коју су потписали Павелић, Артуковић као министар унутрашњих послова, Владимир Кошак као државни ризничар и Мирко Пук као министар правосуђа и богоштовља, одређено је да се поједини чланови породице оних особа за које се сматра да нарушавају ред или угрожавају мир и спокојство хрватског народа, као и чланови породице особа који су одбегли од куће, могу бити послати у логор. У оваквим случајевима о слању у логор и дужини трајања „боравка" одлучивало је Министарство унутрашњих послова и Равнатељство за јавни ред и сигурност. Особе су могле бити затворене у логоре у трајању од 6

[71] *Narodne novine* br. 183, 20. 11. 1941.

[72] *Narodne novine* br. 102, 14. 08. 1941.

[73] *Narodne novine* br. 188, 26. 11. 1941.

[74] M. Bulajić, *Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Artukoviću 1986. godine*, I, 207.

месеци до 3 године.[75] Одлуком Министарства Хрватског домобранства од 2. маја 1942. године, наређено је да се сви комунисти и друге ухапшене особе требају послати у логор Јасеновац који може примити неограничени број заточеника.[76]

Законском одредбом о надлежности за решавање јеврејског питања, Министарство унутрашњих послова НДХ постало је надлежно за решавање свих предмета и послова који су обухваћени јеврејским питањем.[77]

Наредбом Министарства за обрт, велеобрт и трговину, укинута је женска занатска школа „Добротворне задруге Српкиња" у Требињу, а другом наредбом је укинута Заклада Витешког Краља Александра I Ујединитеља и сва њена имовина прешла је у власништво Удруге јавних чиновника.[78]

Законском одредбом укинута је „Казнионица и завод за присилни рад у Старој Градишки". Све књиге и архив били су премештени у Лепоглаву.[79]

Последња одредба везана за Србе у првој години постојања НДХ била је наредба Министарства за обрт, велеобрт и трговину, којом је укинута Полубановинска женска занатска школа „Добротворне задруге Српкиња" у Сарајеву.[80]

---

[75] *Narodne novine* br. 213, 30. 12. 1941.

[76] M. Bulajić, *Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Artukoviću 1986. godine*, IV, Beograd 1989, str. 818.

[77] *Narodne novine* br. 15, 19.01. 1942.

[78] *Narodne novine* br. 25, 30.01. 1942.

[79] *Narodne novine* br. 40, 18.02.1942.

[80] *Narodne novine* br. 56, 09.03.1942.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Грађа:

- *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu: Zbornik dokumenata I-1*, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1993.

Штампа:

- *Katolički list*
- *Narodne novine*
- *Hrvatski narod*

Студије и монографије:

- Bulajić, Milan, *Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Artukoviću*, I, II, IV, Rad, Beograd, 1988–1989.
- Bulatović, Radomir, *Koncentracioni logor Jasenovac s posebnim osvrtom na Donju Gradinu*, Svjetlost, Sarajevo, 1990.
- Vojinović, Aleksandar, *Ante Pavelić*, Centar za informacije i publicitet, Zagreb, 1988.
- Krizman, Bogdan, *Ante Pavelić i ustaše*, Globus, Zagreb, 1986.
- Milovanović, Nikola, *Generali izdaje 1*, Sloboda, Beograd 1977.
- Симић, Сима, *Туђинске комбинације око НДХ*, Култура, Београд 1990.

Miša Anđelković

THE RETURN OF ANTE PAVELIĆ TO ZAGREB AND THE PASSING OF USTASHA RACIST LEGISLATIVE PROVISIONS, ORDERS AND OTHER PROVISIONS AGAINST SERBS, JEWS AND ROMA IN THE FIRST YEAR OF THE EXISTENCE OF THE INDEPENDENT STATE OF CROATIA

Summary: By establishing of the Independent State of Croatia Ante Pavelić wanted to remove those which bothered him and the Ustasha movement. Following the example of his friends from Nazi Germany, the legislative provisions were established and the outlawed Serbs, Jews and The Romani. By restricting movement end exclusion from public life, by confiscation of their property and by relocations from certain parts of Zagreb, the Ustashe legalized a persecution od Serbs, Jews and The Romani. By race protection laws and referral to camps the systematic destruction of opponents of the Ustasha regime began. All provisions were published in the daily press, so everybody in Croatia were informed about genocide against other nations. The example of the Catholic Church and provision of conversion talk about how much the Ustashe cared about it to disappear every trace of Serbs and Ortodox in the territory of the Croatian state. Any disobedience to the provisions meant certain death.

Keywords: legislative provisions, the Ustashe, Second World War, Independent State of Croatia, Ante Pavelic, The Holocaust

UDC 94(470)"1878"

Др Олег Ј. Алпејев[1]
Научно-истраживачки институт за војну историју (Москва)
Русија

ПРИПРЕМЕ РУСИЈЕ ЗА РАТ ПРОТИВ КОАЛИЦИЈЕ ВЕЛИКЕ БРИТАНИЈЕ, АУСТРОУГАРСКЕ И ТУРСКЕ У ЕВРОПИ И ЦЕНТРАЛНОЈ АЗИЈИ 1878. ГОДИНЕ

Апстракт: У чланку се разматра припрема Русије за рат против коалиције Велике Британије, Аустроугарске и Турске 1878. године. Непосредно након завршетка руско-турског рата (1877–1878), руска војна команда је покушала да реши Источно питање и заузме Босфор и Цариград. Суочена са противљењем Велике Британије и Аустроугарске, руска команда је показала неодлучност у заузимању Цариграда и Босфора, што је био један од разлога за неуспех Русије на Берлинском конгресу. Планови које је израдио Генералштаб Руске империје и који су предвиђали војна дејства у Европи и Централној Азији остали су нереализовани.

Кључне речи: руско-турски рат 1877–1878, Источно питање, Цариград, Босфор, Авганистан, Дмитриј А. Миљутин, Николај Н. Обручев

У току јануара и фебруара 1878. године руска армија је победоносно завршила војне акције на Балкану, наневши пораз турској војсци, и приближила се престоници Османског царства – Цариграду. Без обзира на то што је крвави рат завршен, војно-политичко руководство Руског царства доживело је велико искушење, користећи повољан тренутак да коначно реши Источно питање и утврди се на обалама Босфора, успостављајући на тај начин хегемонију на Балканском полуострву. Уплитање западних сила у мировни процес на Балкану поставило је Русију пред нови рат против коалиције непријатељских држава, међу којима су се осим Турске нашле и Велика Британија и Аустроугарска.

[1] *oalpeev@yandex.ru*; Oleg E. Alpeev, Research Institute of Military History (Moscow), Russia

У руској историографији се препрекама на које је Русија наилазила током припрема за рат против поменуте коалиције у зиму и лето 1878. године није придавала значајнија пажња, будући да је истраживаче привлачио пре свега сам заплет везан за борбу у највишим војно-политичким круговима који се односио на питање заузимања Цариграда и Босфора. Ово питање је расветљено у деветом тому званичног *Описа руско-турскої рата 1877–78. на Балканском полуострву*[2] и у другом издању „Посебног додатка" уз њега.[3] Међутим, у анализи спорова између штаба Активне армије и цара Александра Другог се дошло тек до средине априла месеца, тј. смене главнокомандујућег, великог кнеза Николаја Николајевича Старијег (1831–1891). Информације о овом питању садржане су у малом, али опсежном коментару на писмо министра војног Дмитрија Миљутина Николају Николајевичу од 27. фебруара објављеном у другом тому документарног дела *Ослобођење Бугарске од турскої јарма*.[4] Припреме Русије за нови рат проучавао је савремени историчар Олег Ајрапетов у биографији начелника генералштаба Николаја Обручева (1830–1904), бавећи се првенствено његовом улогом у надолазећем сукобу у којем је требало да се налази на челу штаба новоформиране Југозападне армије.[5] Да резимирамо, процес припремања Русије за могући ратни сукоб није сагледаван унутар проучавања општих војно-стратешких и политичких околности у којима се Царство нашло у првој половини 1878. године.

Криза током зиме и лета 1878. године представљала је веома сложен процес у развијању и доношењу одлука дипломатског и војног карактера, када се ситуација готово свакодневно мењала. Припрема и планирање новог рата од стране руских војних власти подељени су на два периода: први је био од јануара до краја марта 1878. године, када се у фокусу налазио проблем заузимања Босфора, са или без Цариграда. Главни садржај овог периода чинила је дуготрајна дебата о овом питању између генерал-ађутанта, великог кнеза Николаја Николајевича и његовог штаба, с једне

---

[2] *Описание Русско-турецкой войны 1877–78 гг. на Балканском полуострове.* Т. IX. Ч. 1. Действия с 1 января 1878 г. до окончания войны. Действия в тыловых районах театра войны, Санкт-Петербург 1913, 478–489.

[3] *Особое прибавление к описанию Русско-турецкой войны 1877–78 гг. на Балканском полуострове.* Вып. II. Очерк политических событий с 28 декабря 1877 г. по 15 апреля 1878 г., Санкт-Петербург 1900, 1–57.

[4] *Освобождение Болгарии от турецкого ига:* документы в трех томах. Т. 3. Борьба России и болгарского народа за создание болгарского государства. 1878–1879, Москва 1967, 29–31.

[5] Олег Р. Айрапетов, *Генерал-адъютант Николай Николаевич Обручев (1830–1904). Портрет на фоне эпохи*, Москва 2017, 240–256.

стране, и Александра Другог и његових најближих војних сарадника, с друге стране. У другом периоду, од краја марта до 1. јула, руска команда је дошла до сазнања да је тренутак за заузимање западне обале Босфора безнадежно изгубљен. Активности војног врха Царства у овом периоду карактерисане су преоријентацијом на припрему за вођење одбрамбеног рата и тражење алтернативних могућности за утицај на непријатељску коалицију.

Припрема за војне операције у Европи

Потреба за утврђивањем даљих задатака Активне армије на Балкану постала је њеној команди очигледна након битке код Филипопоља 3–5. јануара 1878. године, у којој је Западни одред генерал-потпуковника Јосифа В. Гурка поразио Сулејман-пашину војску. После ове победе, војни пораз Турске постао је евидентан, и отворен је пут ка Цариграду. Турски представници су 7. јануара стигли у руски штаб у Казанлак са првим предлозима за примирје, а 8. јануара руске трупе су заузеле Адријанопољ. У ноћи 10. јануара, главнокомандујући Активне армије, генерал-ађутант Николај Николајевич послао је телеграм Александру Дугом, у којем је тражио даља упутства у случају да се руске трупе приближе Цариграду, а такође и у случају интервенције Велике Британије у рату.[6] У јануару и првој половини фебруара су велики кнез и његов штаб дословно изгарали од идеје да заузму беспомоћни Константинопољ, док су цар и министар спољних послова кнез Александар М. Горчаков, плашећи се међународних компликација, били против тако драстичног корака. Као одговор на телеграм од 10. јануара, Александар Други је 12. великом кнезу послао телеграм у којем наводи како дозвољава улазак трупа у Цариград само уколико би такав захтев долазио од самих Турака или од представника страних сила.[7]

До закључења примирја (19. јануара) руске трупе су се протезале од Адријанопоља до Чорлуа. Пре склапања мира у Сан Стефану (19. фебруара), војска под командом генерал-потпуковника Михаила Д. Скобељева је заузела положаје код Чаталџе, а наредног дана је напредовала ка пред-

[6] Архив внешней политики Российской империи (АВПРИ). Ф. 138. Оп. 467. Д. 29/30. Л. 44–44 об.; *Особое прибавление к описанию Русско-турецкой войны 1877–78 гг. на Балканском полуострове.* Вып. VI. Документы из секретных бумаг г[енерал]-ад[ъютанта] Милютина, Санкт-Петербург 1911, 242–243.

[7] АВПРИ. Ф. 138. Оп. 467. Д. 29/30. Л. 46–48.

грађу Цариграда, где се зауставила. Њему су се прикључили и Гуркови гардисти. Упркос колебању врховне власти и закљученом примирју, велики кнез је започео активне припреме за заузимање града. С друге стране, цар је наставио да сумња у сврсисходност таквог смелог корака и остао је неодлучан.

Примирје и усвајање прелиминарних „Основа мира", а затим и потписивање мировног уговора, изазвали су очекивану непријатељску реакцију Велике Британије и Аустроугарске, које су виделе претњу за своје интересе у региону и захтевале да у решавању свих спорних питања учествују велике силе. Велика Британија је 1. фебруара послала своје бродове у Мраморно море. У таквим условима, Александар Други је коначно ревидирао своје ставове у вези са заузимањем Цриграда и почео да одлучно захтева припреме за напад. Велики кнез Николај Николајевич је, напротив, почео да сумња у успешан исход такве одлуке.[8] Уистину, турске снаге у престоници и на њеној периферији су почеле да се увећавају услед напуштања трупа из дунавских утврђења. Ако су закључно са 25. јануаром руски обавештајци сматрали да су код Цариграда Османлије имале 91 значајно ослабљени батаљон, а у самом граду 22 (у просеку 300–500 људи у батаљону, што чини укупно око 43 хиљаде људи, махом деморалисаних војника) онда је почетком марта бројност трупа у околини града процењена на 77–80 батаљона,[9] али у пуном саставу. Руска команда је у фебруару и почетком марта очекивала да ће овде наићи на отпор 80–100 хиљада непријатељских војника и официра.[10] После закључивања мира Турци су почели да ојачавају прилазе Цариграду.

Под утицајем измењене војно-политичке ситуације, руска команда је почела да се припрема за рат пуног обима против европске коалиције. Генералштаб је развио план распоређивања снага, који је одобрио 24. фебруара Александар Други.[11] Дана 27. фебруара Дмитриј Миљутин је послао великом кнезу писмо у којем је изложио овај план,[12] приложивши уз њега и „Општа разматрања о распореду снага",[13] конципирана на основу

[8] Михаил А. Газенкампф, *Мой дневник 1877–1878 гг.*, Санкт-Петербург 1908, 438.

[9] Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА). Ф. 846. Оп. 16. Д. 7468. Ч. 3. Л. 361 об.

[10] *Описание Русско-турецкой войны 1877–78 гг. на Балканском полуострове.* Т. IX. Ч. 1. Действия с 1 января 1878 г. до окончания войны. Действия в тыловых районах театра войны, Санкт-Петербург 1913, 483.

[11] РГВИА. Ф. 846. Оп. 3. Д. 31. Л. 16–16 об., 33–34 об.

[12] РГВИА. Ф. 846. Оп. 16. Д. 7447. Л. 1–5 об.

[13] РГВИА. Ф. 846. Оп. 16. Д. 7447. Л. 6–7 об.

белешке коју је пре 6. фебруара највероватније написао генерал-потпуковник Николај Обручев.[14]

Почетком 1878. године Николај Обручев је био управник Војнонаучног комитета, који је заправо представљао зачетак какав није постојао у структури војне организације Русије у другој половини 19. века. Уз то, он је био и креатор плана за рат са Турском, који је осујетила команда Активне армије, као и идејни творац и протагониста слома главних турских снага на Закавказју, у бици код Алаџа Дагија 20. септембра – 3. октобра 1877. У том периоду, генерал Обручев је стекао значајан утицај у доношењу најважнијих војно-стратешких одлука на Дмитрија Миљутина, а преко њега посредно и на цара Александра Другог.

У поменутој белешци генерал је детаљно анализирао спољнополитичку ситуацију у којој се Русија нашла почетком 1878. године и предложио планове за употребу копнених снага у случају рата против савеза Велике Британије, Аустроугарске и Турске. Тадашња ситуација на Балкану генералу се чинила изузетно тешком. За успешно вођење војних операција против непријатељског савеза сматрао је како је од пресудног значаја да се заузме Босфор, са или без Цариграда, да се Румунија задржи на својој страни и да се обезбеди неутралност Немачке: „На тај начин, с једне стране, заузимање Босфора, а с друге стране савез са Румунијом и неутралност Немачке унапред одређују главне шансе за успех рата. Уколико успемо да затворимо Црно море и задржимо савез са Румунијом, вероватноћа исхода рата ће нам изгледати повољном; ако не успемо, наћи ћемо се у небројеним тешкоћама, нарочито ако својим трупама не заузмемо на време Видин и главна упоришта на средњем и доњем Дунаву (у области Рушчука и Галаца)”.[15]

У белешци је генерал изложио два сценарија: 1) рат против Велике Британије и Турске, и 2) рат против Велике Британије, Аустроугарске и Турске. У првом случају, подржавао је идеју да се наставе активне операције на Балкану, да се очисти полуострво од турских трупа до линије Битољ–Солун и заузме Босфор, што је захтевало јачање Активне армије тако да укључује у свом саставу 27 пешадијских дивизија. На Кавказу је

[14] РГВИА. Ф. 846. Оп. 3. Д. 31. Л. 17–28, 35–39.

[15] РГВИА. Ф. 846. Оп. 3. Д. 31. Л. 37 об.

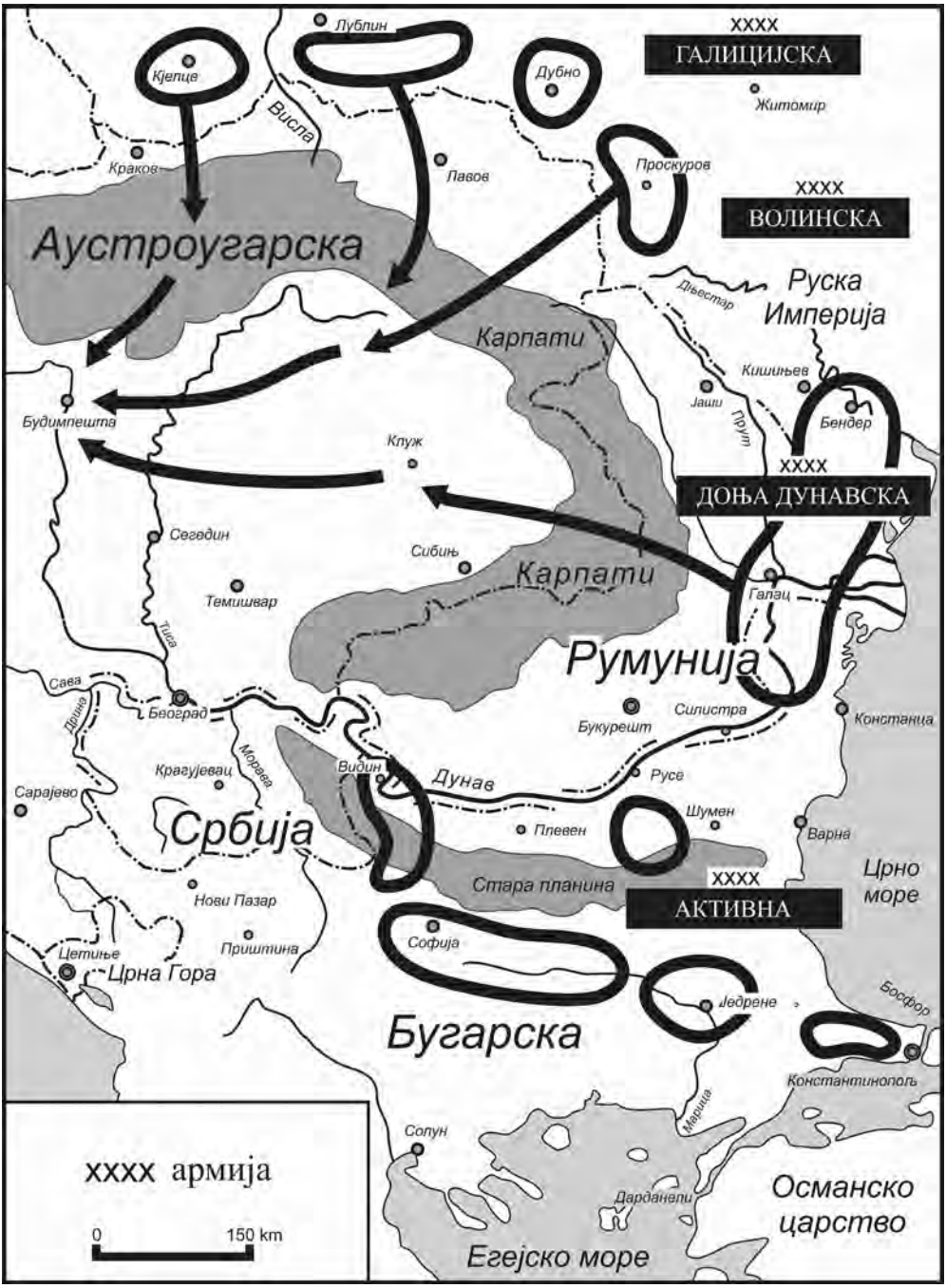

Карта 1. *План расїореда снаїа їрема Обручеву јануара–фебруара 1878. їод.*

требало да се дејства ограниче на одбрамбене акције. По другом, тежем сценарију, Обручев је предложио да се из Активне армије повуче седам дивизија, те да се оне пошаљу у формацију Доњоподунавске армије у Молдавији, коју чини 13 дивизија. Ова војска је требало да заштити комуникације Активне армије са Русијом и њено залеђе од могућег удара Аустријанаца. У Конгресној Пољској и у Подољу било је планирано да се распореде Галицијска (15 пешадијских дивизија) и Волинска (6 дивизија) армија. Група од три армије имала је задатак да порази Аустријанце у Галицији, да изврши инвазију на Малу мађарску равницу (Мали Алфелд) и Трансилванију, а затим да се изврши напад на Будимпешту. Против Аустроугарске биле постављене 34 пешадијске дивизије, што је знатно премашило расположиве снаге Двојне монархије у Галицији – руски генералштаб је установио да непријатељ овде може да распореди само 24 пешадијске дивизије.[16] Да би постигао бројчану надмоћ над непријатељским савезом, Обручев је предложио да пребаци део својих снага са Кавказа и формира 9 резервних дивизија. Озбиљно ослабљеним снагама на Балкану (17 дивизија, уз 3 дивизије у Влашкој) додељени су претежно одбрамбени задаци.

Требало би напоменути да су у том тренутку руски војни врх и лично генерал Обручев потценили важност припреме за војна дејства против Велике Британије на фронту другостепеног значаја као што је Централна Азија. Сам аутор је у својој белешци приметио: „Осим заузимања Босфора, против одлука Енглеске можемо утицати и дељењем овлашћења за одмазду и репресалије, као и изазивањем демонстрација у Централној Азији. Међутим, оба ова средства су ипак палијативна и њихово организовање би изискивало велике проблеме".[17]

Судећи по писаним белешкама цара Александра Другог, он је извештај Обручева одобрио и прихватио. Даљи рад на планирању размештаја руских трупа у случају сукоба са непријатељском коалицијом одвијао се уз непосредно учешће генерала. Приликом израде нових планова направљена су поједина одступања у односу на првобитне претпоставке које је изнео генерал Обручев. У плану од 24–27. фебруара Активна армија, означена у документима као „Јужна", била је незнатно ослабљена – са 27 предвиђених дивизија сведена је на 21 уместо на 17.[18] Од Доњодунавске и Волинске армије је формирана једна Југозападна армија коју је чинило 11 пешадијских дивизија. Западној војсци у Конгресној Пољској додеље-

[16] РГВИА. Ф. 485. Оп. 1. Д. 572. Л. 48.

[17] РГВИА. Ф. 846. Оп. 3. Д. 31. Л. 35 об. – 36.

[18] РГВИА. Ф. 846. Оп. 3. Д. 31. Л. 31.

но је 14 дивизија. Овим армијама је, као и раније, био поверен задатак да упадну у Аустроугарску. Акциони план Западне армије детаљно је развио штаб Варшавског војног округа у фебруару и у својој белешци од 19. марта изнео га је генерал пешадије гроф Павел Коцебу,[19] командант овог округа, који је предлагао да се главни удар изврши из правца Лублина како би се заузела читава источна Галиција.

Карта 2. *План распоређивања у складу са «Општим разматрањима о распореду снага» од 24/27. фебруара 1878. године*

[19] РГВИА. Ф. 846. Оп. 16. Д. 7896. Л. 15–33 об.

У складу са белешком Обручева, у циљу стицања превласти над снагама противника, Мобилизациони комитет Генералштаба је започео формирање резервних пешадијских дивизија. Године 1877. већ су биле распоређене четири такве дивизије. Од 19. јануара до 23. марта 1878. формирало се 14 нових резервних дивизија, од којих је 8 било потпуно спремно до закључења Берлинског уговора.[20] Министарство војске је, у очекивању сукоба против савеза Велике Британије, Аустроугарске и Турске, такође започело припреме за мобилизациони распоред оружаних снага. Спровођење нове мобилизације није било тешко: до почетка 1878. године већина руских копнених снага је већ била мобилисана, осим 12 пешадијских и 6 коњичких дивизија. За њихово довођење у стање борбене готовости било је потребно 205 хиљада људи, што је обезбеђено путем мобилизације.[21] Укупно је у војсци било преко 1,5 милиона људи.

Упркос активним припремама да се планови Обручева спроведу у дело, њима није било суђено да се остваре. У марту 1878. војно-политичка ситуација по Русију се погоршала. У Великој Британији је министар спољних послова гроф Дерби, присталица компромиса са Санкт Петербургом, поднео оставку. Први корак који је предузео маркиз Роберт Гаскојн-Сесил Солсбери, који га је заменио, био је слање протестне ноте дипломатским представницима Уједињеног Краљевства у вези са резултатима Санстефанског мира, уз чврсту намеру да се захтева његово ревидирање. У Великој Британији су почеле припреме за мобилизацију. Руској обавештајној служби су стизали узнемирујући извештаји о транспорту трупа из Индије и њиховом груписању на Малти. Руска империја је озбиљно схватала снагу и мобилизационе ресурсе британске војске, верујући да ће она моћи да на терену размести од 100 до 250, па чак и до 300 хиљада људи.[22] Заправо, британски војни кругови су били потпуно свесни немогућности вођења рата великих размера са Русијом на копненим ратиштима: према британским плановима, било је неопходно да се на Балкан пошаље војна експедиција од 150 хиљада људи, док је целокупна војска краљице Викторије имала 184 хиљаде.[23] Британски кабинет је та чињеница приморала да тражи подршку од Хабзбуршке монархије чија копнена војска је била знатно већа.

---

[20] РГВИА. Ф. 846. Оп. 16. Д. 7909. Л. 60–61 об.

[21] Сергей К. Добророльский, *Мобилизация русской армии в 1914 году. Подготовка и выполнение: по материалам Военно-исторического архива*, Москва 1929, 19.

[22] РГВИА. Ф. 846. Оп. 3. Д. 31. Л. 19–19 об.; Оп. 16. Д. 7902. Л. 14.

[23] Edward M. Spiers, *The Late Victorian Army, 1868–1902,* Manchester, New York 1992, 61.

Узнемирујуће вести стизале су, такође, и из Аустроугарске и Османског царства. Мисија грофа Николаја Игнатјева у Бечу у циљу прекида англо-аустријског савеза није донела очекиване резултате. Лични разговори између Николаја Николајевича и султана Абдул-Хамида Другог су вођени 14. и 15. марта, приликом чега су распршене илузије великог кнеза о неутралности Османског царства у случају избијања новог рата. Истовремено, турске трупе су наставиле да обнављају своју борбену способност – у априлу се веровало да Османлије имају око 300 батаљона на периферији Цариграда и у самом граду, укупно 150 хиљада људи (по 500 људи у батаљону).[24] То је већ премашило снаге Активне армије код Цариграда, које су овде бројале око 110 хиљада људи. Дипломатски сукоб са Румунијом који је уследио приморао је Једанаести корпус да у марту месецу најпре буде повучен у Рушчук, а затим пребачен на леву обалу Дунава.

Пред налетом рата, Александар Други и његови саветници су још упорније захтевали од великог кнеза Николаја Николајевича да води припреме за заузимање Босфора. Цар је 6. марта од главнокомандујућег тражио детаљан план заузимања Босфора, који је достављен у Санкт Петербург 9. марта. План је одобрен 18. марта.[25] Дан раније, Дмитриј Миљутин је упутио телеграм Николају Николајевичу, на основу којег је требало да од начелника Главне управе артиљерије, генерала артиљерије Александра Баранцова, захтева неопходан број топова за обалске батерије.[26]

Велики кнез, плашећи се сукоба са својим крунисаним братом (царем Алекксандром Другим), намерно му није саопштио право стање ствари на Балкану, због чега је Санкт Петербург погрешно проценио тадашњу ситуацију.[27] Генерал-инжењер Едуард Тотлебен, који је претходно поразио Осман-пашу, био је позван да спаси дату ситуацију и добио инструкције да разради сопствени план за заузимање Босфора. Крајем марта је изнео своја размишљања према којима је требало да се заузме део западне обале Босфора од Бујукдере до Црног мора, затим да се поставе минска поља у мореузу, као и да се превезе 50 минобацача за потребе обалске батерије.[28] Тотлебенов извештај био је прослеђен на извршење штабу Активне армије 20. марта.[29]

[24] РГВИА. Ф. 846. Оп. 16. Д. 7468. Ч. 3. Л. 386 об.
[25] РГВИА. Ф. 846. Оп. 16. Д. 7893. Л. 121–121 об.
[26] РГВИА. Ф. 846. Оп. 16. Д. 7893. Л. 84.
[27] Михаил А. Газенкампф, *Мой дневник 1877–1878 гг.*, 510.
[28] РГВИА. Ф. 846. Оп. 16. Д. 7449. Л. 3–5.
[29] РГВИА. Ф. 846. Оп. 16. Д. 7449. Л. 2.

Неодлучност Николаја Николајевича по питању заузимања Босфора довела је до његове оставке на место врховног команданта. Он је 21. марта послао извештај Александру Другом у којем је први пут одлучио да објективно опише тешку ситуацију код Цариграда. Нешто касније, 1. априла, у Санкт Петербург из штаба Копнене војске стигао је генерал-потпуковник кнез Александар Константинович Имеретински, чији је извештај следећег дана коначно отворио очи цару и његовим саветницима у вези са ситуацијом на Балкану.[30] Истог дана, Александар Други је одлучио да замени свог брата Едуарда Тотлебена на месту главнокомандујућег Активне армије, ступивши на дужност 17. априла.[31]

У вези са измењеном ситуацијом, војни врх Царства је крајем марта поново ревидирао стратешки план за рат који је предложио Николај Обручев. У Санкт Петербургу је 27. марта одржан састанак којим је председавао Александар Други, посвећен разматрању овог стратешког плана.[32] Као резултат састанка, израђено је „Објашњење распореда трупа у случају рата са Енглеском и Аустријом" са распоредом борбе, одобрено 30. марта. [33] Главни задатак руских трупа и даље био заузимање Босфора, иако је током састанка доведена у питање могућност напада на турске положаје. Дмитриј Миљутин је у свом дневнику под овим датумом записао: „Као резултат писаних објашњења добијених од великог кнеза Николаја Николајевича о садашњем стању ствари, владар је приметно променио своје виђење заузимања Босфора; приметио је да тај задатак није лак, да би испуњење захтева које је владар много пута изразио у вези са брзим заузимањем обале Босфора неминовно довело до раскида са Енглеском, а можда и са Турском".[34]

За разлику од фебруарског плана, руска команда је била принуђена да одустане од главног напада на Аустроугарску са територије Варшавског војног округа, како је инсистирао Николај Обручев, због чега је Западна армија сведена на девет пешадијских дивизија. Главни удар у Буковини и Трансилванији је требало да нанесе Југозападна армија, која је била подељена на три одреда – Галацки, Јаски и Камјањец-Подиљски одред. Армија је била сачињена од 19 пешадијских дивизија.

У вези са разочаравајућим вестима из штаба Активе армије војно-политичко руководство Руске империје у априлу је морало коначно да оду-

[30] Дмитрий А. Милютин, *Дневник. 1876–1878,* Москва 2009, 404–405.

[31] РГВИА. Ф. 846. Оп. 16. Д. 7449. Л. 28–30.

[32] Дмитрий А. Милютин, *Дневник. 1876–1878,* Москва 2009, 399–400.

[33] РГВИА. Ф. 846. Оп. 3. Д. 31. Л. 51–61 об.

[34] Дмитрий А. Милютин, *Дневник. 1876–1878,* Москва 2009, 399.

стане од планова о заузимању Босфора. Дошавши до Цариграда, Тотлебен је такође препознао немогућност извођења активних дејстава против престонице Османлија, о чему је 27. априла известио Александра Другог.

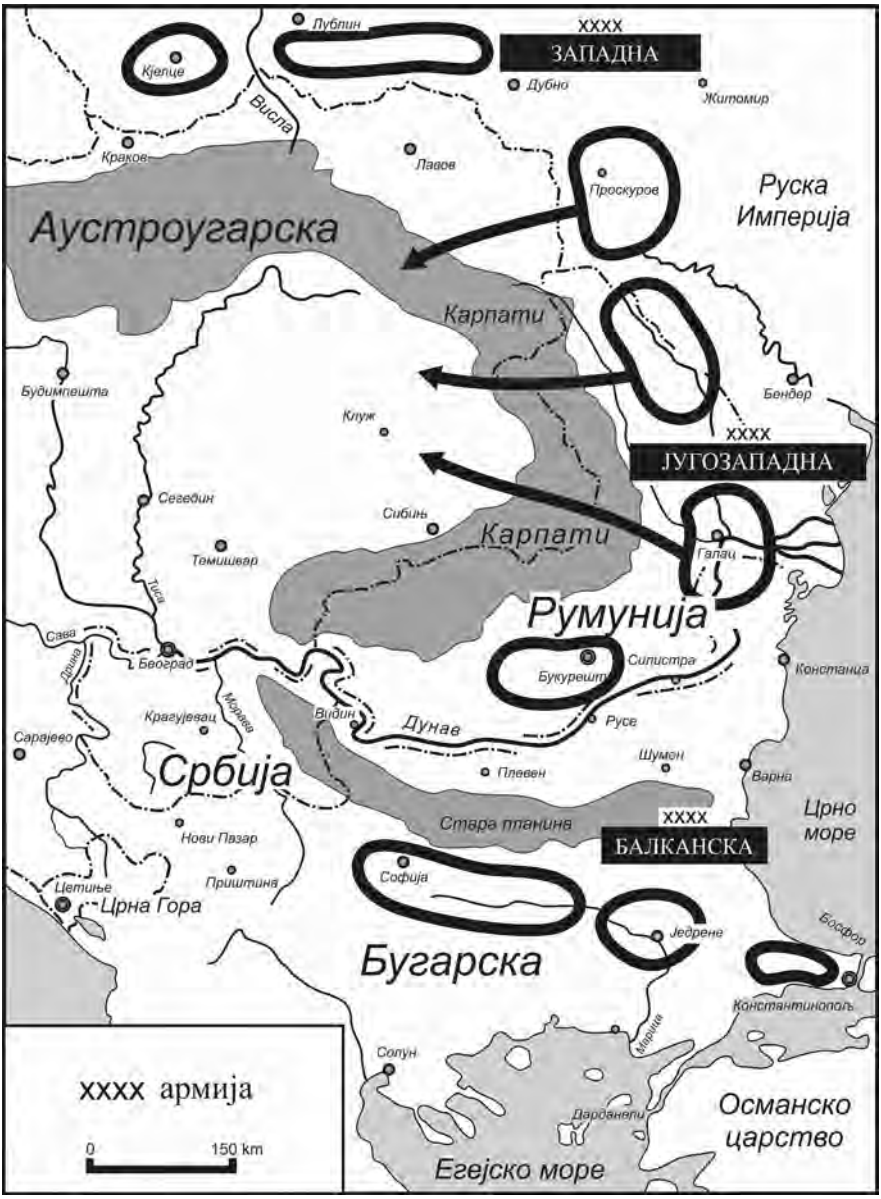

Карта 3. *План размештања у складу са «Објашњењем о распореду трупа у случају рата са Енглеском и Аустрије» од 30. марта 1878. године*

Припрема за војне операције у Централној Азији. Немогућност извођења офанзивних операција на Балкану приморала је војно-политичко руководство Русије да се окрене тражењу алтернативних начина борбе против Велике Британије – оној „палијативној" која још у фебруару није схваћена озбиљно. Када је реч о простору Индије, велики проблем за Русију је произлазио из чињенице да су се између руских централноазијских поседа и Британаца у Хиндустану налазиле територије насељене туркменским племенима које није контролисала руска влада (оазе Акхал-Теке и Мерв), као и независни Авганистан. Предлози за припрему планова војних операција у Централној Азији припремљени су крајем марта 1878. у три војна округа одговорна за овај стратешки правац (Кавкаски, Оренбуршки и Туркестански војни округ). 23. марта командант трупа Туркестанског војног округа, инжењерски генерал Константин П. фон Кауфман је изнео пред главни штаб свој план операција у случају рата са Великом Британијом.[35] По мишљењу освајача Туркестана, на будућој позорници војних дејстава требало би оформити две војне групе – једну у Закаспијском војном одељењу Кавкаског војног округа за дејства у правцу Мерва, а другу у Туркестанском војном округу и сконцентрисати их северно од Аму Дарје код Ширабада. Генерал је инсистирао на томе да одред кавкаских трупа одговара по снази Туркестанском одреду и да се састоји од 10–15 хиљада људи. Кауфман је понудио и да се уђе у преговоре са авганистанским емиром како би га привукли на страну Русије.

Руководство Кавкаског војног округа припремило је детаљније претпоставке о дејствима у Централној Азији. Начелник Кавкаске горске управе генерал-мајор Виктор Антонович Франкини 26. марта је представио великом кнезу Михаилу Николајевичу, помоћнику главног команданта Кавкаске војске и намеснику на Кавказу, као и пешадијском генералу генерал-ађутанту, кнезу Дмитрију И. Свјатополк-Мирском, белешку у којој је изложио план будућег војног похода.[36] Он је сматрао да задатак руских трупа није „поход на Индију", већ само пораз Британаца на северозападним прилазима Индији. Према његовом мишљењу, главну улогу у предстојећим ратним дејствима требало је да имају кавкаске трупе, које су имале задатак да напредују од Красноводска преко Кизил-Арвата до тврђаве Гјаурс (источно од Геок-Тепеа), а затим да заузму тврђаву Херат

[35] *«Большая игра» в Центральной Азии: «Индийский поход» русской армии*: сборник архивных документов, Москва 2014, 46–47.

[36] *«Большая игра» в Центральной Азии: «Индийский поход» русской армии*: сборник архивных документов, Москва 2014, 47–52.

у Авганистану, коју су и руски и британски војни стручњаци називали „кључем за Индију".

Свјатополк-Мирски је само делимично подржао Франкинијев план. Представљајући га великом кнезу Михаилу Николајевичу, успротивио се кретању руских трупа из Каспијског мора кроз туркменске земље и очувању неутралности Персије. По његовом мишљењу, руска војска је требало да напредује ка Херату кроз персијску провинцију Хорасан. На одлучној акцији против британских поседа у Индији инсистирала је и команда Оренбуршког војног округа. Командант трупа Оренбуршког војног округа и оренбуршки генерал-губернатор, артиљеријски генерал Николај А. Крижановски представио је Дмитрију Миљутину ноту војног гувернера Тургајске области, генерал-мајора Александра Константиновича Хајнца, посвећену могућим војним операцијама на јужним границама Царства.[37] Попут Франкинија, и генерал Хајнц је преферирао оперативни правац Херата. Сматрао је одред од 30–35 хиљада људи довољан да заузме Херат. Предвиђено је да ове трупе крену ка тврђави од Красноводска преко Мерва. Хајнц је такође увидео потребу за склапањем савеза са авганистанским емиром. Командант Оренбуршког војног округа Крижановски сумњао је, пак, да ће ограничена дејства релативно малог одреда бити од користи. Уместо саботаже, он је предложио пуну инвазију на Авганистан и даље на Индију са војском од 200 хиљада људи.

Своје мишљење о припремама за рат изнео је славни командант Кавкаског рата, фелдмаршал принц Александар Барјатински, члан Државног савета који је дуг период био ван војно-политичке активности. Своју визију ситуације око могућег рата изложио је уз помоћ још једног заслужног учесника у освајању Кавказа – познатог оријенталисте, генерал-потпуковника барона Фјодора фон Торнауа. Фелдмаршал је 22. марта министру иностраних послова, кнезу Горчакову, предао писмо[38] уз које је приложио Торнауову белешку у којој се наводе могуће мере за супротстављање Британцима у Централној Азији и Индији.[39] Овим мерама Торнау је предлагао да се започну припреме за поход на Индију преко територије персијског Хорасана.

Размотрени аналитички документи представника највишег војног врха Русије јасно показују да 1878. године међу њима није било саглас-

[37] ««*Большая игра» в Центральной Азии: «Индийский поход» русской армии*: сборник архивных документов, Москва 2014, 67–89.

[38] РГВИА. Ф. 846. Оп. 1. Д. 17. Л. 7.

[39] *«Большая игра» в Центральной Азии: «Индийский поход» русской армии*: сборник архивных документов, Москва 2014, 61–64.

ности у питањима планирања употребе оружаних снага против Велике Британије. У циљу разрешења откривених противречности и израде јединственог плана деловања на јужним границама царства, 4. и 8. априла у Санкт Петербургу је, под личним председавањем цара, одржан састанак у вези са припремом војног наступања у Централној Азији.

Сачувана грађа показује да је током првог састанка између учесника дошло до борбе у вези са дефинисањем циља будуће кампање: или ће то бити прави „поход на Индију" или наступање са ограниченим снагама. Присутни су се једногласно изјаснили за припрему војне акције у Централној Азији како би се спречила евентуална непријатељска дејства Велике Британије против руског Туркестана и створила претња самој Индији. Предлози Барјатинског и Торнауа да се наруши суверенитет Персије одлучно су одбијени. „Тако су се распршили снови скјерњевицког бољара", – не без злурадости је у свом дневнику записао Дмитриј Миљутин.[40] Грандиозни план Крижановског да изврши инвазију на Индију са двеста хиљада војника такође није наишао на симпатије учесника састанка, иако сама идеја о могућности таквог похода није у основи одбачена. Недостатак јединства код војно-политичког руководства Руске империје спречио је формулисање јасног циља будуће кампање, што се огледало у документованим одлукама: с једне стране, требало је да она буде ограничена на стратешко одвраћање на централноазијској позорници војних операција од стране трупа Туркестанског и Кавкаског војног округа, а с друге стране – наређено је да војне снаге буду спремне за отварање нових дејстава. Учесници састанка су одобрили следеће мере за припрему за рат:

1) јачање трупа Туркестанског војног округа формирањем нових резервних јединица како би се у предстојећој војној акцији искористио што већи број теренских трупа;

2) наступање одреда „највеће могуће снаге на Аму Дарју, на Ширабад или другу тачку". Осим стварања претње британским поседима у Индији, овом одреду је додељен задатак да буде спреман за активнија дејства у случају погоршања војно-политичке ситуације;

3) формирање одреда приближно једнаке јачине у Закаспијском војном одсеку од трупа Кавкаског војног округа и његово кретање у туркменске степе, у оазе Ахал-Теке и Мерв „са циљем упознавања са овим још неистраженим подручјем и јачања нашег утицаја, као и заштите простора

[40] Дмитрий А. Милютин, *Дневник. 1876–1878,* Москва 2009, 409.

између Каспијског мора и Аму Дарије од најезде туркменских банди";[41]

4) у циљу стицања дипломатске подршке војној акцији сматрало се да је неопходно послати дипломатску мисију авганистанском емиру како би се обезбедила његова неутралност или чак придобио на своју страну у будућој борби против Британаца. Ова мисија је поверена генерал-мајору Николају Г. Столетову.

На основу одлука састанка у азијском делу Генералштаба припремљен је извештај број 5, чија је расправа обављена на састанку 8. априла. Два дана касније, документ је одобрио Александар Други. Дмитриј Миљутин је 13. априла послао налог Константину Петровичу фон Кауфману да започне припреме за војну кампању. У њему је министар војни изложио задатке који су Туркестанском округу додељени на састанцима одржаним 4. и 8. априла.[42] Туркестански генерал-губернатор је требало да задобије општу команду над одредима трупа две војне области након успостављања везе између њих. Припрема за поход кавкаских трупа обављена је у Тифлису (Тбилисију) потпуно независно од Санкт Петербурга и Ташкента – помоћник главнокомандујућег на Кавказу, Дмитриј Свјатополк-Мирски, доделио је задатак начелнику Закаспијског војног одељења, генерал-мајору Николају П. Ломакину да се припреми за покрет на Мерв 8. априла 1878. године, чак и пре одобрења општег плана акције од стране врховне власти.[43]

На тај начин, план акције руских трупа у Централној Азији у случају отварања непријатељстава против Велике Британије подразумевао је концентрацију две приближно једнаке групе трупа – једне у оквиру Туркестанског војног округа, друге – у Закаспијском одељењу Кавкаског војног округа. Главни ударац је требало да буде задат кроз западни равни део Авганистана, у правцу Хората. Како би решиле овај проблем, кавкаске трупе су власти руског цара морале да потчине Туркмене са подручја Ахал-Теке и Мерв, што је изгледало изузетно тешко изводљиво. Туркестанска групација је требало да пређе Аму Дарју и крене да се сједини са кавкаским трупама, преко Мазари Шарифа, Мејмене и Калаји Науа до Хората, где се очекивало повезивање две руске групе. Даље, највероватније, експедиционе снаге би могле да делују у источном правцу, на Кабул, или у југоисточном правцу, на Кандахар.

---

[41] *«Большая игра» в Центральной Азии: «Индийский поход» русской армии*: сборник архивных документов, Москва 2014, 91.

[42] *«Большая игра» в Центральной Азии: «Индийский поход» русской армии*: сборник архивных документов, Москва 2014, 95–100.

[43] РГВИА. Ф. 1396. Оп. 2. Д. 105. Л. 15–16.

Карта 4. *План дејстава руских трупа у Централној Азији 1878. године*

План похода руске војске на Авганистан и Индију није спроведен. Санкт Петербург је брзо схватио нереалистичност свог плана, дајући предност одржавању демонстрација у Туркестанском војном округу. Разлог за ову одлуку била је немогућност концентрисања једне јаке групе на главни хератски правац. Још у фази израде општег стратешког плана за будући војни поход, руска команда је одлучила да не шаље значајне снаге изван Каспијског мора, пошто није располагала слободним трупама. Јединe формације Кавкаског војног округа које нису биле укључене у Активни корпус на кавкаско-турској граници – 20. и 21. пешадијска дивизија – обезбеђивале су и Северни Кавказ након устанка горштака Чеченије и Дагестана 1877. године. О овој одлуци, начелник Кавкаске горске управе Франкини је 8. априла обавестио начелника Закаспијског војног одељења Николаја Ломакина.[44] Експедициони одред који је требало да крене ка Мерву, био је сачињен од четири батаљона, двеста козака двеста локалних полицајаца – укупно 3888 људи, што није дозвољавало решавање задатака

[44] РГВИА. Ф. 1396. Оп. 2. Д.105. Л. 15.

већих размера.[45] Међутим, правовремено слање тако малог одреда било је изван капацитета Кавкаског војног округа: на пример, Ломакин, који је развио план експедиције против Ахала и Мерва, затражио је 14. априла додатних месец и по дана за његову припрему.

Константин фон Кауфман није био благовремено обавештен о стварној саботажи наступања кавкаских трупа, и током читавог априла и прве половине маја наставио је да рачуна на спровођење – ако се донесе одговарајућа политичка одлука – инвазије на Авганистан и даље ка Индији од стране снага трупа двају војних округа. Он је 14. маја 1878. године издао је наређење бр. 180 за Туркестански војни округ о формирању три одреда намењена за походе – Главног (у Самарканду и Џами, на граници са Бухаром), Ферганског (у Маргелану) и Амударјанског (у Петроалександровску) са укупним 14 хиљада људи.[46] Ипак, већ 19. маја Дмитриј Миљутин је обавестио генерал-губернатора о отказивању похода на Мерв, чиме су окончане чак и хипотетичке замисли о извођењу „похода на Индију". Тајни споразум са Великом Британијом од 18/30. маја 1878. и потоње мирно решавање Источног питања на Берлинском конгресу 1/13. јула дефинитивно су деактивирали план војних операција у Централној Азији. И не чекајући наређење за прелазак границе са Бухаром, фон Кауфман је 19. јула добио највишу наредбу да откаже припреме за војне операције у Централној Азији и да врати трупе у места сталног размештаја.[47]

Упркос томе што је војна акција руских трупа на граници са Авганистаном отказана, дипломатска мисија генерал-мајора Столетова је наставила да испуњава задатке који су јој додељени, иако у томе више није било смисла – руско посланство је стигло у Кабул тек 29. јула, месец дана након потписивања Берлинског уговора. Активности Столетова на двору авганистанског емира претвориле су се у велики неуспех за Санкт Петербург и Ташкент, што је резултирало губитком сваког утицаја у Авганистану.

***

Закључак. Припремне мере које је војно-политичко руководство Русије спровело уочи новог могућег рата у Европи и Централној Азији нису спроведене до краја, пошто су у Санкт Петербургу јасно схватили бесмис-

[45] РГВИА. Ф. 1300. Оп. 2. Д. 28. Л. 44.

[46] *«Большая игра» в Центральной Азии: «Индийский поход» русской армии*: сборник архивных документов, Москва 2014, 106–108.

[47] *«Большая игра» в Центральной Азии: «Индийский поход» русской армии*: сборник архивных документов, Москва 2014, 146.

леност решавања Источног питања. Убрзо након завршетка Берлинског конгреса, 15. јула, издата је највиша наредба да се у случају рата са европском коалицијом пониште све припреме.[48]. Претња од новог оружаног сукоба је прошла.

Припрема Руског царства за рат против коалиције Велике Британије, Аустроугарске и Османског царства 1878. године открила је бројне негативне аспекте својствене активностима руског војног ресора и његовог Генералштаба у касном периоду постојања Царства. Чињеница да је руско-турски рат 1877–1878. постао „рат пропуштених прилика", био је резултат еклатантног размимоилажења државне и војне стратегије, које се манифестовало пре свега у сукобу између штаба Активне армије и Санкт Петербурга око окупације Босфора.

Још једна грешка би се могла препознати у одлуци да се главне снаге усмерене против Аустроугарске концентришу у Молдавији, Буковини и Подољу. Због погрешног дефинисања главног оперативног правца, незнатне снаге руске војске у Краљевини Пољској биле су под претњом изолованог пораза. Осим тога, Генералштаб је преувеличавао снагу противника, што је на крају довело и до дипломатске предаје у Берлину.

Ипак, војно-политичко руководство Руске империје могло је да извуче две важне лекције из кризе 1878. године. Прва и најочигледнија последица неуспелог покушаја да се Источно питање трајно реши била је систематска припрема за такозвану „експедицију на Босфор". Други, мање очигледан, резултат драме у предворју Константинопоља могао би да се препозна као интензивирање руске централноазијске експанзије. Управо је неуспех „џемске експедиције" указао руској команди на потребу да тражи добро опремљену базу за будуће акције против Велике Британије и њене најбогатије колоније Индије, што је довело до похода на Ахал-Теке 1879. и 1880–1881. и припајања оазе Мерв 1884. године. Нова територијална освајања омогућиле су поседовање погодних подручја на којима би се концентрасала војска за напад на подручје Индије. То је омогућило Русији током Пенџешке кризе 1885. године – када су руске трупе ушле на територију насеља Пенџех у Авганистану, који је тада био под британским протекторатом – да води дијалог са Великом Британијом са сасвим другачијих позиција.

превели Борис Булатовић и Јованка Алимпић Вујичић

[48] РГВИА. Ф. 846. Оп. 16. Д. 7909. Л. 1.

Oleg E. Alpeev

THE RUSSIAN PREPARATIONS FOR WAR AGAINST COALITION OF GREAT BRITAIN, AUSTRIA-HUNGARY AND TURKEY IN EUROPE AND CENTRAL ASIA IN 1878

Abstract: The article depicts the Russian preparations for war against coalition of Great Britain, Austria-Hungary and Turkey in 1878. When the Russo-Turkish war of 1877–1878 was over, the Russian high military command attempted to resolve the Eastern Question and seize the Bosphorus and Constantinople. Faced to opposition from Great Britain and Austria-Hungary, the Russian command hesitated to capture Constantinople and the Bosphorus, leading to the Russia's failure at the Congress of Berlin. War plans of the Russian Main Staff, which foresaw military operations both in Europe and Central Asia, left unrealized.

Keywords: the Russo-Turkish war of 1877–1878, the Eastern Question, Constantinople, the Bosphorus, Afghanistan, war planning, Dmitry Milyutin, Nikolai Obruchev

ПРИЛОЗИ И ГРАЂА

UDC 930.255(497.113 Novi Sad)“1919/1941“
UDC 930.255(497.113 Kikinda)“1919/1941“

Срђан Сивчев[1]
Историјски архив Кикинда
Србија

ДОКУМЕНТИ У Ф. 60 ОПШТИНА ГРАДА ВЕЛИКА КИКИНДА (1919–1941) КОЈИ ГОВОРЕ О ВЕЗИ ИЗМЕЂУ НОВОГ САДА И ВЕЛИКЕ КИКИНДЕ У МЕЂУРАТНОМ РАЗДОБЉУ

Сажетак: Рад се бави анализом односа и веза које су постојале између Новог Сада и Велике Кикинде у периоду од 1919. до 1941. године, а које се могу реконструисати у главним цртама на основу сачуване документације Градског начелства (од 1935. године Градског поглаварства Велика Кикинда). На основу кресподенције великокикиндске градске управе, може се наслутити интензивност односа са Новим Садом, који се у међуратном раздобљу позиционирао као центар војвођанског области, што се нарочито манифестовало од формирања Дунавске бановине 1929. године. У раду ће бити издвојени предмети који се односе на Нови Сад, а који се налазе у двотомном аналитичком инвентару израђеном за Ф. 60. На тај начин ће истраживачи међуратне историје Новог Сада лакше доћи до података који су похрањени у једном од важнијих фондова Историјског архива Кикинда.

Кључне речи: Велика Кикинда, Нови Сад, Ф. 60, Народна управа за Б. Б. Б, Дунавска бановина

Заступљеност Новог Сада у архивској грађи Ф. 60

У склопу Ф. 60 Општина града Велика Кикинда (1919–1941), који се чува у Историјском архиву Кикинда, налази се вредна документација која сведочи о функционисању градске управе Велике Кикинде у оквирима

[1] *srdjansivcev0230@gmail.com*; Srđan Sivčev, Historical Archives of Kikinda, Serbia

Краљевине СХС / Југославије. Најбројнији су свакако подаци о локалним приликама, али коресподенцијом органа Гр. начелства / Гр. поглаварства Велика Кикинда са управним, привредним, културним, спортским субјектима из других радова са простора целе Краљевине, може се доћи до вредних података о њиховом деловању и односу који су имали са Великом Кикиндом. За овај рад битан је однос које је градска управа имала са установама различитог карактера из Новог Сада. Великокикиндска градска управа комунирала је са различитим привредним, пољопривредним, културним, спортским, синдикалним удружењима из Новог Сада, а подаци добијени из те коресподенције важни су за реконструкцију дубине и снаге односа између два града у међуратном периоду.

За Ф. 60 израђен ја аналитички инвентар у два тома, што олакшава рад са архивском грађом која се тиче рада органа градске управе од 1919. до 1941. године. Први том обрађује период од 1919. године и стварања прве великокикиндске градске управе у оквиру Краљевине СХС до 1929. године и успостављања Шестојануарске диктатуре.[2] У оквиру другог тома обрађен је период до априла 1941. године, односно до избијања Другог светског рата и окупације Велике Кикинде од стране нацистичке Немачке.

У првом тому Нови Сад се помиње у 122 предмета, али у овом раду нашло се само 18 предмета. Разлог је чињеница да се остали документи односе на деловање Народне управе за Б. Б. Б. (Банат, Бачку, Барању) током 1919. године, као и на Одсеке исхране за Б. Б. Б и Здравствени одсек за Б. Б. Б, који су били испоставе државних министарстава са седиштем у Новом Саду. У овом раду предмети те врсте неће бити узети у разматрање, јер се они односе на читаву територију Б.Б.Б, чији је Нови Сад постао центар у међуратном периоду у организационо-територијалном смислу. Само горе поменутих 18 предмета осликава однос између Велике Кикинде и Новог Сада у сфери културе, привреде, индустрије, пољопривреде и туризма.

- Списак предмета из првог тома аналитичког инвентара Ф. 60 Општина града Велика Кикинда (1919–1929):

Ф.	60.	143/250		11. 4. 1919.	Нови Сад	
Допис новосадске електричне централе у вези цене струје.						
српски					1 лист	

[2] Срђан Сивчев, *Општина града Велика Кикинда 1919–1941*, књ.1 (1919–1929), Кикинда 2019.

Ф.	60.	144/436		8. 6. 1919.	Нови Сад	
Допис „Прометне банке Војводина“ упућен Градском начелству да се на њихов рачун уплати новац за 2000 кг карбида послатог од стране Министарства исхране и обнове земље.						
српски, мађарски					3 листа	

Ф.	60.	144/501		26. 6. 1919.	Нови Сад	
Молба „Позоришне дружине Петра Христића“ из Новог Сада упућена Градском начелству да дозволи одржавање представа у граду у периоду од 1. јула до 15. августа.						
српски, мађарски					3 листа	

Ф.	60.	148/1167		18. 5. 1920.	Нови Сад	
Наређење Грађевинске дирекције да се у Великој Кикинди треба основати 1921. године Окружна грађевинска секција.						
српски					7 листова	

Ф.	60.	149/1279		8. 8. 1920.	Нови Сад	
Позив Одбора за подизање споменика Ослобођења и Уједињења Војводине да се потпише проглас о изградњи и почне са сакупљањем прилога за подизање споменика.						
српски					3 листа	

Ф.	60.	150/1438		13. 12. 1920.	Нови Сад	
Допис Грађевинске инспекције о инжењерима без ауторизоване радне дозволе.						
српски					4 листа	

Ф.	60.	151/1521		4. 4. 1921.	Нови Сад	
Кривична пријава против Алојза Хеса под оптужбом за велеиздају, због малверзације око набавке угља за Електричну централу д.д. у Великој Кикинди и због којих је град често био у мраку током 1919. и 1920. године.						
српски					1 листа	

Ф.	60.	151/1565		3. 6. 1921.	Нови Сад	
Правила Пољопривредног друштва за Српску Војводину.						
српски					6 листова	

Ф.	60.	152/1675		26. 11. 1921.	Нови Сад	
Обавештење управе Привремене радничке коморе Градском начелству да је указом Министарства за социјалну политику отпочела са радом горе поменута установа.						
српски					2 листа	

Ф.	60.	152/1684		8. 12. 1921.	Нови Сад	
Молба Одбора за подизање споменика ослобођења и уједињења Војводине поднета Градском начелству да новчано помогне изградњи споменика. Одлука гр. скупштине да град приложи 10 000 круна за изградњу.						
српски					10 листова	

Ф.	60.	152/1689		23. 12. 1921.	Нови Сад	
Молба Друштва за Српско народно позориште да преузме инвентар позоришне дружине „Стерија“ из Вршца.						
српски					2 листа	

Ф.	60.	153/1749		31. 10. 1922.	Нови Сад	
Позивница Команде речне флотиле градоначелнику Луки Мајинском ради доласка на славу морнарице 31.октобра.						
српски					1 лист	

Ф.	60.	156/1941		9. 12. 1924.	Нови Сад	
Писмо Васе Стајића упућено Градском начелству да је вратио књиге позајмљене 1918. године из библиотеке Градског начелства због потребе Мировне конференције у Паризу.						
српски					2 листа	

Ф.	60.	158/2047		2. 2. 1926.	Нови Сад	
Молба новосадске секције Југословенског новинарског удружења да Градско начелство приложи одређену своту новца за пензиони фонд секције.						
српски					2 листа	

Ф.	60.	158/2048		12. 2. 1926.	Нови Сад	
Позив Акционог одбора за Милетићеву прославу градоначелнику поводом обележавања 100-годишњице рођења С. Милетића.						
српски					3 листа	

Ф.	60.	158/2119		31. 12. 1926.	Нови Сад	
Допис Државног архива у Новом Саду да град Велика Кикинда у 1927. године новчано помогне издавање архивских публикација.						
српски					6 листова	

Ф.	60.	160/2189		26. 9. 1927.	Нови Сад	
Допис планинског друштва и друштва за промет странаца у Војводини „Фрушка Гора“ о доласку већег броја америчких држављана у Краљевину СХС ради туристичких обилазака.						
српски					1 лист	

Ф.	60.	162/2304		30. 8. 1928.	Нови Сад	
Допис Савета града Новог Сада да се приложе новчани прилози за подизање споменика ослобођењу Војводине 1918. године на Тргу слободе.						
српски					2 листа	

- Списак предмета из другог тома аналитичког инвентара Ф. 60 Општина града Велика Кикинда (1929–1941):

У другом тому град Нови Сад помиње се у 211 предмета, али само 21 се нашло у овом раду. Остали документи односе се на Нови Сад као седиште Дунавске бановине, која је установљена 1929. године и самим тим имају општији, регионални значај.

Ф.	60.	163/2337		2. 1. 1929.	Нови Сад	
Молба редакционог одбора бившег Српског народног одбора из Новог Сада да Градско начелство новчане помогне издавање Споменице поводом десетогодишњице ослобођења и уједињења.						
српски					2 листа	

Ф.	60.	163/2353		25. 2. 1929.	Нови Сад	
Молба Српског народног позоришта у којој тражи новчану помоћ.						
српски					2 листа	

Ф.	60.	163/2367		25. 3. 1929.	Нови Сад	
Позив Савеза војвођанских произвођача хмеља да се по срезовима оснивају задруге.						
српски					1 лист	

Ф.	60.	163/2386		24. 5. 1929.	Нови Сад	
Допис Друштва за Српско народно позориште да ће позоришна трупа боравити у граду у марту и априлу 1931. године и да ће то гостовање износити 3 000 динара.						
српски					5 листова	

Ф.	60.	165/2566		6. 1. 1931.	Нови Сад	
Помоћ за 11 незапослених радника из Велике Кикинде Експозитуре Јавне берзе рада у Новом Саду у износу од по 60 динара.						
српски					10 листова	

Ф.	60.	166/2673		7. 3. 1932.	Нови Сад	
Обавештење Удружења пољопривредника Дунавске бановине о одржавању сајма и изложбе приплодне стоке који ће се одржати у Новом Саду од 2. до 4. априла.						
српски					5 листова	

Ф.	60.	166/2724		2. 12. 1932.	Нови Сад	
Молба Матице српске ради пружања новчане помоћи за подизање споменика Ђури Јакшићу.						
српски					7 листова	

Ф.	60.	167/2746		25. 1. 1933.	Нови Сад	
Правила Удружења индустријалаца које је поменута организација послала Гр. начелству.						
српски					14 листова	

Ф.	60.	167/2833		16. 12. 1933.	Нови Сад	
Обавештење Удружења индустријалаца у вези са изменама и допунама Закона о непосредним порезима и Закона о скупном порезу на пословни промет.						
српски					8 листова	

Ф.	60.	168/2872		1.7.1934.	Нови Сад	
Извештај Удружења индустријалаца у вези са таксама, тржиштем, увозом, осигурањем.						
српски					5 листова	

Ф.	60.	169/2941		16. 3. 1935.	Нови Сад	
Обавештење Земаљског савеза пољопривредних радника Југославије о одржавању састанка 29. марта.						
српски					1 лист	

Ф.	60.	169/2973		27. 6. 1935.	Нови Сад	
Иницијатива Радничке коморе да се укине ноћни рад у пекарама.						
српски					17 листова	

Ф.	60.	169/2976		29. 6. 1935.	Нови Сад	
Решење новосадског Окружног суда и пресуда против Ленђел Стевана из Вел. Кикинде који је опљачкао цркву у Ђурђеву.						
српски					4 листа	

Ф.	60.	169/2989		16. 8. 1935.	Нови Сад	
Обавештење Матице српске да је откупила породичну кућу Светозара Милетића у Мошорину и колико средстава је прикупљено за подизање споменика Милетићу у Новом Саду.						
српски					1 лист	

Ф.	60.	170/3007		21. 11. 1935.	Нови Сад	
Обавештење да Друштво за Српско народно позориште прославља 75 година рада.						
српски					2 листа	

Ф.	60.	171/3063		25. 4. 1936.	Нови Сад	
Одлука о утврђивању објеката на велепоседу Јовановић Софије у катастарској општини Вел. Кикинда.						
српски					20 листова	

Ф.	60.	171/3111		22. 9. 1936.	Нови Сад	
Молба Друштва за подизање института Николе Тесле поднета Гр. поглаварству ради добијања прилога.						
српски					12 листова	

Ф.	60.	172/3200		23. 11. 1937.	Нови Сад	
Позив Савеза националних удружења члановима бивших СНО да присуствују обележавању годишњици Присаједињења, која се одржава 25. новембра у Новом Саду.						
српски					1 лист	

Ф.	60.	172/3205		14. 1. 1938.	Нови Сад	
Молба Новосасдске инжењерске коморе да се страни инжењери, са пребивалиштем у Југославији, пријаве Комори ради регистрације.						
српски					1 лист	

Ф.	60.	173/3265		8. 7. 1938.	Нови Сад	
Молба Одбора за подизање споменика Светозару Милетићу ради добијања новчане помоћи.						
српски					4 листа	

Ф.	60.	176/3449		25. 1. 1940.	Нови Сад	
Молба Југословенске уније за заштиту деце да месни одбори у Дунавској бановини пошаљу извештаје о раду од свог оснивања до данас						
српски					7 листова	

На основу наведених предмета из аналитичког инвентара, може се издвојити неколико категорија докумената који потенцијалним истраживачима могу помоћи у анализи односа између Новог Сада и Велике Кикинде у међуратном раздобљу. За реконструкцију веза између два града битни су документи националног карактера, који имају ширу, свесрпску конотацију. У ову врсту спадају предмети Одбора за подизање споменика ослобођења и уједињења Војводине, о раду Српског народног позоришта, Матице српске, као и Одбора за подизање споменика Светозару Милетићу. Вредни предмети тичу се удружења регионалног, војвођанског карактера, удружења са седиштем у Новом Саду (правилници Пољопривредног друштва за Српску Војводину, Удружења индустријалаца). За архивску струку битан документ може да буде допис Државног архива из Новог Сада (претеча Архива Војводине) из 1926. године Градском поглаварству Велика Кикинда у којем тражи новчану помоћ за штампање публикација.[3] Историјски вредан документ је писмо Васе Стајића из 1924. године Градском начелству Велика Кикинда, послато из Новог Сада, у којем појашњава да је вратио књигу позајмљену из библиотеке градске управе 1918. године због потребе спремања материјала за Мировну конференцију у Паризу, чији је део био.[4]

[3] Срђан Сивчев, *Оштина града Велика Кикинда 1919–1941*, књ.1 (1919–1929), 216.
[4] Исто, 189.

Закључак

Аналитички инвентар Ф. 60 Општина града Велика Кикинда (1919–1941) важан је за разумевање јачине односа између Новог Сада и Велике Кикинде у међуратном раздобљу. Рад је и настао из потребе да се потенцијалним истраживачима стави на увид грађа којом Историјски архив Кикинда располаже, а која се односи на период између два светска рата. Из 39 предмета побројаних у раду могу се наслутити везе између центра војвођанских области и највећег града у северном Банату. Документи из ових предмета могу истраживачима помоћи приликом писања о индустријским, спортским, привредним, приликама у Новом Саду у периоду од 1919. до 1941. године и како је све то утицало на остале градове на територији Баната, Бачке и Барање.

Srđan Sivčev

DOCUMENTS FROM F. 60 OPŠTINA GRADA VELIKA KIKINDA (1919-1941) WHO ARE REFFERING TO RELATIONS BETWEEN NOVI SAD AND VELIKA KIKINDA IN INTERWAR PERIOD

Abstract: In this article relations and connections which existed between Novi Sad and Velika Kikinda in the period 1919–1941 were analyzed based on the documents of city administration. According to corespodency of city administration of Velika Kikinda the intensity of relations with Novi Sad, who become the center of B. B. B in the interwar years (particularly from 1929 and formation of Danube Banovina), can be reconstructed. In the article, cases concerning Novi Sad will be mark off from analitical inventory developed for F. 60. Because of this, researchers of Novi Sad interwar history, will much more easily find documents which are stored in Historical Archives of Kikinda.

Keywords: Velika Kikinda, Novi Sad, F. 60, National government for B. B. B, Danube Banovina

UDC 664.144/.149(470)

Айсулу Мардешевна Исалова[1]
Государственный архив города Алматы
Казахстан

АЛМА-АТИНСКИЙ ЛИКЕРО-ВОДОЧНЫЙ ЗАВОД ИЗ СТРАНЫ СОВЕТОВ В РЫНОЧНЫЙ КАЗАХСТАН: О ВЗЛЕТАХ И ПАДЕНИЯХ ОДНОЙ КОМПАНИИ В ДВУХ ЭПОХАХ

Аннотация: Экономический кризис 90-х крайне неблагоприятно отразился на производстве в целом, и пищевой промышленности в частности. Среди крупных отечественных предприятий, дислоцировавшихся в Алма-Аты – Алма-Атинский хлопчатобумажный комбинат, Алма-Атинская ковровая фабрика им.В.Терешковой, Алма-Атинский домостроительный комбинат или Алма-Атинкий электротехнический завод – красы и гордости Казахстана, оказались в самом тяжелом положении именно те, которые и до кризиса едва сводили концы с концами. Наиболее уязвимыми в первую очередь стали те заводы, продукция которых имела серьезную конкуренцию в виде импортных машин и оборудования, но не превосходящую по качеству страны Советов образцы.

Ключевые слова: винокуренный завод, кондитерская фабрика, ликеро-водочный завод, алко-, безалкогольная продукция, ассортимент

[1] *isalova.a@mail.ru*; Ајсулу М. Исалова, Државни архив града Алматија, Казахстан // Aysulu M. Isalova, State Archive of Almaty City, Kazakhstan

ДЕСТИЛЕРИЈА ИЗ АЛМАТИЈА ОД СОВЈЕТСКОГ ВРЕМЕНА ДО ТРЖИШНО ОРИЈЕНТИСАНОГ КАЗАХСТАНА: О УСПОНУ И ПАДУ ЈЕДНЕ КОМПАНИЈЕ У ДВЕ ЕПОХЕ

Апстракт: Економска криза 1990-их година имала је изузетно неповољан утицај на производњу уопште, а посебно на прехрамбену индустрију. Међу великим домаћим предузећима стационираним у Алма-Ати – Алма-Ата фабрика памука, Алма-Ата фабрика тепиха названа по В. Терешковој, Алма-Ата кућа за изградњу или Алма-Ата електроелектрана - лепота и понос Казахстана, у најтежој ситуацији били су управо они који су и пре кризе једва састављали крај с крајем. Најрањивије су биле оне фабрике чији су производи имали озбиљну конкуренцију у виду увозних машина и опреме, али по квалитету нису надмашили узорке земље Совјета.

Кључне речи: дестилерија, фабрика кондиторских производа, дестилерија, алкохолни, безалкохолни производи, асортиман

Из истории винокуренного производства г. Верного

Одним из самых доходных занятий в прошлые века было винокурение. В своем Словаре русского языка С. И. Ожегов дает такое толкование слова «винокурение»: «Винокурение – кустарное производство спирта, водки из сахаристых и крахмалистых продуктов (хлебных злаков, картофеля, свёклы). Исключением не было и винокурение в Верном – одного из старейших промыслов, основанном еще до Октябрьской революции 1917 года знатным купцом, заводовладельцем Семиречья – Никитой Пугасовым.

Из письма члена-секретаря статистического комитета при Семиреченском областном правлении В.Е.Недземского Францу де Паулю Шрекенфуксу «… Фирма Пугасова – самая солидная во всем Туркестанском крае. Обороты ее достигают несколько миллионов рублей… Он имеет в Семиречье два винокуренных, два водочных и один кожевенный завод. В Верном он владеет большими недвижимостями, имеет три лучших в городе магазина с разными товарами и, кроме этого, 16 магазинами в разных местах области» [1]

Но Н. Пугасов был не единственным владельцем винокуренного завода в Семиречье. Так, в «Семиреченских ведомостях» 1879 года одним из хозяев винокуренного завода значится и купец Кузнецов. [2]

Как и сейчас отпуск спиртных напитков строго контролировался правительством и подлежал налогообложению. Так, в 7 номере «Семиреченских ведомостей» от 14 февраля 1887 года было опубликовано Узаконение Правительством Сената за 1886-1887 годы «О дозволении отпускать в винные лавки и из винных лавок вино и спирт в посуде емкостью до 1/100 ведра». [3] В Смете же доходов по городу Верному за 1895 год сбор с патентов на спирто- и виноторговлю составлял 20%. [4]

В опубликованном Списке по промышленным заведениям в Семиреченской области, утвержденном журналом Общего присутствия Семиреченского Областного Правления от 24-28 октября 1914 года №173, значились: «п.2 Город Верный – спиртоочистительный завод»; «п.2 Лепсинский уезд – Винокуренный завод наследников купца Пугасова»; Верненский уезд (на земле казаков ст. Софийской) п.4 - Винокуренный завод Торгового дома Пугасов»; «п.6 Тургенский №48 Винокуренный завод наследников коммерции Советника Иванова (на местности Карикерим, Верхне-Тургенской волости)». [5]

Как высшее достижение в экономической и культурной жизни в городе Верном проводятся выставки. В тех же «Семиреченских ведомостях» от 13 ноября 1901 года №91 опубликована «Программа I сельскохозяйственной и промышленной выставки», где в Отделе IX «Произведения фабричной и заводской промышленности» представлены «…спирты, водки, пиво». Плодовые, ягодные и виноградные вина и квасы значатся в Отделе X «Питательные продукты». [6]

Проведение же Областной сельскохозяйственной и промышленной выставки в Верном в 1902 году ставило цель расширения географии присутствия и участия в ней всех представителей Семиреченской области, в которую входили не только территория современной Алматинской области, но и почти вся нынешняя Киргизия с Пишпекским и Пржевальским уездами. Итоги таких выставок публиковались в местных и областных газетах. Так, в «Семиреченских ведомостях» от 18 января 1902 года №84 в рубрике «Награды, присужденные на Первой Областной сельско-хозяйственной и промышленной выставке в г.Верном в 1902 году… в списке Малые серебряные медали Министерства земледелия и Государственных имуществ значатся «п.2 Урядник Георгий Гутов за разведенный им близ города Верного значительный виноградник и за выставленный им сорт винограда высокого качества… ». Малой серебряной медалью Российского плодоводства награжден «п.2 Крестьянин села Георгиевского Пишпекского уезда Х. Штифаненко – за разведение значительного винограда…». [7]

Так было до 1917 года. В октябре 1917 года в Верном объявлено военное положение. В этой связи в «Семиреченских ведомостях» от 15 октября 1917 года №230 публикуется «Обязательное постановление Командующего войсками Семиреченской области и Начальника Гарнизона Верного для жителей города Верного «п.4 Воспрещается тайное винокурение, изготовление хмельных напитков, а равно и хранение в городах и станицах Большой и Малой Алматинских крепких напитков… п.5 Воспрещается продажа спиртных напитков вообще…». [8]

Так заканчивается история винокурения в Верном. Но истории главных действующих лиц – владельцев заводов и их потомков - имели свое продолжение.

Заводу быть …

С 1931 по 1941 годы Алма-Атинский ликеро-водочный завод действовал как Алма-Атинский спирто-водочный завод Всесоюзного объединения спиртовой монополии. **[9]**

По приказу Народного Комиссариата пищевой промышленности Казахской ССР «Об организации в городе Алма-Ате карамельного производства, дрожжевого завода, цеха выработки дунзовых и трубочных табаков» от 17 марта 1942 года, на базе оборудования эвакуированного опытного цеха Московской кондитерской фабрики им.Бабаева и «РотФронт» была организована Алма-Атинская кондитерская фабрика, которая разместилась в корпусах на территории ликероводочного завода, а сам завод вошел в состав фабрики на правах цеха. **[10]**

Второе рождение завода как отдельного производителя ликероводочной продукции произошло в 1959 году. Согласно Распоряжению Алма-Атинского экономического административного района Совнархоза от 03 декабря 1958 года №743 и приказа Управления пищевой промышленности Алма-Атинского Совета народного хозяйства от 05 января 1959 года №4 Алма-Атинский ликероводочный завод объявлен самостоятельным предприятием с непосредственным подчинением Управлению пищевой промышленности Алма-Атинского Совета народного хозяйства. **[11]**

Итак, в январе 1959 года Алма-Атинский ликероводочный завод, образованный на базе Винодельческого завода (Дачная улица, 78), начинает работы по реконструкции. Проводятся демонтаж оборудования розливо-моечного цеха, работы по монтажу и испытанию по розливу

водки на двух линиях. С 13 января - запускается третья линия.

В то же время Винодельческий завод из Управления винодельческой промышленности передается Алма-Атинской кондитерской фабрике. [**12**]

Производственная мощность вновь организованного завода предполагалась на 700 тыс. ДАЛ ликеро-водочных изделий. Занимаемая площадь территории завода составила 18000 м^2. [**13**]

Уже в марте 1959 года завод выпускает первую линию своей продукции: «Ликер золотистый», напиток «Барбарисовый», ликеры «Шартрез» и «Венедиктин».[**14**] А к концу 1959 года в выпускаемом ассортименте Алма-Атинского ликеро-водочного завода значатся: Водка 40% двух видов и «Особая московская», 7 видов ликера: «Абрикосовый», «Вишневый», «Ванильный», «Мятный», «Розовый» и др., 7 видов наливки: «Малиновая», «Алычевая», «Запеканка», «Спотыкач» и др., 8 видов сладких и горьких настоек: «Облепиховая», «Тминная» (40%), «Анисовая», «Перцовка» (35%), Плодоягодное вино и др. [**15**]

Если в 1959 году Алма-Атинский ликеро-водочный завод насчитывал 28 наименований алко- и безалкогольной продукции, то в 1960 году количество продукции завода составляло 38 наименований. [**16**] Из Заключения Алма-Атинского Горфинотдела по результатам анализа финансово-хозяйственной деятельности Алматинского ликеро-водочного завода за 1960 год «В результате хозяйственной деятельности план по выпуску валовой продукции в оптовых ценах выполнен на 106,8% /при плане на 29300 тыс.руб. выполнено 31285 тыс.руб./; в натуральном выражении план выпуска ликеро-водочных изделий – 789 тыс. дкл, выполнение составило 846,1 тыс.дкл…. Финансовое состояние завода устойчивое… Доведенный на 1960 год план прибыли в 2892 тыс.руб. выполнен 3282 тыс.руб. -113». [**17**]

Форсированная индустриализация первых пятилеток рассматривалась как основное средство быстрого «построения социализма». В целях автоматизации работы в 1962 году завод оборудуют 2-мя автоматическими линиями мойки, розлива и оформления готовой продукции. С развитием и внедрением новой техники рост производительности труда возрастает на 1,5%. [**18**] К ассортименту выпускаемой заводом продукции в 1962 году добавляются: Водка «Столичная», Ликеры «Кофейный», «Ванильный», «Розовый», «Мятный»; Пунш «Винный», Настойка «Рябина на коньяке» и пр. [**19**]

Десертные напитки «Чайный» и «Старка» признаны лучшими в республике. [**20**]

С целью освоения виноградных вин в 1965 году на заводе построен винный цех. Для увеличения мощностей по единовременному хранению спирта на самом заводе сдается в эксплуатацию спиртохранилище. [**21**] В этот период ассортимент ликероводочных изделий составил 51 наименование. Ассортимент расширен за счет освоенных новых 15 видов слабоградусных изделий. [**22**] Так, к примеру, возрастает ассортимент выпускаемых видов ликеров, наливок, настоек, пунша и пр. [**23**]

К 01 января 1967 года производственная мощность завода составила 1224 тыс. ДАЛ, в том числе ликероналивочных изделий 135 тыс. ДАЛ. Увеличение выработки ликероводочных изделий в 1967 году до 1474 тыс. ДАЛ стало возможным за счет внедрения ряда организационно-технических мероприятий по ликерному, очистному, разливному и посудо-тарному отделениям. План по увеличению производительности 3-х линий розлива вырос с 3000 бутылок в час до 6000.

Закономерным в производстве завода было не только увеличение производственных показателей по выпуску алко- и безалкогольной продукции, но и решение по улучшению его качества и оформлению. В 1967 году 5 наименований ликеро-водочных изделий выпускаются в подарочных коробках в количестве 2000 штук, в фигурной фарфоровой посуде – 10. Расширяется и ассортимент, выпускаемый заводом – появляются водка «Алма-Атинская», настойки «Казахстанская Юбилейная» и «Зайлийский январь». [**24**]

Это официальные, документально подтвержденные факты развития производства алко- и безалкогольной продукции, выпускаемой некогда существовавшим заводом-гигантом. Но, как зачастую происходит, документы 70-х вплоть до 1995 года заводом, вследствие его приватизации, были безвозвратно утеряны.

История болезни

90-е годы свели на нет все успехи и достижения завода. С переходом Казахстана к рыночной экономике в 1995 году Алма-Атинский ликеро-водочный завод меняет форму собственности и переименовывается в АООТ «Жансая». Результаты аудиторской проверки финансово-хозяйственной деятельности за 1995-1996 годы констатируют ухудшение финансового состояния завода. [**25**] В 1996 году Правлением АО «Жансая» утверждается План мероприятий по углублению реформ и выходу из кризиса на 1996-1998 годы. [**26**]

Желая вернуть забытое имя и былую статусность на рынке алкогольной и безалкогольной продукции, в мае 1997 года АООТ «Жансая» переименовано в АО «Алма-Атинский ликеро-водочный завод». Не смотря на критичность ситуации, завод продолжает производственную деятельность – дегустационной комиссией утверждены к производству водка «Ак сункар» и «Эверест 97». [**27**]

В 1998 году комиссией «Казсертико», Санэпидуправления», «Центра защиты прав потребителей» и ТОО «Акцепт» одобрены рецептуры водки «Алматинская широта» и настойки горькой «Горная». [**28**] В ассортимент выпу-скаемой заводом продукции входят 10 наименований водочной продукции («Елшілік», «Жетысу», «Золотое кольцо» и др.), 3 настойки горькие («Алатау», «Самал жел» и «Перцовая») и джин «Темир 45». [**29**] Однако, уже в сентябре 1998 года на заводе введен 4-хчасовой рабочий день в связи с приостановлением его деятельности. [**30**]

Курс – на восстановление

Вероятно, в этот период акции завода приобретаются АО «Нукер» и продиктовано это «… стратегическими целями…». По предложению АО «Нукер», являющегося основным держателем акций завода, Общим собранием акционеров в апреле 2000 года было принято решение о добровольной реорганизации путем объединения с ОАО «Айдабулский спиртзавод», ОАО «Талгар-спирт», ОАО «Тараз» и ОАО «Шарап». [**31**] В результате этого ребрединга в июле того же года завод увеличил объем и ассортимент выпускаемой продукции. Введены в производство новые виды напитков – коньяк «Алатау», «Ак сункар», бренди «Тараз», портвейн «Талас». [**32**]

В 2003 году проведено капитальное перевооружение производственных мощностей завода. Завершено строительство купажного цеха, что дало возможность производить сортировку (водно-спиртовую смесь) в больших количествах, т.е. увеличить производительность завода, сократить время перехода между ассортиментами, производить несколько сортов водки разной крепости одновременно. Установлено новое оборудование по купажированию, изготовленное из высококачественной немецкой нержавеющей стали. Модернизирована в соответствии с новыми требованиями к производству турецкая линия розлива водки, установленная в 1998 году.

В 2005 году завод начал вывод на Казахстанский рынок новых торговых марок под «брендом» «РУССКИЙ КОНЦЕРН». Новые бренды заметно отличаются от ранее выпущенных и аналогов, производимых за рубежом как качественными характеристиками, так и оформлением.

В 2006 году завод, к уже имеющимся 13 видам водочных изделий, запустил в производство и реализацию четыре новых бренда, которые начали пользоваться спросом на рынке Казахстана и повысили реализацию выпускаемой продукции (водка «Черный ворон» с добавлением настоя чернослива, «Русская народная ржаная», «Особая», «Русская народная пшеничная», «Русская народная, на березовых почках» и др.).**[33]** Продолжается выпуск коньячной линии «Казахстанский коньяк***», «Дар Востока» и «Наурыз». **[34]**

Уже в 2007 году ассортимент выпускаемой алкогольной продукции достиг 26 видов среди которых «Наркомовская норма хлебная», «Вот это! Graduss». «Пітница», «Особая» и др. **[35]**

Поверженный

Антикризисные меры, принятые акционерами и руководством завода, действенных результатов не дали. В 2009 году «… в связи с тяжелым финансовым положением (Мировым экономическим кризисом) и падением спроса на продукцию…» в отношении завода возбуждено банкротное производство. В соответствии с Определением Специализированного межрайонного экономического суда г.Алматы от 16 февраля 2009 года один из крупнейших заводов Казахстана в марте 2009 года прекратил свою деятельность. **[36]**

Эпилог

Перестройка изменила жизнь советских предприятий до неузнаваемости. Их перевели на хозрасчет и самоокупаемость. Социальные программы свернули, поскольку на них уже не хватало денег. На рынок хлынуло множество ширпотреба, многих потопила конкуренция. В нулевые необратимый процесс деградации производства уже нельзя было остановить. Конечно, кто-то смог перестроиться, но в запустении остались огромные территории, а на местах фундаментально стоявших заводов,

продукция которых была узнаваема по брендам, сегодня «красуются» бизнес-центры и бизнес-кварталы. Алматинский ликероводочный завод долгое время сохранял за собой статус «локомотива» своей отрасли, которому по разным причинам не нашлось места в казахстанской промышленности.

ИСТОЧНИКИ:

[1] – Букетова Н. Купцы Семиречья – Никита Пугасов//Хабаршысы. Алматы. 2008/1. стр.47
[2] – Государственный архив г.Алматы. Ф.390. Оп.9-с и 4-м. Д.42
[3] – Государственный архив г.Алматы. Ф.390. Оп.9-с и 4-м. Д.86
[4] – Государственный архив г.Алматы. Ф.390. Оп.9-с и 4-м. Д.135
[5] – Государственный архив г.Алматы. Ф.390. Оп.9-с и 4-м. Д.237
[6] – Государственный архив г.Алматы. Ф.390. Оп.9-с и 4-м. Д.169
[7] – Государственный архив г.Алматы. Ф.390. Оп.9-с и 4-м. Д.178
[8] – Государственный архив г.Алматы. Ф.390. Оп.9-с и 4-м. Д.246
[9] – Государственный архив г.Алматы. Ф.390. Оп.9с. Д.178
[10] – Государственный архив г.Алматы. Ф.61. Оп.1. Л.1. Оп.1. Д.61. Л.50
[11] – Государственный архив г.Алматы. Ф.32. Оп.1. Д.1. Л.1,5
[12] – Государственный архив г.Алматы. Ф.32. Оп.1. Д.1. Л.1. Д.6. Л.3
[13] – Государственный архив г.Алматы. Д.ф.32. Л.3
[14] – Государственный архив г.Алматы. Ф.32. Оп.1. Д.1. Л.13,16
[15] – Государственный архив г.Алматы. Ф.32. Оп.1. Д.9. Л.47,56
[16] – Государственный архив г.Алматы. Ф.32. Оп.1. Д22, Л.3-4
[17] – Государственный архив г.Алматы. Ф.32. Оп.1. Д.25. Л.53, 55
[18] – Государственный архив г.Алматы. Ф.32. Оп.1. Д.58. Л.73, 103
[19] – Государственный архив г.Алматы. Ф.32. Оп.1. Д.58. Л.34, 37
[20] – Государственный архив г.Алматы. Ф.32. Оп.1. Л.4
[21] – Государственный архив г.Алматы. Ф.32. Оп.1. Д.14. Л.1-2
[22] – Государственный архив г.Алматы. Ф.32. Оп.1. Д.90. Л.1
[23] – Государственный архив г.Алматы. Ф.32. Оп.1. Д.39. Л.94-99
[24] – Государственный архив г.Алматы. Ф.32. Оп.1. Д.126а. Л.1,4
[25] – Государственный архив г.Алматы. Ф.32. Оп.1. Д.4. Л.26,40
[26] – Государственный архив г.Алматы. Ф.32. Оп.1. Д.4. Л.1
[27] – Государственный архив г.Алматы. Ф.32. Оп.1. Д.7, 8
[28] – Государственный архив г.Алматы. Ф.32. Оп.1. Д.9. Л.8
[29] – Государственный архив г.Алматы. Ф.32. Оп.1. Д.9. Л.73
[30] – Государственный архив г.Алматы. Ф.32. Оп.1. Д.9. Л.68
[31] – Государственный архив г.Алматы. Ф.32. Оп.1. Д.17. Л.11

[32] – Государственный архив г.Алматы. Ф.32. Оп.1. Д.18. Л.15
[33] – Государственный архив г.Алматы. Ф.32. Оп.1. Д.53. Л.6
[34] – Государственный архив г.Алматы. Ф.32. Оп.1. Д.52. Л.54
[35] – Государственный архив г.Алматы. Ф.32. Оп.1. Д.58. Л.4
[36] – Государственный архив г.Алматы. Ф.32. Оп.1. Д.1. Л.118

Резюме

Статья посвящена одному из крупнейших заводов города Алматы по производству ликеро-водочной продукции. В подготовке статьи использованы документы фондов Государственного архива города Алматы и фотографии с интернет ресурсов.

Aysulu M. Isalova

ALMA-ATA DISTILLERY FROM THE LAND OF SOVIETS TO MARKET KAZAKHSTAN: THE RISE AND FALL OF ONE COMPANY IN TWO ERAS

Abstract: An article «Giants Plans series is dedicated to one of the largest plants in the city of Almaty for alcoholic beverages production. This article contains documents from the funds of the State Archives of the city of Almaty were used and photos Internet resources.

Keywords: confectionery factory, distillery, alcoholic and non-alcoholic products, assortment

КУЛТУРНА БАШТИНА

UDC 902(497.113 Boljevci)

Љубиша Б. Васиљевић[1]
Народни музеј Крушевац
Србија

АРХЕОЛОШКИ ЛОКАЛИТЕТИ У ОКРУЖЈУ БОЉЕВАЦА

Сажетак: Рад је посвећен археолошким локалитетима регистрованим на простору Бољеваца у Срему. На наведеном простору регистровано је више археолошких локалитета, чији слојеви су настали у широком временском распону, од неолита до позног средњег века. Бројни локалитети, регистровани на релативно малом простору, указују на постојање динамичног живота и континуираног насељавања током различитих археолошких епоха. Задатак археологије је да прошири досадашња сазнања и омогући стварање јасне хоризонталне и вертикалне стратиграфије на свим локалитетима у Бољевцима.

Кључне речи: Бољевци, Срем, археологија, локалитети, праисторија, антика, средњи век

Насеље Бољевци представља део градске општине Сурчин, у склопу Града Београда. Налази се у Срему, на левој обали Саве, око 40 километара узводно од Београда. Симбол Бољеваца представља црква посвећена Светој Петки, подигнута крајем XVIII века. У овом тексту покушаћемо да дамо одговор о старијим траговима насељавања на овом простору, од праисторије до позног средњег века.

Најстарији трагови насељавања на простору Бољеваца потичу из периода неолита и енеолита. На вишеслојном локалитету Село постоје остаци насеља са надземним објектима за становање. Од покретног археолошког материјала откривено је обиље керамике, кременог и коштаног оруђа и ниске перли од печене земље. Насеље се временски опредељује на крај винчанске културе. Утврђено је и постојање енеолитског слоја из епохе баденске културе. Из овог периода потиче налаз огњишта са керамиком и животињским костима.[2]

---

[1] *ljubisa05@gmail.com*; Ljubiša B. Vasiljević, National Museum Kruševac, Serbia

[2] Душан Мркобрад, „Село Бољевци код Земуна: средњовековно и праисторијско

На истом локалитету пронађено је и најстарије познато словенско насеље на београдском подручју.[3] Дуготрајно насеље је, највероватније, настало током VIII века нове ере и оквирно се може везати за племе Тимочана, чији се део, под притиском новопристиглих Бугара, са своје постојбине, поред десне обале реке Тимок, преселио на ово подручје.[4]

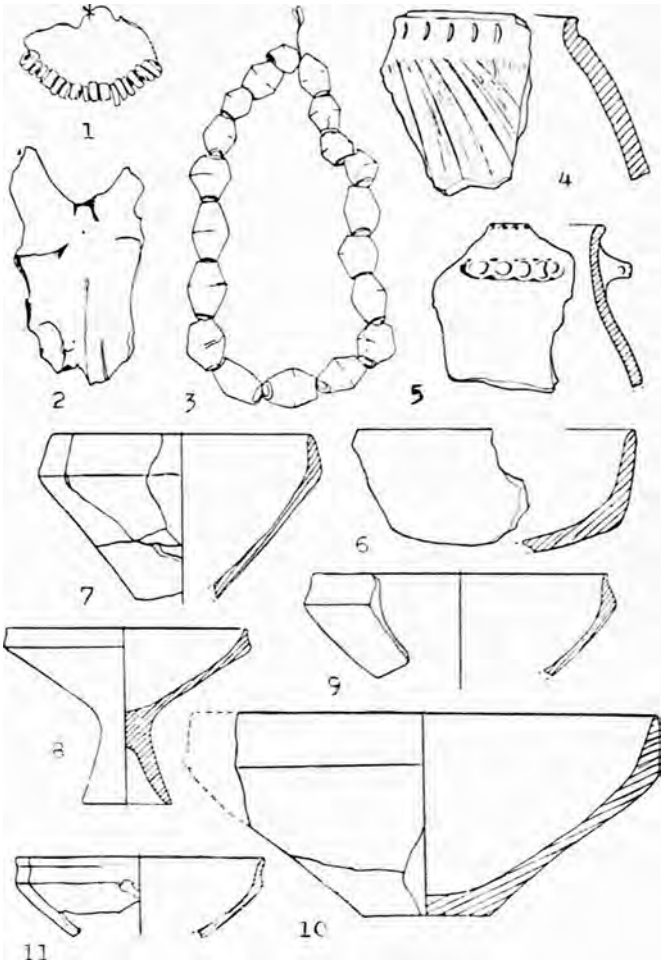

Сл. 1. *Налази винчанске културе са локалитета Село*
(према: Душан Мркобрад, *Село Бољевци код Земуна*..., Т. X)

насеље", *Arheološki pregled*, br. 23, 1982, 28–32.

[3] Јованка Калић, „Прилог методологији проучавања српског средњовековног друштва", *Историјски часопис*, бр. XXXV, 1988, 5–21.

[4] Милица Јанковић и Ђорђе Јанковић, *Словени у југословенском Подунављу*, Београд 1990, 28.

У оквиру ранословенског насеља на локалитету Село, од непокретних археолошких налаза, пронађени су трагови полуукопаних земуница, надземних кућа, јама и пећи за печење хлеба. Делимично је истражена земуница у облику слова Т са најмање три правоугаоне просторије. Другу истовремену стамбену целину представљају надземна кућа и хлебна пећ у њеној непосредној близини. Од покретног материјала доминирају налази керамике, посебно лонаца грубе израде на спором витлу, украшеним валовницама и хоризонталним линијама изведеним употребом чешља. Лонци су окер и сиве боје, дебљих зидова. Јављају се и коштане алатке (прибор за риболов) и гвоздени предмети. Д. Мркобрад износи претпоставку, на основу историјски позитивних околности, да је ранословенско насеље настало током VIII века.[5]

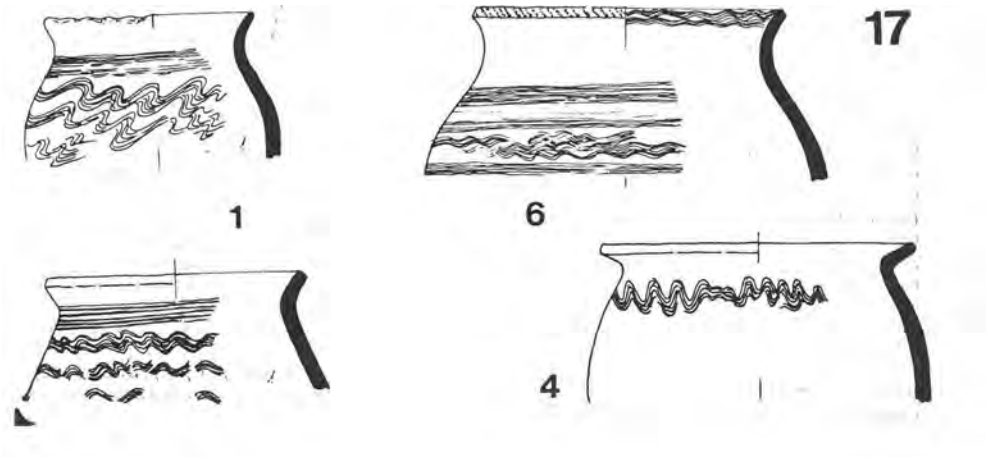

Сл. 2. *Словенска керамика са локалитета Село* (према: Душан Мркобрад, *Налаз ранословенске земунице*... 191, сл. 4)

Живот је на овом месту трајао и током XI–XII века. Насеље из поменутог периода везујемо за старосрпски период. Примећено је да су тада, за основу кућа, често коришћени остаци раносредњовековних земуница. Откривене су и три хлебне пећи. Од покретног археолошког материјала заступљени су налази керамике и накита. Најмлађи стамбени хоризонт припада XVI–XVII веку.[6]

[5] Душан Мркобрад, „Налаз ранословенске земунице из Бољеваца", *Гласник Српског археолошког друштва*, бр. 2, 1985, 188–192; Милица Јанковић и Ђорђе Јанковић, *нав. дело*, 77–78.

[6] Душан Мркобрад, „Село Бољевци код Земуна...", 28–32; Исти, „Налаз ранословенске

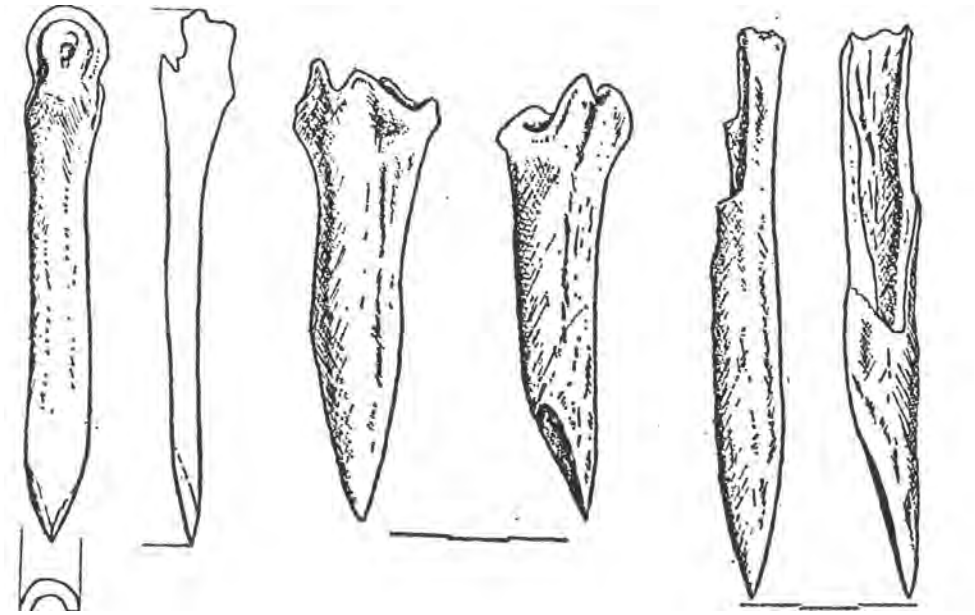

Сл. 3. *Коштана шила из земунице са локалитета Село* (према: Милица Јанковић и Ђорђе Јанковић, *Словени у*…, 77)

Археолошка сведочанства из античког периода сведоче о значајном присуству Римљана на простору данашњих Бољеваца. Треба навести да су на овом простору, још почетком XX века, бележени налази новца, прецизније сребрних драхми грчке колоније Аполоније, која се налазила на јадранској обали данашње Албаније.[7] Забележен је и налаз новчића цара Клаудија.[8]

Дуж потеса Грабовац–Гибовац регистрована су три античка локалитета, међусобно удаљена неколико стотина метара. На западној обали Фенечке баре, где је забележен пад терена у правцу истока, проналазе се фрагменти грађевинског материјала и керамике, који указују на постојање сеоског насеља из III–IV века.[9]

земунице...", 192, нап. 2.

[7] Josip Brunšmid, „Nekoliko našašća novaca na skupu u Hrvatskoj i Slavoniji", *Vjesnik Hrvatskog arheološkog drustva*, nova serija br. XII, 1912, 265.

[8] Dušan Mrkobrad i Janko Maglovski, „Rekognosciranje terena u ataru sela Boljevci u Sremu, *Arheološki pregled*, br. 19, 1977, 149.

[9] Адам Црнобрња, *Античка насеља, фортификације и комуникације у југоисточном делу Доње Паноније*, непубликована докторска дисертација, Београд 2015, 340.

Дуж северне стране Фенечке баре, пад према југоистоку, забележено је постојање вишеслојног локалитета. Између баре и пута за Гибавац, од површинских археолошких налаза забележени су бројни фрагменти античке, али и старије, келтске, керамике. На терену се уочавају бразде (можда некадашњи канали), са спуштајућим правцем ка Фенечкој бари. У близини се налазе блага узвишења, грбине, која указују на постојање грађевинских објеката. Један од тих објеката оштећен је приликом пољопривредних радова. Занимљиво је да у његовом непосредном окружењу није било налаза керамике на површини, иако је лежао на малој дубини, око 40–50 cm испод земље. На овом локалитету претпостављено је постојање утврђења (површине од око пет хектара), сеоског насеља, а вероватно и некрополе. Трагови насељавања потичу из I и II–IV века.[10]

Око 400 метара удаљен, такође изнад северне обале Фенечке баре, налази се локалитет Мали Грабовац (или Грабовац–Гибавац 3). На површини од око два хектара налази се мноштво римских опека и тегула. У оквиру неколико зона, пречника 15–20 метара, уочавају се веће концентрације римског грађевинског материјала. што, уз карактеристике терена, са честим неприродно избаченим грбинама, јасно упућује на постојање грађевинских објеката, делова сеоског насеља, чији живот је трајао у периоду између 300–378. године.[11]

Археолошки је истражен део грађевине (због недостатка финансијских средства и нерешених имовинско-правних односа није истражен цео објекат), зидане од опека и камена, повезаних квалитетним малтером. Грађевина је била загревана помоћу система хипокауста. Очувани су остаци фреско декорације на зидовима. Утврђено је и постојање зидне мермерне оплате. Вероватно је реч о луксузном римском купатилу Од покретног археолошког материјала, поред керамике, откривени су и фрагменти стаклених посуда и прозорског стакла. Са овог места потиче и метални оков луксузног ковчежића са представама царске породице у медаљонима из прве половине IV века.

Постоје и налази новца из IV века. Најстарији откривени новчић представља ковање Константина Великог, пронађен утиснут у малтер темељног зида. Најмлађи је Валенсов новчић, што наводи на закључак да је грађевина, као и целокупно насеље, уништено приликом немира који су захватили Балкан и оближња подручја, након великог пораза источноримске војске од Гота, 9. августа 378. године код Хадријанопоља (данашњег Једрена), када је погинуо и сам цар Валенс.[12]

---

[10] Исто, 340–341; Dušan Mrkobrad i Janko Maglovski, *nav. delo,* 148–149.

[11] Адам Црнобрња, *нав. дело*, 340.

[12] Исто, 341.

Локалитети, означени као Фенек 1 и Фенек 2, смештени на језичку земље, са севера, запада и југа оивиченом Фенечком баром, за нашу тему су значајни због бројних налаза римске керамике и грађевинског материјала. Налази вероватно припадају римском сеоском насељу из III–IV века.[13]

Још једна рурална (сеоска) римска насеобина могла се налазити на локалитету Церова греда. На жалост, овај локалитет оштећен је деловањем дивљих трагача, који су разровали делове римских грађевина, па се наилази на остатке грађевинског материјала.[14]

Треба навести и да са потеса Селиште, око 4–5 километара удаљеном од центра насеља, на лучној греди насталој повлачењем водотока Саве, потичу случајни налази новчића Веспазијана и Валенса, чиме се могућност за живот римског човека на овом мести може одредити у широк период од I–IV века.[15]

Локалитет Водоплавица налази се 3,5 километра источно од центра Бољеваца. Смештен је на имању Ђуре Магловског. Дуж локалитета проналажени су површински налази из бронзаног доба (дршке са траговима шнур декорације, кремени нож беле боје, атипични примерци трбуха посуда) и античког периода (тракасте дршке црвенкасте боје). Извесно се ради о вишеслојном локалитету.[16]

Непосредно изнад Водоплавице регистрован је локалитет Пејин брег, који се налази на мањој узвишици. На површини се уочавају фрагменти бронзанодопских урни са шнур орнаментиком и керамика из старијег гвозденог доба (тордирано раме зделе и више атипичних фрагмената).[17]

У близини је регистровано и налазиште Комша. На овом месту је постојало мање насеље, расељено почетком XVIII века. Можда се са овим насељем могу повезати налази нечитких бронзаних угарских новчића,који се налазе у приватном власништву. Постоји податак да је, крајем XIX века, са локалитета у Музеј у Винковцима доспео археолошки материјал из периода латена. Недалеко од налазишта, на око један километар удаљености од Јаковачке економије, пронађена су два келтска мача. Један од мачева доспео је у Збирку Дома културе у Бољевцима.[18]

[13] Исто, 342.
[14] Исто, 340.
[15] Dušan Mrkobrad i Janko Maglovski, *nav. delo,* 148.
[16] Isto.
[17] Isto.
[18] Isto.

У близини Бољеваца, прецизније у окружењу Јакова, такође је регистрован већи број археолошких локалитета. Најстарији слојеви, одређени у период винчанске културе, припадају праисторијским насељима регистрованим на локалитетима Кормадин (вишеслојно налазиште) и Бршљенак. На вишеслојном локалитету Калуђерске ливаде најстарији слој припада некрополи белегишке културе из бронзаног доба. Насеље истражено на локалитету Економија „Сава" датујемо у период позног бронзаног доба. Исто налазиште чува и насеље из периода старијег гвозденог доба, као и латенски слој.

Велики значај има антички хоризонт на поменутом локалитету Калуђерске ливаде, где је потврђено постојање дуготрајног античког насеља, настањеног од I–IV века. Претпоставља се да је, почетком нове ере, на овом месту постојало домородачко насеље,. чије становништво је било изложено процесу романизације, што је резултирало бржим развојем насеља и веома интензивним животом у њему током III–IV века. Хронолошки след наставља се германском некрополом из V–VI века, откривеном на локалитету Кормадин. Археолошка слика на Калуђерским ливадама допуњује се средњовековном некрополом из XII–XIV века.

Локалитет Кормадин (стари називи Јаковачки виногради и Курмадин) у Јакову је познат још од почетка XX века. Кормадин се налази се на северној периферији Јакова, односно југозападној граници насеља Сурчин. Чини га низак пространи брежуљак, са севера оивичен каналом реке Галовице, а са југоистока Римским каналом. Слични повољни услови искоришћени су и на оближњем локалитету Бршљенак, где је утврђено постојање винчанског насеља. Истраживања су показала да се на локалитету Кормадин најстарији слој представља насеље винчанске културе. Осим праисторијског културног слоја, констатована је и германска некропола из V–VI века. Током истраживања, спроведених током шесте деценије XX века, истражено је 26 гробова.[19]

После оснивања Музеја у Земуну, 1955. године, локалитету је посвећена посебна пажња. Истраживања су показала да се у овом случају, вероватно, не ради о ранородњовеовној некрополи са континуираним редовима, него о примеру обичаја сахрањивања покојника у већим групама. Д. Димитријевић наводи да се овакав вид сахрањивања јавља код германских племена од V века, са посебним распростирањем током VI и VII века, док се у VIII веку постепено губи. Кроз тип сахрањивања огледа се степен социјалне издиференцираности друштва тога времена.

[19] Борислав Јовановић и Јован Глишић, „Енеолитско насеље на Кормадину код Јакова", *Старинар*, бр. XI, 1960, 113–142.

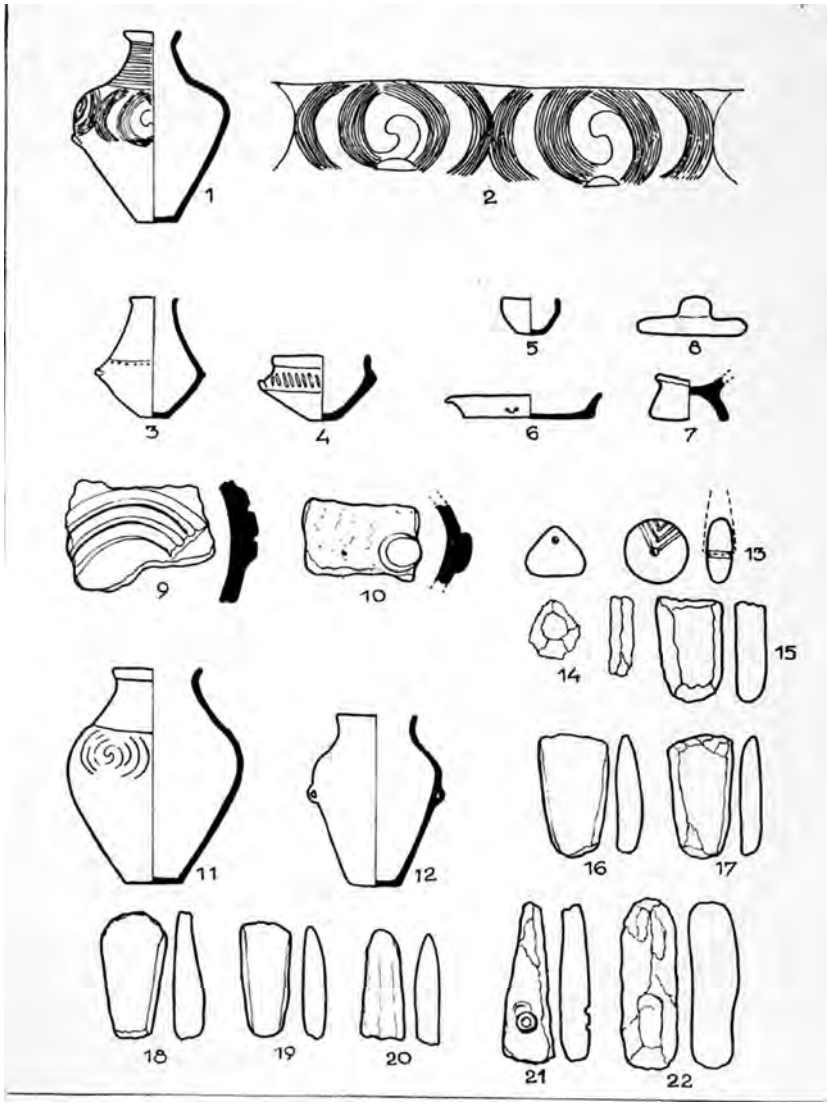

Сл. 4. *Винчански налази из Кормадина*
(према: Борислав Јовановић и Јован Глишић,
Енеолитско насеље на Кормадину..., 122, сл. 11)

На систематски истраженом делу терена откривено је 26 скелетних гробова. Сахрањивање је вршено у једноставним ракама, релативно уским са заобљеним крајевима. Од укупно 26 скелета, констатовано је осам индивидуа мушког пола, девет женског, шест дечијег узраста и три чији пол

није било могуће утврдити. Положај скелета готово је једнообразан. Сви скелети положени су на леђа у опруженом ставу са паралелно положеним ногама. Глава је код већине скелета окренута фронтално, али често окренута ка десном рамену, односно у правцу севера, што наводи Д. Димитријевић на помисао да је реч о заостатку старих ритуала у сахрањивању.

Само два истражена гроба нису садржавала гробне прилоге. Реч је о дечијим гробовима, обележеним бројевима 22 и 24. Од гробних прилога забележени су мач, копље, стреле, тоболац, фибуле, прећице, прстење, новац, кресива, пршљенци, чешљеви, стакло... На основу анализе резултата истраживања, Д. Димитријевић износи закључак да је некропола припадала Гепидима, настањеним на простору Срема током V и VI века До сада није идентификовано насеље коме је припадала некропола.[20]

Напоменућемо да су, на основу сазнања стечених антрополошком анализом извршеном од стране Ж. Микића, три, од укупно деветнаест анализираних лобања са некрополе, биле вештачки деформисане.[21]

Истраживање некрополе настављено је 2008. године, када је, поред истраженог средњовековног гроба, додатно прецизирана стратиграфија винчанског насеља.[22]

Локалитет Економија „Сава" налази се недалеко од садашњег тока Саве, на узвишеној греди, са доминатаним положај у односу на мочварни терен у околини. Локалитет је регистрован 1958. године када је, приликом пољопривредних радова, пронађена остава од педесет бронзаних предмета – оруђа, оружја и разних украса. Рекогносцирања терена показала су да остава потиче из праисторијског насеља, површине од око једног квадратног километра. Археолошка истраживања су пружила довољно података да се констатује постојање вишеслојног праисторијског насеља. Најстарији слој припада белегишкој култури позног бронзаног доба, затим следи јасно лоциран стамбени хоризонт из старијег гвозденог доба, а утврђено је и постојање слоја из периода латена. Из периода бронзаног доба утврђено је постојање земуница и јама, али не и надземне архитектуре.[23]

---

[20] Даница Димитријевић, „Гепидска некропола Кормадин код Јакова", *Гласник Музеја Војводине*, бр. 9, 1960, 6–44.

[21] Живко Микић, „Антрополошки осврт на вештачки деформисане лобање из периода велике сеобе народа", *Зборник Народног музеја у Београду*, бр. XV-1, 1994, 133.

[22] Александар Булатовић, Александар Капуран и Ника Стругар, „Неолитски стратум на локалитету Кормадин у Јакову – сондажно ископавање 2008. године", *Годишњак Града Београда*, бр. LVIII, 2010, 11–42.

[23] Danica Dimitrijević, „Jakovo, NOO Surčin, srez Beograd, Lok. Državna ekonomija Sava",

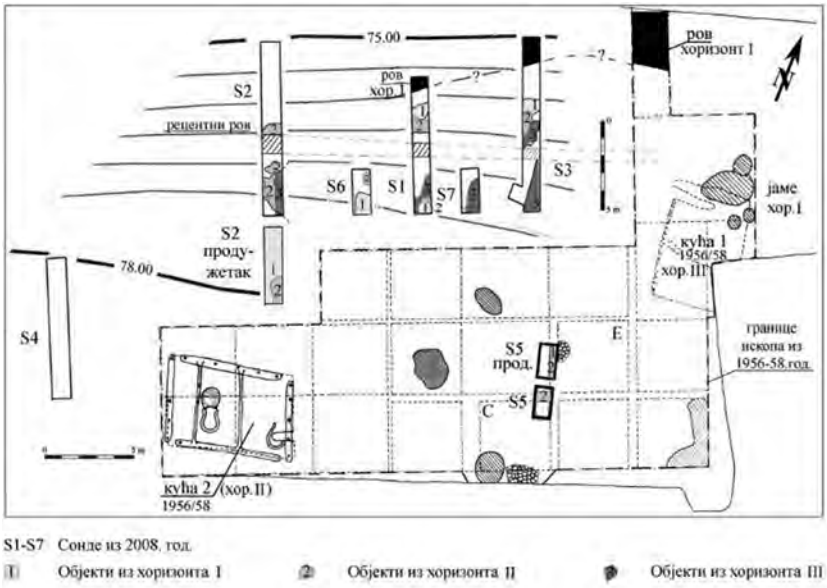

Сл. 5. *Детаљ ситуационог плана локалитета Кормадин – ископавања из 2008. године* (према: Александар Булатовић, Александар Капуран и Ника Стругар, *Неолитски стратум...*, прилог 3)

Током изградње заобилазнице ауто-пута око Београда, јуна 1991. године, дошло је до оштећења дела археолошког локалитета на потесу званом Калуђерске ливаде. Налазиште лежи на најјужнијем узвишењу западног краја дуге лесне греде, оријентисане у правцу североисток–југозапад, паралелне са током Саве и окружене ритом. Име локалитета вероватно потиче од тога што се овај простор налазио у поседу манастира Фенек.

Археолошким истраживањима, изведеним на приближној површини од једног хектара, утврђено је постојање слоја из периода бронзаног доба sa 88 гробова спаљених покојника сахрањених у урнама.[24]

Из периода антике истражен је део античког насеља са непрекинутим континуитетом у периоду од I–IV века. Континуирано постојање античког насеља објашњава се локацијом смештеном непосредно поред античког

Arheološki pregled, br. 1, 1959, 60–65; Никола Тасић, „Насеље култура поља са урнама у источном делу Срема", *Рад музеја Војводине*, бр. 11, 1962, 127–135; Исти, „Проблем културе поља са урнама у Војводини", *Старинар*, бр. XVII, 1966, 16; Rastko Vasić, „Belegiška grupa", u: Dragoslav Srejović (ur.), *Arheološki leksikon*, Beograd 1997, 118–119.

[24] Бисенија Петровић, *Нови археолошки налази у Земуну*, Београд 1988, 13–15.

пута Сингидунум – Сирмијум, односно Таурунум – Басијана – Сирмијум. На жалост, римски слој је посебно тешко оштећен приликом изградње заобилазнице. Покретни (три стамбена објекта, осам пећи, од којих једна цигларска, јаме и укопи) и непокретни налази (фибуле, наруквице, копче, прстење, кључеви...) сведоче о постојању насеља са доморадачким становништвом из I–II века, романизованим након римских освајања, после чега је живот у насељу настављен, са посебним интензитетом током III–IV века. Крај римског насеља на овом месту може се везати за варварске упаде 374/5–378. године.[25]

Током истраживања пронађено је шеснаест бронзаних римских новчића, датованих најчешће у I–II, али и све до IV века.[26]

Утврђено је и постојање средњовековне некрополе са скелетним сахрањивањем. Некропола се датује у период од XII–XIV века, с тим што се трагови најинтензивнијег сахрањивања потичу из друге половине XII и почетка XIV века. Откривено је 95 гробова и десетак група сакупљеник костију, или уз гробове сложених костију других покојника, тако да укупан број откривених сахрањених достиже бројку од 109 индивидуа.

Већ током турског периода није било уочљивих гробних обележја изнад хумки, тако да су вероватно гробове означавали дрвени крстови, који су временом нестали. Укопавање је вршено на редове, са релативно густим распоредом хумки. Покојници су полагани у просту земљану раку, без сандука и гробне конструкције. Сахрањивање је вршено појединачно, изузев у пар случајева када је вероватно смрт блиских особа наступила истовремено или у веома кратком временском раздобљу. Гробови су оријентисани у правцу запад – исток, уз мала одступања која се тумаче донекле неправилним положајем некадашње дрвене капеле, у чијем правцу су покојници полагани у хумке.

На основу откривних гробних прилога разложно се може претпоставити да су прва сахрањивања на некрополи обављена у другој половини XII века. Прилози представљају рад локалних мајстора и указују да је на некрополи сахрањивано словенско, односно српско и руско становништво. У првој половини XIII века, подручје југоисточног Срема може се посматрати као до Угарске. Такво стање траје све до монголске (татарске) најезде 1241–1242. године.

---

[25] Иста, „Римски метални налази са локалитета Калуђерске ливаде у Сурчину", *Годишњак Града Београда*, бр. 43, 1996, 13–31.

[26] Никола Црнобрња, „Римски новац са локалитета Калуђерске ливаде у Сурчину", *Годишњак Града Београда*, бр. 43, 1996, 33–36.

У историографији није довољно пажње посвећено поменутој најезди Монгола. Са становишта археологије реч је о изузетном значајном догађају, који представља хронолошку прекретницу и означава крај развијеног и почетак позног средњег века на простору Подунавља.[27]

Пре упада у Подунавље, Монголи су срушили Бугарску на Волги и Кијевску Русију, похарали многе руске кнежевине и Пољску. Извршили су и упад у Панонију, где су до темеља разорили угарске територије, након чега је угарски краљ морао да потражи уточиште иза бедема Трогира, до гога су га гониле монголске хорде.. У повратку са Јадранске обале, Монголи су опљачкали Србију и покорили балканску Бугарску. Монголска разарања, праћена покољом становништва, могу се упоредити једино са најездом Хуна, осам векова раније. Сва насеља на простору данашњег српског Подунавља су уништена. На већини гробаља прекинуто је сахрањивање, јер више није било оближњих насеља. Долази и до промене етничке слике Подунавља, јер у ове крајеве почињу да се досељавају Руси, Немци и други народи, што условљава корениту промену у начину живота и означава почетак периода позног средњег века.

Поменули смо да долази до насељавања Руса, али треба да бацимо кратак поглед на питање како је дошло до тога, јер тај догађај вероватно има велики утицај на судбину археолошког локалитета на Калуђерским ливадама.

Наиме, након монголске најезде, угарски краљ Бела IV (1235–1270) био је приморан да реорганизује државу и да на опустела подручја насели ново становништво. На чело новоснованих бановина, Славонске и Мачванске, поставио је свог зета Ростислава Михаиловича, сина черниговског кнеза Михаила, погубљеног од стране Монгола. Паралелно са добијањем банских овлашћења, Ростислав отпочињење насељавање својих сународника на добијеним територијама. Ростислава наслеђују његови синови, Михаило и Бела, који су носили титулу херцега. Бела је у овом звању поуздано потврђен 1272. године. Њихове области обухватале су Усору и Соли у Босни, Срем и Мачву. Тим просторима је, у наредном периоду, од 1272. до 1284. године управљала угарска краљица Јелисавета, ташта српског краља Драгутина.[28]

„Руски" период на овим просторима шредставља епоху мира, дугу око четири деценије, када је могло бити спровођено континуирано сахрањивање у оквиру некрополе на Калуђерским ливадама. Повољни историјски

[27] Милица Јанковић и Ђорђе Јанковић, *нав. дело*, 64–65.

[28] Константин Јиричек, *Историја Срба*, Београд 1952, 177–189.

услови настављају се и крајем XIII и почетком XIV века, када делом поменутих територија, као „сремски краљ" директно управља краљ Драгутин, То је период добрих односа између Србије и Угарске, па, и поред нерешеног питања да ли се територија данашњег Срема налазила у оквиру државе краља Драгутина између 1284. и 1316. године, можемо закључити да насеље коме је припадала некропола на Калуђерским ливадама наставља свој развој, па се тиме, као неизбежна последица, продужава и континуитет сахрањивања на некрополи.

Након 1316. године, па све до средине XIV века, овај простор постаје нестабилно подручје са непрестаним ратним дејствима, што резултира и престанком сахрањивања насеобинског становништва на некрополи. могуће је да је, у знатно мањој размери, обновљена употреба некрополе у другој половини XIV века. Историјске околности сугеришу да се сахрањивање на некрополи могло дешавати и за време деспота Стефана Лазаревића, али још увек немамо археолошку потврду ове могућности. Гробни прилози (највише тракасто прстење са крстоликим мотивима, керамика, каричице, сребрни прстен, гвоздена стрела...) представљају рад локалних мајстора и указују да је на некрополи сахрањивано словенско, односно српско и руско становништво.[29]

Окружење Бољеваца посебно карактерише комплекс манастира Фенек. Према предању, забележеном од стране митрополита Викентија Јовановића у извештају од 2. децембра 1775. године, манастир Фенек су, као и манастире Крушедол и Хопово, подигли у другој половини XV века српски владика Максим Бранковић, са братом деспотом Јованом и мајком Ангелином. Историјски извори, пак, кажу да најранији помен Фенека потиче из 1563. године. Тада је најкасније подигнута стара црква, као једнобродна грађевина са бочним полукружним певницама. Нова барокна црква подигнута је у периоду од 1794–1797. године, по пројекту земунског мајстора Маурилијуса Рабла.[30] (Божовић 2010: 1–4).

Највећи симбол данашњих Бољеваца представља црква посвећена Светој Петки, изграђена у периоду од 1797–1800. године. На археологији остаје задатак да утврди да ли је данашња црква подигнута на темељима неког старијег светилишта,као и да прецизније дефинише бројне археолошке локалитете у Бољевцима и његовом непосредном окружењу.

---

[29] Милица Јанковић, „Калуђерске ливаде – средњовековно гробље код Јакова", *Гласник Српскої археолошкої друштва*, бр. 19, 2003, 73–120.

[30] Александар Божовић, *Манастир Фенек*, Београд 2010, 1–4.

Ljubiša B. Vasiljević

ARCHAEOLOGICAL SITES IN THE AREA OF BOLJEVCI

Abstract: The paper is dedicated to archaeological sites registered in the area of Boljevci in Srem. Several archaeological sites have been registered in the mentioned area, the layers of which were created in a wide time span, from the Neolithic to the late Middle Ages. Numerous localities, registered in a relatively small area, indicate the existence of a dynamic life and continuous settlement during different archaeological epochs. The task of archeology is to expand the existing knowledge and enable the creation of a clear horizontal and vertical stratigraphy at all localities in Boljevci.

Keywords: Boljevci, Srem, archeology, localities, prehistory, antiquity, Middle Ages

UDC 904:738.8(497.11 Mijatovac)"652"

Даница Милошевић Јовић[1]
Музеј „Horreum Margi – Равно" (Ћуприја)
Србија

ОСТАВА МЕТАЛНИХ ПРЕДМЕТА (ПОСУДЕ И АЛАТ) ИЗ АНТИЧКЕ ЗБИРКЕ МУЗЕЈА „HORREUM MARGI – РАВНО"

Сажетак: Рад је посвећен остави металних предмета из античке збирке Музеја „Horreum Margi – Равно". Као место налаза је наведено „Старо гробље" у селу Мијатовац. Остава се састоји од два бронзана крчага и гвозденог оруђа, махом пољопривредног (раоник, два косира, три секире, мотике, грабуље, чешагије и вериге). Текст допуњава сазнања о привреди на овом простору и повезује налаз оставе са вилом рустиком откривеном на простору античког града Horreum Margi.

Кључне речи: Horreum Margi, Мијатовац, остава, метални предмети, крчази, оруђе, вила рустика

Предмет овог рада је остава металних предмета из античке збирке Музеја „Horreum Margi – Равно", која је у музеј доспела путем откупа 1995. године. Као место налаза је наведено „Старо гробље" у селу Мијатовац (карта 1). Према непотпуним подацима о тачном месту и условима налаза (име налазача/продавца, место налаза и време недостају) може се претпоставити, уз одређену ограду, да је остава пронађена на месту старог и садашњег сеоског гробља, „где има остатака развалина, за које народ мисли да су остаци неке цркве. Ту су налажени и стари новци, већином римски, као и старе ствари од гвожђа, камена и земље".[2]

Остава се састоји од два бронзана крчага и гвозденог оруђа, махом пољопривредног (раоник, два косира, три секире, мотике, грабуље, чеша-

[1] *mezia66@gmail.com*; Danica Milošević Jović, Museum Horreum Margi – Ravno (Ćuprija), Serbia

[2] Мијатовић 1930, 173.

гије и вериге). У овом раду ће се, уз осврт на историјска и археолошка сазнања о римском периоду на простору Ћуприје и геоморфолошке карактеристике подручја, на основу анализе оставе (каталога налаза), покушати да се допуне сазнања о привреди на овом простору и повеже налаз оставе са вилом рустиком – пољопривредним добром на простору античког града Horreum Margi.

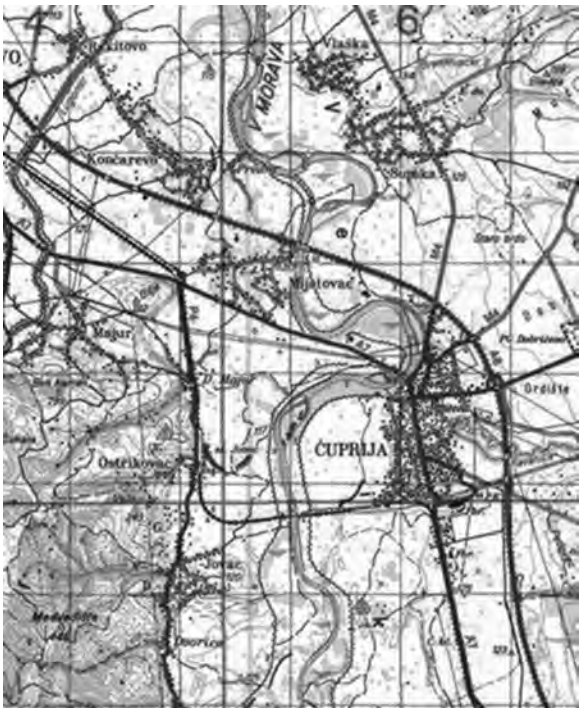

Карта 1. *Положај локалитета „Старо село" у Мијатовцу*[3]

Садржај оставе – каталог налаза

Посуде:

1. Крчаг (сл. 1).
Бронза, ковање,лемљење.
висина 22,5 цм
Инв. бр. 557

[3] Све слике и планови у раду потичу из документације Музеја „Horreum Margi – Равно".

Крчаг биконичног тела са наглашеним раменом и левкастим вратом који је у доњем делу профилован и проширен. Дно и горњи део врата су посебно израђени и налемљени на тело посуде. Дно је удубљено са доње стране. На рамену суда залемљена је звездаста плочица – закрпа. Испод рамена видљиви трагови лема овалног облика и остаци корозије од гвоздене дршке која недостаје. Цела површина суда превучена је слојем олова или калаја.
Аналогије: примерци откривени у Сремској Митровици, Кузмину, Старој Паланци и Нишу.[4] Датује се од краја II до краја III в. н. е.
Датовање: крај II – крај III века

Сл. 1. *Крчаг*

2. Крчаг (сл. 2).
Бронза, ковање,лемљење,закивање
висина 22 цм
Инв.бр. 558
Крчаг биконичног тела сличан је претходном како по облику тако и по начину израде. У његовој форми се истиче наглашено раме и левкасти врат који је у доњем делу профилован. Дно и горњи део врата посебно

[4] Вујовић 1994, 35.

израђени и налемљени на тело суда. Дно удубљено са доње стране. На горњем конусу тела изнад рамена посуде видљив је траг корозије од гвоздене дршке чији је доњи крај био причвршћен са две бакарне нитне. На ободу такође приметне две нитне за спајање дршке. Дршка и овог крчага недостаје. Обод посуде је раскован и проширен у горњем углу.
Аналогије: примерци откривени у Сремској Митровици,Кузмину,Старој Паланци и Нишу.[5] Датовање: крај II – крај III века.

Сл. 2. *Крчаī*

Пољопривредни алат:

3. Раоник (сл.3)
Гвожђе; ковање
дужина 31 цм, ширина 12 цм
Инв. бр. 561
Симетричан раоник чије сечиво је облика троугла заобљеног врха. Усадник је дугачак, правоугаоног пресека, који се наставља у ребро средином спољне стране. Бочни углови исте висине. Према аналогијама се може сврстати у тип А, варијанта Б.[6] Конзервирано.

[5] Вујовић 1994, 35.
[6] Поповић, И. 1988, Т. XVII/2.

Аналогије: Сремска Митровица (III–IV век), Бољетин (IV век), Салаковац, Губеревац (II–IV век), Власеница (III–IV век), Бровић/Обровац (III–IV век), Гамзиград (друга половина IV и прва половина V века).[7] Датовање: III–V век.

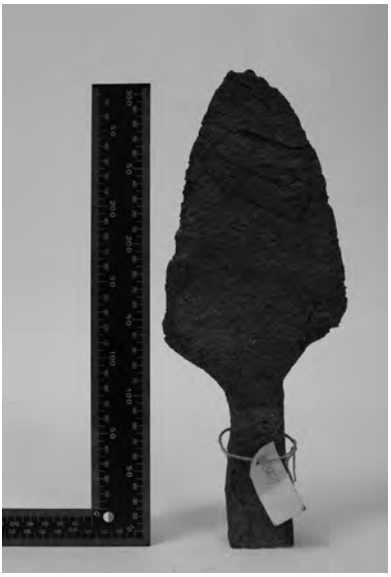

Сл. 3. *Раоник*

4. Косир (сл. 4)
Гвожђе; ковање, искуцавање
дужина 44 цм, дужина рога 10 цм, ширина 3,5 цм
Инв. бр. 570
Косир има дуго, лучно повијено сечиво које се завршава кратким рогом управним на сечиво. Трн је у облику усадника, кружног пресека. Конзервирано.
Аналогије: Слични примерци јављају се у Салаковцу, Железнику, Ушћу код Обреновца.[8] Према типологији И. Поповић би припадао типу Д.[9]
Датовање: II–III век

[7] Поповић, И. 1988, 98.
[8] Поповић, И. 1988, 81.
[9] Поповић, И. 1988, 81.

Сл. 4. *Косир*

5. Косир
Гвожђе; ковање, каљење
дужина 25 цм, ширина 5 цм
Инв. бр. 567
Косир мањих димензија, благо повијеног сечива.Трн је пирамидалног облика правоугаоног пресека.
Аналогије: Слични примерцци јављају се у Сави (код Аде и Земуна), Сремској Митровици (III–IV век) и на Караташу (VI век).[10] Према типологији И. Поповић припада типу Е.[11]
Датовање: III–IV век

6. Секира-чекић (сл. 5)
Гвожђе; ковање
дужина 22 цм, ширина 7 цм
Инв.бр: 559
Секира-чекић повијеног комбинованог сечива које се од ушице равномерно шири. Сечиво се равно завршава. Са обе стране кружног отвора се налазе јако изражена троугаона крилца, а ушица прелази у масивну правоугаону плочу. Конзервирано.
Аналогије: Слични примерци јављају се у дугом временском распону, у

[10] Поповић, И. 1988, 82.
[11] Поповић, И. 1988, Т. XIII/6, Т. XLIV/1.

рановизнтијском и у средњовековном добу: Велики Градац, Костолац, Гамзиград (VI век),[12] непознато налазиште,[13] Смедерево (XII–XIII век).[14] Према типологији И. Поповић припадао би типу F, варијанти 9.[15]
Датовање: V/VI–XII век

Сл. 5. *Секира-чекић*

7. Секира-чекић (сл. 6)
Гвожђе; ковање.
дужина 20 цм, ширина 5 цм
Инв. бр. 560
Секира-чекић слична претходној, само мањих димензија.
Датовање: V/VI–XII век

Сл. 6. *Секира-чекић*

[12] Поповић, И. 1988, 70.
[13] Брмболић 2000, Т. XVIII, сл. 101.
[14] Цуњак 2001, Т. XXXII, сл.142, Т. XXXIII, сл.144.
[15] Поповић, И. 1988, Т. X/1.

8. Секира-крамп (сл. 7)
Гвожђе; ковање
дужина 17 цм, дужина крампа 9 цм, дужина секире 5 цм, ширина 5 цм
Инв. бр. 567
Секира-крамп има два лучно повијена крака са обе стране ушице. Један крак је у облику секире, а други у облику крампа. Кружни отвор за дрвени усадник је ојачан троугаоним крилцима са обе стране. Крак у облику крампа је дужи од секирастог крака. Конзервирано.
Аналогије: Слични примерци јављају се у Власеници (III–IV век), Бољетину (IV век), Рудној Глави (Горење) код Бора, Салаковцу код Пожаревца, у Гроцкој и на Царичином Граду (VI век).[16]
Датовање: III–VI век

Сл. 7. *Секира-крамп*

9. Мотика (сл. 8)
Гвожде; ковање
дужина 22 цм, ширина 14 цм
Инв.бр. 565
Двозуба мотика која је искована од једног комада гвожда у облику два пљосната паралелна крака који се равно завршавају, а на горњем делу су хоризонтално спојени. На средини хоризонталног дела је кружни отвор за дршку који је са обе стране ојачан троугластим крилцима. Кородирано.
Аналогије: По типологији И. Поповић припадао би варијанти А, а јавља се и на Царичином Граду (крај VI века), Мајданпеку, Бољетину (IV век).[17]
Датовање: IV–VI век

[16] Поповић, И. 1988, T.VI/6.
[17] Поповић, И. 1988, T. IV/1.

Сл. 8. *Мотика*

10. Грабуље (сл. 9)
Гвожђе; ковање, искуцавање, савијање
дужина 53 цм, ширина 17 цм
Инв. бр. 571
Примерак из ћупријског музеја има шест зубаца лучно повијених увис, међусобно размакнутих на удаљености од 3 до 5 цм. Сви се савијају у један кружни усадник који је формиран искуцавањем и савијањем.
Аналогије: директних паралела нема, а слични примерци јављају се у музеју у Напуљу, као и у колекцији „Boscoreale”.[18]
Датовање: IV–V век

Сл. 9. *Грабуље*

[18] White 1967, 55–56, Pl. 5 a–b.

11. Чешагија (сл. 10)
Гвожђе; ковање
дужина 23 цм, ширина 7 цм
Инв.бр. 568
Чешагија има облик издуженог правоугаоника чија су два крака ушиљена. На средини горње стране радни део прелази у кратак трн за увлачење у дрвену дршку, док је доња страна назубљена. Конзервирано
Аналогије: У Србији је пронађен само један примерак, у Власеници код Шапца (III–IV век), али их има у Босни, конкретно у Коњицу.[19]
Датовање: III–IV век

Сл. 10. *Чешагија*

12. Вериге (сл.11)
Гвожђе; ковање
дужина целог ланца 129 цм, дужина куке 17 цм, дужина једне елипсе ланца 7 цм.
Инв.бр: 569.
Ланац на цијем се једном крају налази већа округла алка на коју се наставља низ од шеснаест мањих алки облика издужене елипсе и који се завршава куком за вешање. Конзервирано.
Датовање: III–V век

[19] Поповић, И. 1988, 75, Т. XII/6.

Сл. 11. *Верије*

Садржај оставе – функција налаза

Оруђе спада у врло „незахвалне”, односно хронолошки неосетљиве налазе, с обзиром да облици остају неизмењени током дугог периода, и само пажљива истраживања, са прецизном стратиграфијом, неке виле рустике, радионице, викуса, фортификације могу да помогну у атрибуцији. Обзиром на врло мало информација о остави из околине Ћуприје, осим године откупа и места налаза, покушаћемо да, на основу аналогија и њихове хронолошке атрибуције, ближе одредим значај оставе из Ћуприје.

Крчази од бронзе (сл. 1 и 2) су служили за чување и точење различитих врста течности као део сервиса и као култне посуде везане за погребне и жртвене обичаје. Обе наведене посуде припадају добро познатом типу бронзаних крчага које је Радноти издвојио као „лимене крчаге са ливеном дршком”. Овај тип крчага израђиван је ковањем из више делова који су спајани лемљењем, прекуцавањем или закивањем нитни. Лучна дршка је ливена заједно са прстенастим наставком обода са изливником и нитнама спајана за раме и врат посуде. Лимени крчази су имали и тролисни ливени поклопац од бронзе који је спајан за дршку помоћу шарнира. На овим посудама,као што се може видети и на једном од крчага из оставе, врло често се могу наћи трагови преправки, односно крпљења што указује на релативно дугу употребу.

Крчази овог типа производили су се током целог периода царства. Од I века израђивале су их јужноиталске радионице и као импорт су доспевали до подунавских провинција. Рани италски примерци разликују се

квалитетом израде и обликом од посуда које су од II века производиле радионице у провинцијама. Б. Раев је у оквиру провинцијске продукције издвојио две групе ових крчага, панонске и трачке. Панонске радионице израђивале су крчаге вретенастог или крушколиког облика са заобљеним раменом. Рађене су од танког бронзаног лима (Eggers тип 128) на коме се виде трагови обраде на стругу у виду паралелних уреза. Дршке панонских крчага обично су ливене у бронзи. Крчаге друге групе чине посуде коване од танког бронзаног лима, али без трагова обраде на стругу. Оне су биконичног облика са јасно израженим раменом и вратом који се сужава од рамена ка ободу. Дршке су обично гвоздене.[20]

Осим ова два крчага из Ђуприје, на тлу Србије крчази овог типа откривени су у Сремској Митровици, Кузмину, Старој Паланци и Нишу. Крчаг из вршачког музеја (Стара Паланка?) специфичног је облика и могао би да представља прелазни облик од раних италских ка касније прихваћеној форми посуда панонског или трачког порекла.[21] Аналогије за форму овог крчага се могу тражити и међу керамичким лагоенама које не представљају реткост на нашем тлу.[22] Примерци из Сремске Митровице могу се уврстити у групу крчага за које Раев сматра да су дело панонских радионица. Њихова крушколика, односно вретенаста форма, као и концентрични урези на телу судова,имају паралеле у налазима са низа панонских локалитета (Akvinkum, Brigetio, Martigny, Dambach, Dunajvaros, Sommerin-Sarasdorf). Према подели, коју је предложила М. Сабо, примерци из Сремске Митровице припадали би њеној трећој варијанти крчага са изразито великим листоликим аташама.Они су датовани у другу половину III века.[23]

Два крчага из околине Ђуприје, као и они из Ниша и Кузмина, имају наглашено биконичну форму. На њима нема трагова обраде на стругу и тело посуде је израђено спајањем три елемента: дна, биконичног трбуха са делом врата и наставком врата као засебним делом. Трагови корозије на овим крчазима указују да су имали гвоздене дршке, док се на суду из Ниша јавља бронзана, ливена дршка. Били су у дуготрајној употреби судећи по преправкама. По форми и начину израде сви они припадају варијанти крчага за коју Раев сматра да су трачке провинијенције и датује их у период од краја II до краја III века. Ове посуде исти аутор обележава

[20] Raev 1977, 607.

[21] Вујовић 1994, 35–37, сл.2, Т. 1/2.

[22] Brukner 1981, 44, T.135/26.

[23] За информцију се захваљујем професору Мирославу Вујовићу, Филозофски факултет у Београду.

и као посебан тип – тип Стралца.[24] Ови крчази представљају импорт и указују на правце повезаности балканских провинција.

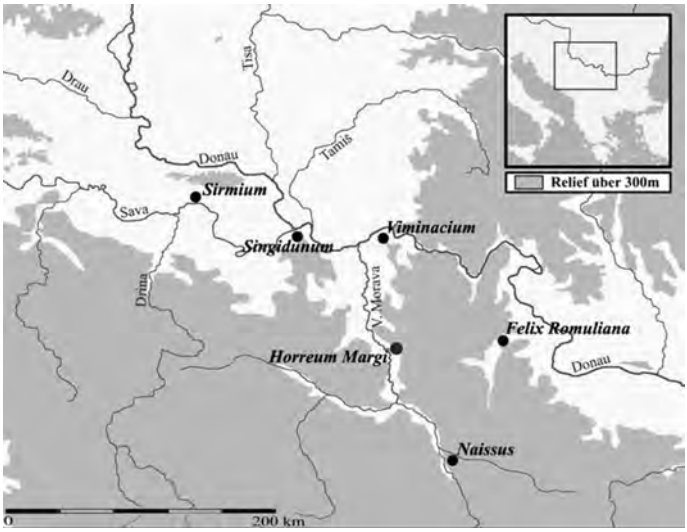

Карта 2. *Положај античког насеља Horreum Margi*

Пољопривредни алат из оставе у околини Ћуприје чине углавном предмети за обраду земље и један примерак за обраду коже.

Раоник (сл.3) је део справа за орање-рала или плуга. Римски раоник (лат. vomer, eris), може да буде симетричног облика и тада је део рала, или асиметричног облика када представља део плуга. Раоник (дрвени) се употребљавао још од раног бронзаног доба. На простору Поморавља бројни су налази раоника заступљени у више различитих типова. Примерак из ћупријске оставе је сврстан у тип А, варијанта Б.[25]

Косири (сл. 4 и каталог 5), заједно са срповима, припадају групи оруђа под именом falces. Имали су широку примену у оквиру разних послова: косири су служили са сечење (нпр. бодљи, сирка, трња, лишћа) и поткресивање (нпр. винове лозе).

Секира (лат. secures) чија је основна намена била обрада дрвета. Поред дрвосеча и тесара користили су је и рудари,месари и џелати, а одређени типови су служили и као бојне секире.

[24] Raev 1977, 616–617.

[25] Поповић, И. 1988, 98, Т. XVII/2.

Секира-чекић (сл. 5 и сл. 6) повијеног комбинованог сечива које се од ушице равномерно шири имала је примену и током средњег века и могу се према аналогијама пратити све до XII–XIII века.[26]

Секира-крамп (лат. dolabra; сл. 7) је врста комбинованог оруђа које има вишенаменску примену, у земљорадњи, шумарству, рудницима.

Мотика (лат. sarculum, ligo; сл. 8) је имала врло широку примену, од култивирања житарица у пољима, биља у баштама, одстрањивања корова, окопавања, копања ровова до примене у каменоломима и рудницима. Мотика из околине Ћуприје припада двозубој мотици, односно биденсу, и сврстава се у тзв. тешки тип који се употребљавао за разбијање земље на каменитом тлу, најчешће код сађења винове лозе и маслина.

Грабуље (лат. rostrum; сл. 9) су сва оруђа са више зубаца. Двозубе су познате као биденс, а са четири или више зубаца као рострум. Употребљавале су се за копање и чишћење површине тла. У брдовитим пределима користиле су се као рало или плуг за уситњавање земље. Налази грабуља су доста ретки јер су се углавном употребљавале дрвене (односно врста ракљи). [27]

Чешагија (лат. scalptorium; сл. 10) је врста стругалице, највише коришћена у сточарству за стругање и гребање код обраде коже.

Вериге (сл. 11) су коришћене на затвореним или отвореним огњиштима стамбених објеката.

Широко датовање оставе од краја II до V века упућује на дуготрајну употребу, а функција предмета из оставе и грану пољопривреде која је била доминантна на овом простору, а то је земљорадња, односно узгајање житарица. Исхрана се углавном базирала на житарицама и локалној фауни како међу војницима тако и међу обичним становништвом. Имајући управо у виду врсту налаза, оставу металних предмета из збирке музеја бих определила, уз извесну резерву, у контекст неке виле рустике – пољопривредног добра, мада се не може искључити ни могућност постојања села (викуса). Нису нам непознати налази разних врста алата, било у форми оставе, појединични или случајни са простора Мезије и углавном су проналажени у близини урбаних центара,[28] као и главних или споредних путева.[29]

[26] Брмболић 2001, 84; Цуњак 2000, 29, 93.

[27] Поповић, И. 1988, 47.

[28] Бојовић 1978, 35.

[29] Шпехар, Јацановић 2015, 289.

Положај села Мијатовац, у којем је нађена остава, односно повезаност са путном мрежом, али и близина реке, као и сам однос са природним окружењем, упућује на делатност виле рустике.

Пољопривредна функција вила се дефинише постојањем хореума, пољопривредног алата, посуда за складиштење и транспорт жита и осталих намирница. Близина урбаног центра (Horreum Margi), који у свом називу има јасно дефинисану функцију као један од дистрибутивних центара за сакупљање намирница и снабдевање градова дуж дунавског лимеса је вероватно само олакшавала транспорт прихода са имања и даљу дистрибуцију.[30]

Копнени и речни саобраћај су били добро развијени. Близина главног пута Via Militaris и реке Мораве, односно Маргуса, су само олакшавале сакупљане и даљу дистрибуцију намирница. Прелаз код Ћуприје преко моста на Великој Морави је повезивао леву обалу реке и пролазио поред села Мијатовац (место налаза оставе) које је пет километара удаљено од Ћуприје у правцу севера па, преко Јагодине и Баточине, излазио на Смедерево и Пожаревац. Речни транспорт је био много јефтинији од копненог, а и количине намирница које су се могле превести бродом биле неупоредиво веће. Дужина Велике Мораве данас износи 185 км и много меандрира тако да је није реткост да после поплава промени ток и вероватно је у антици њена дужина била већа. Данас је пловна тек 3 километра од ушћа, док је у антици вероватно била пловна све до Horreum Margi-ja, односно скоро ¾ њене дужине. Мањи речни бродови, до 35 тона носивости, су без проблема могли транспортовати терет. Током археолошких истраживања Horreum Margi-ja, на северном бедему су откривени удвојени темељи са шкарпом од квадера, за које се претпоставља да би могла бити врста кеја и део речне луке.[31]

Посуде које су коришћене за транспорт намирница су углавном разне врсте амфора. Оне нису констатоване на месту налаза оставе, али их има у самом Horreum Margi-jy.[32]

Врсту и функцију претпостављене виле рустике би определили сви поменути чиниоци, али коме је могла припадати остаје у домену хипотезе. Да ли је припадала заслужном ветерану, који је после часног отпуста изабрао земљишни посед, а не исплату у новцу? Није реткост да ислужени војници након завршетка активне војне службе остану у близини места службе. У провинцији Мезији познати су такви примери, али у епиграф-

[30] Petrović 1979, 88.

[31] *Vasić* i dr. 1989, 19.

[32] *Vasić, i dr.* 1989, 63.

ским споменицима из Horreum Margi-ја нема потврда. Или је припадала имућном власнику, романизованом локалном аристократи? Оставе новца које су пратиле дужи временски период откривене су у непосредној близини Хорреум Марги-ја, селу Супска,[33] које се налази 5 км од града и на траси главног пута који је повезивао градове провинције Мезије, а који ауторку упућују на претпоставку постојања пољопривредних добара. Већина остава новца датованих у крај III века се налазила у близини главних или споредних путева, пољопривредних имања и представљају неку врсту уштеђевине власника тих имања.

На територији муниципија Horreum Margi сигурно су постојали викуси, пагуси, виле рустике, мансије (Idimum). Због слабе истражености не може се са сигурношцу рећи где су били убификовани, али би на основу великог броја површинских налаза (посебно керамика), који припадају римском слоју из III века, а до којих се дошло током заштитних археолошких ископавања на локалитету „Кафилерија", 2013. године, и за који се претпоставља да су донети са неког ближег античког локалитета, говорили у прилог томе.

Horreum Margi – осврт на историјске прилике и резултате археолошких истраживања

Простор централне Србије има веома повољне природне услове за живот и развој људских заједница (географске одлике, климатске карактеристике, хидрографија, рудно и минерално богатство, биљни и животињски свет). Долина Велике Мораве је артерија централне Србије и пружа се у правцу југ (од Сталаћа) – север (до Дунава). Од Сталаћа до Багрдана се пружа параћинско-јагодинска котлина, која је уједно и највећа котлина великоморавског слива. Град Ћуприја (антички Horreum Margi) и место налаза оставе, село Мијатовац, су у непосредној близини Велике Мораве и налазе се у централном делу поменуте котлине.

До укључивања овог простора под римску власт дошло је постепено. Ове области су у време римског освајања насељавала племена Трибала, Трачана и Меза. Током И в.н.е, највероватније у време цара Тиберија, око 15. године н.е (Мирковић 1981, 88), ово подручје улази у састав тек основане провинције Мезије, која се у време Домицијана, око 86. г.н.е. дели на две провинције, Горњу Мезију и Доњу Мезију (Moesia Superior и Moesia Inferior).

[33] Borić Brešković, Stamenković 2008, 26-27; Borić Brešković, Vojvoda 2013, 10.

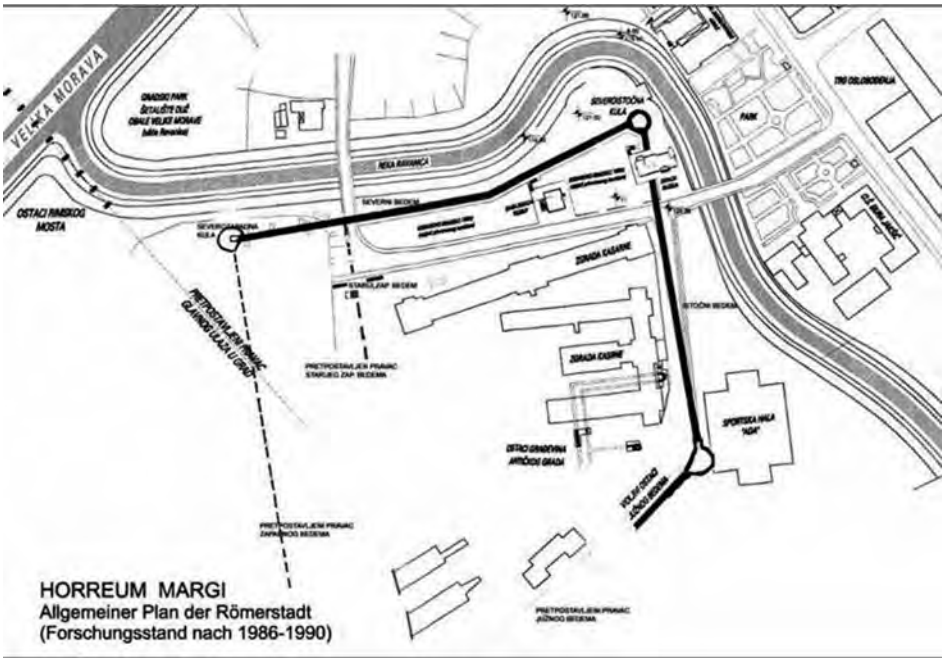

Карта 3. *Изглед основе римскої утврђења Horreum Margi*

Освајањем нових територија, римска држава је уводила нов начин организације и развоја друштва, привреде и обавезу фиска. За римски период се у овим просторима везује појава насеља градског типа, а за привредни развој је најзаслужнија римска војска. Антички, а ни други извори, нам не дају ни приближну слику организовања и развоја пољопривреде и осталих привредних грана на територији провинције Мезије пре потпадања под римску власт. Претпоставља се да је индивидуални сељачки посед био примарна економска јединица, али да је сигурно долазило и до укрупњивања, односно спајања више мањих поседа у неку врсту руралних агломерација. Римљани су увели ефикаснију пољопривреду, нове намирнице, начин узгајања усева и домаћих животиња.

Прва два века нове ере су била период освајања нових простора, увођења нових начина привређивања, развоја градова и трговине, мира и стабилности. Током трећег века долази до упада варварских племена и економске кризе, нестабилности. Од половине III па све до V века н.е. долази до формирања великих пољопривредних добара, односно вила рустика на простору централног Балкана.[34]

[34] Ilić 2012

За време цара Трајана је убрзана изградња лимеса и путева на десној обали Дунава. Освајање територија и ширење власти није изводљиво без развоја путне мреже, те су се, поред градова на лимесу (Singidunum, Viminacium), развијали и градови у унутрашњости провинције, посебно они на стратешки важним пунктовима (Naissus) или на главним путним правцима (Horreum Margi).

Главни комуникацијски правац, који је пролазио кроз ове области, звао се Via militaris и, како му сам назив каже, у почетку је имао војни, а касније све више и економски значај као via publica.[35] Повезивао је римске провинције у средњој Европи (Панонија, Норикум) са балканским (обе Мезије, Далмација), јужним и југоисточним провинцијама. Траса пута је ишла од Сингидунума, до Виминацијума (Костолац), па се десном обалом Велике Мораве преко Idimum-а (Медвеђе) и Horreum Margi-ја (Ћуприје), спуштала до Naissus-а (Ниша) и даље на југ. (карта 2).

Horreum Margi се налазио на стратешки врло погодном месту, средишту копнене и речне комуникације између Дунава и Наиссуса. Осим главног, сигурно су били развијени и вицинални, односно путеви другог реда. Један од предложених праваца био би на левој обали Велике Мораве и повезивао је Horreum Margi, Јагодину, Багрдански теснац, Баточину, преко Мораве и Жабара до Смедерева и Пожаревца.[36] Можда се и једна траса тог пута настављала ка југу, од Јагодине преко Бошњана, прелазила Западну Мораву и залазила на територију Дарданије. Због недовољне истражености овог простора Мезије, на ово и још многа питања ћемо сачекати одговоре.

Horreum Margi се наводи у разним итинерерима и старијој литератури. Код Птоломеја се помиње као orrea, у Itin. Ant. Итин. као Horreum Margi (p. 134), а у Itin. Hierosol (p. 565) као Mansio Oromago. На Tabuli Peuntengeriani (део VII, сегмент III) се наводи као Horrea Margi Χορρεα. Nottittia Dignitatum га наводи као Scutaria Сцутариа Horreomargensis. Георгије Равењанин га наводио као Orrea Margi.[37]

Феликс Каниц је у XIX веку први описао делове источног бедема и североисточне куле Horreum Margi-ја.[38] Историјски писани извори допуњени су налазима епиграфских споменика,[39] оставама римског новца[40] и археолошким истраживањима.

[35] Petrović 1979, 58.
[36] Васић 2015, 97-129.
[37] Miller 1916.
[38] Kanitz 1892, 68–70.
[39] Petrović 1979, 58.
[40] Vasić 1990.

Локалитет „Horreum Margi” се налази на простору модерне касарне, у центру Ћуприје, на ушћу реке Раванице у Велику Мораву. То је вишеслојни археолошки локалитет кога чине најстарији хоризонт – насеље гвозденог доба, римски утврђени град који је постојао од II до V века, средњовековни српски град Равно (?) констатован у два хоризонта током XI–XII века, турско насеље и аустријски бастион утврђење, изграђено по наређењу Карла Витембершког, 1737. године.[41]

Систематска археолошка ископавања на овом вишеслојном локалитету вршена су у два наврата, 1962–1964. и 1986–1990. године. Радовима су руководили Археолошки институт из Београда[42] и Војни музеј из Београда.[43]

Током истраживања откривени су делови источног и северног бедема, североисточна угаона кула и грађевине унутар утврђења: римске терме, уз источну фасаду зграде штаба касарне и у њеној унутрашњости (зидови делимично откривене римске грађевине су послужили као темељи при изградњи касарне 1936. године, а која је 1999. током НАТО бомбардовања тешко оштећена) и војничке бараке на простору уз источни бедем утврђења. На основу добијених података делом су утврђене димензије римског утврђења: дужина северног бедема износи 270 м, дужина источног бедема 200 м, док се по оси север-југ простирало приближно на простору данашње касарне. Ширина источног бедема износи 3,70 м, док је северни бедем, који прати ток Раванице од североисточне куле, широк 1,70 м. Североисточна кула је кружна, потковичастог облика, са зидом ширине 2 м и очуваним до висине од 1,70 м од нивоа пода, зиданим у алтернацији опеке и камена (карта 3). Ово утврђење је настало на темељу старије фортификације из III века, на прелазу из III у IV век.

Према резултатима досадашњих истраживања насеље је основано почетком II века, док је утврђени римски град Horreum Margi настао током прве половине III века, а уништен је средином V века, тачније 441. Године, током хунске најезде када су страдали и многи други градови на територији царства. Вероватно је постојало и старије утврђење, али оно досадашњим археолошким ископавањима није откривено. Од покретних археолошких налаза најбројнији су налази керамике, епиграфски натписи, камена пластика, фибуле, војничка опрема, оружје, оруђе, накит, новац.

---

[41] *Vasić* i dr. 1989, 30.

[42] *Vasić* i dr. 1989, 7.

[43] Piletić 1969, 9; *Vasić* i dr. 1989; Пековић 2007, 43.

Не зна се тачно како је текао развој града и време добијања статуса муниципијума. Вероватно је прво формирано војно утврђење, које касније добија статус муниципијума. На војни карактер упућују бројне опеке легије VII Claudia, епиграфски натписи, налази оружја. Један од епиграфских натписа који потиче највероватније из Новае у Доњој Мезији и на којем се наводи „M.Aurel.Iustus, domo Horrei Margensis mu(nicipio) Moesiae Superioris", 'је навео П. Петровића на закључак да је Хорреум Марги могао постати муниципиј у време Александра Севера (225-235). Један други натпис из времена Каракале (211-217), када су многе градови стекли статус муниципија, наводи да је Хорреум Марги ориго једног преторијанца.[44]

Ареал простирања муниципалне територије града је, засада, још увек тешко утврдити те се може предложити само апроксимативно. Северна граница би можда могла бити код мансио Idimum-а (Медвеђе), једине истражене поштанске станице у овом подручју. Археолошким истраживањима која је вршио Народни музеј у Београду од 1960. до 1963. године (Васић, Милошевић 2002), откривене су терме, преторијум, стара мансија, привредна зграда и траса римског пута.[45]

Мансије су осим основне намене преноћишта и промене запрега биле и места у којима су се налазиле државне житнице за сакупљање аноне, али и места где су чуване мере за тежину и течност. У путним станицама су се налазиле и друге службе. Службеници државне поштанске службе (цурцус хонорем), нека врста полиције, ветеринари, мајстори разних профила. Свака мансија је имала зграде за смештај путника, коначиште, економске зграде, терме, магацине. Током времена су се уз станице развила и насеља. На основу стратиграфије И анализе новца мансија је била активна током целог IV века, од Константина до Валентинијана. Осим ове мансије наводи се и Ad Octavum која се лоцира код села Дражимировац, где су уочени значајни остаци римске агломерације. Пут је водио поред Horreum Margi-ја ка југу до успутне станице Sarmates, која се локализује јужно од Параћина, у непосредној близини границе провинција Мезије Приме и Дарданије. Источну границу би можда требало тражити на обронцима Кучајских планина, које су се граничиле са областима које су били металуршки центри. Западна граница би могла пратити обронке планине Јухор на којима је констатован низ утврђења из III и IV века као и на локалитетима Белица, Жупањевац, Старо Село – Јеринин град, Вели-

[44] Петровић 1990, 98

[45] Vasić, Milošević 2002.

ки Ветрен.[46] У данашње време то су делови територија општина Ћуприја, Јагодина, Параћин, Деспотовац и Баточина.

Територија града се делила на ager publicus (државно власништво), ager privatus (приватно власништво) и ager compasus et silvae (пашњаци и шуме). Државно земљиште настаје конфискацијом терена који су припадали аутохтоним заједницама. Даје се на управу одговарајућој муниципалној заједници, а оне је у обавези да држави уступи одређени део урода или пореза у новцу. Ager privatus је остао у власништву мањих аутохтоних заједница, викуса или појединаца. Пашњаци, шуме и необрадиво земљиште је било у власништву заједнице која је са њима располагала, а није се могло приватизовати. Право коришћења су имали сви и називају се још и јавна добра, као што су путеви, тргови, улице. У брдским пределима је било заступљено бављење сточарством і коришћење шума.

Највећи део територије Horreum Margi-ја је сачињавало плодно обрадиво земљиште у долини Велике Мораве које је било погодно са бављење пољопривредом, посебно земљорадњом. Сам назив античког града Horreum Margi се преводи као „Житница Мораве” и упућује на економски карактер региона. Хореуми су складишта-житнице за смештај и чување намирница, претежно житарица. Налазили су се у градовима (на пример Naissus, Viminacium), мањим насељима (Маскар код Тополе),[47] пољопривредним добрима (Шљивовац–Дивостин) и многим утврђењима на лимесу. Међутим, досадашњим археолошким истраживањима на простору Horreum Margi-ја нису откривени налази хореума.

Захваљујући положају у центру региона и могућности брзог допремања сировина копном и реком, на овом простору је, у касној антици, подигнута једна од четири државне фабрике на простору Илирика (Scutaria Horeomargensis) за производњу штитова.[48] За потребе тих радионица вероватно су коришћене руде из околних рудника на удаљености од 50–60 километара (Злот, Бор или Рудник). Осим фабрике, вероватно су у самом граду и околини постојале и локалне радионице за производњу оруђа коришћеног за ондашње потребе града и околине.

О верским култовима и поштовању одређених божанстава у Horreum Margi-ју и околини (Параћин) сведоче вотивне плочице са представама

[46] Петковић 2013, 73–82; Stojić 2003.

[47] Тасић 1958, 410.

[48] Јеремић 2013, 63–72.

Подунавских коњаника[49] и митреј.[50] До сада нису констатовани храмови нити други верски објекти, али имамо податак да је епископ Зосим из Horreum Margi-ја учествовао на Сабору у Софији, 343. године, што упућује да је и хришћанство имало своју улогу у верском животу града и околине. Откривена је само једна некропола. Током изградње објекта у оквиру касарне 1963. године Републички завод за заштиту споменика културе је извршио заштитна ископавања и том приликом је откривен део некрополе античког града Horreum Margi. Истражено је двадесет гробова, типа циста од тегула, који су на основу гробних налаза датовани у IV век.[51]

Нека закључна разматрања

Налаз оставе металних предмета у селу Мијатовац, у околини Ћуприје, антички Хорреум Марги, индиректно упућује на сазнања о постојању вила рустика, пољопривредних добара, на муниципалној територији града.

Према досадашњим сазнањима, на основу археолошких ископавања и покретних археолошких налаза, насеље Horreum Margi је формирано у II веку, да би током III века добило војни карактер изградњом утврђења, у којем су били смештени делови легије VII Claudia. Смештен у плодној равници Велике Мораве и у средишту балканског региона град је имао све услове за развој тако да је од утврђења, пункта за прикупљање жита, односно пореза у натури (annona) и занатско-трговинског центра добио статус муниципијума. Током касне антике се спомиње као једна од четири царске радионице – fabricae – за производњу штитова.

Via militaris је у антици изузетно важан за Horreum Margi. Друмски и речни саобраћај су били врло динамични и развијени тако да су се формирале и путне станице (мансије и мутације). Idimum, Ad Octavum ili Sarmates су само неке од станица у околини. Током III века долази до формирања вила рустика на централном Балкану.

Крчази од бронзе из оставе су импорт, трачке провинијенције и указују на путеве комуникације и повезаност овог простора у римско време. Дуго су били у употреби што се види по поправкама. Пољопривредни алат из

[49] Popović, S. 1989, 56.
[50] Васић 1992, 379.
[51] Jordović 1963, 90.

оставе указује на врсту, односно функцију пољопривредног добра – земљорадњичког поседа, на којем је главни производ био узгој житарица. Упркос недостатака археолошких података са терена, више чинилаца упућује на претпоставку да су у непосредној околини локалитета Horreum Margi, односно данашње Ћуприје постојала пољопривредна добра. Налаз ове оставе алата, новца у Супској или керамике са локалитета „Кафилерија”, само су неки од указатеља. Датовање оставе се поклапа са хоризонтима живљења у античком насељу Horreum Margi.

ЛИТЕРАТУРА:

Бојовић 1978: Драгољуб Бојовић, „Остава римског пољопривредног алата из села Бровић код Обреновца”. Београд: *Годишњак града Београда*, бр. XXV, 5–41.

Borić Brešković, Stamenković 2008: Bojana Borić Brešković and Sonja Stamenković, „Roman antoniniani from the village of Supska near Ćuprija (Supska I)”. Beograd: *Numizmatičar*, br. 26/27, 157–207.

Borić Brešković, Vojvoda 2013: Bojana Borić Brešković and Mirjana Vojvoda, “A hoard of Roman silver coins from the village of Supska near Župrija (Supska II)”. Beograd: *Numizmatičar*, br. 31, 9–154.

Брмболић 2000: Марин Брмболић, *Средњовековно оруђе од гвожђа у Војводини од XI до XVI века*. Панчево: Завод за заштиту споменика културе.

Brukner 1981: Olga Brukner, *Rimska keramika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije*. Beograd: Savez arheoloških društava Jugoslavije.

Vasić 1990: Miloje Vasić, *Nalazi rimskog bronzanog novca IV i V veka iz municipijuma Horreum Margi, Ćuprija*. Beograd: Arheološki institut.

Васић 1992: Милоје Васић, „Нов Митрин рељеф из Horreum Margi (Ћуприја)”. Београд: *Зборник Народног музеја*, бр. XIV–1, 379–385.

Васић 2015: Милоје Васић, „Оставе римског новца из III века и земљишни посед на територији провинције Горње Мезије”. Београд: *Зборник Народног музеја*, бр. XXII–1, 97–130.

Vasić, Milošević 2002: Miloje Vasić i Gordana Milošević, *Mansio Idimum – rimska poštanska i putna stanica kod Medveđe*. Beograd: Arheološki institut.

Vasić i dr. 1989: Miloje Vasić, Jadranka Kavajin Mundrić i Sofija Popović, „Horreum Margi-Ravno-Ćuprija”. Beograd: *Vesnik Vojnog muzeja*, br. 33, 7–37.

Вујовић 1994: Мирослав Вујовић, „Римске бронзане посуде из Народног музеја у Вршцу”. Нови Сад: *Рад Музеја Војводине*, бр. 36, 35–39.

Ilić 2012: Olivera Ilić, *Poljoprivredna proizvodnja u rimskim provincijama na tlu Srbije od I do prve polovine V veka*, nepublikovana doktorska disertacija. Beograd: Filozofski fakultet.

Јеремић 2013: Гордана Јеремић, „Средње Поморавље у римско и касноримско доба: деоница Idimum – Naissus у светлу археолошких налаза", у: Владимир Стојанчевић, Синиша Мишић и Александар Булатовић (ур.), *Капија Поморавља*. Варварин: Скупштина Општине Варварин – Историјски архив Крушевац, 43–62.

Jordović 1963: Časlav Jordović, „Horeum Margi, Ćuprija – rimska arhitektura i nekropola II". Beograd: *Arheološki pregled*, br. 5, 90–93.

Kanitz 1892: Felix Kanitz, *Romische Studien in Serbien*. Wien: Denkschrift der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien.

Мијатовић 1930: Станоје Мијатовић, *Белица*. Београд: Српски етнографски зборник.

Miller 1916: Konrad Miller, *Itineraria romana*. Stuttgart: Strecker und Schröder.

Пековић 2007: Мирко Пековић, *Војни музеј: Пет деценија археолошких истраживања 1954–2004*. Београд: Војни музеј.

Петковић 2013: Софија Петковић, „Римски град Horreum Margi и његова околина", у: Владимир Стојанчевић, Синиша Мишић и Александар Булатовић (ур.), *Капија Поморавља*. Варварин: Скупштина Општине Варварин – Историјски архив Крушевац, 63–72.

Petrović 1979: Petar Petrović, *Inscriptions de la Mésie Supérieure IV. Naissus – Remesiana – Horreum Margi*. Beograd: Centar za antičku epigrafiku i numizmatiku Filozofskog fakulteta.

Петровић 1990: Петар Петровић, *Ниш у античко доба*. Ниш: Просвета.

Piletić 1969: Dragoslav Piletić, „Rimski kastrum Horreum Margi – Ćuprija". Beograd: *Vesnik Vojnog muzeja*, br. 15, 9–56.

Поповић, И. 1988: Ивана Поповић, *Античко оруђе од гвожђа у Србији*. Београд: Народни музеј.

Popović, S. 1989: Sofija Popović, „Antički pokretni nalazi sa lokaliteta Horreum Margi – Ćuprija". Beograd: *Vesnik Vojnog muzeja*, br. 33, 49–77.

Raev 1977: Boris Raev, „Die Bronzegefasse der römischen Kaiserzeit in Thrakien und Mösien". Frankfurt: *Bericht der Römisch Germanischen Komission*, n. 58, 607–642.

Stojić 2003: Milorad Stojić, Veliki Vetren. Beograd: Arheološki institut.

Тасић 1958: Никола Тасић, „Маскар–Црквине, римска базилика". Београд: *Старинар*, бр. VII–VIII, 410–411.

Цуњак 2001: Млађан Цуњак, *Средњовековни предмети од гвожђа са*

територије Подунавског и Браничевског округа. Смедерево: Регионални завод за заштиту споменика културе Смедерево.

Шпехар, Јацановић 2015: Перица Шпехар и Драган Јацановић, „Касноантичка остава алата из села Пољане код Пожаревца”. Београд: *Зборник Народног музеја*, бр. XXII–1, 289–318.

White 1967: Kenneth White, *Agricultural Implements and Farm Equipment in the Roman World*. Cambridge: Johns Hopkins University Press.

Danica Milošević Jović

STORAGE OF METAL OBJECTS (VESSELS AND TOOLS) FROM ANCIENT TIMES COLLECTIONS OF THE “HORREUM MARGI - RAVNO” MUSEUM

Abstract: The article is dedicated to the storage of metal objects from the ancient collection of the “Horreum Margi - Ravno” Museum. The Old Cemetery in the village of Mijatovac was listed as the place of discovery. The hoard consists of two bronze jugs and iron tools, mostly agricultural (ploughshare, two mowers, three axes, hoes, rakes, rakes and chains). This paper supplements knowledge about the economy in this area and connects the find of the hoard with the villa rustica discovered in the area of the ancient city of Horreum Margi.

Keywords: Horreum Margi, Mijatovac, pantry, metal objects, jugs, tools, villa rustica

UDC 726.825(497.113)

Ивана Петровић[1]
Александар Бурсаћ[2]
Архив Војводине (Нови Сад)
Србија

УГРОЖЕНО КУЛТУРНО НАСЛЕЂЕ ВОЈВОДИНЕ: СПОМЕН-ОБЕЛЕЖЈА ПОСВЕЋЕНА ПАЛИМ БОРЦИМА И ЖРТВАМА ФАШИЗМА

Сажетак: У склопу своје пројектне активности Архив Војводине је крајем 2019. године, уз подршку Покрајинске владе АП Војводине, покренуо рад на пројекту „Жртве у Срему 1941–1945". Током рада на пројекту са циљем коначног утврђивања броја страдалих на територији Срема током Другог светског рата, евидентирани су и фотографисани сви споменици у Срему. У раду је представљено тренутно стање југословенских споменика у Срему подигнутих у част народноослободилачке борбе и антифашизма. Током теренског истраживања установљено је да је садашње стање далеко од очекиваног. Након распада СФРЈ, на некадашњој југословенској територији дошло је до насилне декомеморације културе сећања. Многи споменици и спомен-обележја настали у периоду од 1945. до 1990. (културна добра од изузетног значаја), данас су маргинализовани, запуштени или уништени. У раду су аутори покушали да скрену пажњу на значај очувања споменика подигнутих у част антифашистичке борбе. Јер ови споменици нису само продукт друштвених и економских околности, односно нису стриктно обојени идеолошким порукама, већ је њихов симболички садржај детерминисан наслеђем народноослободилачке борбе и антифашизма. Ако се ограђујемо од комунистичке диктатуре, па чак, што је крајње погрешно, и културног наслеђа и преовлађујућих естетских норми тог времена, нико не може оповргнути просту чињеницу да су ови споменици настали у циљу достојног начина да се обележи страдање најчешће невиних жртава.

Кључне речи: спомен-обележја, Други светски рат, НОБ, жртве фашизма, угрожена баштина

[1] *ivana.p@arhivvojvodine.org.rs*; Ivana Petrović, Archives of Vojvodina (Novi Sad), Serbia
[2] *aleksandar.b@arhivvojvodine.org.rs*; Aleksandar Bursać, Archives of Vojvodina (Novi Sad), Serbia

Познато је да су у периоду после Другог светског рата, на територији Федеративне Народне Републике Југославије, а затим и Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, изграђени многобројни споменици посвећени народноослободилачкој борби и у славу и част револуцији. Новоуспостављена комунистичка власт,у намери да створи простор за нови и другачији идеолошки систем, са сопственом политиком комеморације и другачијом новом културом сећања, прибегавала је дискредитацији и уклањању свих обележја бивше југословенске краљевине (Обшуст 2021: 72). У циљу промовисања новог поретка, она је испољила велики ентузијазам у подизању више хиљада спомен-обележја, која су асоцирала на партизанску и народноослободилачку борбу током Другог светског рата, при томе истичући свој допринос борби против фашизма. Паралелно са подизањем монумената, дошло је до промене у називима различитих јавних државних објеката и институција, као и у погледу градске одонимије, па су нови називи одговарали идејама нове југословенске државе.

У естетском и уметничком погледу, споменици на просторима бивше Југославије грађени су у духу академског реализма све до шездесетих и седамдесетих година. Обично су то биле скулптуре истакнутих бораца, представљене у борбеном ставу тела са оружјем у рукама, док су прикази цивилних жртава углавном представљани као фигуре мајки или скулптуре деце. Они су носили првенствено комеморативну поруку која се односила на жртву, херојство и победу. Најчешће су постављани у центрима села, јер је тако утисак који су остављали на посматрача био много јачи и пријемчивији него код апстрактно изведених монумената.

Апстрактне и модернистичке форме споменика већином су постављане на отвореним просторима, најчешће у природу од шездесетих година 20. века. Они су поред своје комеморативне функције репрезентовали напредак, савременост и општи прогрес идеолошког система социјалистичке Југославије (Обшуст 2021: 77).

Саме локације монументалних апстрактних форми представљале су места сећања на којима су се одиграли значајни историјски догађаји, као што су чувене битке, места страдања и слично. Због идеолошког и историјског значаја, ова меморијална места пажљиво су планирана и уређивана, у намери да формирају ново колективно сећање на трагедију претходног рата, али и да прикажу допринос и хероизам његових учесника, као и победу над непријатељем. На овај начин, комунисти су стварали мит о сопственој борби и револуцији, а такође и мит о стварању једнакости свих југословенских народа и народности. С друге стране, ови меморијални комплекси су имали не само меморијалну и културно-образовну,

већ и угоститељску функцију. Туристички су уређивани како би могли прихватити велики број посетилаца, пионира, омладинаца, бораца и разних политичких домаћих и страних делегација. Уз пригодне свечаности и полагање венаца, празновање се није могло замислити без одлазака на ове локације.

Поред поменутих скулптура, један од начина приказивања и промовисања револуционарне делатности током ратног периода било је и постављање спомен-плоча. Обично су постављане на кућама у којима су се родиле истакнуте личности, те местима где су за време рата осниване партизанске школе, штампарије, затим масовне организације и друго.

Међутим, наша наука је крајем 80-тих година прошлог века почела да мења дотадашњу поједностављену слику, по којој су на једној страни антифашисти партизани, а на другој издајници: љотићевци, недићевци, ЈВуО, грађанске политичке партије, виши социјални слојеви, Црква и друго. Ослобођени страха, историчари су могли отварати до тада заборављене и забрањиване теме и објективно, засновано на научној методологији истраживати победничку страну. Скривани документи у земљи, мемоари, сећања и други до сада игнорисани извори у иностранству, открили су широј јавности да „најправеднији покрет у историји цивилизације" скривао своју тамну страну, оличену у изразитом тоталитаризму. На жалост, управо су деценије комунистичке диктатуре избрисале код многих историчара оне фине трагове, у науци познате још од античких времена, који раздвајају историографију од обичне политичке изјаве или тврдње. Емоције, политичност, идеолошка искључивост, обнављање старих и успостављање нових митова, једноставно, занемаривање историјског мишљења у корист националних интереса или најчешће идеолошких и партијских ставова, неминовно се прелило на целокупно друштво. Бескрупулозно је нападана не само марксистичка идеологија и домаће личности које су изградиле и одржавале тоталитарну структуру у Југославији, већ и партизански покрет, односно они који су у борби за слободу од фашистичких окупатора положили највећу драгоценост коју су имали-своје животе.

Стога су многи од споменика и спомен-обележја насталих у периоду од 1945. до 1990. (културна добра од изузетног значаја), данас маргинализовани, запуштени или уништени. Након распада СФРЈ, на некадашњој југословенској територији дошло је до насилне декомеморације културе сећања. У републикама које су биле захваћене ратним дејствима уништени су или оштећени бројни споменици. Такође су физички уклоњене и скулптуре бораца и други елементи. На територији СРЈ није дошло до масовног физичког уклањања спомен-обележја, али се може рећи да су

некадашња места сећања постала места заборава.

Свака промена друштвеног система се одражава и на однос према историјском сећању, те доводи до стварања нових традиција, а некадашњи симболи и споменици падају у заборав или се замењују новим.

Данас смо, нажалост, сведоци те појаве, односно раскида са некадашњом традицијом и прошлошћу.

Пројекат „Жртве рата у Срему"

У наредном делу рада ће више бити речи о затеченом стању споменика и спомен-обележја на територији Срема.

Крајем 2019. године, Архив Војводине, уз подршку Покрајинске владе, започео јепројекат пописа жртава рата у Срему од 1941. до 1945. године. Основни циљ пројекта био је да се постојећи пописи жртава усагласе и допуне, како би се добио један коначан преглед страдалих на овом подручју током Другог светског рата. У ту сврху, Архив Војводине је 25. новембра 2019. године образовао Комисију за прикупљање података о жртвама натериторији Срема у току Другог светског рата од 1941. до 1945. године (Бурсаћ 2021: 7). За непосредно извршавање задатака Комисије одређена је Радна група на челу са др Миланом Кољанином.Из Архива Војводине су у састав Радне групе уврштени Ивана Петровић, архивска саветница, Александар Бурсаћ, виши архивист, и Владимир Мучибабић, оператер у процесу дигитализације. Радна група је утврдила методологију и етапе рада – идентификовани су извори из којих ће се прикупљати подаци, утврђен начин њиховеобраде, осмишљена презентација коначних резултата у виду веб-платформе, а одређена јеи динамика целог посла.

Један од коришћених извора била су и спомен-обележја на територији Срема. Наиме, бавећи се изворима података о жртвама Другог светског рата у Срему, чланови Радне групе су се сложили да би међу њих требало уврстити и спомен-обележја, која у ранијим пописима, колико је познато, нису била предмет истраживања. У складу са тим, донета је одлука да чланови Радне групе из Архива Војводине током лета 2019.године израде евиденцију спомен-обележја, на основу којих ће их обићи и фотографисати. Тако прикупљени подаци су потом унети у јединствену базу података жртава, са циљем провере, односно допуне постојећих података. Саме фотографије су интегрисане у веб-платформу *Жртве у Срему 1941–1945*.[3]

[3] Доступно на: https://sremskezrtve.arhivvojvodine.org.rs/

Тренутно стање споменика и спомен-обележја у Срему

Истраживањем је утврђено да према постојећим евиденцијама надлежних завода за заштиту споменика културе, у Срему постоји 497 спомен-обележја посвећених палим борцима и жртвама фашизма. Запослени Архива Војводине, уз помоћ чланова локалних одбора СУБНОР-а, дошли су до података о још 108 спомен-обележја, која не постоје у званичним евиденцијама. Дакле, у Срему се налази укупно 605 спомен-обележја. Фотографисано је и мапирано 513 спомен-обележја, док 92 не постоји или није пронађено. Од фотографисаних и мапираних спомен-обележја, 93 се не налазе у званичним евиденцијама, а 57 је оштећено, уклоњено или неприступачно.

Ова фаза истраживања, међутим, одвела је чланове Радне групена један сасвим нов пут. Да би дошли до евиденција о спомен-обележјима посвећеним жртвама Другог светског рата у Срему, чланови Радне групе су најпре контактирали надлежне заводе за заштиту споменика културе: Покрајински завод за заштиту споменика културе у Новом Саду, Завод за заштиту споменика културе Сремска Митровица и Завод за заштиту споменика културе Града Београда. Запослени у сва три завода су предусретљиво и веома брзо обезбедили тражене податке, те је ускоро све било спремно за облизак. Кренуло се од општина ближих Новом Саду, да би се потом, пратећи актуелну епидемиолошку ситуацију, постепено прешло и на обилазак остатка Срема, укључујући, разумљиво, и онај његов део који се данас налази у саставу подручја Града Београда. Мора се отворено рећи да су запослени Архива Војводине били затечени ситуацијом на терену. Раскид са социјалистичком прошлошћу, који је у нашој земљи јасно видљив у многим аспектима, посебно је упадљив када је у питању стање спомен-обележја посвећених жртвама Другог светског рата, као и палим борцима Народноослободилачког рата.

Уочено је неколико типичних проблема, о којима је већ у више наврата писано на *Платформи угрожена баштина* Архива Војводине,[4] а који ће овде бити представљени скупа, у сажетој форми. За почетак, евиденције надлежних завода за заштиту споменика културе нису у потпуности усаглашене са стварним стањем. Одређен број спомен-обележја се не налази упостојећим евиденцијама и као такав је очигледно невидљив када је у питању спровођење мера заштите.

[4] Доступно на: platformaugrozenabastina.arhivvojvodine.org.rs/

Занемарене спомен-плоче

Известан број спомен-обележја, иако уредно евидентиран, не налази се више на својим местима. Ово је посебно упадљиво када су у питању спомен-плоче истакнуте на приватним објектима. Неретка је, наиме, појава да су их власници приликом реновирања објеката скинули или прекречили, односно прелепили изолационим материјалом. Постоје и они који су их уклонили из квазиидеолошких разлога, и који, чак, агресивно одбијају да их врате на првобитно место. Примера ради, виши архивист Архива Војводине Ивана Петровић је у тексту на *Платформи угрожена баштина* изнела следеће податке: „Приликом обиласка општине Сурчин у селу Добановци установљено је да је од 12 спомен обележја које постоје у евиденцији заправо сачувано само четири – од којих су на аутентичним местима само Споменик палим борцима у центру села и спомен-плоча постављена на кући у којој је формиран актив СКОЈ-а 1942. Остала два спомен-обележја су плоче које су скинуте са кућа и на наш захтев су их власници изнели да их фотографишемо. За осам спомен-плоча смо констатовали да нису на унапред утврђеним местима, претпостављамо да су уништене приликом реновирања објеката на којима би требало да се налазе, неретко смо наилазили на префарбане или прелепљене плоче. Слична ситуација је у селу Прогар. Наиме, на месту страдања, где су усташе 18. маја 1943. године мучиле жене и децу, а затим их живе у кући спалили, не постоји никакво обележје. Спомен-плоча која сведочи о овом страшном догађају постоји, али се налази у нуспросторији економског дела дворишта власника куће, дакле садашње не постоји видљиво обележје” (Петровић 2022).

Сл. 1. *Споменик-плоча у Прогару. Налазила се на кући која је у међувременусрушена. Власник није желео да је постави на фасаду новоизграђене куће, те је завршила у нуспросторији у економском дворишту* (фото: Владимир Мучибабић, Архив Војводине).[5]

Сл. 2. *Пример прекречене споменик-плоче: споменик-плоча на кући у којој је одржана I окружна конференција СКОЈ-а у Сремској Митровици* (фото: В. Мучибабић, АВ).

[5] У даљем тексту: В. Мучибабић, АВ.

Нажалост, ово нису усамљени случајеви. Небрига и лош третман спомен-плоча су присутни и на јавним институцијама. Тако је у селу Добановци постојала спомен-плоча посвећена учитељу Јовану Андрићу, који је страдао на Бањици 1942. године. Приликом обиласка од мештана је добијена информација да се плоча налазила на старој школа, те да је вероватно приликом рушења и она уништена. Данас постоји нова школа у овом селу, али без некадашњег обележја. У истом селу је на згради Дома културе постојала плоча посвећена борцу Душану Живановићу Центашу, која је такође страдала приликом реновирања зграде. Највероватније је или прекречена или уништена.

Приликом реновирања је уништена и спомен-плоча на Основној школи „Вера Мишчевић" у Белегишу. Спомен-плоча посвећена страдалим члановима Српског ратарског певачког друштва, такође у Белегишу, пронађенаје бачена у трави на месту где се некад налазила кућа на којој је стајала ова плоча.

Сл. 3. *Спомен-плоча посвећена члановима Српског ратарског певачког друштва у Белегишу. Кућа на којој се плоча налазила је срушена, плоча је пронађена у трави, те је однета у Месну заједницу* (фото: В. Мучибабић, АВ).

Оскрнављени споменици и нестручне интервенције

Поред уклоњених, постоје и спомен-облежја која су оштећена, понека чак и веома тешко. Посебно растужује чињеница што се нека од ових обележја налазе у центрима места и нису једноставне структуре и мањих габарита као поменуте спомен-плоче. Ово чини жалосно стање у коме се обележја налазе још упадљивијим, нарочито ако узмемо у обзир ситуацију у којој не само да је дошло до оштећења делова споменика него и покушаја да се оригинални елементи споменика замене неадекватним. Наиме, поједине локалне самоуправе показују високу свест о значају спомен-обележја, те за њихово одржавање и рестаурацију издвајају одговарајућа финансијска средства. Иако је ово позитивна појава коју би требало подстицати, ипак је важно да се она не одвија без надзора надлежних завода за заштиту споменика културе – у супротном, добре намере могу довести до катастрофалних резултата. Наиме, док у неким случајевима општинари приликом обнове обележја настоје да се стриктно очува њихов првобитни изглед, други пак дају себи слободу да у њих уграде и додатне детаље, а у складу сасвојим политичким, идеолошким или религиозним уверењима.

Сл. 4. *Споменик палим борцима и жртвама фашистичког терора у центру Сремских Михаљеваца – некадашњи изглед* (фото: Јелена Продановић, преузето са https://sr.wikipedia.org/sr-el/%D0%94%D0%B0%D1%82%D0%BE%D1%82%D0%B5%D0%BA%D0%B0:Sremski_Mihaljevci_009.JPG, 31. 5. 2022)

Пример је Споменик палим борцима и жртвама фашистичког терора у Сремским Михаљевцима. Споменик је рад вајара Стевана Боднарова и подигнут је у знак сећања на 66 палих бораца и 80 жртава фашистичког терора (Мачек 1988: 69). У моменту обиласка запослених Архива Војводине затечена следећа ситуација: испод споменика са стражње стране лежала је разбијена плоча са именима у крхотинама. Оно што је посебно изненађује је чињеница да је оригинална скулптура рађена у бронзи, која приказује човека природне величине у стојећем положају са благо раширеним ногама, замењена мањом белом каменом скулптуром анђела.

Сл. 5. *Споменик палим борцима и жртвама фашистичког терора у центру Сремских Михаљеваца – садашње стање* (фото: В. Мучибабић, АВ).

Сл. 6. *Остаци плоче отпале са Споменика палим борцима и жртвама фашистичкогтерора у Сремским Михаљевцима* (фото: В. Мучибабић, АВ).

Постоји више сличних примера, а најдрастичнији је Споменик борцима и жртвама фашистичког терора испред Основне школе „Никола Тесла" у Новим Бановцима, иначе дело чувеног вајара Момчила Крковића. Овај споменик је подигнут још 1978. године, а евидентиран је као културно добро под претходном заштитом. Током „обнове" употпуности је зазидан у црни мермер и сада је сасвим непрепознатиљив

Сл. 7. *Споменик палим борцима НОБ и жртвама фашистичког терора испред Основне школе „Никола Тесла" у Новим Бановцима – некадашњи изглед* (фото: *Sadko*, Wikipedia, преузето са: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Monument_WW2_Novi_Banovci.jpg, 31. 5. 2022).

Сл. 8. *Споменик палим борцима НОБ и жртвама фашистичког терора испред Основне школе „Никола Тесла" у Новим Бановцима – садашње стање* (фото: В. Мучибабић, АВ).

Нестручне интервенције су вршене и на споменику који се налази на спомен-гробљу на Бежанијској коси. Споменик је подигнут 1951. године, а посвећен је жртвама фашистичког терора – њих преко 8.000, у периоду од 1941. до ослобођења, окупатор је стрељао на месту на коме је споменик подигнут. Споменик је саграђен од тесаног камена у облику усправног квадра, чији се врх степенасто сужава. Уништена оригинална црвена звезда петокрака, која се налазила на врху споменика, замењена је пластичном (Баста 1964: 122). Поред петокраке на телу споменика, златном бојом су доцртана два крста.

Сл. 9. *Споменик стрељанима на Бежанијској коси* (фото: В. Мучибабић, АВ).

На споменику посвећеном палим борцима и жртвама фашистичког терора у центру Доњег Товарника, такође су додавани нови елементи. Некадашња стилизована бакља замењена је мермерном плочом са грбом Републике Србије.

Сл. 10. *Споменик палим борцима и жртвама фашистичког терора у центру Доњег Товарника – некадашњи изглед* (фото: Ђока Ћутак, преузето са: https://mapio.net/pic/p-104498840/, 31. 5. 2022).

Сл. 11. *Споменик палим борцима и жртвама фашистичког терора у центру Доњег Товарника – садашње стање* (фото: В. Мучибабић, АВ).

Занемаривање спомен-обележја

Драстичан пример тешког оштећења спомен-обележја налази се испред Дома културе у Бешенову. Поред тога што не постоји у евиденцијама, спомен-обележје је у потпуности девастирано, исто као и сам објекат Дома културе, чији је кров развађен и у коме се гнезде десетине голубова, загађујући при том читав објекат.

Сл. 12. *Спомен-обележје са бистом Ђорђа Никшића Јохана испред Дома културе у Бешенову* (фото: В. Мучибабић, АВ).

Постсоцијалистичко разарање колективне својине одразило се и на стање спомен-обележја. На Врањашу поред Манђелоса налази се Пољопривредно добро „Бошко Палковљевић Пинки", сада пропало и напуштено. У склопу добра је родна кућа народног хероја Бошка Палковљевића Пинкија, на којој је још 1950. године постављена плоча (Завод за заштиту споменика културе Сремска Митровица: 46). Кућа је данас скоро потпуно руинирана, попут већине грађевинских објеката на добру. На некадашњој управној згради за сада још увек стоје две спомен-плоче, док је од Пинкијеве бисте, наспрам зграде, остао само постамент. У посебно тешком стању су гробови двојице непознатих партизана, лоцирани испред управне зграде. Опсеци гробова су делимично утонули у земљу, плоче са надгробних споменика су уклоњене, а сама гробна места су зарасла у коров, који је, очито, непосредно пре обиласка раскрчиван, што је вероватно и једини разлог зашто су се гробови могли опазити.

Сл. 13. *Родна кућа народног хероја Бошка Палковљевића Пинкија на Пољопривредном добру „БошкоПалковљевић Пинки" крај Манђелоса. Након што је остању куће писано на* Платформи угрожена баштина *Архива Војводине, Град Сремска Митровица јенајавио реновирање куће и отварање Пинкијеве спомен-собе* (фото: В. Мучибабић, АВ).

Сл. 14. *Гробови двојице партизана на Пољопривредном добру „БошкоПалковљевић Пинки" крај Манђелоса* (фото: В. Мучибабић, АВ).

Током периода социјализма, као што је већ поменуто, спомен-обележја подигнута на забаченим локацијама су редовно посећивана, а ка њима су водили добро обележени, уређени и редовно одржавани путеви. Како је последњих деценија напуштена пракса одржавања масовних комеморативних свечаности на тим локацијама, оне су запуштене, док су приступни путеви углавном необележени или уништени. Услед тога, одређен број спомен-обележја јепостао тешко приступачан, што их сврстава у категорију високо угрожених. Примера јевише, од којих се истиче неколико: Споменик у шуми Лисник крај Сремске Раче, на месту формирања Другог сремског партизанског одреда; Спомен-обележје „Дом скела" у Моровићкој шуми, на месту преласка партизана из Срема у Босну; Споменик на Хајдучком брегу изнад Летенке, посвећен полагању заклетве сремскихпартизана 1941. године; Споменик палим борцима и жртвама фашистичког терора на гумну Милинка Живковића у Бешеновачком Прњавору; Споменик палим борцима у подножју брега Калакача крај Бешке; Спомен-обележје на раскрсници Партизанског и пута за Визић.

Сл. 15. *Споменик у шуми Лисник крај Сремске Раче.Споменик се налази у тешкопроходном делу шуме. Лоциран је уз помоћ Живана Ненадовића, локалног ловочувара* (фото: В. Мучибабић, АВ).

Сл. 16. *Споменик-обележје „Дом скела" у Моровићкој шуми. До локације обележја, иначе потпуно запуштеног, води добро одржаван шумски пут. Међутим, прилаз је отежан због недостатка путоказа: осим једног, на силаску са главног пута за Јамену, путокази на бројним рачвањима са другим шумским путевима уопште не постоје* (фото: В. Мучибабић, АВ).

Сл. 17. *Споменик на Хајдучком брегу изнад Летенке. Налази се у шуми, а прилаз сууништиле бујице. Лоциран је уз помоћ шумара ЈП „Национални парк Фрушка гора"* (фото: В. Мучибабић, АВ).

Сл. 18. *Споменик палим борцима и жртвама фашистичког терора на гумну Милинка Живковића у Бешеновачком Прњавору. Споменик је надгробног типа и подигнут је част жртава које су на овом месту у знак одмазде спаљене (Мачек 1988: 17). Веома је тешко уочљив, а тачна локација позната је мештанима села* (фото: В. Мучибабић, АВ).

Сл. 19. *Споменик палим борцима у подножју брега Калакача крај Бешке. Подигнут је у сећање на тринаесторицу партизана који су 13. јула 1943. погинули на том месту у борби са фашистима (Мачек 1988: 17). До споменика води лош пољски пут, док је сам споменик у растињу, и због тога тешко уочљив*
(фото: В. Мучибабић, АВ)

Сл. 20. *Споменик-обележје на раскрсници Партизанског и пута за Визић. Подигнуто је на месту где је у току НОР-а боравила 5. чета Фрушкогорског одреда (Мачек 1988: 80). Скоро у потпуности је прекривено вегетацијом*
(фото: В. Мучибабић, АВ).

Општи је утисак да не постоји довољна системска брига о спомен обележјима посвећеним палим борцима и жртвама Другог светског рата на територији Срема. Чини се да стање у коме се налазе мање зависи од надлежних институција, а више од индивидуалног или колективног ентузијазма у локалним срединама. У том смислу вреди истаћи активност локалних одбора СУБНОР-а, који често, а уз ограничена средства, предузимају све што могу како би заштитили спомен-обележја од даљег пропадања, те редовним комеморацијама негују сећање на оне којима су обележја посвећена. На крају, потребно је истаћи и да упркос томе што појединци спомен-облежја уклањају, постоје и они који се о њима старају, обављајући тиме посао надлежних институција. Запослени Архива Војводине су током рада на терену упознали више потомака бораца и жртава рата који спомен-плоче на својим кућама одржавају и настоје да учине јасно видљивим, чак и након реновирања или рушења објеката. У неким локалним заједницама грађани самоиницијативно организују периодичне акције одржавања споменика, током којих их чисте, фарбају и одстрањују вегетацију која их је прекрила. Најскорији пример затечен је на гробљу у Доњим Петровцима, где су мештани, иначе прилично револтирани небригом надлежних, баш дан раније у потпуности уредили Споменик палим борцима НОР-а. Вреди поменути и да се о одржавању спомен-обележја на Фрушкој гори самоиницијативно старају поједини чувари природе Јавног предузећа „Национални парк Фрушка гора". Све у свему, чини се да је неопходан активнији приступ надлежних установа како би се у потпуности искористила спремност дела грађана на одржавање и обнову спомен-обележја посвећених жртвама фашизма и борцима НОР-а у Срему. Ово би морало да укључи интензивнију комуникацију између завода за заштиту споменика културе, локалних самоуправа, локалних одбора СУБНОР-а и самих грађана. Један од циљева Архива Војводине, који се наметнуо током рада на попису жртава Другог светског рата уСрему, јесте да се таква комуникација подстакне, те да она доведе до конкретних резултата у виду побољшања односа према спомен-обележјима у Срему. Са своје стране, Архив Војводине ће кроз пројектне активности дати максималан допринос овом процесу, са надом да ће се и остали актери укључити и учинити исто, како бисмо сви заједно допринели очувању сећања на жртве и борце пале током окупације Срема, а на које смо током претходних деценија, на срамоту свих нас, можда помало и заборавили.

Важно је истаћи да ови споменици нису само продукт друштвених и економских околности, односно нису стриктно обојени идеолошким порукама, већ је њихов симболички садржај детерминисан наслеђем на-

родноослободилачке борбе и антифашизма. Ако се ограђујемо од комунистичке диктатуре, па чак, што је крајње погрешно, и културног наслеђа и преовлађујућих естетских норми тог времена, нико не може оповргнути просту чињеницу да су ови споменици настали у циљу достојног начина да се обележи страдање најчешће невиних жртава. Наравно, режим је тадашње жртве злоупотребљавао присвајајући и ритуализујући сећање на НОБ, као најбољи материјал за темеље своје политичке и идеолошке конструкције. Али, та чињеница данас никако не сме бити аргумент за њихово скрнављење, занемаривање и затирање. Будући да се ради о елементарном цивилизацијском чину и обавези сваког друштва према жртвама, а нарочито онима који су због слободе и борби против окупатора положили своје животе.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Баста, Даница. *Београд се сећа: споменици и спомен обележја НО рата*, Београд: Музејграда Београда, 1964.

Бурсаћ, Александар. О пројекту, у: Бурсаћ, Александар; Илдико Мергеш, Ивана Петровић (прир.). *Жртве у Срему 1941 – 1945.*Нови Сад: Архив Војводине, 2021: 7–10.

Завод за заштиту споменика културе Сремска Митровица. *Срем је био неосвојива тврђава,* Сремска Митровица: Завод за заштиту споменика културе.

Мачек, Јован. Топографски преглед споменика Народноослободилачког рата. *Грађа за проучавање споменика културе Војводине* ванредни број (1988): 5–88.

Обшуст, Кристијан. *Култура сећања на простору Новог Сада и Петроварадина.* Нови Сад: Архив Војводине, 2021.

Петровић, Ивана. Угрожена спомен-обележја у селима Добановци и Прогар. *Платформа угрожена баштина.*

https://platformaugrozenabastina.arhivvojvodine.org.rs/ugrozena-spomen-obelezja-u-selima-dob/ 31. 5. 2022.

Ivana Petrović
Aleksandar Bursać

ENDANGERED CULTURAL HERITAGE OF VOJVODINA: MEMORIAL MARK DEDICATED TO THE FALLEN SOLDIERS AND VICTIMS OF FASCISM

Abstract: As part of its project activity, at the end of 2019, the Archives of Vojvodina, with the support of the Provincial Government of AP Vojvodina, started work on the project "Victims in Srem 1941–1945". During the work on the project with the aim of finally determining the number of victims on the territory of Srem during the World War II, all the monuments in Srem were recorded and photographed. The paper presents the current state of the Yugoslav monuments in Srem erected in honor of the national liberation struggle and anti-fascism. During the field research, it was realized that the current situation is far from expected. After the disintegration of the SFRY, the former Yugoslav territory underwent a violent decommemoration of the culture of memory. Many monuments and memorials created in the period from 1945 to 1990 (cultural assets of exceptional importance) are today marginalized, neglected or destroyed. In the paper, the authors tried to draw attention to the importance of preserving the monuments erected in honor of the anti-fascist struggle. Because these monuments are not only a product of social and economic circumstances, that is, they are not strictly colored by ideological messages, but their symbolic content is determined by the legacy of the national liberation struggle and anti-fascism. If we distance ourselves from the communist dictatorship and even, which is extremely wrong, both the cultural heritage and the prevailing aesthetic norms of the time, no one can deny the simple fact that these monuments were created in order to be a dignified way to commemorate the suffering of mostly innocent victims.

Keywords: memorials, World War II, People's Liberation Struggle, victims of fascism, endangered heritage

КОНЗЕРВАЦИЈА
И РЕСТАУРАЦИЈА

UDC 7.025.3

Dr. Sarvesh Singh[1]
Reserve Bank of India Archives (Pune)
India

Ajit Kumar[2]
Defence Institute of Advanced Technology (DIAT)
India

CONSERVATION OF DOCUMENTARY HERITAGE AND ARCHIVES

Abstract: Documents and archives are the backbone of the information system of any organization. Archival records are particularly important because of their evidential value, which also give in an insight into the processes of decision making and governance in the organization at any point of time. This helps in understanding rationale behind decision taken in the past. Records that have been identified as having archival value for long-term preserve properly. The preservation of archival records can be considered as a concerted effort of preserving the storage media, providing an appropriate storage environment, transferring the information to an alternative medium, implementing preventive measures to protect the documents from deterioration.

This paper deals preventive as well as curative measures to protect archival documents from deterioration and steps involved such as proper handling of archival documents, surface cleaning to reduce superficial dirt, reduction of surface mold, removal of self-adhesive tapes and iron pins etc., separation from harmful mounts and laminations, fumigation, good housekeeping and healthier ambient condition, aqueous treatment to reduce acidity, optimum light levels, heat and humidity, safety against fire and vandalism and curative conservation. Conservation methodology has been changing from time to time according to the need through the age but its goal to safeguard the information. Proper handling of archival documents is an important element in preserving them. Archival documents should therefore be always handled with care. It is necessary to wear clean cotton gloves or cloth fitting surgical gloves to handle them.

[1] *drsarveshsinghrbia@gmail.com*; Сарвеш Синг, Архив Резервне банке Индије (Пуна), Индија

[2] *jr@diat.ac.in*; Аџит Кумар, Институт за напредну технологију одбране (Пуна), Индија

For fragile documents, a rigid support should be provided instead of directly handling them. Heavy and oversize documents must be transported on trolley. The records room must be clean. The documents must be protected from damage, dirt, insect or rodents. Fumigation is an effective tool in scientific preservation of records. As a preventive measure it is useful to eliminate enemies of records. Various methods are used for fumigation of archival documents but vacuum fumigation technique is a modern technique which is widely used to treat records in large scale in comparison to other manual technique. In order to preserve the informational content of the documents it is desirable to keep and maintain them in sound and physical shape. It is possible to achieve this objective by; checking and minimizing the chemical changes which induce ageing and decay and preventing further decay and reinforcing a brittle document for its safe use and storage. Spotted, stained or soiled documents need cleaning before any other treatment. Thus the first step followed in document preservation is the cleaning of soiled documents. Using mechanical devices or organic inert solvent does this. As each solvent acts specifically for a specific stain, it is required to use different solvents depending upon the nature of the stain. The next step followed is the de-acidification process since the acidity being one of the chief causes of decay of paper its neutralization is essential. After completion of the de-acidification process the repairing work of the document is undertaken. It is necessary to examine the document to determine the specific repairing method to be applied. Full pasting using handmade papers, which should be acid free, reinforces documents containing writing on only one side and Using tissue and chiffon repairing reinforces documents containing writing on both sides5,6. Fire is one of the major causes of destruction of documentary wealth and leave nothing but half burnt mass, charred documents, charcoal and ash. In view of preservation point, it is necessary to plan strategies for timely prevention, detection and controlling fire.

In archives, preservation of paper or documentary heritage does involve preventive and curative interventions which is prevent from deteriorating factors. Conservation has not only enhanced the life span of archival heritage but also preserves the treasured historical evidences for the posterity. So that care should always be taken to avoid any damage and rough handling of the document.

Keywords: archives, document, preventive conservation, curative conservation

Introduction

Prevention is better and cheaper than cure, initial care regarding the use of high grade paper and ink for record purposes and its subsequent proper preservation, storage and handling can substantially help in maintaining the documentary heritage / collection in good form. Management of documentary heritage in Archives, Libraries and Museum or administration is now rightly

considered to be a science. Standards have been laid down in the field of preservation / conservation of documentary heritage in the form of paper records in Archives etc. Conservation is absolutely essential if we wish to preserve documentary cultural heritage for use of posterity[1]. The proverb "*a stitch in time saves nine*" is apathy applied to collection of various Archives repositories that may need attention in early state of damage and decay[3]. No doubt the life of a documentary heritage depends upon the quality of paper, ink, binding materials, docket cover etc. or the techniques used in its formation, binding etc. But rough handling and storage during day to day use also causes great physical and chemical damage to them which if not attended in time may lead to irreparable loss[2, 11].

One has to adopt preventive and curative measures for preservation of documentary cultural heritage in the form of books, documents and manuscripts etc. Preventive measures include control of physical, chemical and bio-deterioration caused by variation of climatic conditions such as temperature and relative humidity. Atmospheric pollution such as dust, acidic gases etc. at the same time deterioration and embattlement caused by direct sunlight, insect infestation, growth of mould, foxing etc., improper storage and handling of these important document and use of proper types of materials at the time of creation of records. The curative measures consist of repair and restoration of damaged documents reinforcing and rehabilitation. The repair and restoration of a damaged document requires highly skilled restorer or mender with profound experience in various types of conservation jobs. The preservation / conservation of this documentary heritage are complex problems since much type of organic media and varieties of ink have been used in their creation.

Documentary heritage, paper is derived from papyrus. The method of manufacture of paper is entirely different from that of papyrus. The plant fibers were used for the manufacture of paper in the earlier days. Until 20th Century linen and cotton rags were used. But nowadays, wood pulp is mostly used for this purpose. Even though the use of paper was known for so many centuries, at about second Century A.D. only it was used for writing purposes. Cellulose is the chemical compound present in paper. Cellulose in paper is a condensation polymer. A good paper is made out of cotton. Good quality paper is used for the manufacture of currencies[4,5].

Factors damaging to the documentary heritage

The basis of deterioration of documentary heritage is usually physical elements of the record itself, interacting with factors in the environment in which the record is being stored. Due to the diversity of record formats involved, it is impossible to give broad brush answers which will be applicable to all. For this reason, the advice below refers specifically to records in paper formats, such as on stationery or photography stock.

Following, are some quick discussions of common environmental factors and how they affect documentary heritage preservations.

Light: Most paper base documentary heritage is vulnerable to both visible and ultraviolet (UV) light over the medium to long term. UV, which is emitted by the sun and by fluorescent lighting is particularly damaging. The affects will vary, depending on the constitution of the paper, inks, water colours involved, but light damage usually manifests as yellowing and/or fading of the document.

Heat and Humidity: All documentary heritages are easily affected by heat and humidity. It is generally acknowledged that the avoidance of light, heat and humidity is of benefit to records, but specific ideal conditions will vary depending upon paper constituency.

Pollution: Many documentary heritage formats are susceptible to chemicals such as ozone, and fumes from office machinery, vehicle exhausts and heating systems. If documentary heritage is packed in alkaline storage materials, these will make an effective barrier against pollutants.

Dust & Pests: Paper materials should be protected from dust and dirt, both for their direct impact upon the records, and the fact that they provide conditions suitable for many pests. Insects such as silverfish, book lice and dust mites eat soil and otherwise damage documentary heritage. Good housekeeping helps to reduce their impact.

Mould: Moulds are ideally suited to grow in areas which provide moisture and organic food sources. Paper is an ideal such food source, and is therefore particularly vulnerable.

Acidity: Acidity is the major deteriorating factor for the documentary heritage. The essential cause of acidity is the existence of hydrogen ions. If the pH range is less than 7 it is acidic and it is alkaline if the pH is above 7. The acidity in paper is due to the formation of acid within the molecules. The 'alum' used in paper as a size is hydrolyzed and this increases the acidity. The lignin present in the paper increases the acidity. The residue of the chemicals used during the manufacture of paper increases the acidity. The cellulose decomposes and increases the acidity. Biological activities in paper also increase the acidity in

paper. Unless the acidity is removed, the paper products get deteriorated[3].

The various environmental factors responsible for the deterioration of documentary heritage products such as dust, oxides of Nitrogen, Sulphur and Carbon, biological agents etc., besides mishandling, faulty display, storage, vandalism etc. Either the increase in acidity, volume or sticking of art papers is due to the presence of excess moisture. The moisture content is measured by means of relative humidity (R.H.). The unit is percentage. When the relative humidity is more than 60% it adds water to documentary heritage which encourages various deterioration to follow. Paper wrinkles, takes up mould growth, encourages insect attack, takes up stain etc. Suspended particulate matter in the atmosphere settles on the paper and helps to disintegrate at moist condition. The suspended particulate matter is very high in industrial area; it goes above 1300 micrograms per cubic meter at certain areas. In the Mumbai city the oxides of Sulphur, Carbon and Nitrogen are very light due to industries and automobiles. These oxides dissolve in moist air and increase the acidity of the atmosphere, which increases in turn the acidity of paper. The moisture in paper encourages mould and fungal growth and insect attack. Common insects are silver fish, book moth, beetles, bookworm etc. Foxing is the formation of small brown spots, which are due to biological activity as well as due to iron impurity present in paper.

Basic preservation planning for documentary heritage

When considering the preservation requirements of documentary heritage, it is important to identify potential problems before they occur[6]. Once records have seriously deteriorated (especially technology dependent records) it can be very time consuming, expensive and/or impossible to recover them. The steps below will assist in planning the preservation of records in your custody.

Preservation Survey: This basically consists of examining the documentary heritage in your collection with a view to identifying and documenting;

(i) What types of documentary heritage formats is held in your organization?

(ii) Which items display evidence of existing preservation problems?

Sr. No.	Collection Survey Criteria	Description of Item or Problem
1.	How old is it?	
2.	Is the docket cover spring file / tag file?	
3.	Is the paper brittle / damaged?	
Tears/breaks		
Dirt/ dust		
Tape (e.g. adhesive tape / brown paper tape)		
Iron staples, pins or clips		
Insect damage		
Other (describe)		
4.	Is the fumigated?	
5.	Is the de-acidified?	
6.	Are there any other problems?	
Surveyed by:		**Date:**

Figure 1. *Collection survey form for preservation of records*

Documentation of preservation issues: Documentation of pre-existing preservation issues will assist with monitoring the condition of individual items over time, and assist with planning treatment[6].

Preservation Copying Program: This consists of having an ongoing program to make reference or preservation copies of items which show serious signs of deterioration, or copies of items which are subject to high usage and wear & tear. Items may be selected for copying when:

(i) Regular usage will seriously compromise their physical integrity
(ii) They have been identified as permanent, and at long term risk from physical handling
(iii) They are of a format which in danger of becoming technologically obsolete, rendering them potentially un-accessible in the near future.

Documentary heritage and its proper conservation and preservation processes

Fumigation: Fumigation is an effective tool in scientific preservation of documentary heritage. As a preventive measure it is very useful to eliminate enemies i.e. living organisms. Various methods are used for fumigation of paper

documents but Vacuum Fumigation technique is a modern technique, which is widely used to treat the records in large scale in comparison to other manual techniques. In this process, first keeping them in vacuum and then by passing the carbon dioxide through the records disinfect the documents. Vacuum Fumigation technique is suitable for eradication of not only insects but also their eggs. By this technique fungus and insects along with their eggs can be destroyed in a few hours. It takes four hours to complete the cycle of fumigation in Vacuum Fumigation Chamber. This technique is time saving as it facilitates fumigation of large number of records at a time. Therefore, Vacuum Fumigation technique is also termed as mass fumigation technique[3,9].

Removal of Stains, Cello and Brown Paper Adhesive Tape: Removal of oil satins is important from the paper documents because due to oil stains more dust may accumulate on the affected portion. Due to accumulation of dust and dirt there are chances for growth of fungus and mould. The incidence of mildew or moulds in paper documents is very common in hot and humid climate.

De-acidification: The acidity in paper is attributed partly to the treatment rendered to the pulp in its processing, and partly due to absorption from the environmental atmosphere and migration from acidic material in contact. Acidic nature of ink used for writing also contributes appreciably to the weakening of paper. It consists in treating the papers with solutions of calcium hydroxide and calcium bicarbonate. By this treatment not only the acidity is effectively neutralized, but a small amount of calcium carbonate is precipitated in paper. The calcium carbonate so precipitated has an inhibiting effect on compounds causing degradation of cellulose, and also counteracts subsequent deleterious influence of absorption of acidity during storage. Some documents are highly susceptible to embrittlement, which can make those documents unusable. Examples include documents made with paper having acidic components. Acid components may come from fiber stock (such as ground wood pulp) or additives (such as bleach or alum rosin size). Once paper is weakened by acid, little can be done to restore original strength. The key to good preservation practice is to prevent the papers with acidic components from becoming weakened by inherent acids. Research has shown that adding alkaline compounds to acidic paper (in a process called de-acidification), before embrittlement begins, can extend the life expectancy of these papers. De-acidification is the removal of acidity from paper. This can be done by dry methods as well as wet methods.

Dry De-acidification: The paper materials are de-acidified by keeping them in an ammonia atmosphere in a closed cabinet. The acid is neutralized by ammonia, which is basic in nature. Mass de-acidification is done by fumigating with diethyl zinc.

Wet De-acidification: If the paper objects such as cheques and other documents have writings with permanent inks, wet de-acidification can be effected. Otherwise the writings will be lost. Anyhow, the wet de-acidification may be done with the help of methanol, ethanol, diethyl ether etc., and using alkaline materials such as barium hydroxide.

By Hydroxide: A saturated solution of lime water de-acidifies paper materials and then reacts with carbon dioxide, forming calcium carbonate which acts as a reserve to neutralize any subsequent acidity. If the use of water is to be avoided, sometimes a saturated solution of barium hydroxide is also used as it dissolves in methanol.

By Bicarbonate: Magnesium bicarbonate is also used to neutralize the acid and the magnesium carbonate thus formed is used as the reserve against acidity.

Cleaning and Bleaching of Paper: The stains formed on paper may be removed by the use of non-abrasive erasers, soaking in water to remove or reduce staining and by the use of organic solvents like toluene, hexane, methanol, ethanol, pyridine, chloroform, tri-chloro-ethane, acetone etc. The coloured writings (pigment) should be tested before the use of the above solvents[8].

The chlorine dioxide evolved by the action of formaldehyde on sodium chlorite is a mild bleaching agent in water medium. Chloramine-T in alcohol is also used. Chlorates and hypochlorite in water are powerful bleaches of stained paper materials. Therefore, the bleaching agents should be used in a very low concentration. Hydrogen peroxide is also used as bleach with water. In case, water is to be avoided, hydrogen peroxide in diethyl ether must be used.

Inks and Adhesives: In the earlier times soot mixed with vegetable gum was used as ink. Later iron gall inks were used. Nowadays chemical inks are used. Therefore, it is always safer to test the ink for the fastness before any conservation work is started.

In order to remove the old pastes used in binding etc., enzymes are used to separate the sheets, if rebinding is required. In the present day, carboxyl-methyl-cellulose, wheat flour paste, Maida flour paste etc., are used along with little (0.1%) fungicide like paranitrophenol and insecticide like mercuric chloride and copper sulphate[12].

Scientific Repairing and Rehabilitation of Brittle Documentary Heritage: Paper in many records might have become so much creased, folded or fragile that it needs reinforcement for its preservation. Processes of repair to be adopted for a particular document is depend on the condition and form of the documents to be preserved. The methods of repairing adopted in a library, Archives or Museum are full pasting, tissue repair and hand / solvent lamination. If the paper is very fragile it can be strengthened by lamination[2,3,4,5]. This can be

affected by laminating the documents and damaged paper materials with the help of an acid-free tissue paper and wheat paste. Chiffon lamination is also affected by the use of chiffon and *Maida* or wheat flour paste. All these repairs are reversible. If any method is ineffective, the lamination can be reversed at a later date.

Care of Documentary Heritage in Storage: A suitable storage condition of constant temperature of about 21°C - 23°C and a relative humidity of 45±5% in pollution free atmosphere may be maintained throughout for the better preservation of paper materials[3,9,10].

Protection from insects and pests: A proper storage of paper materials should be made. It is important to have a humid free environment in archives repository. It should be ensured that proper ventilation and air circulation is made, if air conditioning is not done[10]. Paper materials should be periodically fumigated with the help of thymol or Para dichlorobenzene to eradicate the fungal and mould growth. If the halls where the paper materials are displayed or stored are air-conditioned, it should be air-conditioned throughout the day and throughout the year without any break. Light more than 150 lux will affect paper materials. There are documents which are lit by tube light, which is not good for their longevity. Such objects may be lit with fiber optic lighting.

Disaster Recovery Plan: A disaster recovery plan will help identify vital records, and match them with treatments to minimize the harmful effects of events such as fire and flood. For combating fires, adequate equipment of carbon dioxide fire extinguisher should be provided at suitable places in the Archives for easy accessible[10]. Besides, water pipes and hoses should be installed at convenient points to fight any major conflagration.

Conclusion

Whilst documentary heritage conservation offers increasing new techniques for the stabilization and repair of damaged records, these are often time consuming and very expensive. Undertaking preventive or passive preservation measures, offers the opportunity to prevent major degradation in the first place. The obvious place to make easy gains is in changes to the areas and materials used for storage. Heat is ideal to provide a storage area which is cool and dry, but most importantly no subject to massive fluctuations of temperature and humidity. Light is best to avoid storing records in direct sunlight and glare from fitted lights. It may be necessary to fit filters to, or covering windows. Try to encapsulate all documentary heritages within acid free handmade cartoon boxes,

providing a barrier against dust pollutant. Regular cleaning of storage areas also offers benefits. Using properly ventilated storage areas help prevent the establishment of 'microclimates' in which records are trapped in a cycle of environmental factors which hasten degradation. Storage areas need to be inspected regularly for pest infestation. An integrated pest management programme aims to reduce the level of insect and pest damage. It does this making the collection environment unattractive to insect and pest. Where infestation has occurred, fumigation may be required. One of the biggest threats to the physical integrity over an extended period is from regular handling. Efforts should be made to excessive folding and tearing. It may be necessary to make a "reference copy" in order to preserve the integrity of the original.

REFERENCES

1. Menogue A.E. (1943). *The Repair and Preservation of Records*. Technical Bulletin No. 5, National Archives, Washington.
2. National Archives of India, New Delhi (1988). *Repair and Preservation of Records*.
3. Singh, Sarvesh (2016). *Management of Documentary Heritage and its Conservation in Archives and Libraries*, Conservation of Cultural Property in India, 41, p. 108–113.
4. Kathapalia Y. P. (1955). *Care of Books in Libraries*.
5. Prajapati C. L. (1997). *Archivo-Library Materials*.
6. Heather Brown (2003). *Training in Preservation Microfilming*. Vol. 1–10.
7. Prajapati C. L. (2006). *Effective Conservation of Documentary Heritage*.
8. Jeyraj V. (2007). *Care of Archival Materials and Manuscript*. Chennai, Commissioner of Museum, Government Museum.
9. Singh, Sarvesh (2013). *Restoration of Oil Soaked Archival Documents*. Conservation of Cultural Property in India, Pre-Prints.
10. Bureau of Indian Standards (BIS) (2014). "Manual for Records Rooms".
11. Singh, Sarvesh (2021). "Archives and The Challenges of Appraisal Practices". Atlanti, Vol.31/2, p. 87–93.
12. Singh, Sarvesh (2022). *Without Reserve*.

Сарвеш Синг
Аџит Кумар

КОНЗЕРВАЦИЈА ДОКУМЕНТАРНОГ НАСЛЕЂА И АРХИВИ

Апстракт: Документи и архиви представљају окосницу информационог система сваке организације. Архивска грађа је нарочито су важна због своје доказне вредности, која притом омогућава увид у процесе одлучивања и управљања у организацији у било ком тренутку. Чување архивске грађе би требало разумевати као настојање да се чува медиј за складиштење, затим обезбеђивањем одговарајућег окружења за складиштење, преношење информација на алтернативни медиј, као и спровођење превентивних мера за заштиту докумената од пропадања. Овај рад се бави превентивним и куративним мерама заштите архивске грађе од пропадања и корацима као што су правилно руковање архивским документима, чишћење површине ради смањења површинске прљавштине, смањење површинске буђи, уклањање самолепљивих трака и гвоздених иглица итд., одвајање од штетних носача и ламинација, фумигација, добро одржавање и здравије окружење, водени третман за смањење киселости, оптимални нивои светлости, топлоте и влажности, сигурност од пожара и вандализма, као и куративна конзервација. Методологија конзервације се с времена на време мењала у складу са потребама кроз различите временске периоде, али њен циљ јесте да се информације сачувају. Правилно руковање архивским документима је важан елемент у њиховом очувању. Стога се са архивским документима увек мора пажљиво руковати. Неопходно је носити чисте памучне рукавице или платнене хируршке рукавице. За ломљиве документе би требало обезбедити чврсту подршку уместо непосредног руковања. Тешка и велика документа морају се транспортовати колицима. Депои у којима се налази архивска грађа мораји бити чисти. Документи морају бити заштићени од оштећења, прљавштине, инсеката или глодара. Фумигација је ефикасан алат у чувању грађе. Као превентивна мера корисно је елиминисати непријатеље записа. За фумигацију архивских докумената користе се различите методе, али техника вакуумске фумигације је савремена техника која се широко користи за обраду докумената великих размера у поређењу са другим ручним техникама. У циљу очувања информативног садржаја докумената пожељно је да се чувају и одржавају у здравом и физичком стању. Овај циљ је могуће постићи провером и минимизирањем хемијских промена које изазивају старење и пропадање и спречавањем даљег пропадања и ојачавањем ломљивог документа за његову безбедну употребу и складиштење. Запрљане или замрљане документе потребно је очистити пре било каквог другог третмана. Дакле, први

корак који следи у очувању докумената је чишћење запрљаних докумената. Ово се постиже употребом механичких уређаја или органског инертног растварача. Пошто сваки растварач делује посебно за одређену мрљу, потребно је користити различите растваваче у зависности од природе мрље. Следећи корак који следи је процес откисељавања пошто је киселост један од главних узрока пропадања папира, његова неутрализација је неопходна. Након завршетка процеса откисељавања приступа се поправци документа. Неопходно је прегледати документ да би се одредио конкретан метод поправке који ће се применити. Потпуно лепљење ручно израђеним папирима, који би требало да буду без киселине, појачава документе који су исписани само на једној страни, а поправком ткива и шифона појачава документе који садрже писање на обе стране. Пожар је један од главних узрока уништавања документарног богатства и не оставља ништа осим полусагореле масе, угљенисаних докумената, дрвеног угља и пепела. Са тачке гледишта очувања докумената, потребно је планирати стратегије за правовремену превенцију, откривање и контролу пожара.

У архивима, очување папирног или документарног наслеђа подразумева превентивне и куративне интервенције које спречавају факторе погоршања. Конзервација не само да је продужила животни век архивског наслеђа, већ и чува драгоцене историјске доказе за потомство. Из тог разлога, требало би увек треба водити рачуна да се избегне било какво оштећење и грубо руковање документом.

Кључне речи: архиви, документ, превентивна конзервација, куративна конзервација

ИЗВЕШТАЈИ О АКТИВНОСТИМА И ПРИКАЗИ

UDC 930.25(497.11 Valjevo)(091)

Владимир Дамњановић[1]
Међуопштински историјски архив Ваљево
Србија

ОД АРХИВСКОГ СРЕДИШТА ДО МЕЂУОПШТИНСКОГ ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА ВАЉЕВО – СЕДАМ И ПО ДЕЦЕНИЈА КУЛТУРНОГ ДЕЛОВАЊА У КОЛУБАРСКОМ ОКРУГУ

Почетак архивске службе на територији Србије

Идеја за оснивање установе која би се бавила прикупљањем и чувањем документације, настале деловањем и радом државних институција, органа, и појединаца појавила се на састанцима Друштва српске словесности 1846. године. Наредне године, у *Србским новинама* је објављен чланак у којем су представљени услови који морају бити испуњени, пре свега у погледу грађевинских и безбедносних стандарда, као и разлози због којих је неопходно оснивање овакве институције. Државни архив Србије је основан 2/14. децембра 1898. године, доношењем Закона о Државној архиви Краљевине Србије.

Закон су чинила 22 члана. Предметним члановима били су предвиђени основни задаци Архива, врста документације која ће бити предмет заштите и чувања, начини коришћења предметне документације, као и права и обавезе запослених службеника.

Анализом Закона посебну пажњу су привукли чланови 3 и 4.

Анализом чланова Закона о Државној архиви, можемо видети више компоненти које је неопходно нагласити. Свакако најважнија од њих је законска верификација архивске делатности, на територији тадашње Краљевине Србије. Јасно је наглашена улога коју ће архиви обављати у будућности, као и врста документације која ће потпадати под надлежност

[1] *damnjanovic792@gmail.com*; Vladimir Damnjanović, Intercommunity Historical Archives of Valjevo, Serbia

истих. Такође је важно нагласити, да је са почетком деловања архива, дошло до промене свести о значају документа. Заслуге за то свакако припадају ондашњим властима, које су препознале историјски тренутак, и донеле једну државотворну одлуку.

Сама установа је почела са радом 1900. године, под називом Државна архива Краљевине Србије.

Историјат установе

Архивско средиште у Ваљеву, почело је са радом 15. априла 1948. године, као једно од 16 средишта у Србији, на предлог Државне архиве у Београду, одлуком Министарства просвете Народне Републике Србије, за територију града Ваљева и срезове: Ваљевски, Подгорски, Колубарски, Тамнавски и Љишки. Основни задатак Архивског средишта у Ваљеву био је прикупљање, чување, сређивање архивске грађе, како би се на адекватан начин омогућило њено коришћење. Улога првог руководиоца установе, додељена је Јовану Нешићу, професору историје Ваљевске гимназије.

Народна република Србија
МИНИСТАРСТВО ПРОСВЕТЕ
Бр.76240

8-XII-1948 године
у Београду

Према указаној потреби,а на основу предлога Одељења за културу и уметност,

Р Е Ш А В А М :

да се ЧУПАРЕВИЋ БЛАГОЈЕ, професор I мешовите гимназије у Ваљеву,постави за руководиоца Архивског средишта,а правом на honorar од 1000/хиљаду/динара.

Исплата пада на терет буџета ГНО-а у Ваљеву за 1949 годину.

СМРТ ФАШИЗМУ-СЛОБОДА НАРОДУ!

7 јануара 1948 године
у Београду.

Министар просвете НРС,
МИТРА МИТРОВИЋ,с.р.

Тачност преписа потврђујем:
За шефа Кадровског одсека,
/БОРА ОСТАПЕНКОВИЋ/

Прилог бр. 1. *Решење о постављењу Благоја Чупаревића, за руководиоца Архивског средишта у Ваљеву, 07. јануар 1948* (МИАВ, Фонд: Међуопштински историјски архив Ваљево)

Већ следеће године, за новог руководиоца именован је Благоје Чупаревић, професор књижевности. Великим трудом и посвећеношћу, Благоје Чупаревић је дао огроман допринос обезбеђивању простора, као и адекватних услова за смештај архивске грађе. Неуморно је радио на при-

купљању и спасавању архивске грађе Првостепеног суда Ваљево, која је његовом заслугом, избегла судбину вредних фондова у другим срединама, који су завршили у у фабрици папира, као секундарна сировина. Велику помоћ у овом послу, имао је од стране ангажованих ученика и припадника војске. Поред редовних обавеза у школи, професор Благоје Чупаревић је са огромним ентузијазмом и одговорношћу, три и по године обављао дужност, руководиоца Архивског средишта у Ваљеву.

У периоду до 1952. године, у оквиру Архивског средишта била је обједињена музејска делатност и научна библиотека града. Одлуком о оснивању, територијална надлежност Архивског средишта у Ваљеву, обухватала је архивску грађу, која је настала делатношћу субјеката са територије наведених срезова.

Прилог бр. 2. *Службеници Државног архива Ваљево, 1952. године* (МИАВ, Фонд: Збирка фотографија)

Градска државна архива у Ваљеву, основана је 03. јануара 1952. године на основу сагласности Савета за просвету, науку и културу НР Србије. Самим чином оснивања ове институције, створени су неопходни законски услови за развој архивске службе у Ваљеву, и организовано одвијање делатности заштите архивске грађе. Самим тим Архив постаје самостална

установа културе, која ће у наредном периоду имати сопствени развојни пут. Стварао̂ци и имаоци архивске грађе, са територије тадашњих срезова: Ваљевског, Подгорског, Тамнавског, Колубарског, Љишког и Азбуковачког, припали су под надлежност Градске државне архиве у Ваљеву.[2]

Скупштина Среза Ваљево је 14. јуна 1965. године, прихватила предлог Савета, и донела одлуку о промени назива установе у Историјски архив Ваљево, усклађујући назив са захтевима Основног закона о установама.[3]

Када је дошло до укидања срезова, 1967. године, архив у Ваљеву је наставио да ради на заштити архивске грађе на подручју општина Ваљево, Уб, Лајковац, Љиг, Мионица, Осечина и Лазаревац (до доношења одлуке о припајању општине Лазаревац градском подручју Београда). Наведене општине су својим одлукама донетим 1971. године, потврдиле оснивање Међуопштинског историјског архива Ваљево са седиштем у Ваљеву, поверивши му послове заштите, преузимања, чувања, сређивања и коришћења архивске грађе, са обавезом да сносе сразмеран део трошкова укупне делатности установе.[4]

Проналазак одговарајуће инфраструктуре као предуслов за даљи напредак

Архив је јако брзо напредовао, капацитети за смештај архивске грађе су се интезивно попуњавали, што је довело до тога да у једном тренутку, услед мањка простора буде спречено даље напредовање установе. Након вишегодишњег трагања за адекватним простором, уз велику помоћ ондашњих општинских власти, као и финансијску подршку одговорног Министарства, и свих шест општина, пронађено је трајно решење, путем преноса објеката бивше Градске болнице, потоњег Хигијенског завода, у

[2] Снежана Радић, Милча Мадић, Љиљана Урошевић, Велибор Видић, Зорица Gioia Јеремић, Милорад Митрашиновић и Свемир Поповић (прир.), *Водич Међуопштинскої историјскої архива Ваљево*, Ваљево: Међуопштински историјски архив Ваљево, 2004, стр. 8.

[3] Међуопштински историјски архив Ваљево (у даљем тексту: МИАВ), А. 4. 5. 18. Скупштина Среза Ваљево – Ваљево (1944–1967), 1944–1967, Записници заједничких седница оба већа Скупштине Среза Ваљево, књига. инв. бр. 45, Решење Скупштине Среза Ваљево бр. 04/2-4090/1-1965, о промени назива Државног архива среза Ваљево у Историјски архив у Ваљеву.

[4] МИАВ, А. 1. 5. 23 Скупштина Општине Ваљево (1944–), 1944–1981, Записник са XXIII седнице Општинског већа, Привредног већа и Већа друштвених делатности од 03. 06. 1971. године, Решење бр. 630-1/71-02 о оснивању Међуопштинског историјског архива Ваљево, кут. инв. бр. 117.

власништво Архива. Дошло је до одређене адаптације, као и доградње једног од објеката што са парковским простором представља целину укупне површине 0,54 хектара. Адаптацију зграда и набавку једног дела опреме финансирале су скупштина општина Ваљево, Уб, Мионица, Лајковац, Љиг и Осечина, Републичка заједница културе и Међуопштинска заједница културе Ваљево.

Архив се у нове просторије уселио у пролеће 1976. године и на тај начин добио изванредне услове за рад у једном доста мирном крају Ваљева, пуном зеленила.[5] На овај начин је пронађено стално решење за дугорочан развој установе.

Прилог бр. 3. *Мала зграда Хирушкої павиљона, некадашње породилиште, 1974. године. Ова зграда је такође додељена Историјском архиву Ваљево на коришћење* (МИАВ, Фонд: Збирка Фотографија)

Архив се у нове просторије уселио у пролеће 1976. године, и на тај начин добио изванредне услове за рад у једном доста мирном крају Ваљева, пуном зеленила.

[5] Милорад Митрашиновић, „Од Архивског средишта до Међуопштинског историјског архива у Ваљеву (1948–1978)", *Гласник* 13–14, 1979, 233.

На овај начин је пронађено трајно решење, за дугорочан развој установе. Велики утицај на развој Архива, као архивиста и дугогодишњи директор, дао је Милорад Митрашиновић, професор историје. Захваљујући његовом мукотрпном раду, решен је дугогодишњи проблем просторног смештаја и опремања Архива.

Милорад Митрашиновић је великим залагањем, ентузијазмом и визијом за будућност, успео да обезбеди Историјском архиву Ваљево, простор који је у архивистичком и безбедносном стандарду испуњавао законом прописане услове за обављање архивске делатности. Овај период се може сматрати, златним добом Историјског архива Ваљево, јер је установа достигла најбоље резултате свог рада до тада.

Откривање спомен-плоче бивше Окружне болнице

Спомен-плоча је подигнута 1990. године, на иницијативу Михајла Ђерића, судије у пензији, члана ваљевске подружнице за неговање ослободилачких ратова 1912–1918. година. Идеју за постављање и откривање плоче, и обележавање страдања становништва и српских војника од пегавог тифуса у периоду 1914–1915. дао је књижевник Добрица Ћосић.

Сам процес обезбеђивања простора Међуопштинског историјског архива Ваљево, настављен је даље већ 1990. године. Адаптирана је и дограђена стара зграда, која се налазила на самом улазу у комплекс установе. Сам објекат је предвиђен за смештај библиотеке, информационог центра, и канцеларије опште службе. На овај начин је дошло до даљег проширења капацитета за рад.

Анализирајући урбанистички положај који Архив заузима у просторном плану града, као и окружење у којем делује, можемо са сигурношћу тврдити да установа испуњава основне услове за обављање архивске делатности. Положај зграде требало би да буде такав да магацини, због сунца, буду окренути северу или северозападу, уколико имају прозоре односно уколико нису под земљом. Материјал од кога је зграда саграђена мора бити отпоран према влази, ватри и лош проводник топлоте. Исто тако је пожељно да библиотеке и архиви нису у близини фабрика, железничких станица и сл., због веће загађености ваздуха у тим рејонима. Најбоље би било да су окружени појасом траве и ниског растиња широким бар 20 метара.

Последње две деценије, дошло је до модернизације рада Архива. Увођење савремене техничке опреме, приликом израде научно-обавештајних средстава, директно је допринело квалитетнијој услузи истраживачима и свим корисницима. Извршена је дигитализација црквених матичних књига рођених, венчаних и умрлих и на тај начин, је омогућен овај вредан материјал широј популацији. На тај начин је олакшан поступак утврђивања породичног стабла.

Главне заслуге за опремање Архива са савременим средствима рада припадају тадашњем директору Алекси Томићу, професору књижевности, који је препознао савремене тенденције у архивистици, и набавком компјутерске опреме, скенера, савремених фотоапарата, унапредио процес рада архивских радника. Извршен је процес повезивања и умрежавања рачунарске опреме, што је подигло установу на један виши ниво. Све ове активности допринеле су лакшем пружању услуга, истраживачима и свим корисницима архивске грађе.

Стална изложбена поставка „Страдање и хуманизам. Ваљевска болница 1914–1915”

Међуопштински историјски архив Ваљево налази се на простору бивше Окружне болнице Ваљево чији су објекти зидани од 1880. до 1915. године. Један од објеката, бивши Хируршки павиљон, је зграда у којој су лечени рањеници и оболели од пегавог тифуса крајем 1914. и почетком 1915. године. Зграда је споменик културе и под заштитом државе. У тој аутентичној згради озиданој 1907. године, у делу простора од 200 м^2, у јесен 2015. године отворена је стална изложбена поставка „Страдање и хуманизам. Ваљевска болница 1914–1915”.

Требало би напоменути да је цео град био болница, али центар збивања је био управо овде. Међуопштински историјски архив Ваљево је имао ту част да буде домаћин овог јубеја, обележавања стогодишњице трагичних догађаја коју су задесили колубарски крај, као и целу Србију.

Под руководством директора Снежане Радић, архивског саветника, организована је стална изложбена поставка аутора Велибора Видића, архивског саветника.

Све групе које су долазиле да обилазе изложбену поставку „Страдање и хуманизам Ваљевска болница 1914. и 1915. година”, су поред тога прошле и кроз архивски депо, где им је показано и објашњено шта представља Архив као установа. Упознати су са делатностима Архива, начином рада,

вредном архивском грађом са којом установа располаже. Указано им је да у нашој установи могу вршити истраживање у циљу формирања породичног стабла, да могу вршити истраживања у циљу писања семинарског рада, дипломског рада, мастер рада, докторске дисертације, или било ког другог истраживања. Предочено им је да им наша установа може помоћи у решавању питања радног стража, грађевинске документације, као и многих других оперативних ствари. Суштински објашњено им је да је Архив научна установа, али да такође и располаже са великом количином различите архивске грађе где они или њихови чланови породице могу решити неке животне ствари. На овај начин путем предавања смо се потрудили да подигнемо свест људи о постојању и важности Међуопштинског историјског архива Ваљево.

Делатност установе

Пре формирања Архива као установе, заштита и чување архивске грађе били су обавеза самих стваралаца и ималаца. Органи локалне самоуправе, правосудни органи, привредне организације, просветне и културне установе, чувале су архивску грађу која је била производ њихове делатности, или уколико је била наслеђена од претходника, на основу важеће законске регулативе. Анализирајући степен очуваности архивске грађе, можемо закључити да су органи локалне самоуправе, судови и просветне установе, у највећем степену сачували предметну документацију.

Архивска грађа настала делатношћу првог устаничког суда, на жалост, није сачувана, изузев једног документа. Ради се о „Свидатељству", 13. јула 1807. године, са печатом и потписом Јакова Ненадовића. Што се тиче Суда Окружја ваљевског (касније Окружног суда Ваљево) документација овог фонда је сачувана са почетком од 1823. године. Фонд Окружни суд Ваљево, представља настарији и највреднији фонд у Историјском Архиву Ваљево, јер у континутитету од дванаест деценија приказује делатност ове правосудне институције.

Сређивање и обрада архивске грађе

Од почетка рада Архива, па све до данас, сталне су активности на обради и сређивању фондова. Фондови и збирке су у огромном проценту

у сређеном стању. Већина је сређена принципом слободне провенијенције, а у ситуацијама када је степен очуваности архивске грађе висок, по принципу провенијенције. Што се тиче значајнијих фондова, њихови делови су детаљно обрађени, где су урађени аналитички инвентари и именски регистри. Остатак фондова има попис архивске грађе. Сви фондови имају урађен образац општег инвентара, као и свој досије.

У депоима Архива чува се, сређује и користи архивска грађа различите провенијенције која је распоређена у 404 фонда и 16 збирки, у укупној количини од 2500 метара дужних за период 1807–2022.

Спољна служба

Процес заштите архивске грађе и регистратурског материјала ван Архива, спроводи се кроз евидентирање и стручни надзор над регистратурама. Наравно, ту су и приватни имаоци вредних архивалија. Надлежне службе Архива су у обавези да врше сталну стручну контролу стања архивске грађе. Такође се води рачуна о свим променама, које настану у процесу чувања и заштите. Израда листе категорија регистратурског материјала, са роковима чувања, одабир грађе, излучивање безвредног регистратурског материјала, врши се заједно са ствараоцима. Архив као установа културе има законску обавезу да архивску грађу која је приспела за преузимање, по различитим основама, преузме на чување, сређивање и коришћење.

Архивска библиотека

Сам почетак рада Архивског средишта, паралелно је пратио и развој Архивске библиотеке. Анализирајући тадашњу ситуацију, донета је одлука да архивску грађу прати одговарајућа историографска литература. Формирана је библиотека са веома богатим фондом, који је обухватао преко 8000 наслова. Посебну тежину овој збирци даје стара и ретка књига (око 400 наслова књига и часописа), за које је урађен посебан каталог. Библиотека поред важних енциклопедијских издања, има у свом поседу и раритете као што су: *Историја разних словенских народов* Јована Рајића у четири свеске, штампане 1794/1795. у Бечу, затим скоро комплетна прва издања дела Доситеја Обрадовића, Милована Видаковића и Атанасија

Стојковића. Српска периодика, од прве половине 19. века, комплети старих издања новина, календара и друге литературе, доприносе културној вредности, коју има књижни фонд.

Културно-просветна делатност у Архиву

Током седамдесет година деловања, Архив је имао запажену културно-просветну улогу, кроз приказ различитих форми и садржаја. Путем изложбених поставки, вршена је презентација најзанимљивијих архивских докумената. Организована су предавања, колективним или појединачним посетама, кроз које су се ученици, студенти, полазници разних курсева, упознавали са радом Архива, као и са садржајем фондова. Више десетина изложбених поставки су организоване под покровитељством Архива. Већина ових поставки рађена је на основу архивске грађе из фондова и збирки, које се налазе у депоима Архива. Оваква врста промотивних активности, посебно је утицала на младе људе, како би се на основу приказане архивске грађе, као незабилазног извора информација, упознали са историјом колубарског краја.

Издавачка делатност

Што се издавачке делатности Архива тиче, она је започета издавањем историографског часописа *Гласник* 1966. године. Досад је издато 56 бројева овог часописа, где је објављено преко 450 прилога из завичајне и националне историје. Један део часописа је посвећен делатности установе. Паралелно са тим, Архив је издао, самостално или у суиздаваштву, доста књига и публикација, махом историографског карактера. На тај начин је остварена заједничка сарадња са научним радницима, истраживачима и институцијама.

Награде и признања

За досадашњих седам и по деценија постојања и делатности, архив у Ваљеву је дао велики допринос, подизању свести, о важности заштите архивске грађе, као културног добра, и извора за проучавање прошлости. Резултате успешног деловања, можемо видети и у одговорном односу

свих субјеката, према заштити, чувању, и коришћењу архивске грађе.

Бројна признања и награде, потврђују успешност и значај ове установе, на територији ваљевског краја, а и шире.

Архив у Ваљеву је награђиван од стране Друштва архивских радника Србије 1956. и 1958. године, за постигнуте резултате у стручном раду. Године 1973. додељена му је „Повеља културе" Културно-просветне заједнице Ваљева, за општи допринос развоју културе у општини. Септембарска награда, највише признање које се додељује за допринос друштвеном развоју општине, добио је 1976. године. Фонд „Александар Арнаутовић" доделио је нашој установи „Златну архиву", 2000. године, као вид признања за остварене резултате у стручном раду. Обележавајући јубилеј од 50 година од оснивања и рада, Архив Југославије је доделио захвалницу нашој установи, за вишегодишњу сарадњу и допринос у раду. За допринос у припреми и обележавању стогодишњице Архива Србије 2000. године, ова установа доделила је Међуопштинском историјском архиву Ваљево захвалницу.

Туристички савез Општине Ваљево је 1991. године, доделио Архиву признање „Бели нарцис", поводом уређења радног простора и посебног доприноса заштити животне средине. Дирекција за комуналне послове и урбанизам, 1991. године, додељује нашој установи награду „Свака част" за најлепше уређено двориште у граду. Архив је имао ту част, да добије захвалницу од Удружења Ваљеваца у Београду, поводом јубилеја од 75 година њиховог рада, а за подстицај стваралаштву. Наглашен је огроман допринос позитивном деловању, затим одлична сарадња на остваривању циљева Удружења, као и чувању традиције и унапређењу завичаја.

Рад архива у периоду који долази

Делатност Архива је изузетно специфична, тако да поред инфраструктуре, за успешан рад морају бити испуњени одређени стандарди у погледу опреме за смештај и заштиту архивске грађе. Простор у депоу и прихватном депоу је опремљен металним полицама у дужини од око 1800 метара. Сви фондови су запаковани у архивске кутије. У згради депоа, активан је дојављивач пожара, као и потребна противпожарна опрема. Нажалост постоје и одређени проблеми, за које се надамо да ће бити решени у будућности. Микроклиматски услови, у погледу одговарајуће температуре, и влажности ваздуха не одговарају законом прописаним стандардима. Међутим, морамо узети у обзир да је зграда депоа (бивша

ваљевска болница) није наменски грађена за потребе чувања и заштите архивске грађе. Јавља се и проблем недостатка финансијских средстава за ове намене, тако да је тешко очекивати када ће се овај проблем решити. Ипак, када се све анализира, можемо рећи да су испуњени најосновнији услови за вршење основне делатности.

У последњих неколико година, дошло је до огромног унапређења рада архивских установа, увођењем јединственог информационог система. Јединствени информациони систем за дигитализацију, управљање и чување архивске грађе (АРХИС) је представљен свим архивима широм Србије, самим тим и Међуопштинском историјском архиву Ваљево. На тај начин је и наша установа, постала део јединствене архивске мреже. Основни циљ АРХИСА као техничко-технолошког система за управљање документима јесте одговорна, ефикасна и системска контрола стварања, примања, евидентирања, архивирања, чувања и коришћења докумената у неограниченом временском периоду. С обзиром на то да се ради о сложеном информатичком програму, неопходно је набавити савремена рачунарска средства, која ће омогућити стручним службама Архива нормалан рад. Верујемо да ће на овај начин доћи до побољшања рада у архивској струци.

Анализирајући целокупну делатност Архива, као и резултате постигнуте на заштити архивске грађе у периоду од оснивања установе, може се закључити да је постигнут висок ниво усвојених стандарда у овој делатности, почев од заштите архивске грађе ван архива, затим чувања и обраде у архиву, па све до њеног свестраног коришћења на задовољство свих заинтересованих и заједнице у целини. Са поносом се може истаћи чињеница, да је установа током скоро осам деценије постојања, израсла у озбиљну и одговорну стручну установу, која своју делатност обавља у складу са савременим захтевима.

UDC 930.25(575.1)

Dilrabo Saydullayevna Dadayeva[1]
Agency "Uzarchive" of the Republic of Uzbekistan (Tashkent)
International Relations Department
Uzbekistan

THE STATUS OF ESTABLISHING COOPERATION RELATIONS OF THE AGENCY "UZARCHIVE" OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN WITH FOREIGN COUNTRIES IN THE SPHERE OF ARCHIVAL WORK

Abstract: This article provides information on the international cooperation of the Agency "Uzarchive" of the Republic of Uzbekistan with foreign archival authorities for the further development and strengthening of ties in the field of archival work.

Keywords: Agency "Uzarchive", archival work, international cooperation, foreign experience, cooperation documents

The archive is a mirror of history. It is for this purpose that the main duty of archivists is to pass on archival documents to future generations in perfect condition. In this regard, the study of foreign experience and its wide application in practice is one of the priority tasks of the Agency "Uzarchive" of the Republic of Uzbekistan (hereinafter referred to as the Agency "Uzarchive").

In order to improve public administration and control in the field of archiving and office work in the Republic of Uzbekistan, in accordance with the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated September 20, 2019 "On improving the activities of the Agency 'Uzarchive' of the Republic of Uzbekistan" No. 4463[2], the task was set to establish cooperation relations with foreign archival institutions and official organizations, in accordance with which the further development of the following areas of cooperation is directed:

---

[1] *ddilrabo@archive.uz*; Дилрабо С. Дадајева, Агенција „Узархив" Републике Узбекистан (Ташкент), Узбекистан

[2] https://lex.uz/docs/4523179

- organization and coordination of scientific and methodological work in the field of archival science, archaeography, office work, electronic document management, implementation of the results of international scientific research and scientific and technological achievements in the practice of republican archives;

- taking into account foreign experience, the formation of a system of regular training for employees working in the field of archiving and office work, using modern technologies;

- study and popularize the best practices of our country and foreign countries in the field of archiving and management, bring copies of archival documents related to the history of Uzbekistan, stored in foreign archives.

Figure 1. *Uzbek and Kazakh archivists participating in short-term advanced training courses on the topic "Archives and Records Management" in the Republic of Korea*

In this regard, the Agency "Uzarchive" has recently held talks with a number of interested foreign and local organizations within the framework of bilateral agreements, and is establishing cooperation relations.

For example, on August 17, 2016, the Agency "Uzarchive" and the National Archives of the Republic of Korea signed a Memorandum of Cooperation in the field of archival work, under which legal and archival documents were adopted in the field of archiving, which is of mutual interest to the parties, as well as the exchange of documents on an equal basis with the publication of archival

documents. The parties also established a mutual exchange with experts and specialists in the field of archives, and on the basis of the established friendly cooperation, archive specialists are constantly sent to the Republic of Korea to participate in short-term advanced training courses on the topic "Archives and Records Management".

Researchers in Uzbekistan and Korea are provided with practical assistance in studying the heritage on the basis of documents stored in state archives. Each side is given every opportunity to use the relevant archival funds, scientific reference apparatus and information materials, and in order to replenish their national archival funds with archival documents containing information about the history and culture of the peoples of Uzbekistan and Korea, the parties identify them to each other and provide mutual practical assistance in providing copies.

Figure 2. *Visit of the delegation led by the Deputy Minister of Internal Affairs and Security of the Republic of Korea Mr. Ko Gyu Chang to the Agency "Uzarchive"*

In accordance with the program of the visit of the delegation headed by the Deputy Minister of Internal Affairs and Security of the Republic of Korea Mr. Ko Gyu Chang to the Republic of Uzbekistan on February 15–16, 2022, a meeting was held between the Director of the Agency "Uzarchive" and delegation

of the Republic of Korea[3]. During the meeting, the parties exchanged views on friendly relations with the National Archives of Korea in the field of archiving, established on the basis of the provisions of the Memorandum of Cooperation, including projects and joint activities implemented so far, as well as projects that were deemed necessary in the future.

On February 16, 2022, at Inha University in Tashkent, at the suggestion of the director of the Agency "Uzarchive", a seminar was held with the participation of Ms. Lee Gem Ma, Senior Deputy Director of the National Archives of Korea on the topic "Stages of digitization of the archive system". The Korean expert gave an interesting presentation on "Digital Records Management in Korea", in which she spoke in detail about the current state of the National Archives of Korea, descriptions of digital records, processes for managing them, storing digital documents, and plans for the coming years[4].

Figure 3. *Seminar with the participation of Ms. Lee Gem Ma, Senior Deputy Director of the National Archives of Korea*

In accordance with the Protocol on Cooperation between the General Directorate of State Archives under the Office of the Prime Minister of the Republic of Turkey and the Agency "Uzarchive", signed on April 30, 2018, the

[3] https://uza.uz/ru/posts/uzarxiv-planiruet-sotrudnichat-s-koreey_347774

[4] https://yuz.uz/news/arxiv-tizimini-raqamlashtirish-davr-talabi

implementation of the agreement on the further development of international cooperation in the field of archiving, the further development of cultural and humanitarian cooperation between parties and to date, more than 100 archival documents have been exchanged.

In particular, the parties agreed on the creation of reproductions (duplicates) of copies of ancient documents and founding documents in archives, as well as holding exhibitions based on archival documents, developing the protection of constituent documents, fully transferring a rich historical source to future generations, introducing distance learning courses and ways to further strengthen mutual cooperation on the creation of electronic databases of digitized archival documents.

Figure 4. *Visit of the Uzbek delegation to the State Archival Administration under the Office of the President of the Republic of Turkey*

On December 23, 2022, the presentation of the book-album "Turkish–Uzbek Relations in Documents" took place in the Ottoman Archives of Istanbul[5]. The publication was prepared jointly by the State Archival Administration

[5] https://www.konhaber.com/guncel/belgelerle_turkiye_ozbekistan_iliskileri_eseri_tanitildi-1896838h

under the Office of the President of the Republic of Turkey and the Agency "Uzarchive". The book-album was prepared on the basis of the Protocol on Co-operation.

The book-album has been in preparation for more than two years, this is a unique edition. It includes documents stored in the archives of Turkey, which tell about the history of Uzbekistan and bilateral relations between the two countries. It also contains documents relating to the history of Turkey, which are in the archives of Uzbekistan. These are censuses, letters of trust, records of assistance to a particular state. Written in Arabic calligraphy, in Turkic or Old Uzbek, they are of great historical value. And the fact that they were combined into a separate edition will help preserve these documents for future generations. The book-album will be useful not only for specialists studying diplomatic relations between the two countries. It will also be of interest to the general public.

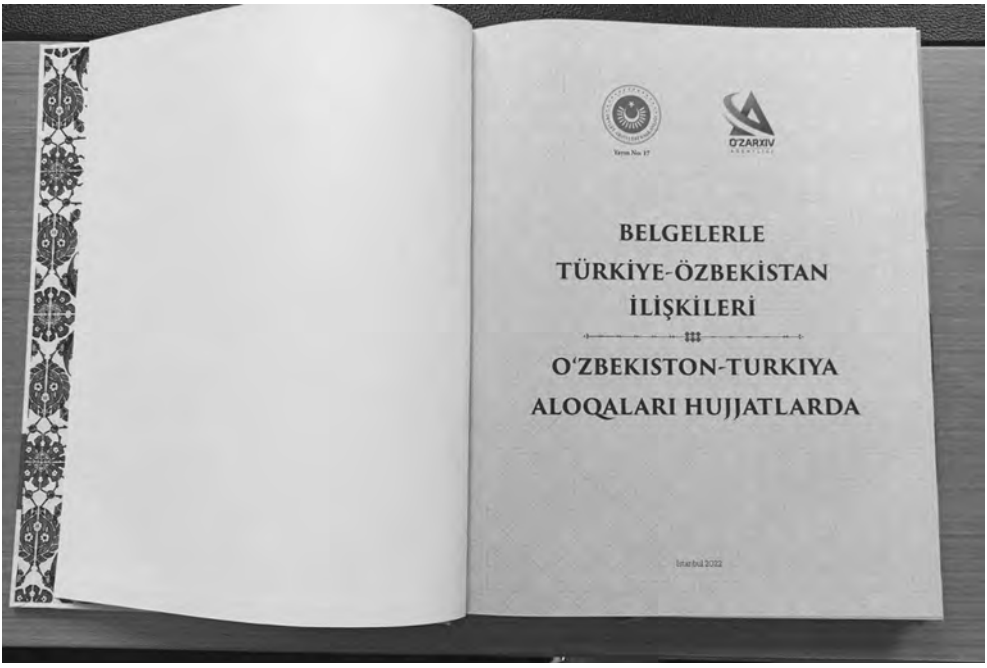

Figure 5. *Presentation of the book-album "Turkish–Uzbek relations in documents"*

During the official visit of the President of the Republic of Uzbekistan to the United Arab Emirates on March 25, 2019, after lengthy negotiations between the official delegations of the two countries, a ceremony of bilateral signing of documents was held. At the same ceremony, a Memorandum of Understanding

between the Agency "Uzarchive" and the National Archives of the United Arab Emirates was also signed, in which cooperation in such areas as the exchange of modern technologies, training of archivists, improving the knowledge and skills of workers in the field of archiving, sets the task of strengthening related to translations and printing.

Figure 6. *Visit of the delegation of the National Library and Archives of the UAE to the National Archives of Uzbekistan*

Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated December 19, 2018 No. 4067 "On measures to implement the Investment Program of the Republic of Uzbekistan for 2019"[6] and Resolution dated April 2, 2019 No. 4256 "On measures to further strengthen and expand bilateral cooperation between the Republic of Uzbekistan and the United Arab Emirates"[7], issues are currently being implemented on the development of project documentation for the grant project "Construction of a modern building of the National Archives of Uzbekistan".

[6] https://lex.uz/ru/docs/4117465

[7] https://www.lex.uz/docs/4325723

Figure 7. *Introduction of the delegation of the National Library and Archives of the UAE with a land plot for the construction of a new building for the National Archives of Uzbekistan*

In recent years, the archival system of the Republic of Uzbekistan has risen to a new level of development of international relations with research institutes, museums, especially the state archives of the leading countries of the world. This cooperation is especially strengthened in the field of studying archival documents, in particular from the period of the Second World War. The development of new conceptual positions in the coverage of history, the rethinking of many of its tragic pages, the study of a mass of still unknown facts and events is impossible without the involvement of archival documents.

In accordance with the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated October 10, 2019 No. 5848 "On measures to improve the mechanisms for attracting foreign aid and working with donors"[8], on July 29, 2020 was signed an "Agreement on Cooperation between the Agency "Uzarchive" and the U.S. Holocaust Memorial Museum" and on the basis of this cooperation, work is being carried out with this museum[9].

[8] https://lex.uz/docs/4550463

[9] https://uza.uz/uz/posts/-zarkhiv-agentligi-va-a-shning-kholokost-muzeyi-rtasida-amko-30-07-2020

In the line of informatization of the use and access of documents, specialists are working on the development of the Internet site "evacuation.archive.uz". At this stage, the site is working locally in test mode. With the help of the staff of the Holocaust Memorial Museum in Washington, 150,000 archival metadata about persons, mostly of Jewish origin, evacuated to Uzbekistan during the war years, were uploaded. This is a personal list where you can get information about the year of birth, marital status, where person was evacuated from and where person was transferred from Tashkent. In the near future, these data will be supplemented by more detailed information on the organization, reception, and distribution of not only the evacuated population, but also enterprises, institutions and organizations.

Figure 8. *Website "evacuation.archive.uz" (a joint project of the Agency «Uzarchive» with the U.S. Holocaust Memorial Museum)*

In recent years, a positive trend has been observed in Uzbek–Israeli relations, active and promising cooperation is expanding. At the same time, the Agency "Uzarchive" is establishing close cooperative relationships with a number of influential organizations in the State of Israel to ensure the qualitative implementation of the goals and objectives defined above.

On August 12, 2021, the Agency "Uzarchive" and the Central Archive of the History of the Jewish People signed a Memorandum of Cooperation in the field of archival work[10]. The document provides a basis for studying archival funds,

[10] https://dunyo.info/ru/site/inner/arhivi_uzbekistana_i_izrailya_dogovorilisy_o_sotrudnichestve-g7M?fbclid=IwAR3sFFP9-nHhsWc9x4jjFyZcTTYt0PtvZmDYvcAJ5Art76wNTN

including open archival documents related to the history and culture of the Uzbek and Jewish peoples. The parties will carry out joint research projects on the history of the peoples of Central Asia, the history of the Jewish diaspora in Uzbekistan, the history of Uzbeks who immigrated to Israel, and other thematic areas of mutual interest. Conditions are being created for cooperation in the publication of archival documents and the organization of joint documentary exhibitions, seminars and conferences, as well as for the training and advanced training of specialists in the field of archiving.

Figure 9. *The ceremony of signing the Memorandum of Cooperation with the Central Archive of the History of the Jewish People*

Of particular importance as a continuation of such joint events was the working visit of the Uzbek delegation led by the leadership of the Agency "Uzarchive" to the State of Israel on April 4–7, 2022.

During the visit, a Memorandum of Cooperation in the field of archival work was signed between the Agency "Uzarchive" and Yad Vashem, the Department of Memory of Victims and Heroes of the Holocaust[11].

7EL1rjq90

[11] https://dunyo.info/ru/site/inner/arhivnie_vedomstva_uzbekistana_i_izrailya_

Figure 10. *The visit of the Uzbek delegation to the Israeli archive of the National Memorial to the Victims of the Holocaust and the Memory of the Heroes of Yad Vashem*

The cooperation provides for the exchange of professional experience in working with open archival documents, cooperation in training specialists, organizing seminars and conferences, joint work on identifying archival documents and providing copies of them in accordance with the laws of the two states.

---

dogovorilisy_o_sotrudnichestve-Pgw

Figure 11. *The ceremony of signing the Memorandum of Cooperation with the Israeli Archives of the National Holocaust Memorial and the Memory of the Heroes of Yad Vashem*

In order to further strengthen cooperation between the Republic of Uzbekistan and the Republic of Poland in the field of archiving, on October 4, 2022, a Polish delegation led by the Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary of the Republic of Poland to the Republic of Uzbekistan visited the Agency "Uzarchive".

Figure 12. *Visit of the Polish delegation to the National Archives of Uzbekistan*

The Polish delegation included the Ambassador of the Republic of Poland to the Italian Republic, Ms. Anna Maria Anders, representatives of the Embassy of the Republic of Poland in the Republic of Uzbekistan, representatives of the Institute of National Memory of the Republic of Poland and the Museum of Glory in the city of Gdansk, as well as representatives of the press from the Republic of Poland.

During the visit, the parties exchanged views on the friendly relations that have developed in the field of archiving, including projects and joint activities that are carried out within the framework of cooperation, as well as projects recognized as necessary for future implementation.

At this event, a Memorandum of Understanding in the field of archiving between the Agency "Uzarchive" and the Institute of National Memory of the Republic of Poland was also signed[12].

On October 7, 2022, a delegation from Uzbekistan took part in the International Scientific and Practical Conference "Archives in History – History in Archives", which was held at the National Academy of Sciences of Belarus. Also

[12] https://uza.uz/uz/posts/ozarxiv-agentligi-polsha-milliy-xotira-instituti-bilan-hamkorlik-qiladi_413146

during the conference, a Memorandum of Understanding in the field of archiving was signed between the Agency "Uzarchive" and the Department for Archives and Records Management of the Ministry of Justice of the Republic of Belarus[13].

Figure 13. *The ceremony of signing the Memorandum of Understanding with the Institute of National Memory of the Republic of Poland*

This document clearly defines the work to be carried out within the framework of bilateral cooperation. What will our interaction with the Belarusian side consist of? Firstly, the exchange of copies of archival documents related to the history of the two countries, stored in our archives. Second, the implementation of bilateral scientific research. Thirdly, the organization of joint scientific and practical conferences and seminars. Fourthly, the joint publication of scientific publications, books and albums. In general, the document will greatly help the archives of our countries to exchange experience and strengthen ties in the future.

[13] https://uza.uz/uz/posts/arxiv-huzhzhatlarini-takomillashtirishda-belarus-bilan-hamkorlik-qilinadi_415045

Summing up, we can say that such mutually beneficial relations conducted by the Agency "Uzarchive" with foreign partners to strengthen the further development of the field of archiving are becoming more and more effective, by studying the best world experience of cooperation in the international arena, establishing broad ties with foreign countries, Uzbekistan will contribute to the solution of priority tasks set by Government.

Figure 14. *The ceremony of signing the Memorandum of Understanding with the Department for Archives and Records Management of the Ministry of Justice of the Republic of Belarus*

Дилрабо С. Дадајева

СТАТУС УСПОСТАВЉАЊА САРАДЊЕ АГЕНЦИЈЕ „УЗАРХИВ" РЕПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАНА СА ИНОСТРАНИМ ДРЖАВАМА У ОБЛАСТИ АРХИВСКОГ РАДА

Апстракт: Овај чланак презентује информације о међународној сарадњи Агенције „Узархив" Републике Узбекистан са иностраним архивским органима ради даљег развоја и јачања веза у области архивског рада.

Кључне речи: Агенција „Узархив", архивски рад, међународна сарадња, инострано искуство, документи о сарадњи

UDC 930.255(497.113)(049.32)
UDC 94(497.113)"1791/1795"(049.32)

Мр Дејан Јакшић[1]
Архив Војводине (Нови Сад)
Србија

Загорка Авакумовић, ***Тамишка жупанија (1731–1849)***,
Каталог одабраних садржаја докумената, свеска 4 (1791–1795),
Архив Војводине, Нови Сад 2021, електронско издање, електронски оптички диск (CD-ROM), 228 стр.

Едиција Научноинформативна средства о архивској грађи Архива Војводине богатија је за још једну свеску серије (XIV) посвећене великом архивском фонду (Ф. 10) Тамишка жупанија (1779–1849), 1731–1849, једном од највреднијих фондова који Архив чува и стручно одржава, а категорисаним као културно добро од изузетног значаја.

После протеривања Турака и Пожаревачког мира 1718. године цела територија Баната је припала Аустрији. На територији тзв. Тамишког Баната организована је војна управа која је 1751. замењена цивилном. Бечки двор није дуго допуштао да се Банат прикључи Угарској , како је то тражило угарско племство, већ га је ставио под своју војно-коморску управу. Аустрија није хтела да препусти граничну област Мађарима нити да дозволи увођење феудалних односа у корист племства а не државе. Сабор је дуже времена настојао да Тамишки Банат припоји Угарској, али је у томе успео тек 1778. године. На већем делу Баната никле су три жупаније: Торонталска, Тамишка и Крашовска, док су јужни делови остали под Војном границом до њеног укидања 1872. године.

Тамишка жупанија је формирана дипломом царице Марије Терезије од 23. априла 1779. године. До потпуног успостављања жупанијске власти надзор над њеном територијом је вршила Краљевска комисија у Темишвару. Обухватала је централне и источне делове Баната, а њено седиште се налазило у Темишвару. На северу се граничила са Арадском, на истоку са Крашовском, на западу са Торонталском жупанијом, а на југу са

[1] *dejan.j@arhivvojvodine.org.rs*; Dejan Jakšić, Archives of Vojvodina (Novi Sad), Serbia

Војном границом. Жупанија је на почетку била подељена на четири среза: Темишварски, Сентандрашки, Липовски и Вршачки. На челу Жупаније налазио се велики жупан чији је задатак био да надзире политичку и судску администрацију. Заменик великог жупана био је поджупан који је био задужен за управни живот Жупаније и који је такође имао свог заменика. На челу сваког среза налазио се срески начелник који је обављао помоћне судске послове и спроводио жупанијске одлуке. Среским начелницима на располагању су се налазили срески подначелници, као и заклетници и комесари који су излазили на терен, водили истраге и саслушања, израђивали извештаје, итд. Међу жупанијским чиновницима налазили су се, између осталих, и жупанијски бележник са својим замеником, жупанијски фишкал, главни благајник жупанијске благајне, рачуновођа, жупанијски лекар, жупанијски пандури, итд. Сва питања у Жупанији била су решавана на генералним и партикуларним конгрегацијама (скупштинама).

У раду жупанијске администрације уочавају се два прекида. Први је наступио за време владавине цара Јосифа II који је 1786. године укинуо жупанијски систем. Међутим, већ 1790. године, пред крај своје владавине цар је вратио жупанијама аутономију. Нов прекид наступио је крајем 1849. године када је формирано Војводство Србија (Српско војводство) и Тамишки Банат. Овај прекид у раду жупанијске администрације трајао је до краја 1860. године када је укинуто Војводство, након чега је 1861. поново успостављена Тамишка жупанија.

*

Архивска грађа некадашње Тамишке жупаније налазила се најпре у некадашњем жупанијском средишту у Темишвару. Након Првог светског рата грађа се већим делом налазила у Градском музеју у Вршцу, а мањим у Великом Бечкереку (Зрењанину), а одатле је пренета у Државни архив у Новом Саду. Грађа је обухватала књиге и списе до 1918. године и у почетку је чинила једну целину, односно један архивски фонд. Током 1970-их година извршен је преглед и сређивање ове грађе (подела на године, у оквиру година на групе предмета, односно организационе јединице), као и израда информативних и научно-информативних средстава. Средином 1980-их грађа Тамишке жупаније је подељена, сходно периодизацији, на два периода, односно два архивска фонда. У архивски фонд бр. 10 сврстане су књиге и списи који се односе на период до 1849. године, односно успостављања Српског Војводства и Тамишког Баната, док архивски фонд бр. 423 обухвата грађу Тамишке жупаније хронолошког оквира 1861–1918. године. За архивски фонд Ф.10 израђен је сумарни инвентар са историјском белешком (1989). Део архивске грађе до 1812. године је аналитички обрађен.

Архивски фонд Ф. 10 Тамишка жупанија (1779–1849) садржи архивску грађу која обухвата период од 1731. до 1849. године. У саставу фонда налази се део списа, не великог обима, који се односи на период пре успостављања Жупаније (1731–1779). Списи који представљају производ рада жупанијске администрације подељени су на године а унутар година на групе предмета (организационе јединице). Групе предмета се, уз одређене изузетке, понављају у свакој години. Највећи део предмета у свакој години припада групи конгрегационих списа. У питању су предмети жупанијских генералних и партикуларних конгрегација завођени у записнике конгрегација. Ови предмети су сређени према бројевима под којима су завођени у записник, а у случају непостојања истог у обзир је узиман датум одржавања конгрегације. Конгрегациони списи без сачуваног записничког броја и датума конгрегације, као посебна целина унутар групе конгрегационих списа су сређени хронолошки. И предмети других група (молбе решаване на конгрегацијама, грађански суд, властелински суд, урбаријални суд, итд.) сређивани су по истом принципу, односно уз поштовање изворне сигнатуре, или хронолошки у случајевима да иста није очувана.

Грађа фонда, гледана у целини, садржи различите рескрипте и наредбе владара, дописе, уредбе и упутства Угарског намесничког већа, Угарске дворске канцеларије, Дворске коморе, других жупанија, војних команди и других органа и институција жупанијских и државних власти, упућених Жупанији као и извештаје и одговоре Жупаније, односно представника жупанијских среских власти и других жупанијских чиновника на упућене дописе. У грађи се налазе различите представке, молбе и жалбе појединаца, као и заједница места, статути вароши и удружења, односно предмети у вези са додељивањем или признавањем одређених права местима или појединцима, затим предмети који се односе на разрез и убирање пореза, смештај и давања за војску, регрутацију и друга војна питања, предмети у вези вршења јавних радова (поправке и изградње путева, мостова, итд.), предмети који се односе на различита верска и црквена питања, предмети судског карактера (саслушања, истраге, токови судских поступака), као и различити изводи, прикази и извештаји о прегледу жупанијске благајне, завршни рачуни, предрачуни, признанице, итд.

*

У складу са жељом да се грађа архивског фонда Тамишке жупаније приближи широј јавности, Архив Војводине је 2005. године у едицији *Научно-информативна средства о архивској грађи* објавио прву свеску аналитичког инвентара (1731–1782) за овај фонд, 2008. године *Каталоі одабраних садржаја докумената* (1782–1784), и 2015. године такође *Каталоі*

одабраних садржаја докумената (1785–1790).[2] Четврта свеска, овога пута у облику електронског издања (CD-ROM),[3] представља наставак започетог публиковања.

Четврта свеска едиције обухвата период од 1791. до 1795. године. Исти карактерише завршетак рата са Турцима (1787–1791), прилике у вези са руско-турским ратом (1787–1792) и почетком француских револуционарних ратова – Рат прве коалиције (1792–1797). У складу са тим грађа се у великом делу односи на рат и војску, питања која се односе на регрутацију, снабдевање, опремање, размештај војске, разрез и убирање државне помоћи, и сл. Поред тога знатан део предмета говори о санирању штета од поплава и помоћи која је пружана оштећеном становништву. Изузев штете која им је наношена изливањима Мориша и Тамиша, али и услед временских непогода као и пожара, становништво је у овом периоду претрпело знатну штету због лоших приноса житарица. О томе сведоче и бројни предмети који се односе на апеловање становника за пружање помоћи у исхрани и у сетви, радње које су се спроводиле ради набавке житарица ван територије Тамишке жупаније, и сл. Знатан део предмета односи се на питања здравствене заштите становништва и мера за спречавање ширења куге која се појавила у Срему.

У архивском фонду Тамишке жупаније за период који обухвата ова свеска налази се сачувано укупно 49 инвентарних јединица (кутија) списа (инвентарни бројеви 112–160). Гледајући по годинама: за 1791. годину сачувано је 9 кутија (112–120), за 1792. годину 9 кутија (121–129), за 1793. годину 9 кутија (130–138), за 1794. годину 8 кутија (139–146), и за 1795. годину 14 кутија архивске грађе (147–160). За наведени период сачувано је свега четири књиге, било да прате списе, било да је у питању друга врста књига.

*

Обрада оваквог језички сложеног фонда, где су предмети и документи у њима језички измешани, захтева тимски рад, координацију и усаглашавање архивиста који раде на различитим језицима. Носилац рада на фонду виши архивиста Загорка Авакумовић обрадила је предмете на латинском и извршила допуну раније израђених аналитичких описа, ода-

[2] Владислав М. Тодоровић, *Тамишка жупанија (1779–1849)*, Аналитички инвентар, XIV/1 (1731–1782), Архив Војводине, Нови Сад 2005; Митар М. Крејић, *Тамишка жупанија (1779–1849)*, Каталог одабраних садржаја докумената, XIV/ 2 (1782–1784), Архив Војводине, Нови Сад 2008. Загорка Авакумовић, *Тамишка жупанија (1779–1849)*, Каталог одабраних садржаја докумената, XIV/ 3 (1785–1790), Архив Војводине, Нови Сад 2015.

[3] Свеска је, као и остала издања Архива Војводине, доступна на архивском сајту: https://www.arhivvojvodine.org.rs/index.php/sr/o-nama/digitalizovane-knjige

брала и приредила све описе за издавање и израдила помоћни информативни апарат. Аналитичке описе предмета насталих на немачком језику израдила је Љиљана Бубњевић, а на мађарском језику Шарлота Картаг Миладинов, виши архивисти у Архиву Војводине.

Предїовор пружа основне податке о фонду и његовом садржају, творцу фонда, историјском оквиру и информативним средствима. Поред обавезних делова публикације на почетку је и *Речник мање йознаших речи и йојмова* из грађе.

Каталої одабраних садржаја документа. Начин приказа: Број с леве стране испред текста описане архивске јединице (предмета) представља архивску сигнатуру, односно број предмета у оквиру године. Описи су подељени и по инвентарним јединицама (кутијама). У горњем левом углу изнад текста описаног предмета налазе се подаци о датуму и месту настанка, а у десном углу изворна регистратурска сигнатура или тематска група којој предмет припада. У доњем левом углу, испод текста описа, наведен је језик, или језици којим је предмет написан, а у десном, број листова у предмету. Циркулари (расписи Угарског намесничког већа) који садрже више различитих објава са различитим архивским бројевима, нису улазили у књигу у целини, већ само објава одређеног циркулара која је одабрана уз навођење њеног архивског броја.

Садржај: Жупанијски фондови су сложени и садржајни, у њима се могу пронаћи најразличитије могуће теме из свих области живота и друштва. Важни догађаји и друштвене тенденције су условили да је у неким годинама настало много предмета везаних за одређене проблеме, дешавања и догађаје (види напред). У таквом обиљу садржаја тешко наћи баланс у приступу одбиру,[4] али се аутор успешно с тим изборио и ваљно нам представио овај сегмент фонда. Садржај је исказан сасвим примерено форми аналитичког описа: концизно, језгровито, прегледно и јасно.

Реїисшри: *Именски реїисшар* садржи азбучни списак имена лица која се наводе у описима, са прецизираним својствима (занимање, функција, титула, пребивалиште и др.) значајним за описе докумената у којима се појављују и чији је (архивски) број у наставку наведен. Страна презимена су дата у српској транскрипцији, док ду у самом тексту описа написана и изворно.

Геоїрафски реїисшар је по азбучном реду срођен списак географских појмова у српској транскрипцији (насеље, река, пустара), са назначеним

[4] За шире податке о издавању информативних средстава и фонду видети: Дејан Јакшић, „Едиција научно-информативних средстава о архивској грађи посвећена Тамишкој жупанији", *Годишњак Исшоријскої архива їрада Новоі Сада*, бр. 4, Нови Сад 2010, 219–228.

бројем предмета у коме се наводи. Места ван Жупаније у загради су географски су лоцирана, а алтернативна имена назначена. На крају књиге приложен је корисни *Преглед насеља Тамишке жупаније по срезовима* са табеларним упоредним прегледом назива места у српском, мађарском, немачком и данашњим званичним обликом државе којој припада.

Предметно-тематски регистар, како је то уобичајено за сложеније и значајније фондове, садржи одреднице класификоване тематски по ширим и ужим групама, које су унутар група уазбучене. Шире групе су: *Верске установе и организације*, *Властелинства и урбаријал*, *Војска*, *Здравство*, *Привреда*, *Просвета*, *Територија и становништво*, *Управа, правосуђе и јавне службе*.

Трудом ауторке Загорке Авакумовић и других других сарадника који су учествовали у његовом обликовању, садржајном допуњавању и припреми за публиковање, овај Каталог одабраних садржаја докумената је још један сигурни оријентир и велика помоћ истраживачкој јавности за проучавање свих аспеката прошлости Баната и више грана историје. Жеља нам је да га што чешће користе научни радници, истраживачи и други корисници архивске грађе Архива Војводине, као веродостојан путоказ за њено истраживање, коришћење и тумачење.

Упутство сарадницима

Радове за часопис *Археон* слати на e–mail као прилог (Attachment) на адресу Редакције (bulatovic_boris@yahoo.com) до 1. септембра за број који ће бити објављен у текућој години. У разматрање се прихватају тектови писани на српском, енглеском, руском, немачком, француском, шпанском, као и на језицима у службеној употреби на територији АП Војводине.

Структура категоризованих чланака (за рубрике Архивистика, Историографија, Културна баштина и Прилози и грађа) је следећа:

- име и презиме, звање;
- адреса аутора или установе у којој ради;
- наслов рада;
- апстракт (50–100 речи) на језику основног текста;
- кључне речи (4–8);
- текст (обима до једног и по ауторског табака – 24 странице, односно до 45.000 карактера);
- наслов, резиме и кључне речи на енглеском језику (100–250 речи) и на српском уколико је основни текст писан на неком од преосталих наведених језика;

Прилози за остале рубрике не захтевају апстракт и резиме.

Форма текста:

- текст процесор Word Office;
- стил Normal;
- формат стране B5;
- фонт Times New Roman, 16 pt наслов, 11 pt апстракт, кључне речи и резиме, 12 pt поднаслов (bold), 12 pt основни текст, 10 pt напомене;
- проред Single,
- напомене Footnotes у непрекинутом низу од 1 даље.

Начин цитирања:

- **Монографија**: Метју С. Андерсон, *Европа у осамнаестом веку 1713–1789*, Clio, Београд 2003, распон страница (на језику и писму цитираног издања);

- **Чланци у периодичним публикацијама**: Татјана Стеванчев, „Услуге архива у Војводини доступне на интернету", *Архивски анали*, год. 5, бр. 5, 2009, 20–63.
- **Чланци у зборницима радова**: Дарко Танасковић, „Окцидeнталистички редукционизам пред уметношћу Иве Андрића", у: Рајко Кузмановић (ур.), *Андрић између Истока и Запада*, Академија наука и умјетности Републике Српске, Бања Лука 2012.
- **Поглавље у књизи истог аутора**: Димитрије Богдановић, „Политика КПЈ према националном питању", у: *Књига о Косову*, Српска књижевна задруга, Београд 2006, 337–352.

Илустрације које се прилажу уз рад морају бити адекватно скениране (јасно читљивог текста, уколико га има). Свака илустрација мора бити означена бројем, мора да има легенду и назначено место унутар текста где ће се наћи. Формат илустрације може бити: bmp, jpg или tiff (300 pixels/inch). Свака илустрација би требало да буде послата у засебној датотеци.

Аутори гарантују да рукопис представља њихов оригиналан допринос, да није објављен раније и да се не разматра за објављивање на другом месту. Истовремено предавање истог рукописа у више часописа представља кршење етичких стандарда. Такав рукопис се изузима из даљег разматрања.

У случају да је послати рукопис резултат научноистраживачког пројекта или да је, у претходној верзији, био изложен на скупу у виду усменог саопштења (под истим или сличним насловом), детаљнији подаци о пројекту, конференцији и слично, наводе се у фусноти на почетку текста. Рад који је већ објављен у неком часопису не може бити прештампан у *Археону*, уколико није реч о преводу, адаптацији и измени на основу додатних истраживања, што мора бити јасно назначено.

Примљени радови се не враћају.

Издавач
Архив Војводине
Жарка Васиљевића 2А, Нови Сад
тел.: +381 21 4891 800; факс: +381 21 522 332
www.arhivvojvodine.org.rs
E-mail: info@arhivvojvodine.org.rs

За издавача
Др Небојша Кузмановић, директор

Лектура и коректура
Уредништво

Преводи резимеа
Уредништво, Александар Димитријевић (енглески),
Јованка Алимпић Вујичић (руски)

Припрема за штампу
Александар Павловић

Штампа
САЈНОС, Нови Сад

Тираж
300 примерака

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

930.25(497.113)

АРХЕОН : часопис Архива Војводине = Arheon : journal of the Archives of Vojvodina / главни и одговорни уредник Небојша Кузмановић. - Год. 1, бр. 1 (2018)- . - Нови Сад : Архив Војводине, 2018- (Нови Сад : Сајнос). - 24 cm

Годишње. - Текст на срп., енгл., рус. и мађ. језику.
ISSN 2620-1305 = Археон
COBISS.SR-ID 327430407